

श्रीमती हिन्दी राष्ट्रीयसभा-मुंबई

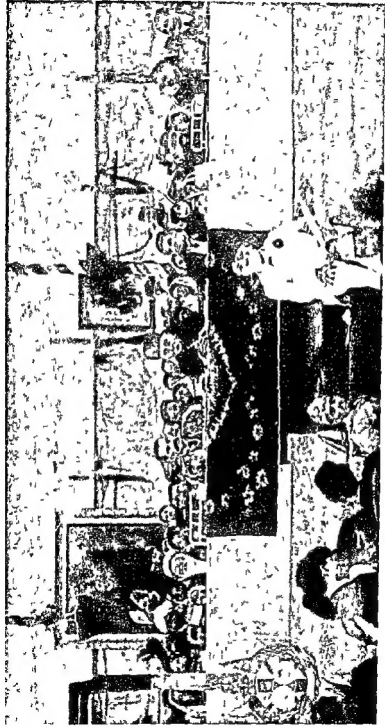

Photo-Curudaw & Co.
Bombay

प्रमुख-सर सिंह स्वागत मंडळना प्रमुख-ओं मि वाच्छा

The Manoranjan Press, Bombay

સાહિત્યના નિરૂપણ અને સમાવેશનાનું કાર્ય અસ્તવ્યસ્ત અને કંઈક “અહોરૂપ અહો ધ્વનિ” જેવું કંઈક અગત આશ્ચર્ય લાવું પણ વિરોધ થાય છે.

ધણા લેખકો મોટે ભાગે કાવ્યલેખનમાં મગ્ન જાય છે. ગુજરાતમાં પ્રતિભાશાલી કવિ-ત્વનાં ઝરણાં ધણા જ આછા અને તેમ વિરલ તેમ જ છૂટાછવાયા વહે છે, એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. આથી કાંઈ અમારા સામાન્ય કવિજનુઓની કાવ્યકૃતિઓને ઉતારી પાડવાનો કે તે પ્રતિની ભાવનાની માન્યુદ્ધિ કમી કરાવવાનો અમારો આશય લેશમાન પણ નથી. ગયે વર્ષે “સમાવેશ” કાવ્યોનો જે સંસ્કાર કર્યો છે તે આ આરોપનો નિરાસ કરવા બસ છે. પરંતુ જાણે કેવળ કાવ્ય-લેખન જ સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું સર્વસ્વ હોય તેમ જે તે કાંઈ બધાએ, પોતાનામાં કાવ્યપ્રતિભા ન હોય તોયે, તેમાં મગ્ન જ રહે અને ગદ્યલેખન, વસ્તુવાદી છંદોનાં ભાષણો આદિ આવસ્થક કાર્યમાં પોતાની શક્તિ વાપરે જ નહીં ત્યારે તેમની અતિપ્રવૃત્તિ વિષે શુભ હેતુપૂર સર જ ટકોર કરવાની ફરજ પડે છે. ઉપર જણાવ્યું છે તેમ આપણા અવિકસિત ગુજરાતમાં હજી, ઔદ્યોગિક, શૈક્ષણિક, સામાજિક, વ્યાપારી, સાહિત્યવિષયક, ધાર્મિક, સામાજિક આદિ અનેકાનેક પ્રવૃત્તિઓ ઉભેલ-વાની અને તેના ઉત્કૃષ્ટ આશયોનાં અદિશબ્દોથી ગુજરાતને હસમલાવાની અંકત અપેક્ષા છે. જ્યાંસુધી આવો ઉત્સાહ અને અદિશબ્દોને પ્રકટાવનારું સાહિત્ય રચાયે અને પ્રસારાતો નહીં, ત્યાંસુધી ગુજરાતનાં સત્તાનો ભારતીય પ્રજાના અગરૂપે અગ્રેષ્ઠ પ્રજાઓમાં પોતાને અનૂરૂપ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે, એ માનવાભેગ નથી જ.

“સમાવેશ”ની મનોરંજક સાધનસામગ્રીમાં ગયે વર્ષે ચિત્રદર્શને કંઈ વિશેષ દિસેલો આપેલ છે. પરંતુ નાણાની સદર સ્થિતિ વિના તેમ જ માદકોલી બહોળી સખ્યા વિના યથાથોગ્ય રીતે ઉચ્ચ ભાવના પ્રેરનારા, ચિત્રકલાનાં આદર્શમૂલ ચિત્રો, તેમ જ નૈસર્ગિક દેખાવો ગ્રહ કરી શકે, એવી સ્થિતિમાં આપણા પાસર માસિકો હજી આવ્યાં નથી, એટલે અમારી ચિત્રસામગ્રી ઝક લાગે તે તે નિભાવી નેવા અને ઉત્તેજન આપવાને યોગ્ય છે, એમ જણાવવાની અગત્ય છે.

“સમાવેશ” ગયે વર્ષે જે સુધારાવધારા કરવા સમર્થ થઈ શક્યું છે, તેમ કદની સરાઈ થઈ ખાસ ખાન ખેંચે છે. સર્વજ્ઞાતમાં અમે ચાર ફારમની મજૂરી કરીને માસિક પ્રવૃત્તિ કાઢવા તત્પર થયા હતા. પરંતુ માત્ર સાદસ તરીકે જ પાત્ર ફારમથી આરભ કર્યો હતો, પણ ધીરે ધીરે વાચકોની અભિરુચિ વધતી જણાતાં તેમજ લેખો પણ વિશેષ પ્રમાણમાં આવતા અમે ગયા જ્યોત્કેતુથી છ’ ફારમનું કદ કર્યું છે અને પ્રસૂત્રપા દશે તે તે પ્રમાણ વર્તમાન વર્ષમાં ચાલુ રહેશે. વળી ગયા દીસેઅરથી “સમાવેશ”નો ખાસ દેખાવ પણ સુદર કર્યો છે, એ પ્રતિ વાચકોનું લક્ષ જોયતું યોગ્ય લાગે છે.

“સમાલોચક”ના તત્ત્વમાં વર્તમાન વર્ષથી અમારા સ્નેહી રા. રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદા-
શંકર પંડ્યા બી. એ. એલ. એલ. બી. હાઈકોર્ટ-જ્જીડરને પ્રકટ રીતે સંયુક્ત કર્યા છે.
‘પ્રકટ રીતે’ એમ એટલા માટે કહેવું પડે છે કે તેઓ શરૂઆતથી જ આ કાર્યમાં સક્રિય-
પણે સામેલ તો હતા જ. છતાં હવે રા. રા. ચન્દ્રશંકર આ પ્રકટ સહાનુભૂતિથી “સમાલોચકને”
કંઈક વિશેષ આવેશ મેળવવા સક્તિવાન થશે, એવી આશા રહે છે.

આટલી સૂચના અને વસ્તુસ્થિતિના નિદર્શન સાથે, “સમાલોચક”ને વિષય-
વિવિધતાથી તેમ જ કાવ્ય, વાર્તા આદિ મનોરંજક સાહિત્યસામગ્રીઓથી સહાયતા આપનારા
લેખકબંધુઓ અને તેના પ્રસારમાં ઉત્તેજન આપનારા આદ્ય બંધુઓનો આભાર માની
અહીં વિરમવું પ્રાપ્ત થાય છે. અંતમાં વર્તમાન વર્ષે “સમાલોચક” છૂટક પ્રવૃત્તિ વિશેષ
પ્રગતિ સાથે દાખવવા સમર્થ થવા સાથે શુભસતતા પ્રગજ્જવનના નવીન સરકરજીમાં
યશશક્તિ સેવા જાળવવા સમર્થ થાઓ, એવી પ્રાર્થના પરમાત્માને અર્પે કરીએ છીએ.

નવ સંવત્સરે ઉપાને સ્વાગત.

લેખક—રા. દિનેશ,

[માથે મટ્ટી ને મહોડાની ગોળી—એ લોકગીતનો રાદ.]

સરખી સમાણી આવો સાહેલી.

ફલભરી ઊગ ફૂલો વેરાવો—

સાહેલો ! નવલ વર્ષને વધાવો.

કુકુમ કેસર કેરા સાર્યોઆ પૂરાવો.

બારણીએ ફૂલડાં વેરાવો—

સખીરો ! નવલ વર્ષને વધાવો.

આસો પાલવ કેરા તોરણો બધાવો.

આંગણીએ મંડપ રચાવો—

ઓ બહાલા ! નવલ વર્ષને વધાવો.

હાથ ધરી છુઓ બહેનો ફૂલડાંનો માળા,

હાથભાં ઉપા કેવો આવે

રસીલો ! નવલ વર્ષને વધાવો.

હસિત-વદન-ઉપા આજ મંડપે પધાર્યો,

ઊગ ભરી ફૂલડે વધાવ્યા—

ઉપાએ ફૂલો આંગણી દોષાવ્યા.

સાહેલી ! નવલ વર્ષને વધાવો.

સ્વદેશ ઉત્કર્ષ.

લેખક — લલિત.

"Into that Heaven my Lord!"

"Let my Country awake." — Ramendra Nath.

(ગીતાનિગત લાવણ્યમયી)

૧.

અહા ! જ્યાં અભયસર્વો મન પીસે,

અને જ્યાં ઉર્ધ્વજ્યોત સિર ઝીસે;

અહા ! જ્યાં જનકુટુમ્બ વિહરે

અને જ્યાં સત્યમોતી મુખસરે.

પિતા ! એ સ્વતંત્રતાને સ્વર્ગ,

પ્રભુ ! હો મુજ સ્વદેશ ઉત્કર્ષ !

૨.

અહા ! જ્યાં પૂર્ણોદય સદિ પૂરે,

અને જ્યાં વિવેકસર નિઝરે

અહા ! જ્યાં મન હુંમમ વિચરે,

વિચારો, વિચાળ વર્તન ધરે:

પિતા ! એ સ્વતંત્રતાને સ્વર્ગ,

પ્રભુ ! હો મુજ સ્વદેશ ઉત્કર્ષ !

*ગુજરાતમાં ઈસ્લામી ઉપદેશકો.

લેખક — રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, એમ. એ એવએલ. બી.

સ્તામને માથે સાધારણ રીતે એવો દોલ મુકવામા આવે છે કે પોતાના ધર્મોપદેશ માટે ધર્મમાં વટવાવવા માટે કાફેા ઉપર ગમે તેવી કોરાનજી ફરમાન રીતે જીલમ કરવો, એવું હુઝરત મહમદુ મુસલમાનેને ફરમાન હતું, પરંતુ એ વાત ખોટી છે. કોરાને શરીફમા ઠોકણે ઠોકણે એવા વચન છે કે ખરા મુસલિમની ફરજ તો એ છે કે જે પરધર્મના હોય તેને સમજાવી સાચો માન બતાવવો, ને તે સમજે તો ઠીક છે ને ન સમજે તો અજાદ તેને ભેઈ હોશે આવા ફરમાનમાથી માત્ર પ્રખ્યાત તરીકે એક જ અંગે ઉતારી લીધું છે કોરાને શરીફના ત્રીજા પ્રકરણમા (૩, ૧૯) મા હુઝરત મહમદ કહે છે કે “એઓ અમલજી (અને અનાતી) છે તેઓને કહે કે તમે મુસલમાન થાઓ ? (એટલે કે તમે ઈસ્લામ ધર્મ માનો) ” ૫૭ી ને તેઓ મુસલમાન થાય તો તેઓએ ખરેખર સીધા રસ્તો મેળવ્યો છે, અને ને તેઓ પોતાની પીઠ ફેરવે તો તારી ઉપર માત્ર સરેશો પહોચાડવાનું (કામ) છે, અને ખુદ પોતાના બુદ્ધિએ જોનાર છે.”

એક તરફ કોરાન અને ખીજી તરફ શમશેર, મતલબ કે કા તો મુસલમાની ધર્મમાં આવો સમજા આપી ધર્મો- અથવા તો મૃત્યુને શરણ થાવ, એવો જીલમ પાછલા વખતમા તર કરાવવું. જીલમથી જનુની ઈસ્લામીઓને દાવે ચતો હતો, તેને માટે ખુદ કોરાને નહિ શરીફમા કાઈ પણ રીતનું ફરમાન નથી મળતું, તેમ જ હુઝરત મહમદની આખી જીંદગી એ વાતને ખોટી પાડે છે એઓ પોતે કહે છે કે “ધર્મ સંબંધ કાઈ દબાણ કરવાનું નથી” (પ્રકરણ ૨, ૨૫૬) એઓ પોતાને ખુદના રસુલ એટલે પરમેશ્વરના કાસદ કહેવાયતા હતા, અને તેના તરફથી મળેલો સંસ્થો પહોચાડવો, એટલી જ પોતાની ફરજ સમજતા હતા. શરઆતમા ઈસ્લામમા જે જે પુરુષ અને સ્ત્રી વટણેલા તે એમના સગામાથી અથવા તો રુનેલીએમાથી હતા તે વખતે એમની પાસે કશી સત્તા નહોતી કે જોને જોરે તેમને પોતે વટવાની શકે, તેમ જ જ્યારે એમના મતને અનુસરનારાની

* : સુરતની પાંચમી સાહિત્યપરિષદ માટે લખાએલો આ વિગત પરિવહના અંગવાદો પાસેથી “સમા લેખક” માટે આસ મેળવવામા આવ્યો છે. સ. ઓ.

સખ્યા સેંકડોની ને હઠારોની થઈ, ત્યારે પણ તેમણે તો પોતાની અસહ સમજવટ-
(*Persuasion*) ની પદ્ધતિ જ ચાલુ રાખેલી એમણે કોઈને કડવો શુકન યા કોંધવું પચન
કહેવું નહીં તો: પછી કાં કેરાન કબૂલ કરેા કા તો મોત કબૂલ કરેા, એવી લુલમી વર્તણૂક તો
ક્યાંથી જ ચલાવી હોય. અંગ્રેજીમાં આપણે જેને *Missionary* અથવા (ધર્મ) પ્રચારક કહીએ
છીએ તેનું જ કામ એમણે કરેલું અને પોતાની પાછળ યનારાઓને પણ તે જ કામ કરવાનો
બાધ આપેલો, છતાં જનૂને આગળ જતા વધારે જોર પકડ્યું અને શાંતિથી સમજાવીને લોકોને
ધર્મના ફેરફાર કરાવવાની નીતિને પડતી નાખી, સત્તાવાન મુસલમાનોએ શમરોર અને જોરલુલમને
અગાડી કરી, હુઝરત મહમ્મદના આપેલા અસહ સંદેશાને વિરૂપ કરી નાખી, આખી દુનીઆમાં
ઈસ્લામને એક ધાતકી, ફર ધર્મ તરીકે ઓળખાવ્યો.

ગુજરાતમાં, જોકે આખા હિન્દુસ્તાનમાં ખ્રીસ્તી ધર્મનો એ રીતે અથવા તો ત્રણ રીતે
ખ્રીસ્તી ધર્મપ્રચારની પ્રચાર થયો છે, એક સમજવટથી (*Persuasion*), બીજી સ્વાર્થ
વશ રીતિ, ને ત્રીજી જોરજુલમથી (*Persecution*). હાખલા તરીકે
ઓવાંના સૈંટ એવીએરે સમજાવીને અને પોતાના મોજેજા-અમકાર (*Miracles*) થી
લોકોને કેથલીક બનાવ્યા એ પેટ્ટેલી રીત વળી ધણી લોકો ખ્રીસ્તી થવાથી પોતાની હલકી ન્યાત
તણ, સરકારમાં વધારે માન મળે, નોકરી મળે, એવી મતલબથી પોતાનો ધર્મ છોડી દેતા હતા,
એ બીજી રીત, જેવા કે ટેક, લાલીઆ, અથવા મદાસ તરફના પારીઆ, અને બીજી અંત્યજો.
છેલ્લો પોરન્યુમીઝ પ્રજાનો પૂર દોર ચાલતો હતો ત્યારે તેના પાદરીઓએ વસઈ તરફના આખા
ગામ ને ગામ, નિર્દોષ હિન્દુઓના ઊપરાપર અને તેમનાં શાંતિભોજન વખતે અથવા તેમના
મહેલલાના કુવામાં માસના કટકા નાખી અને બીજી રીતે જોરજુલમ કરી વટળાવેલા, એ ત્રીજી
રીત ગુજરાતમાં ઈસ્લામનો ફેલાવો થવામાં પણ એ ત્રણે રીત કામમાં આવી છે.

ઈ. સ નાં તેરમાશ્વદમાં સૈંકા સુધીમાં જોકે લગભગ ખસે ત્રણસે વર્ષ થયા મુસલમાનોના
તેવી જ ઈસ્લામની હુમલા સામે ટકરે ઝીલી ઝીલી હિન્દુઓ ઝોખરા થઈ ગયા હતા તેપણ
મુસલમાનોને તેમણે ગુજરાતમાં પગમર થવા દીધેલા નહીં, અને તેમ હોવાથી ત્યારસુધીમાં
સત્તાને જોર જુલમથી હિન્દુઓને વટળાવવાના તેમને ઝાઝા પ્રસંગો મળેલા નહીં. અલબત્ત છૂટી
છવાઈ તક મળતી હતી, પરંતુ મારીને મુસલમાન કરવાના (*Persecution*) હાખલા
લા સુધીમાં થોડા જ મળી આવે છે. તે ઉપરાંત આ લેખનો આસપ જોરજુલમથી વટાળ
થયેલો તે બનાવવાનો નથી, પરંતુ લોકોના મગજ ઉપર અસર કરી, તેમને સમજાવી યા તેમની
શક્તિ તે તરફ વાળી, રાજપુત્રીથી, ઈસ્લામી ધર્મપ્રચારકોએ કેવીરીતે હિન્દુને મુસલમાન બનાવ્યા
તે બતાવવાનો છે. કેટલાક રાજાઓ, હાખલા તરીકે ફીરોજશાહ તુઘલખ (ઈ. સ ૧૩૫૧-૧૩૮૮)

પોતાની હિન્દુ પ્રજાને એવી લાલચ આપતા કે તમે મુસલમાન થાઓ તો તેમને જમીઆ કરમાથી મુક્ત કરીશું, યા તો તમને મોટા ઓઢા આપીશું, અને સરકારી નોકરીમાં દાખલ કરીશું વગેરે, અને તેને લીધે હજારો માણસો ઇસ્લામ ઇત્તીઆર કરતા, એ ઉપર જણાવેલી ત્રણ રીતમાની ખીજ રીત છે, પરંતુ તે પણ અને પડતી મૂંઝી, માત્ર પહેલી રીતપર જ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે.

અસલના વખતમાં આરબો ધણા મોટા વેપારીઓ હતા, અને વેપારને અગે ધણા હિન્દુસ્તાનમાં પ્રદેશોમાં તેઓ જઈ રહેતા હતા. ઈ સ ના સાતમાં આઠમાં સૈકામાં ઇસ્લામની શરૂઆત ધણા આરબો એ જ કામ માટે મલબારના કિનારા ઉપર આવીને વસેલા અને ધરબાર કરીને રહેલા, અને જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તેમના ધર્મપ્રચારકોએ પણ ત્યાં આવવા માંડ્યું તે ભાગના રાજાઓએ આરબ વેપારીઓની કીમત સમજતા હતા, તેમ પોતાના રાજ્યમાં પોતાની પ્રજાને જે ધર્મ પાળવો હોય તે પાળવા, દેવો, એ પોતાની ફરજ સમજતા હતા તેથી મુસલમાનોના ધર્મની અથવા તો ધર્મના પ્રચારની આડે તેઓ આવતા નહીં આનું પરિણામ એ આવ્યું કે, મલબારમાં માપલા મુસલમાનોની એક મોટી જાત દસ્તીમાં આવી

ઈ. સ. ના સાતમાં આઠમાં સૈકામાં મુસલમાનો તરફથી સિંધ, કાઠીઆવાડ, ખજાત, ભરૂચ ગુજરાતમાં ઇસ્લામી- વિગેરે દરીઆ કીનારાપર આવેલા પ્રદેશ અને શહેરો પર હુમલાઓનો પગપેસારો કરવામાં આવેલા તેમાં સિંધમાં તેમનો વિશેષ પગપેસારો થયેલો અને તેથી મુસલમાન ધર્મપ્રચારકોમાં કેટલાકના પ્રચારની અસર સિંધ, મુલતાનને રસ્તે કચ્છ થઈને ગુજરાતમાં થયેલી. દાખલા તરીકે, અગદાદના રહેવાથી સૈયદ યુસુફીની કાદરીના (ઈ. સ. ૧૪૨૧) વ્યાખ્યાનો તથા અહમદ કાનો એઈ આદરે દસ વર્ષમાં સાતસે હિન્દુ લુહાણા કુટુંબો મુસલમાનપદ તરફ વળ્યા, તેમ જ બેંગલોરના મદાન પીર, પીર સદરકેદીને પણ પોતાનું કાર્ય ત્યાં જ શરૂ કરેલું. પાછળથી હીન્દી, અમજમેર વગેરે પ્રસિદ્ધ મુસલમાની રાજધાનીઓમાં થઈ ગયેલા મોટા મોટા પીર અને ખામખોતા પ્રવચનની અસર પણ ગુજરાતનાં હિન્દુઓપર થયેલી અને તેઓએ પોતાનો ધર્મ છોડી દીધેલો.

ગુજરાતમાં એ પ્રચારકો દ્વારા તેનું મુખ્ય કારણ ગુજરાતના તે વખતના હિન્દુ રાજા- ગુજરાતમાં ઇસ્લામ ઓનો પોતાની પ્રજાપર સમાનભાવ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો કેમ કાળે સદૃશ્ય હતા. ઈ સ ના દસમાં બારમાં સૈકા સુરીના ખુદ મુસલમાન મુસાફરો લખી ગયા છે કે ગુજરાતનાં મુખ્ય શહેરો અજીંદાહાદ, ખજાત વગેરેમાં હજારો મુસલમાનો વસતા હતા, અને વગર અડચણે પોતાની અસ્થિતિ બાધી તેમાં નિમાત્ર પડતા હતા.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ (ઈ. સ. ૧૦૯૪-૧૧૪૩) માટે તે એવું કહેવાય છે કે એક વખતે ખંભાતમાં હિન્દુ, પારસી અને મુસલમાનને તકરાર થતાં જેન તથા પારસીઓએ મુસલમાનની મસ્જિદ બાંધી નાંખી. મુસલમાનોએ તે બાબતની ફરીઆદ સિદ્ધરાજને કરતાં તેણે જેન તથા પારસીઓને સજા કરી, પોતાની મસ્જિદ ફરી બાંધવા તેમને થોડા પૈસા સુધાં આપ્યા. આ મુસલમાનો તે તે વખતના આરજ તથા ઈસાની વેપારીઓ હતા એટલું જ નહીં પણ તે વખતના રાજ્યોના સરકારના નોકરી કરતા કેટલાક જૈનિકો પણ ખરા.

મુસલમાન ધર્મપ્રચારકોમાં ત્રણ ચાર ઘણી જ નામનાવાળા યર્ધ ગયા છે, અને બાકીના ઇસ્લામના ધર્મ-બીજના નાના નાના તે ઘણા જ છે. ખાજ મહમુદીન ચીસ્તી અચારકો (ઈ સ ૧૧૫૫), જેની ઇસ્લાદ અજમેરમાં છે, અને જેના એક-સપ્ત લાખો હિન્દુ અને મુસલમાનો એકઠા થાય છે, તેમના ઉત્તરાધિકારી, ગંજશકર, શેખ જલાલ હિમામશાહ અને સેયદ મહમદ જુઆનપુરી એવા એવા કેટલાક મોટા પીરોએ વગર જુલમ હિન્દુઓને મુસલમાન બનાવેલા શાહ આયમ, શાહ તાહેર વગેરે નાના નાના પીર તે એટલા બધા છે કે ગુજરાતના યજ્ઞભય દરેક ગામમાં તેમના કાર્તીને કાર્તીની ઇસ્લાદ નીકળશે

મનેક અજુલ લતીફ ઉર્દૂ કાવલશાહ પીર નામના પીરને કચ્છમાં બહુ મુસલમાનો માન આપે છે, તે પીર પણ આજ વર્ગના હતા

પ્રખ્યાત ફારસી કવિદાસલેખ ફિરસ્તાની તારીખને અને તેણે ઘણા પીર અને શેખ અને બીજા મુસલમાન ધર્મપ્રચારકોના ચરિત્ર આપ્યાં છે, તેમાં સૌથી લાંબા ખાજ મૈમુદીન ચીસ્તી અને ગંજશકરનાં છે અલબત્ત તેમાં તેમનાં પરાક્રમે-બલે તેમણે ખતાવેલા અમલકારોની ઘણી અદ્ભુત વાતો લખી છે કે જે માત્ર શ્રદાવાન માણસો જ સાચી માની શકે, પરંતુ તેમની પવિત્ર છાંદશી અને તેમના વ્યાખ્યાનોની એવી સચોટ અસર સદબંધાં યદ્યતી કે સંકડે હિન્દુઓ પોતાનો ધર્મ તજી તેમના અનુયાયીઓ ધર્મજતા. મિરાતે અમદમદી નામના ગુજરાનના ફારસી કવિદાસને છેડે પાણી ગુજરાતના એવા ઘણા પીર તથા શેખના વૃત્તાત આપ્યા છે જેની રીતે એ ધર્મનો પ્રચાર ગુજરાતમાં થયો તેવી જ રીતે કાઠિયાવાડમાં પણ એ જ પ્રસારકોને લીધે થયો છે.

એ પ્રમાણે વટળેલી લગભગ અંધી જતો છે, એમ કહેવામાં આવે છે. તેમાંની મુખ્ય વટળેલી હિંદુ ભક્તિઓ. ચાર પાય છે. મેગણ, જાજ, વેરા, મતીઆ અથવા આરીઆ, એમે સંજામ, કસબાતી અને મલેક બાબાની કેટલીક એવી જતો છે કે જે હિન્દુ તથા મુસલમાન બંનેમાં જોવામાં આવે છે તાઈ, રમારા, દુધવાળા, ખખાલી, હજમ, હીજડા, ખાટડી, નાલગધ, સતાટ, સોની, મળીઆર, હુદાર, સુતાર વગેરે.

આમાથી મુખ્ય જાતિઓ શી રીતે હિન્દુ ધર્મ તથા મુસનમાન ધર્મમાં વટણી તેની હુકમો જ અત્રે રૂપરેખા ચીતરી છે

મેમલુ—અસલ શબ્દ મોઅમિન, એટલે ઈમાન લાવનાર અથવા માનનાર છે એમ કહેવાય છે કે જોખાઓ અસલ ભાડીયા હતા અને મેમલો અસલ લોહાણા હતા અને જતા હિતરમાં પંજાબમાથી સિંધમાં આવી ત્યાંથી કચ્છ થઈ કાઠીઆવાડમાં પેઠી અને પછી ગુજરાતમાં અને ત્યાંથી દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં પથરાઈ ગઈ ઈ સ. ૧૧૬૫ માં બ્રહ્મદાતા એક મ્હોટામાં મ્હોટા પીર નામે મોલાના અબ્દુલ કાદર મોલીઉદ્દીન ગીલાની મરણ પામ્યા તે વખતે તેમણે પોતાના એક પુત્ર તાજઉદ્દીનને એવી ઇચ્છા દર્શાવી કે તારે હિન્દુસ્તાનમાં જઈ, ત્યાં રહેવું અને ઈસ્લામનું તૂર લોકમાં ફેલાવું તેના પાંચમા વચ્ચ નેવદ યસૂફઉદ્દીનને પશ્ચિમેથી સ્વપ્નામાં પ્રેરણા કરી કે તારે સિંધ જવું, અને ત્યાંના રહેવાશીઓને સાચે માર્ગે ચલાવવા તે મુજબ ઈ સ. ૧૪૫૮ ના અરસામાં સૈયદ યૂસુફે સિંધના મુખ્ય શહેર નગર હકામાં પગ મૂક્યો, અને તે વખતના ત્યાંના રાજા જેનું નામ રાયરાયધણ અને ખેતાજ મરહુમખાન હતો એમ ધારવામાં આવે છે તેણે તેના સત્કાર કર્યો, અને સૈયદના સમજાવવાથી મુસલમાન ધર્મ કબૂલ રાખ્યો, તે વખતે માણેકજી નામના એક લોહાણાનું ત્યાંની દરબારમાં થવું ચલણ હતું, તેણે તથા તેની પછવાડે સાતસં લોહાણા કુટુંબોએ પોતાના રાજાનું અનુકરણ કરી ઈસ્લામ રચીકાર્યો આ બનાવોને લોહાણાને બદલે મોઅમિન-મેમલુ કહેવામાં આવ્યા હજુ સુધી લોહાણા અને મેમલોની કેટલીએક બાબતોમાં માન્યતા એક જ તરેહની છે. ઉડરાલાલ, દરિયાલાલ અથવા લાલસાઈને જેટલું લોહાણા માન આવે છે તેટલું જ મેમલો આવે છે. સિંધમાં નસરપુરમાં દરિયારયાનની જગામાં હિન્દુ પૂજારી અને મુસનમાન મુઘવર રહે છે ઉડરાલાલ સખરમખરમાં પ્રગટ થયા હતા ત્યાં સિન્ધુ નદીની વચમાં એમનું સ્થાન બનાવેલું છે, તેને જદા પીરને નામે અને કામ માને છે. લોહાણા ગોપીચંદને નામે જેને પુજે છે, તેને મુસલમાનો પઠા પીર કહી પુજે છે. કાઠીઆવાડના કેટલાક કાઠીયા પણ મેમલુ થયા છે અને આરણ જેતા તેમનામાં કચ્છી અને હાલાર્થ એવા બે મ્હોટા વિભાગો પડ્યા. પોતાનું કામ કરી યૂસુફઉદ્દીન પાછા ધરિન તરફ ચાલ્યા ગયા પણ તેના વચને હજુ સુધી કચ્છ મુદ્રામાં પોતાની ગાદી બજાવી રહ્યા છે

ખોજા—ખોજા કામના મુરચદ નામદાર આગાખાનના પૂર્વાધિકારીઓનો ઇતિહાસ બખ્ષીતો છે હુસનસળાહ, શેખ હિલજખલ નામની એક વ્યક્તિએ પોતાની બાદશાહીથી ધરિન, મિસર વગેરે દેશોમાં રાજકીય ઉચલપાંચલનો લાભ લઈ પોને કેવી રીતે સત્તા પ્રાપ્ત કરી તે એ કામને લગતા દરેક ઇતિહાસમાથી મળી આવે છે વળી હુઝરત મહમ્મદના જમાઈ હુઝરત

આલીના મોત પછી મુસલમાન કોમના મુન્શી અને શિયા એવા બે વિભાગ પડી ગયા અને હુઝરતખલી અને ખીમી ક્રાંતમાના પુત્રો હુસન હુસેન પર કેવો કેર શુભચી અને તેમના વચ્ચે ઈમામ ચર્ચ કેવી રીતે શિયા કોમપર કાશુ મેળવતા થયા, તે પણ અને જખાવવુ જરૂરનું નથી એ ઈમામમાં સાતમા ઈમામ ઈસમાયલ નામે દતા, અને તેમને કેટલાએક છેલ્લા ઈમામ માને છે. આવી માન્યતાવાળા ઈસમાઈલી કહેવાય છે અને એ પથવાળાઓએ પોતાની ખલાફત મિસર દેશના કેરો શેહેરમાં સ્થાપી. એ ખલીફાઓ ખની ક્રાંતમાં (કાનમાના વચ્ચે) કહેવાય છે. એ ઈસમાઈલી પથને લગતી જાગૃતિઓ અબ્બાસ મિસર દેશમાં કરી, હુસન સમ્રાટને ઈરાનમાં પાછા આવી અલમીતના કીલામાં પોતાની ગાદી સ્થાપી, અને એ ગાદીના સિલ સિલાબધ વારસ દાલના નામદાર આમાખાન છે. એ પથના એક ઈમામ નામે હુસન ઝકરીઓ એ એક પ્રચારક-ઉપદેશક-દાર્જી (Mazdoor) જેવું નામ નુરસત શુર (નુરદીન) આપવામાં આવે છે. તેને ઈ.સ. ૧૦૦૧ માં હિન્દુસ્તાન તરફ મોકલ્યો તેણે પલ્લી, કાશુલી, અને આગ્રાની સોફાને ઈસમાઈલી બનાવ્યા, વળી પીર શમ્સ નામના શખ્સે કાશ્મીરીઓને પણ એ જ પથમાં આપ્યા. કેટલાએક કહે છે કે નૂર સત્તાગરે અથવા પીર સનુર નૂરે પાટલુમાં સીમ સેવાઈને ખાનગીમાં વટલાયો હતો, કોઈ કહે છે કે તેમ કરી તે ઈરાન પાછો જતો રહ્યો અને ફરી આવી નવસારીના રાજા શૂરઅદીની છોકરી વેર લગન કર્યા. એને એના ચેલાઓએ મારી નાખ્યો. ત્યાર પછી પીર શમ્સદીન અને પીર સદ્દાદીને પોતાનો ઉપદેશ આપુ સમ્રાટ ખરેખરી રીતે જાગૃતિઓની માર્ગની સંખ્યાનું એર પીર સદ્દાદીનના વખતથી (ઇ. સ. ૧૪૩૦) વધવા લાગ્યું. ઈસમાઈલી પથ ફેલાવવામાં બે નિયમ પાળવામાં આવતા હતા.

૧ પોતાના ધર્મના વિચારો છપા રાખવા

૨. એઓને પોતાના ધર્મમાં લાવવા માગતા હોય તેમના ધર્મનો મોટો ભાગ પોતાનો કહી કળુલ રાખવો.

આ મુજબ સદ્દાદીને હિન્દુ ધર્મનો ઘણો ખારિક અભ્યાસ કર્યો, પોતાનું નામ સદ્દાદેવ અથવા હુસન રાખ્યું, હિન્દુ ધર્મના બધા અવતાર કળુલ રાખી માત્ર છેલ્લો કલ્કી-અવતાર તે હુઝરત આલીના ૩ એવી રીતેનો ઉપદેશ આપ્યો. આ પ્રમાણે પારકા ધર્મમાં જઈ, પોતાને હિન્દુ કહેવાતી, કેટલાક ખ્રીસ્તી ઉપદેશકોએ પણ હિન્દુઓને બમમાં નાખી વટાવ્યા છે. મદ્રાસ તરફના પ્રખ્યાત પાદરી એમી ડ્યુબો (Abbe Dubosc) ના પુસ્તકમાંથી એવા દાખલા મળી આવે

• ઉપદેશ ફરી અથવા તો જુલમ કરી, એ તો રીતે ઈસ્લામમાં વલ્લભ્યું આમરણ તેને દાવત કહે છે, અને ઉપદેશ ફરી વલ્લભ્યું એ માણસ આવે છે તેને ઘઈ એટલે અમુક યોગ માગનાર અને તે ઉપરથી ઉપદેશક, પ્રચારક, કહે છે.

છે જેમ નૂર સતાયર અને પાછળથી બીજા પીરોએ હિન્દુઓને લાયક મઠ પડે તેવા જાજનો વગેરે રચી પોતાના કામમાં મદદ મેળવેલી, તેવી એ પાદરીઓએ તે અદેશની આપામાં પુરાણો લખી ખ્રીસ્તી ધર્મ ફેલાવવામાં મદદ લીધેલી એવા એક પુરાણ વિષે ત્રા કુન્દાએ *Origin of Bombay* નામના અથમાં કહ્યું છે પુરાણકારનું નામ ફાધર ગ્રીમારીસ (*Father Grimaud*) છે એ પુરાણ ઈ. સ ના સોળમા સૈકામાં લખાયેલું, અને તેમાં ઈસુ ખ્રીસ્તની જીંદગીનો અલ્લાહ છે એને કાઇસ્ટ પુરાણ કહે છે નમુના તરીકે બે માર સ્લોકો અત્રે આપેલા છે.

ક્રિસ્તાઓ વદા આદિકા નુમો

एके चित्तीम कया साइबिणीर्ना

* * *

सामार्थाभा नहिं बगाये तांला

मनुष्य अछन अमरैर दिस्ते सवाई

* * *

માતા પદીએ માને છે કે નકલક (કલંકી) અવતાર સાથે પાપ પાડવો આવશે એ વાતને ઈસમાઇલી ઉપદેશકોએ કેવી ખુશીથી પોતાના લાભાર્થ પોતાનાં કાબોમાં જોડી દીધી છે તે નીચેની પંક્તિઓપરથી સમજાશે

અમ પાણીના તનગરા લેશે,

ધુધુ પાણીના હિસ્સા લેશે,

ખરા ખોટાના પદતરા લેશે,

લાખ ટકા દર્દીઓને પાટ ધારશે,

નુગરાને પાલી પાલી પીવશે,

એણે સમે પાપ પાડવ આવશે,

પાપ પાડવના નામ ધરાવશે,

ઈસો ને આડગદીન,

જાને ને કમલદીન,

મકરદીન . . .

જાણી બીજા જાજનમાં કહ્યું છે કે,

“છરે લાઈ આજ કલધુનના ઈશિર આદમ નામ લાજુભાં,

“છરે લાજા તે નખી મદમદ કદાખ્યા, હોછરે લાખ,

ચાલીના મોત પછી સુસવમાન કામના સુત્રી અને શિયા એવા બે વિદ્વાન પડી ગયા અને હુકરતઅલી અને ખીખી કાતમાના પુત્રો હસન હુસેન પર કેવો કર મુજબો અને તેમના વંશને ઈમામ ચર્ચ કેવી રીતે શિયા કામ પર કાણુ મેળવતા થયા, તે પણ અને જણાવતું જરૂરનું નથી. એ ઈમામમાં સાતમા ઈમામ ઈસમાયલ નામે હતા, અને તેમને કેટલાએક છેલ્લા ઈમામ માને છે. આવી માન્યતાવાળા ઈસમાઈલી કહેવાય છે અને એ પધવાળાઓએ પોતાની ખલાફત મિસર દેશના કેરો સેહેરમાં સ્થાપી. એ ખલીફાઓ ખની કાતમા (કાતમાના વંશને) કહેવાય છે. એ ઈસમાઈલી પંથને લગતી બાબતોને અભ્યાસ મિસર દેશમાં કરી, હુસન સુબ્યાહે ઈરાનમાં પાછા આવી અલમોતના કીલામાં પોતાની ગાદી સ્થાપી, અને એ ગાદીના સિલ સિલાખંધ વારસ હાલના નામદાર આમાખાન છે. એ પધના એક ઈમામ નામે હુસન ઝકરીઓ એ એક પ્રચારક-ઉપદેશક-દાર્દ (missionary) જેનું નામ તુરસલ શર (તુરદીન) આપવામાં આવે છે તેને ઈ.સ. ૧૦૦૧ માં હિન્દુસ્તાન તરફ મોકલ્યો. તેણે પળખી, કાણુધી, અને ચીત્રાલી લોકોને ઈસમાઈલી બનાવ્યા. વળી પીર શમ્સ નામના ચખ્સે કાસ્મીરીઓને પણ એ જ પધમાં આણ્યા. કેટલાએક કહે છે કે નૂર મતગરે અથવા પીર મનગર નૂરે પાટણમાં લીમ સોલંકીને ખાનગીમાં વટલાળ્યો હતો, ત્યાં કહે છે કે તેમ કરી તે ઈરાન પાછો જવો રહ્યો અને ફરી આવી નવસારીના રાજા સુરમહની ઓકરી વેર લગન કર્યો. એને એના એલાઓએ મારી નાંખ્યો. ત્યાર પછી પીર શમ્સુદીન અને પીર મહમૂદીને પોતાનો ઉપદેશ ચાલુ રાખ્યો. ખરેખરી રીતે બોતલઓની કામતી સંખ્યાનું નેર પીર મહમૂદીનના વખતથી (ઇ. સ. ૧૪૩૦) વધવા લાગ્યું. ઈસમાઈલી પધ ફેલાવવામાં બે નિયમ પાળવામાં આવતા હતા.

૧. પોતાના ધર્મના વિચારો છુપા રાખવા

૨. જેઓને પોતાના ધર્મમાં લાવવા માગતા હોય તેમના ધર્મનો મોટો ભાગ પોતાનો કહી કબૂલ રાખવો.

આ સુજબ સદરદીને હિન્દુ ધર્મનો ધણો ખારિક અભ્યાસ કર્યો, પોતાનું નામ સહદેવ અથવા હુરચલ રાખ્યું, હિન્દુ ધર્મના ગંધા અવતાર કબૂલ રાખી માત્ર છેલ્લો કલંકી-અવતાર તે હુકરત અલીનો છે એવી રીતનો ઉપદેશ આપ્યો. આ પ્રમાણે પારકા ધર્મમાં ભળી જઈ, પોતાને હિન્દુ કહેવડાવી, કેટલાક ખ્રીસ્તી ઉપદેશોએ પણ હિન્દુઓને કામમાં નાંખી વટાવ્યા છે. અદાસ તરફના પ્રખ્યાત પાદરી એબી ડ્યુબો (Abbe Dubois) ના પુસ્તકમાંથી એવા દાખલા મળી આવે

• ઉપદેશ કરી અથવા તે જીવન કરી, ગમે તે રીતે ઈસ્લામમાં વંદવવાનું આમત્રણ તેને દાવત કહે છે, અને ઉપદેશ કરી વટાવવાના જે મહત્ત્વ આવે છે તેને લઈ એકલે અક્ષર ચીજ માગનાર અને તે ઉપરથી ઉપદેશક, 'પ્રચારક,' કહે છે.

છે. જેમ નૂર સત્તાગર અને પાછળથી બીજા પીરોએ હિન્દુઓને લાલક મઠ પડે તેવાં ભગ્નના વગેરે રમી પોતાના કાર્યમાં મદદ મેળવેલી, તેવી એ પાદરીઓએ તે પ્રદેશની ભાષામાં પુરાણો લખી ખ્રીસ્તી ધર્મ ફેલાવવામાં મદદ લીધેલી. એવા એક પુરાણ વિશે જા કુન્હાએ *Origin of Bombay* નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે. પુરાણકારનું નામ ફાધર મીમારીસ (*Father Guimaraes*) છે એ પુરાણ ઈ. સ ના સોળમા સદકામાં લખાયેલું, અને તેમાં ઈસૂ ખ્રીસ્તની જન્મગીતો અલવાસ છે એને કાઉન્ટ પુરાણ કહે છે નમુના તરીકે એ ચાર શ્લોકો અને આપેલા છે.

કિસ્તાઓ વદા આદકા મુર્મા

એકે ચિત્તીમ કયા સાફિનીનાં

* * *

મામાત્રોઆ નાદિ વગાયે લાલા

મનુવ્ય અમુન અમગૈર દિસ્તે સવાદં

* * *

માતા પથીઓ માને છે કે નકલક (કલંકી) અવતાર સાથે પાચ પાડવો આવશે. એ વાતને ઇસમાઇલી ઉપદેશકોએ કેવી ખુબીથી પોતાના લાભાર્થે પોતાનાં કાવ્યોમાં ભેડી દીધી છે. તે નીચેની પકિતઓપરથી સમજાશે

અમ પાણીના તનગરા લને,

લુચુ પાણીના દિસાબ લેશે,

ખરા ખોટાના પદતર લેશે,

લાખ દોકા દર્ધખાવો પાટ ધારશે,

મુગરાને ધાલી ધાલી પીવશે,

એણે સમે પાચ પાડવ આવશે,

પાચ પાડવનાં નામ ધરાવશે,

ઈસો ને આવબદીન,

ખાએ ને કમલદીન,

મઠરદીન

ચળી બીજા ભગ્નમાં કહ્યું છે કે,

"જરે ભાઈ આજ કલયુગના ઈશ્વર આદમ નામ ભણાયાં,

"ગુરુ ધહા તે નખી મહમદ કહાન્વા, હોજરે ભાઈ,

છરે લાઈએ પુરૂષ ઉત્તમ વિષ્ણુજી અલી રૂપે નામ લક્ષ્યાર્થ,
 “તે તે નામ રૂપીસરે ધાર્યા, હોછરે લાઈ”

જોગજોની દસાવતાર નામની ચોપડી તથા મોખીન ચેતામણીમાથી આવ્યા ધણા દાખલા જડી આવે છે પાછલી ચોપડીમાં દરેક શ્લોકને “ચેતામણુ” ક્ત્વા છે તેમાંથી એક “ચેતામણુ” અત્રે આપી છે

એજ તેજે (નૂરસત ગુરૂરે) બાધીને જોગ કરીઆ,

અને આપીએ તે ધરમ આચાર,

લાથી સત પથ આધીએ,

દસોદ તણું વહેવાર —

ચેતા : ૨૦૦

પીર સદાશીને પોતાનું ચાણુ સિંધના કોટમાં ગામમાં કર્જુ હતુ. એ ચાણુને જમાતખાનુ અથવા ખાના કહે છે.

વૉરા—ઈમાઝલી પથના નજારી નામના કાદમાંથી જોગ કામને હરતીમાં લાવનાર ઉપદેશકો નીકળ્યા, તેમ એ જ પથના મુસ્ત અલી નામના કાદમાંથી વૉરા કામ ઉદ્ભવી. વૉરા કામના એ મ્હોટા વિભાગ છે, એક દાઉદી ને બીજો સુલેમાની. વૉરા કામની શરૂઆત અબદુલ્લા નામના એક જાણીને. ઉપદેશકને હાથે (ઇ. સ. ૧૦૬૭ માં) થયેલો કહેવાય છે. એ અબદુલ્લાનું સુખ્ય મથક અરજસ્તાનમાં યમન રાહેર હતુ, ત્યાંથી સુની શિયાના કધમાને લીધે એ પંથના ઉપદેશકોને મિલર નાસી જતુ પડેલું, લાથી સિંધ વગેરે પ્રદેશો પર ધીમે ધીમે એમની સત્તા વ્યાપતી ગઈ અને દિન્દુઓ વટળતા ગયા. મૂળ ખલાતના બદરમાં એમના ઉપદેશકો પગ પેસારો કરેલા, અને એવુ કહેવાય છે કે કેટલાક વિરમય પમાડે એવા અમલકારો બતાવી રાગ સિદ્ધરાજ જયસિંહને મુસલમાન ધર્મને સ્વીકાર કરાવ્યો, અને પછી વખત જતાં વૉરાજોની સંખ્યામાં વધારો થતો ગયો. ૫૨૮ દિન્દુ રામજોના રાજ્યમાં જે દુ.ખ વૉરાજોને સહન ન કરવા પડેલા તે દુ.ખ સુની મતવાળા મુસલમાન બાદશાહોના વખતમાં તેમને સોસવા પડ્યા એમના વડા મુદ્દસાજીની ગાદી પહેલાં યમનમાં હતી તે પાછળથી (ઇ. સ. ૧૫૩૬ માં) ગુજરાતમાં આણુવામાં આવી હીજરી સને ૧૨૯૮ માં લખાએલા એક વૉરાજોના ગ્રંથ નામે મૌસમે બદાર—માં એ કામને અહવાલ ધણા વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યો છે. ઠેઠ હુઝરત મહમ્મદના વખતથી માંડી, સિદ્ધપુર અને સુરતના તેમજ માળવા, ઉજ્જન વગેરે જગ્યાના મ્હોટા મ્હોટા મુલાજી અને વિદ્વાનોના અહવાલ તવરીખી રસમંપર લખવામાં આવ્યો છે. એ ચોપડીની સિધિ કારતીને લાખા—વૉરાસઈ ગુજરાતી છે અને તેમાંથી વૉરા કામ સમ્બંધી મણી માહિતી મળે છે એમાં વૉરામેલી લાખાનો નમૂનો—અહ ને પઘનો નીચે આવ્યો છે

બેત

અલીના નામસે અલિમ પલે છે,

અલીના નામસે સોહુ મને છે,

અલીના નામસે ફુરમન જલે છે,

અલીના નામસે મુરકેલ ટળે છે.

અલીના નામ જિન્નતના કિયારા,

અલીના નામ છે રખના પિયારા

મઘ-અકસર એ અખખાર કુતલે અખખાર કુતલે અરબી યા સુમતે હારસીમાંલી હોય છે, અને અખખાર તો અનવાર છે દિલોસે અનવાઅ અને અકસામની કસાફતને ધુએ છે, તે વાસ્તે અગર એ અખખાર રાતદીન ને અનવાઅના મહાવરાની ઝખાન છે તેમાંલી નકલ યાય અને ગુજરાતી હુમનના કૂળમાંલી એ અખખારના ફરિયા સમાય, તો અનજત સખતા એ અનવારસે મુનાફેલે હાસન કરે

હાઉડી અને સુલેમાની વોરાઓનો મુખ્ય લાગ વેપારમા રોકાયેલો છે, એ સિવાય ગુજરાતમા એટલે ભરથ-સુરત વિગેરે જલ્લાઓમા ગામડીઆ વોરાઓ, અથવા જેઓ ખેતીનું કામ કરે છે, તે વોરાઓ ને કે બાલીયાલી, રીતરિવાજ અને પહેરવેશમાં તદ્દન હિન્દુઓ જેવા છે, તે વોરા સુની મતના છે એ વોરાઓ તે જોર સુલમથી વટજોના પશુખરા ઉતરતી કામના હિન્દુઓ પહેલા અદમદશાદ અને સુનતાન મદમૂદ બેચાના વખતમા હિન્દુઓને મુસલમાન બનાવવા માટે ને રાજકીય સત્તા વાપરવામાં આવી હતી, તેનું પરિણામ તે એ જાત.

મતીઆ—જે ઈમામ્લી પધના પીર સ રહીને હિન્દુઓને જલકે ભાડીઆઓને વટલાવી જોગ બનાવ્યા તે જ સદરહીનના પુત્ર કુતબુદ્દીનના પુત્ર હઝરત ઈમામશાદ બારાએ મુલતાનથી ગુજરાતમા આવી મળ્યા હિન્દુઓને-ઉચ્ચ તથા નીચ-બનેને મુસલમાન બનાવ્યા. એ ઈમામશાદ અમદાવાદ પાસે પીરાણા ગામમાં રહેતા હતા અને એમની કબર ગીરમહામા છે એમ કહેવાય છે. કેટલાએક કહે છે કે એ સૈયદ ઈમામ શાહને હાથે ને બ્રાહ્મણ તથા સોદાણા વટલાયા તે જોગ કહેવાયા. "શ્રી ઈમામશાદ બાવાના પ્રજા" એ નામના પુસ્તકમા લખ્યું છે કે,

પ્રગોષ દીધા પ્રેમથી, જનોઈ [લુનાલુએ અને બ્રાહ્મણોએ] ઉતારી છે ત્યાંવજ,

નામ રૂપી જનોઈ પહેરીએ, એનું બાલ્યા સો ત્યાંવજ.

અમદ પ્રજોર જોર ઈમામનો. ૯૪

સર્વે જનોઈયુ ઉતારીયું, ઉતરામણુ તે સવાબેજ,
ત્યાંથી સૌએ ગેર ચાંપીઆ, મેવક બન્યા સૌ ત્યાંવજ
અગટ પ્રછે રે ગેર ઈમામનો. ૯૫

ગોરે સૌ સેવક તણા, જોજી કકર ધરાળ્યા નામજ,
જગતતારણુ ॥ રે જાણીતા, ધણી માશે કેવા કરે કામજ,
અગટ પ્રછે રે ગેર ઈમામનો. ૯૬

પણે ગોરનો કાયમ છે, નાના રોગની આહેજ,
હાલ જનોઈ ॥ કાયમ તર્કી, જુઓ સૌ વારવારજ,
અગટ પ્રછે રે ગેર ઈમામનો. ૯૭.

મતીઆ અને જોજીઓના ધર્મ સંબંધી મત તથા આચારત્રિચાર કેટલેક ભાગે મળતા આવે છે. મિરાતે અહમદીના લેખકનું મત જોવું છે કે આ મતીઆ, અથવા મોમણુ અથવા આદીઆ પચમાધી એક સાખા તરીકે જોજી યજ્ઞેલા. મતીઆમાંથી ધણાએક કણુખી-માંથી (જલાલપોર, બારડોલી તરફના) વટલેલા અને કેટલાએક અમદાવાદ તરફના કાછીઆઓ જોકે ખીજ બધી રીતે હિન્દુ રીતરિવાજ તથા ધર્મને વળગી રહ્યા છે, તોપણ પીરાણા રોજ તથા ઈમામને પૂજે છે અને પાતાના મુસદ્દાને બાળતી વખત જમણા હાથના અમુકા પાસેની આંગળીનું ટેરવું કાપી લઈએ રોજની નજીકમાં દાટવા માટે શખી મૂકે છે.

પીરાણાવાળા સંપ્રદાયમાં સૈયદ એટલે ઈમામસાહનના વચને ધર્મગુરનો દરજ્જો ભોગવે છે. કાકા નામના તેમના મતાનુયાયીઓ જોજીઓના મુખી એટલે નાણાં સંબંધી કારભાર કરવાનું કામ કરે ॥ અને મુરીદ-સિધ્ધવર્ગ-જેમા મુસલમાન (જેને મોમણા કહે છે) અને હિન્દુ (ધણા ભાગ અમદાવાદ તરફના કાછીઆઓનો) બંને આવી જાય છે, તે અમુક પ્રકારનો કર આપી સંપદોનું તથા રોજની મરામત, હિસ્તવારી વગેરેનું ખર્ચ પૂરું કરે છે ॥ ૧૬૯૧ ના અરસામાં મતીઆના સૈયદ નામે શાહજને તે વખતના અમદાવાદના કાજ સાહેબને મળવાનું દરમાન થયેલું અરજોમાં જોતાં જોમની રીતભાત તે વખતના સુન્ની બાદશાહોને ગમતી ન હોવાથી તેમને કપકો આપવા માટે બાદશાહના હુકમથી કાજએ તેમને જાણ કરી તેમને મળવા જતાં, શાહજનું મોત થયું કાઈ કહે છે કે તેમણે પોતે જેર ખાધું, કાઈ કહે છે કે, રોજના કાઈ માણસે અવડાળ્યું. પરંતુ તે ઉપરથી મતીઆઓને ધણા ગુરસો થયો, અને તેમણે બાદશાહ સામે બંડ ઉઠાવી લશ્કરનો હિસ્સો સર કર્યો ॥ એ બંડ દખાવી દેતાં બાદશાહને ધણા ગમ પડ્યો. એ બંડની હકીકત કહેવામાં જ મિરાતે અહમદીના લેખકને લગભગ આરોપાનાં કરવા પડ્યા છે, એવું જાણી બંડ એ હતું

બાકરઅલી નામના પીરાણાના સૈયદ ઈ. સ. ૧૮૪૩-૪૪ માં ગુજરી ગયા તેમણે વળી ને બાધ કર્યો તે પ્રમાણે હજરત મહમદ તે બ્રહ્માનો અને અલી તે વિષ્ણુનો અવતાર કહેવાય છે પોતે પોતાને સતયુગ અથવા ઈમામ (અથવા ભગવાન) કહેવડાવતા અને એક કાકાના કહેવા મુજબ બાકરઅલી રામ અને પોતે લક્ષ્મણનો અવતાર હતા એમને પ્રવર્તવિદો મત કેટલેક ભાગે વેદાતને મળતો આવે છે, એ કે કશ્મી પટવાથી પાપ ધોવાઈ જાય છે, એવું એમનું શિક્ષણ તો હતું જ એ પંથના હિંદુઓ ગ્રામી (ગ્રામ રીતે મુસલમાન અને બહારથી હિંદુ) કહેવાય છે અને મુસલમાનો પ્રગરી (એટલે ખુદી રીતે મુસલમાની ધર્મ પાળનારા) કહેવાય.

મોલેસલામ કસબાતીઓ—ખરે જોતા ધર્મના ઉપદેશને લીધે મુસલમાન ધર્મમાં બળેલા મોલેસલામ કસબા- નહીં, પરંતુ સુવર્તાન મહમદશાહ પહેલા અને મહમૂદ બેગલાના તીઓ, અને મલેક જુલમ તથા નાસથી જે રાજપૂતો વટલા તે મોલેસલામ કસબાતી કહેવાયા, અને કેટલાક કપીલ બાઈણો વટલા તે મલેક કહેવાયા સૈયદ મહમદ જૌન-પુરી નામના એક ઉપદેશકે મહેદવી (એટલે છેલ્લા ઈમામ મહેદી જે હજી અગત થવાના છે તેના નામનો) પથ ચલાવ્યો હતો, પોતે જ મહેદવી હોવાનો દાવો કર્યો હતો (ઈ. સ. ૧૪૬૭) એ પંથને પણ હિંદુ ધર્મમાંથી નીકળી જઈ મુસલમાન બની ટેકા આપનારા નીકળ્યા એ પથ મહેદવી નામે પ્રખ્યાત છે, અને તેને લગતું થોડું જ્ઞાન સને ૧૯૧૪ ના ડીસેમ્બરના “ગુજરાતી” ન્યુસપેપરના અક્રમાં એક મહેદવીએ લખેલું હતું સૈયદ મહમદ જૌનપુરીના અમલકારનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન મિરાતે સિકંદરી નામના ઇતિહાસમાં આપેલું છે. મરેલાને જીવનદાન, આંધળાને આંખ, મુગાને વાચા આપી શકવાનો પોતે દાવો કરના હતા પાલણપોરમાં મહેદવીનો દાખરો એટલે પીરગંજ અથવા સૈયદની ગાદી છે ઔરંગજેબના વખતમાં મહેદવીઓ ઉપર લણો જુલમ ગુજારવામાં આવેનો.

ઘાંચીવોરા—આ ઉપરાંત જે લોકો ઘાંચીવોરા કહેવાય છે તે પણ વટસેલા હિંદુઓ છે, અને મનસૂરીવધના હોઈ વળી બીજા મુસલમાનોને મિકાર છે.

ઉપર જણાવેલો દૂક અડવાલ નીચેનાં પુસ્તકોની મદદ લઈ ઉપગતી કાઢ્યો છે

- (૧) ધી બોમે ગેઝીટીઅર પુસ્તક નવમું અને ગુજરાતના જીલ્લાનાં બીજા ગેઝીટીઅર
- (૨) Bird's History of Gujarat
- (૩) Briggs's Cities of Gujarat
- (૪) લોદાણા ઘાનિની ઉત્પત્તિ અને તેના ઇતિહાસ, લખનાર કકકર ઉદવજી તુલમીદાસ તંભા.

(૫) ખોળ કામનો ઉત્તરદાસ, લખનાર, મહંમ જાફરભાઈ રહેમતુલ્લા બા. એ. સી.

(૬) મિરાતે સિકદરી (ઇ. સ. ૧૮૩૧ ની મુગાઇમાં ઉપાયેલી નકલ)

(૭) મિરાતે અલમદી (ઇ. સ. ૧૭૦૭ માં મુગાઇમાં ઉપાયેલી નકલ)

(૮) મૈસમે બહાર—વૈરા ઉપદેશકોનો ઉત્તરદાસ.

(૯) અમદાવાદની ટીપ્પીકટ કોરટનો દીવાની ચુકલો ના ૭/૧૬૦૫ તેમાં પીરાણાની ગાદી

વિષે આપેલો મી. દયારામ ગીડુમલનો ફેસલો.

(૧૦) The Preaching of Islam by T. W. Arnold.

(૧૧) સીધનુ ગેઝીટીઅર.

(૧૨) રાસનાળા

(૧૩) તારીખે ફિરસ્તા.

(૧૪) શેખ મહમદ ઉસ્તદાનીનું કોરાને સરીફનું ચુકલોની ભાષાંતર

મુ. મ. ઇ. }
કેલ્કચારી ૧૯૧૫.

श्रीसमी हिन्दी राष्ट्रीयसमाना स्वयंसेवको.

फोटोग्राफ-गुरनाल एन्ड कंपनी, मुंबई

The Manoranjan Press, Bombay

હિન્દુ ઐક્ય.

ભેખડ—પ્રોફેસર કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા, એમ. એ.

હિન્દી એકતા સંબંધી જ્યારે જ્યારે જાહેરમાં ચર્ચા કરવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે તે એકતાને જાતકાળના કસોટી આધાર નથી, વર્તમાનનો પણ નહિ જવા છે, અને ભવિષ્યમાં એથી વિશેષની આશા વધ્યા છે, એવા પક્ષ લેનાર વ્યક્તિઓ નિઃશ્ચય વિના રહેતી નથી. આ પક્ષના મત પ્રમાણે હિન્દ એ માત્ર જૂગોળની એક સહા છે—“India is a mere geographical expression.” અને જૂગોળના વર્ણનની

સમજાને ખાતર જ તે મંગા ઉપજતી કઠરામાં આવી છે હાલમાં “હિન્દ” થી જે સુચવાય છે તેવું પ્રાચીન કાળમાં કશું વસ્તુતઃ હજી જ નહિ; “હિન્દ”નો પ્રાચીન ઇતિહાસ એ પણ મિત્ર મિત્ર પ્રજાઓની મિત્ર મિત્ર દનકથાઓ, બોલીઓ ને બનાવોનો ખીચડો જ છે, બાકી એની તથા એક પ્રજાના વ્યક્તિત્વનાતંત્ર—જેવું તો કશું છે જ નહિ; એક જ સંસ્કૃતિનો ક્રમશઃ વિકાસ કે પરિપાક હોય એવું કંઈ નથી. જૂગોળરચનાની દૃષ્ટિએ પણ હિન્દ એક દેશ નથી, પણ વિસ્તારથી તેમ જ સ્વરૂપથી અનેક દેશોનો સમૂહ—એક ખંડ રૂપ જ છે. વર્તમાન સમયમાં પણ મેંકડો, જુદી જુદી બોલીઓ, જુદી જુદી સાહિત્યરચનાઓ, જુદી જુદી પ્રજાઓ, જુદી જુદી રીતિઓ, દનકથાઓ વગેરે દૃષ્ટિએ પડે છે. આ પક્ષના મત પ્રમાણે હિન્દના એકપત્તો કસોટી આધાર નથી જુગોળના જતાન્તરથી જડી આવવો કે નથી વર્તમાન સ્થિતિના દર્શનથી પ્રાપ્ત થવો. આ પક્ષના સત્યાસત્યની વાત અલગ રાખીએ તો પણ એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે આ પક્ષ હિન્દમાં વાગવાર ગુણ ધરે છે, મંથો જળવાન છે, હિન્દુ ઉપરબંધિ દર્શન તેને ધણે ટેકા પણ આપે છે, અને “હાલના રાજ્યકર્તાઓ તો”—મિ રામસે મેંકડોનાહની ભાષામાં કહીએ તો—“ઉપાડે છેગે લંકાથી અમર્યાનિસ્તાન સુધી એ પક્ષનો ડોરો પીર છે.” આની અસર વર્તમાન હિન્દના રાજ્યતંત્ર ઉપર, હિન્દના સામાન્ય પ્રજાજનના મન ઉપર અને પરદેશી વિચારકો તથા આગ-નુક ગૃહસ્થો ઉપર કેવી થાય તે સમજવું કઠિન પડે એમ નથી સંશયમાં કહીએ તો આ પક્ષ રાજ્યકર્તાઓનો, અધિકારીઓનો તથા ધણા અગ્રેજોનો છે, તેથી જ હાલ તે જળવાન છે.

અને તે છતાં આ જળવાન ને વજનદાર થઈ પડેલા પક્ષની રહાએ બીજે પક્ષ નથી એમ નથી એટલું ખરું છે કે આ બીજે પક્ષ પહેલાના જેટલા સમર્થ ને અસરકારક દેખાયો

નથી. રાજ્યકર્તાના આશ્રયને આધારે તે પક્ષના સરકાર ઝાંઝા થાય છે ને વચન થોડું પડે છે તેમ હિન્દના ઐક્યના મૂળ બૂત, વર્તમાન ને ભાવિ દશામાંથી તારવી કાઢી, તે સર્વને પ્રમાણસહિત સમગ્ર દૃષ્ટિ રચી, એક હિન્દુશ્રીતિનું વિધિદ સ્વરૂપ પ્રજા આગળ રજુ કરનાર કોઈ વિશ્રુતિવાન લેખક કે વક્તા પણ હજી નિકળ્યો નથી. આ સર્વ કારણોને લીધે બીજો પક્ષ જોઈએ તેટલો—તેની સત્યતાના પ્રમાણમાં—જાણીતો થયો નથી પણ તે પક્ષ પ્રજાજનોએ અર્થ વિચારથી અર્થ સાહજિક સરકારથી સીકાર્યો છે.

સામાન્ય, સમજી, “નવી” વિદ્યાથી વેગ જ નવા પ્રનોથી જોઓનાં મન ડોળાયાં નથી, એવા સાધારણ જીવિવાળા હિન્દુઓના મનના સરકાર યુકિતથી તપાસીશું તો “હિન્દુસ્થાન”ની એમની કલ્પનામાં માત્ર એમનું જામ અથવા પ્રાન્ત જ નહિ હોય, પરંતુ તેમાં કાશી, કલકત્તા, બંગલોર, રામેશ્વર, દ્વારકા, અટક, ને હુરદ્વાર સુધીનો પ્રદેશ આગ્યો સમગ્રો. એની કે ઈરાન કે તુર્કસ્તાન કે યુરોપનાથી આ સર્વ પ્રદેશો એને જુદા લાગશે, અને હિન્દુસ્થાન ને પરદેશ વચ્ચેના એકનો એકો સંદર્ભ ખ્યાલ આટલા ઉપરથી કાર્થિક સમગ્રો, અને આ ખ્યાલ અનેક સરકારોના આધાર ઉપર રચાયે છે એ પણ સમજી શકાય એમ છે તે જ પ્રમાણે એવા સામાન્ય યુગલોનાના ખ્યાલ સુસલમાની શહેનસાહતના સખ-ધમા જાણ્યા હોય તો તે પણ પહેલો પક્ષ પાસે તેવી સક્રિય સીમાવાળા નહિ નિવડે.

પરંતુ પ્રથમ પક્ષ જેમ હિન્દના ઐક્યમૂલક આન્તર તત્ત્વોથી અચ્છાદ છે—કે જે તત્ત્વો એવા ઉડાં રોપાપલાં છે કે સૈકાં ને સૈકાઓ થયા છતાં તે કાવચ રહ્યાં છે—નેમ જ અસાર જે બાહ્ય શક્તિઓની અસર હિન્દ ઉપર થઈ છે, તે અસરનું બળ પણ, ઐક્યસિદ્ધિ સખધર્માં તેઓ જોણું આંકે છે. ઈંગ્લેન્ડ જેવા મહાન રાજ્ય સાથેના આવા માઠ સખધને લીધે અમુક એકતા આવી છે એમ કહી શકવા છતાં, તે એકતા, હિન્દી નાથોના સ્વરાજ્યના તથા એકરાષ્ટ્રીયતાના બહાલામાં બહાલા અભિલાષોને તૃપ્ત કરવા જોટલી દૃઢ તો નહિ થાય એમ તેઓનું માનવું છે. આવું કહેનારાઓએ યુરોપનો-પોતાના જ ખડનો ઇતિહાસ બરાબર વાંચ્યો છે એમ શી રીતે કહી શકશે? કારણ કે યુરોપનાં લગભગ સર્વ મહારાજ્યો, ખાસ કરીને જર્મની, ઓસ્ટ્રીયા, રશીયા, દક્ષિણ, અને અમેરિકાનું સુનાઇટ્ઝ રેટેડ્સ-એ સર્વ મહારાજ્યોની પ્રજાઓ કાર્થ એક જ જાતિની, એક જ બોલી બોલતી, એક જ ધર્મ, એક જ આચાર વિચાર, એક જ રીતરિવાજ પાળનારી નથી, પરંતુ આમાંની પ્રત્યેક મહાપ્રજા જુદી જાતિ, જુદો ધર્મ, જુદો બોલી, ને ઘણી જાતના જુદા આચાર વિચારવાળી અનેક જુદી જુદી પ્રજાઓની બનેલી છે. આ ઐતિહાસિક સત્યની વિરશ્ચિત અથવા અવગણના પ્રથમ પક્ષને ઘણી સગવડ કરી આપે છે, અને બીજા પક્ષને ઘણી વાર બ્રાન્તિમાં નાંખે છે.

આ ચર્ચામાં બીજા પક્ષ તરફથી હિન્દી રાજકીય નેતાઓએ અત્યાર સુધી લાગ લીધા હતા, અને તેઓએ આ સમ્બંધમાં મુખ્યત્વે બે પ્રકારનું કાર્ય કર્યું, એક તો વર્તમાન હિન્દુ એટલું બધું વિલક્ષણ નથી કે જેટલું પ્રથમ પક્ષ જાહેર કરે છે, એ વાત તેઓએ સારી રીતે ખતાવવા માંડી. તે અર્થે ઐક્યની વર્તમાન અન્યથા વિરોધ પ્રકાશમાં આણી અને હેમને વિરોધ દઢ કરવા પ્રયાસ કર્યો. બીજું કાર્ય કે યુરોપ આદીના દષ્ટાન્તથી તેમ જ અન્ય દક્ષિણ વગેરેથી તેઓએ "ભાવિ ઐક્ય અશક્ય છે" એ પ્રથમ પક્ષના સિદ્ધાન્તને તોડવાનો તથા ભાવિ ઐક્ય આવશ્યક તથા શક્ય જ નહિ પણ અનિવાર્ય છે, એમ સિદ્ધ કરવાના ચત્ન કર્યો. હેતુની સાથે તેઓએ રાષ્ટ્રીય પરિવર્તનની સરચાઓ રાજકીય, સામાજિક તથા ઔદ્યોગિક કાર્ય માટે રચવા માંડી, જેથી એ વલનને પોષણ મળ્યું. તે ઉપરાંત કેટલાક એવા બનાવો પણ હિન્દુમાં બનવા લાગ્યા કે જેથી બેદોષબેદની રૂતિઓ તથા શક્તિઓ અમુક અરો ઓછી થઈને એકતાની રૂતિઓ તથા શક્તિઓ અમુક અરો દઢ થઈ. આ બનાવો ધણી જાનના હતા સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદ અને મિસિસ એની બેસન્ટના પ્રગલ્ભ વ્યક્તિત્વના પ્રાદુર્ભાવથી માંડીને, રાજરાજેન્દ્ર જ્યોર્જેન્ડ્ર આમત્રન, રશિયુ આફ્રિકામાં વીર માંધીનું શાન્ત યુદ્ધ, (અમુક અરો) રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનું યુરોપમાં સન્માન અને હાલની યુરોપીય વાલવાસ્થ્યની સુધીના મહાબનાવો એવા છે કે હેમને, ખતિ, પ્રાન્ત, ભાગી વગેરેના સર્વ બેદોષબેદને શમાવીને, આખા હિન્દને એક જ લાગણીથી દબમલાવ્યું છે, અને પ્રગળે એકતાનું સચોટ જ્ઞાન કરાવ્યું છે.

પરન્તુ આ સર્વની પૂરેપૂરી કીમત આપવા છતાં પણ એટલું તો કશું કરવું પડશે કે ભાવિ ઐક્યનો પ્રશ્ન તો ધણો મદન ને કર્ડિત છે. વળી તે એટલો દૂર તથા અસ્પૃહ છે કે તે સમ્બંધી અત્યારે બહુ હિન્મતથી કશું બોલી શકાય નહિ. પરન્તુ જૂતકાળના તથા વર્તમાનના ઐક્યનો પ્રશ્ન એવો નથી જૂતકાળના ઐક્ય હવે કે નહિ એ પ્રશ્નના સમ્બંધમાં ઐતિહાસિક વિદ્વાતા, નિષ્પક્ષ વિવેચનો, સત્યશોધકરૂતિ, પર્વેષકશુદ્ધિ, પરિશ્રમની શક્તિ, પ્રગળા વિશ્રુતિમત્ત વ્યક્તિત્વનું મદદ કરવાની શક્તિ આદિ તત્ત્વોની જ આવશ્યકતા છે, અને વર્તમાન સમયમાં ઐક્યની પ્રતીતિ ઋત્તારે તે તત્ત્વો ક્રિયાર્થત સત્ત્વ અવસ્થાનું. જુદા જુદા પ્રાન્તવાસીઓનો સમાગમ વિચાર તથા આચારના જીવનના તત્ત્વો ઝીણી તેમ જ વિચાર દૃષ્ટિએ ખેંચી કાઢવાની શક્તિ, વિગેરે અન્ય તત્ત્વો પણ આવશ્યક છે.

તેમ આ કાર્ય ધણા જુદા જુદા પ્રકારે થઈ શકે એમ છે. ધર્મનો અભ્યાસી, વૈદિક કાળથી માંડીને અત્યાર સુધી હિન્દુમાં હિન્દુ ધર્મની એકતા કહેવા જેટલા પ્રમાણ મળી આવે છે કે હિન્દુમાં તો જુદા જુદા વિરોધી માન્યતાઓ, વહેગો, ભાવનાઓ, પન્થો વગેરેના ચક્રમેળો જ છે,

પરંતુ વર્તમાન ને ભવિષ્યના પ્રશ્નો આ યુસ્તકથી દેખાય તેટલા રહેલા ને સરલ નથી. પ્રો. મુકરજીએ પ્રાચીન હિન્દુ ઐક્યનું પ્રતિપાદન ધણી સારી રીતે કર્યું છે, પણ વર્તમાન ને ભવિષ્ય હિન્દુમાં હિન્દુ એ સૌથી વધારે મહત્વની વ્યક્તિ હોય તો પણ એકલી એક જ વ્યક્તિ નથી. વર્તમાન હિન્દુમાં જ મુસલમાન, જારસી અને અંગ્રેજ એ બોલામાં બોલી મળુ વ્યક્તિઓની ગણતરી કરવી પડશે. એટલું જ નહિ પણ ઈસ્લામી તથા ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિના કેટલાક અંશો વર્તમાન હિન્દુમાં વણાઈ પણ ચૂક્યા છે. મિ. રામજી એકેડોનફ્સ આ મુદ્દા ઉપર ખરેખર લક્ષ ખેંચે છે અને અર્વાચીન હિન્દુનાં કલા સાહિત્ય ને વિચારના છવનમાં હિન્દુ ઉપરાંત આ બે અંશો પણ કેટલે બધે જશે ઉતર્યા છે તે સારી રીતે કૃત્યવે છે.

આ ઐક્યની ભાવના ધણી સુચિત દષ્ટિવાળા મનુષ્યને હિન્દુમાં અશાન્તિપ્રાપક લાગે છે. પણ વાસ્તવિક રીતે તે એવી નથી એટલું જ નહિ પણ તે અર્વાચીન કાલમાં પ્રગળા શિષ્ટ વર્ગમાં ઉતરીને તેઓના આચાર વિચાર ઉપર ધણી સારી અસર કરે છે એ ભાવનાનો યોગ્ય સાક્ષાત્કાર એ હિન્દુ પ્રગળા પ્રગતિનું લક્ષણ છે.

આ વિષયનું મહત્ત્વ જોતાં, પ્રો. રાધાકૃષ્ણે રહેતું કેવી રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે જોવા, એમના અન્યતું વિશેષ વિસ્તારથી દર્શન કરીશું.

ઐક્યનાં તત્ત્વો: સ્વદેશપ્રેમ એ સૌથી મોટું તત્ત્વ.

૧ આરભમાં પ્રો. રાધાકૃષ્ણ મુકરજી પ્રશ્ન પૂછે છે કે કોઈ પણ પ્રગળુ ઐક્ય કીયાં તત્ત્વોથી બનેલ છે / સાધારણ રીતે એમ કહેવાય છે કે એક સામાન્ય ભાષા, એક સામાન્ય ધર્મ, એક સામાન્ય રાજ્યતત્ત્વ, એક સામાન્ય શિક્ષતા અને એક સામાન્ય સામાજિક રચના એટલા અંશો વિના કોઈ પ્રગળ ઐક્યતા પામી શકે નહિ. પરંતુ આ બધાના આધારરૂપે એક વિશેષ તત્ત્વ હાજર હોવું જ જોઈએ, અને તે એ છે કે એક જ દેશના સૌ વતનીઓ છીએ એવું જ્ઞાન તથા અભિમાન પ્રગળા હોવું જોઈએ પ્રો. મુકરજી કહે છે કે આ તત્ત્વ સૌના પાયારૂપ છે, અને અસલની બટકતી આરભ ટોળીઓના જેવી ધણી પ્રગળો ઉપર મણુવેલી ખીજી અન્યઓ હોવા છતાં પણ એ સ્વદેશાભિમાનની ઝેરહાજરીમાં કોઈ પણ સિદ્ધિ પામી શકી નથી જેમ આત્માને દેહ જોઈએ, તેમ રાષ્ટ્રીયતાના ભાવને પણ અધિક દેશરૂપી અધિક રાષ્ટ્રરૂપી સ્થાયી દેહની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. જન્મભૂમિ ઉપરની પ્રીતિ વિના એકતા અશક્ય છે એટલું જ નહિ પણ એ પ્રીતિ બળવાન હોય તથા ઉઠી ઉતરી હોય તો, સામાન્ય ભાષા અદિ ઉપર ગણુવેલાં તત્ત્વોમાંથી કોઈ તત્ત્વ ન હોય તો પણ તેની જોડ

એ પૂરી થકે, અને બાકા કે ધર્મ કે સામાજિક રચનાના વિરોધાને ડાઘી દર્ષ રાષ્ટ્રીય ઐક્ય સિદ્ધ કરી શકે.

આખા હિન્દુ માટે સ્વદેશપ્રેમ થઈ શકે ખરો કે ?

૨. પરંતુ હિન્દુસ્થાનના સમન્વર્મા આવુ દેશભિમાન થઈ શકે ખરું કે ? હિન્દુસ્થાન ને એક ખડ હોય, અનેક દેશોના સમૂહ હોય, એ હિન્દુ એ સ્વદેશ હકત દાસની ભૂગોળની તથા રાજકર્તાઓની સમવડને ખાતર જ વપરાતો હોય તો પછી હિન્દુ તરફ આવી લાગણી શી રીતે જન્મે ? બહુ બહુ તો ગુજરાતીઓને ગુજરાત તરફ એવી લાગણી થાય, બંગાળીઓને બંગાળ તરફ થાય, દક્ષણીઓને પોતપોતાના દક્ષિણમાંના પ્રાન્ત સમન્ધી થાય. અને આ દરેક પ્રસંગમાં બોલી, રીતરીવાજ, દંતકથાઓ, વગેરેનું બળ આ લાગણીને પુષ્ટ કરી શકે. પરંતુ આખા હિન્દુ તરફ આ લાગણી થવાને માટે શો સમવ છે ? ધણી વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે હિન્દુમાં ભૌગોલિક વૈવિધ્ય એટલું બહુ છે કે તે પશુ આખા હિન્દુને સ્વદેશ મથુતાં હિન્દુની પ્રજાને અટકાવે. જે દેશનો વિસ્તાર જ ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી ૨૦૦૦ માઈલથી વધુ છે અને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ૧૯૦૦ માઈલથી વધુ છે, જેનું આખું ક્ષેત્રફળ કાઢીએ તો યુરોપખંડનો લગભગ પોણા ભાગ સમાઈ જાય, જે ગ્રેટબ્રિટનના કરતાં ચૌદગણો અને ફ્રાન્સ જર્મની કરતાં ૭ ગણો મોટો છે, તેને એક દેશમાં શી રીતે ખપાવી શકાય ? જેમાં હિમાલયના સનાતન ખરેખરી તદ્દન સુક્રી હડીથી માંડીને તે કોંકણ ને કોરોમંડલના કીનારાની બીની બાકી કે એવી ગરમી સુધીની સર્વ વસ્તુઓ દર્શન દે છે, જેની સપાટી દરિયાથી માંડીને વાદળ વર્ષા ને જવનના તોફાનની ચે ઉપર, વનરપતિ હિંગી થકે તેથી ૫ ઉંચે, સાશ્વત સૂર્ય પ્રકાશવાળા ઉચ્ચ પ્રદેશો સુધી ચડે છે, ન્યા સિન્ધના વાવિઝ ૩ ઈંચના વર્ષાદથી માંડીને ચેરાપુછના ૪૬૦ ઈંચ (તથા સાટના ૫૦૦ ઈંચ) સુધીની ઝળિટની અસાધારણ સીમાઓનું દર્શન થાય છે, ન્યાં વનરપતિ ફળપ્રુલ પશુપક્ષી વગેરેની પણ એટલી વિસ્મયકારક વિવિધતા મળી આવે છે, કે તેટલી આખા યુરોપમાં પણ દૃષ્ટિએ પડતી નથી, ન્યાં, આ સર્વ ઉપરાંત કરોડો માણસો વસીને મનુષ્યજાતિના પાયમા ભાગની સખ્યાને પહોંચે છે, ન્યાં લગભગ ૧૫૦ લુદી લુદી બાવીઓ બોલાય છે, જગતના દરેક મહાધર્મને માનનારા લાખો માણસો રહે છે, અને સામાજિક વિકાસની અસખ્યા લુદી લુદી પગથીઓ ઉપર ચઢેલી પ્રજાના નમૂનાઓ મોજૂદ છે, તેવા હિન્દુને એક રાષ્ટ્રનું નામ આપવું એ તદ્દન અશક્ય છે, તો પછી એકતાનો ભાવ તે પ્રેરી શકે એ આશા—એ આકાંક્ષા જ નિરાધાર છે.

૩. આવુ ધણા અગ્રેએ લખી ગયા છે. પરંતુ વિન્સેન્ટ ક્રિમય, સર હુમંટ રિઝલિ જેવા વિદ્વાનોએ તેથી ઉલટો મત આપ્યો છે તેઓ કહે છે કે આ બધી વિવિધતા, જેથી હિન્દુ

ગીત.

લેખક—રા. જ્ઞાનાલાલ દાસપતરામ દવિ, એમ. એ.

(કુળન જનમે રામ કુમે દિગોલે—એ રાહ)

ગોર બાલે—ન બાલે.

ચન્દનવનમાં ગોર બાલે—ન બાલે.

ચન્દનવનમાં, એ ચન્દનવનમાં ગોર બાલે—ન બાલે.

પૂત્રી રહી ચન્દનની વાદી સુખી અંબજી.

ખીની રહી બોદધીની શામળી કઈ મેલવડા.

બાલે ગોરલો—કે નહીં ?—

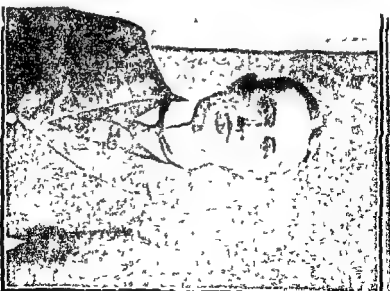
એ જોળના વનમાં ?

ગોર બાલે—ન બાલે.

ચન્દનવનમાં ગોર બાલે—ન બાલે.

संसारसुधाया परिपक्वा प्रमुख प्रो. फर्वे.

मुख्य लीगना प्रमुख
वि. मल्लिक हक.

એકવાર જરૂર યાદ કરો, આવો અને જુઓ.

ધણી ન

જિંદગી જીવતા વખાણુવા

લાયકતા

અંગ્રેજ અને અમેરીકન બનાવટના
ખુદસુ અને શુઝના વેપારીઓ.

તાજમાહ એન્ડ કંપની

શુદ્ધતા,
બાબુઓ અને
શાકરોઓ માટે
આ
ફાંતની સુલાકાત
ખાસ લેવી.

ટેકાણુ—જારીઆ મેન્સા, શર્ટ્સ મારકીટની સામે.
માલિક—મી. ગનીલ - કરીમલ.

આપણા વાર્ષિક સમારંભો.

રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ.

લેખક :—શ. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી. એ., એસ.એલ. બી.

ચિરંજીવ હો તે હિન્દી રાષ્ટ્રીય ચેતન કે જેનાથી ખ્રીસ્ટમ્બર માસનું છેલ્લું અઠવાડીયુ "નાતાલનું અઠવાડીયુ-Christmas Week"—એ પ્રચલિત નામને બદલે "રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ-National Week" એ નામથી ઓળખાવા માંડ્યું છે. એ રાષ્ટ્રીય સપ્તાહમાં અનેક દેશભક્ત હિન્દીઓની યાત્રાનું પરમ તીર્થ એ પવિત્ર સ્થાન બને છે કે જે ધન્ય નમરમાં "ધી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસનું સમેલન થવાનું હોય છે, કારણ કે "ધી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ"—એ હિન્દના રાષ્ટ્રીય ચેતનનો પ્રમુખ પ્રવાહ હોઈ દેશભક્ત હિન્દીઓના હૃદયમાં અદ્વિતીય સ્થાન ઓળખે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ હિન્દના રાષ્ટ્રીય ચેતનના અન્ય અનેક ઉપપ્રવાહો તે સમ હમાં તે નગરમાં વહે છે. રાષ્ટ્રીય ચેતનના વિવિધ પ્રવાહોના સમગ્રના આ-પરમ પ્રસંગે પ્રત્યક્ષ રહેવાનું જેઓનું સદ્ભાગ્ય નથી હોતું તેઓ વર્તમાનપત્રો દ્વારા પરાક્ષ રીતે એ પરમ પ્રસંગનું પવિત્ર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઉત્કાંષ્ટ રાખે છે. આ સ્થિતિ બહારતવર્ષના બાવિની ઉજ્જવલતાનું જેવું તેવું સુચિત્ર નથી.

ઈ. સ ૧૯૧૫ ના રાષ્ટ્રીય સપ્તાહના ઉદ્ઘાપન માટે મુંબઈ નગરી પસંદ કરવામાં આવી હતી, અને "ધી ઍલ ઇન્ડિયા મોરલેમ લીગ" નો એક શાશ્વતીય પ્રસંગ બાદ કરીએ તો એકદરે એ ઉદ્ઘાપન એવું તો સફલ હતું કે તે માટે મુંબઈ યોગ્ય રીતે અદ્વિતીય હોવાનું અભિમાન લઈ શકે. "ધી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ," "ધી ઇન્ડિયન નેશનલ સોસિયલ કોન્ફરન્સ," "ધી ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ કોન્ફરન્સ," "ધી ઍલ ઇન્ડિયા મોરલેમ લીગ," "ધી ઍલ ઇન્ડિયા હિન્દુ કોન્ફરન્સ," "ધી ઍલ ઇન્ડિયા ટેમ્પરન્સ કોન્ફરન્સ," "ધી ઍલ ઇન્ડિયા થીયેટ્રિકલ કોન્ફરન્સ" "થીયોસોફિકલ કન્વેન્શન" આદિ ન્દાની મહાદી ઘડીને લગભગ દસપંદર પરિપક્વ એક અઠવાડીયામાં બરાબ્ર હતી હિન્દના સોફાની જાગૃતિનું એક પ્રજલ પ્રમાણ આ રાષ્ટ્રીય સપ્તાહની અનેક પ્રવૃત્તિઓ અનિવાર્ય સ્પષ્ટતાથી આપે છે, છતાં એક બાજત ઉપર સવિશેષ લક્ષ્ય ખેંચવા જેવું છે. હિન્દના સાચા, સમીન અને સપૂર્ણ ઉદાર માટે રહેના અવનની-સર્વ દિશાઓમાં વિકાસની આવશ્યકતા છે, તથાપિ હિન્દના અવનની ખીજ દિશાઓની વૃદ્ધનામાં હિન્દની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓને જેઓ ઉતારી

પાડવાનો પ્રયાસ કરે છે તેમનું ધ્યાન ખીણ પરિપેક્ષા પ્રમાણમાં લોકો કોંગ્રેસ માટે ને અદિતીય ઉત્સાહ દર્શાવે છે તે તરફ ખેંચવા જેવું છે. હિન્દના લોકો સારી રીતે સમજે છે કે રાજકીય સ્વતંત્રતા સિવાય હિન્દનો સાચો ઉદ્ધાર સમ્ભવો નથી.

૧. ધી ઇન્ડિઅન નેશનલ કોંગ્રેસ.

લેખક.—૨૧. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પટ્ટા, બી એ, એલએલ. બી

રાષ્ટ્રીય સપ્તાહની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રધાન સ્થાન “ધી ઇન્ડિઅન નેશનલ કોંગ્રેસ” ભોજવે છે. કોંગ્રેસનું ત્રીસમું સમેલન ઈ. સ. ૧૯૧૫ ના ડીસેમ્બર માસની તા. ૨૭, ૨૮ અને ૨૯ એ ત્રણ દિવસોએ મુંબઈમાં ભરાયું હતું. યુરોપમાં ચાલી રહેલા મહાયુદ્ધનો અન્ત આવ્યા પછી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની નવે ધારણે પુનઃવ્યવસ્થા થવાનો સમય છે. તે પ્રસંગે સામ્રાજ્યમાં કેવા પ્રકારના સ્થાનની હિન્દ આજ્ઞા રાખે છે તે સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાની જરૂર પડશે. “ધી ઇન્ડિઅન નેશનલ કોંગ્રેસ” એ હિન્દના લોકોની મુખ્ય સત્તા ઠેવાથી તેમની ઇચ્છાઓ જાણવાનું તે મુખ્ય સાધન છે. આવી સ્થિતિમાં કોંગ્રેસની માગણીઓ એવા મહત્ત્વ દ્વારા રજૂ કરાવી એઈએ કે જેમનું સરકાર પાસે વજન પડે. તેટલા માટે નામનાર વાઈસરૉયની એકિઝીક્યુટિવ કાઉન્સિલના પ્રથમ હિન્દી સભાસદ સર સચેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહને આ સમયના સમેલનના પ્રમુખ તરીકે ચુકી કાઢવામાં આવ્યા હતા તેઓ તા. ૨૬ મી એ ભારીબદ્ધ સ્ટેશને ઉતરી ત્યાંથી આરબીને તેઓ નેપિઅન્સી રોડ ઉપર આવેલા માયકવાડ સરકારના “જયમદાલ” બસના ઉપર પહોંચ્યા ત્યાં સુધી તેમને મુંબઈની પ્રજાએ જે ઉમળકાભર્યું માન આપ્યું હતું તે ખરેખર એવું તો અપૂર્વ હતું કે મહારાજાઓને પણ તે નેઈને ઈર્ષ્યા થયા વિના રહે નહિ તે સમયનો દેખાવ જે જાગ્રસાક્ષી મનુષ્યોએ પ્રત્યક્ષ જોયો હશે તેમના સ્મરણપટમાંથી તે કદાપિ બૂસાવાનો નથી. સર સચેન્દ્રને આવકાર આપવા, પોતાની રાજકીય માગણીઓને સરકાર સમક્ષ રજૂ કરનાર પોતાના અગ્રેસરને સત્કાર કરવા જે અસંખ્ય લોકોની મેદની જગાં હતી તે જે હિન્દનિન્દો કોંગ્રેસની માગણીઓને ત્રીસર મનુષ્યોની માગણીઓ કહે છે તેમનાં મુખ જાન્ય કરવા માટે સખલમાં સખલ પ્રમાણરૂપ હતી.

હાજરી, કરવામાં આવેલું કાર્ય, અને લોકોત્સાહ એ ત્રણે દૃષ્ટિથી કોંગ્રેસનું ત્રીસમું અધિવેશન અતિશય સફળ હતું, “સર ફ્રીરોજશાહ અને શ્રીયુત્ત જોખલે એ બન્ને વિધમાન હોત તો આ અધિવેશનની સફળતા બેઠને કેટલા બધા રાજ થાત” એ વિચાર સ્વાભાવિક રીતે રુકરી આવે છે. પોતાના બે મોટામાં મોટા નેતાઓનાં મર્મમેદક અવસાનોના અસર

આધાર હજી તાજાં હોવા છતાં મુજાર્ઈએ જે સફલતા પ્રાપ્ત કરી છે તે માટે તહેને કેવલ અભિનંદન જ થતે છે. જુદા જુદા પ્રાન્તોના, માનનીય નેતાઓ, મોટી સંખ્યામાં હાજર હતા એટલું જ નહિ, પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા કોંગ્રેસની કારકીર્દીમાં પહેલી જ વાર લગભગ ૨૨૫૯ ની થઈ હતી એટલું જ નહિ, પરંતુ હાજર રહેલાં શ્રીપુરુષોની સંખ્યા લગભગ ૧૫,૦૦૦ ની હશે. મુજાર્ઈની મરકારે આખરે છૂટી આપવાથી અનેક સરકારી અમલદારો પણ પ્રેક્ષક તરિકે આવ્યા હતા. હાજરી ઉપરાંત, કરવામાં આવેલા કાર્યની દૃષ્ટિથી પણ કોંગ્રેસનું ત્રીસમું અધિવેશન અતિશય સફલ હતું. એક બાજુથી મીસીસ બેસન્ટે, “હોમ ફ્રીડ લીગ”ની સ્થાપનાને માટે સમસ્ત દેશમાં બારે આન્ડોલનો જગાવી “સ્વરાજ્ય”ના પ્રશ્નને અદ્વિતીય માધાન્ય આપ્યું હતું, અને બીજી પાસેથી મુજાર્ઈના નેતાઓએ મીસીસ બેસન્ટની પ્રવૃત્તિ તરફ મોટાં બારે વિરોધનું વલણ સ્વીકાર્યું હતું. આવી સ્થિતિમાં કોંગ્રેસનું, કાર્ય જેવું ૧૯૨૩ દેશ એ જીવંત સર્વે અત્યંત ઉત્તેજિત હતા. આ મહાપ્રશ્નનું સમાધાન એકદરે એવું તો સંતોષકારક રીતે થયું છે કે તહેને માટે જે જે લોકો જવાબદાર હોય તે સર્વેને અભિનંદન થતે છે. બીજા મહાપ્રશ્ન મિનવાદી અને ઉદ્વાદ્ય પક્ષો વચ્ચેના સમાધાનનો હતો. આ મહાપ્રશ્નનું સમાધાન પણ જે રીતે કરવામાં આવ્યું છે તે માટે કોંગ્રેસના નેતાઓને અભિનંદન થતે છે. આ બંને મહાપ્રશ્નોનો ઉકેલ સમાધાનીથી કરી કાર્ય નિર્વિઘ્ન રીતે પાર ઉતારવામાં કોંગ્રેસના નેતાઓએ સ્તુતિપાત્ર કાર્યદક્ષતા દર્શાવી છે. “બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિન્દી સ્વરાજ્ય” એ સાધ્ય વધારે સ્પષ્ટતાથી અને વધારે સમર્થતાથી રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું એટલું જ નહિ, પરંતુ તે સાધ્યની સિદ્ધિ માટે દેશના લોકોમાં આન્ડોલનો પ્રેરવાનો કોંગ્રેસ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર કર્યો હતો. આ સંજ્ઞાથી હાલ હિન્દના ઉત્તમ વક્તા શ્રીયુત સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ પોતાના લાક્ષણિક વક્તૃત્વથી રજૂ કર્યો હતો અને મીસીસ બેસન્ટે, તહેને પોતાના લાક્ષણિક વક્તૃત્વથી અનુભવન આપ્યું હતું “સ્વરાજ્ય” બાબતનો આ ઠરાવ ૩૦ મા અધિવેશનનો વધારેમાં વધારે અમલનો ઠરાવ હતો. આ ઉપરાંત “ધી ઇન્ડિઅન નેશનલ કોંગ્રેસ” અને “ઓલ ઇન્ડિઆ ઓર્ગેન લીગ” એ બે વચ્ચે જે ૧૯૨૨ સફલાવલિનિમય થયેલ હતો તે આપણી રાષ્ટ્રીય એકતાની દૃષ્ટિથી અત્યંત સ્તુતિપાત્ર હતો, અને તે માટે બંને પક્ષના નેતાઓને અભિનંદન થતે છે. હાજરીની અને કરવામાં આવેલા કાર્યની દૃષ્ટિએ ઉપરાંત લોકોત્સાહની અને લોકજાગૃતિની, દૃષ્ટિથી જોતાં પણ ત્રીસમું અધિવેશન ધણું સફલ હતું વક્તૃત્વની દૃષ્ટિથી જોતાં શ્રીયુત સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને મીસીસ બેસન્ટનાં બાપણો બાનલ કરીએ તો વક્તૃત્વ સાધારણ હતું શ્રીયુત બેનરજી, મીસીસ બેસન્ટ, સર ફીરોજશાહ,

શ્રીયુત અમિકાયરણ મોઝુમદાર, પંડિત મદન મોહન માતવીય, શ્રીયુત લાલ મોહન ઘોષ જેવાં પ્રથમ પકિતના વક્તાઓની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ શ્રીયુત ગોખલે, લાલા લજપતરાય જેવા બીજા પકિતના વક્તાઓ પણ મોટી સખ્યામાં એવામાં નથી આવતા એ જરા શીયનીય છે. બંગાળના કેટલાક પ્રતિનિધિઓ તરફ હોવા છતાં એકદરે ઠીક બોલ્યા હતા તેમ જ એક બે હિન્દી વક્તાઓએ પોતાનાં રમુજ બાપણોથી લોકોને પુષ્કળ હસ્યાં હતા. લોકશાસનના આ જમાનામાં હયા પ્રકારનું વક્તવ્ય એ સાર્વજનિક જીવનની એક આવશ્યક સામગ્રી છે. એકદરે બાપ-લોખા હયા વક્તવ્યની ન્યૂનતા ઉપરાંત અભ્યાસ, અનુભવ અને વિશ્વાસપાત્ર માહિતીની ન્યૂનતા પણ હયા દષ્ટિથી જોનારનું ખ્યાન ખેંચે એવી હતી કંગ્રેસનું કાર્ય સરકાર સમક્ષ તથા લોકો સમક્ષ આદર પામે તે માટે જરૂરનું છે કે જુદા જુદા કારણો ઉપર માલનારાઓ સારા અસરકારક વક્તાઓ હોવા જોઈએ એટલું જ નહિ, પરંતુ જે વિષય ઉપર તેઓ બોલતા હોય તેના તેઓ સારા અભ્યાસીઓ હોવા જોઈએ. હયા દષ્ટિથી જોતા આવી કેટલીક ન્યૂનતાઓ હોવા છતાં કંગ્રેસનું અધિવેશન એકદરે અતિશય સંસ્કૃત હતું.

તા. ૨૭-૧૨-૧૯૧૫ ને દિવસે બમ્બેમાં એક વાગે દક્ષિણી, ગુજરાતી અને પારસી મુન્દરીઓના મનોહર સંગીતથી કંગ્રેસના કાર્યનું મજવાયરણ થયું હતું. કંગ્રેસના અધિવેશનને માટે તૈયાર કરવામાં આવેલા જાગ્ય મહા ઉમંગમળબર્ચી દેશબક્ત હૃદયોથી ચીકાર ભરાઈ ગયો હતો. સંગીત સમાપ્ત થયા પછી તાળીઓના અગમ્ય વચ્ચે સ્વામત મગના માનનીય પ્રમુખ ધી ઓ, મી, દીનશા એદલજી વાઝાએ ચોક્કાં વાક્યોમાં મહેમાનોને આવકાર આપી, શ્રીયુત ગોખલે, સર ફીરોજશાહ અને સર હેન્રી કૉટન એ ત્રણ કંગ્રેસના સ્તમ્ભોના અવસાન માટે જાણણીમર્ચી વાક્યોથી શોક અદર્શિત કરી, પોતાની આંખોની નળગાઈને લીધે પોતાનું બાપણ વાંચવા તેમનાં મુત્ર મિ. કેમસર વાઝાને—“વાઝા બુનિઅર”ને આજ્ઞા કરી મિ, કેમસરએ સાંધારણ મોટા અવાજથી સ્પષ્ટ રીતે તે બાપણ વાચ્યું હતું, તે બાપણની શરૂઆત સ્વાભાવિક રીતે સરકાર વચનોથી કરવામાં આવી હતી અને તે પછી કંગ્રેસના બોમમાંથી ત્રણ જન્મવંત તારાઓ અદસ્ય થવા માટે નિરુતારથી શોક દર્શાવેા હતા લગાઈના સમન્ધમાં મોલતાં હિન્દી શુદ્ધ સામાજ્ય કક્ષિનથી પોતાને દિરસો કેવી રીતે આપેા છે તે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યા પછી લશ્કરી કેળવણી માટે હિન્દી એને તક આપવામાં નથી આવતી તે માટે જાડી નીરાયા હિન્દીઓ અનુભવે છે એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું. તેમજે કહ્યું હતું કે “I do trust and hope that wiser counsel will prevail at the seat of the Government and a broad and statesmanlike policy will be soon adopted which will dismiss for ever this un-English spirit of mistrust and remove that galling disappointment that millions

feel " હિન્દના આંતર પ્રાણ ઉપર બાલતાં મોર્લી-મનને સુધારાએ પ્રગટીય તત્વેના માત્ર "હોમિઓપેથિક ડોઝ" જ આપ્યો હતો અને એકદરે જોતાં લોકોની વધતી જતી લાગણીના પ્રમાણમાં તે કાંઈ વિચારતમા નહોતો એમ હેમણે જણાવ્યું હતું "ધી લીસેન્ડ્રાઇઝેશન કમિશન"ના રીપોર્ટના સંબંધમાં બાલતાં હેમણે જણાવ્યું કે તેથી લોકોમાં બહુ જ નિરાશા ફેલાય ચર્ચ હતી. રૉયલ કમિશનના સંબંધમાં હેમણે નીચેની સંજોગ પદ્ધતિઓ ટાંકી હતી,

"Promise, pause, prepare, postpone,

"And end by letting things alone"

"પબ્લિક સર્વિસીસ કમિશન"ના સંબંધમાં હેમણે જણાવ્યું કે હજી હેને રીપોર્ટ બહાર પડેલા ન હોવાથી તે સંબંધમાં કલ્પનાઓ કરવી નિરર્થક છે. હાલ તો માત્ર એટલું જ જણવા જેવું છે કે તે રીપોર્ટમાં એવું કાંઈ પણ ન હોય કે જેથી તેના પ્રકટ થવાથી ફરીથી સંસાસ શરૂ કરવો પડે હકિચી આફ્રિકાના પ્રજાના સંબંધમાં બાલતાં હેમણે નામદાર વાઇસરૉય લૉડ હાર્ડિંગનો ઉપકાર માન્યો હતો અને જણાવ્યું હતું કે "બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના કેઈ પણ ભાગમાં બ્રિટિશ નાગરિકતાના હક હિન્દીઓને મળવા જોઈએ" એ સિદ્ધાન્ત હજી જોઈએ એટલે સ્વીકારાયો નથી. અન્તમાં, હિન્દી મહેમંતોએ સ્વામ્ય અને સ્વરાજ્ય એ વિષે તેઓ બાંધ્યા હતા. હેમણે જણાવ્યું હતું કે "It is of course in consonance with the constitutional creed laid down by the Congress, that Self-Government under the British Rule is its ultima thule,"... "Self-Government is bound to come, I venture to say albeit, by measured stages, from precedent to precedent." એક ખાલુથી લોકોની આજ્ઞા વધતી જતી સ્વાભાવિક મહેમંતોને સતોષવાને હેમણે રાજ્યકર્તાઓને સૂચના કરી હતી અને બીજી ખાલુથી સ્વરાજ્યને માટે સર્જ્ય થવાને અને ધૈર્યથી પોતાનું કાર્ય કરે જવાને હેમણે લોકોને વિનંતિ કરી હતી. એકદરે, ધી ઓ. મિ. વાન્જીનું ભાષણ બ્યાવહારિક અને દરેક હતું. જે મિતવાદી કાર્યકર્તા તેઓ પસંવાદી છે, હેનું હેમણે ભાષણ એક દર્શન હતું.

ધી ઓ. મિ. વાન્જીનું ભાષણ સમાપ્ત થયા પછી સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહને પ્રમુખ તરિકે સુદી કાઢવાની ધી ઓ. મિ. ચીમનલાલ સેતલવાડની દરખાસ્તને ઓપુત સુરેન્દ્રનાથ ઔનરજી, પંડિત મદન મોહન માલવીયા, વગેરેનું અનુમોદન મળ્યા પછી, તે મળુર ચર્ચ એટલે સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહે તાળીઓના ઉત્સાહભર્યા ગડગડાટ વચ્ચે પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું અને પોતાનું ભાષણ વાંચવાને પ્રારંભ કર્યો. પોતાને પ્રમુખ તરિકે સુદી કાઢવા ઉચી માન

આપણા માટે કૉંગ્રેસનો ઉપકાર માની, આ વર્ષે પ્રમુખપદનું કાર્ય સંવિશેષ જોખમદારી બધું છે તે તરફ ધ્યાન વર્ગી, હેમણે પ્રતીતિ વિનયથી જણાવ્યું કે તેઓ કૉંગ્રેસના એક નમ્ર સૈનિક (*a humble camp-follower of the Congress*) હતા અને તેવા જ રહેવાનું તેઓ પસંદ કરતા, પરંતુ પોતાની માતૃજાતિ પ્રતિના પોતાના કર્તવ્યના આમંત્રણને માન આપીને હેમણે પ્રમુખપદ સ્વીકારવા હા પાડી હતી. મહારાજાધિરાજ જ્યોર્જ પ્રતિ રાજબકિન દર્શાવ્યા પછી લગાઈના સમન્વયમાં બાલતા હેમણે હિન્દી સંનિઘે બળવેલી સેવાને ઉદ્દેશીને યોગ્ય અભિમાનથી કહ્યું હતું કે "In the great galaxy of heroes, in the imperishable Roll of Honour, there are now and there will never cease to be beloved Indian names testifying to the fact that our people would rather die unsmothered than outlive the disgrace of a bastard civilisation." લગાઈ પછી હિન્દીના રાજ્યવહીવટમાં મુદ્દારા કેવા પ્રકારના થવા જોઈએ તે વિષે હેમણે કાઢેલા ઉદ્દેશ્ય હેમના સમગ્ર દષ્ટિગિ-દુના સૂચક છે "The problem before us is how, without asking for any violent departure from the line of constitutional development which far-sighted statesmen—English and Indian—desire for India, we can still press for a substantial advance towards the development of free institutions in this country." ત્યાર પછી 'હેમના બાવણુના એક અગ્રણ્યમાં અમલના બાજુ ઉપર-કૉંગ્રેસના સાધ્ય ઉપર-તેઓ વિસ્તારથી, સ્પષ્ટતાથી અને દહતાથી બોલ્યા હતા કૉંગ્રેસનું સાધ્ય બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિન્દી સ્વરાજ્ય એ છે એમ સ્પષ્ટ કરતા તેઓએ કહ્યું હતું કે "It seems to me that the only satisfactory form of self-government to which India aspires cannot be any thing short of what President Lincoln so publicly described as 'government of the people, for the people, and by the people.' આ સાધ્યની કલ્પના માત્ર એક હલકની ખાલી ઊર્મિજ છે એમ નાંક, પરંતુ પ્રતિદાસને એક ગ્રામ્ય ઉપદેશ છે, એમ હેમણે બાર દખને કહ્યું હતું તે ઉપરાંત, ઉદાર બ્રિટિશ રાજપુરુષોએ પણ હિન્દુ આ રાજકીય સાધ્ય સ્વીકાર્યું છે એવું બતાવનાર પ્રમાણો હેમણે આપ્યા હતાં પરંતુ જેટલી સ્પષ્ટતાથી અને દહતાથી "સ્વરાજ્ય એ હિન્દુ સાધ્ય છે" એમ હેમણે જણાવ્યું હતું તેટલી જ સ્પષ્ટતાથી અને દહતાથી હેમણે એ પણ જણાવ્યું હતું કે એ સાધ્યની સિદ્ધિ હજી દૂર છે અને તે માટે અનહદ શ્રમ આવશ્યક છે. હેમણે જલ્દ સૂચક રીતે કહ્યું હતું કે

" Day will not break the sooner because we get up before the twilight " ત્હેમણે પુકારીને જણાવ્યું હતું કે " આપણું સાધ્ય પણ એક જ છે અને તે સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ પણ એક જ છે, સ્વરાજ્ય એ આપણું સાધ્ય છે અને ક્રમિક વિકાસ એ આપણો માર્ગ છે. " પોતાના કથનનું અતિપાદન કરતાં ત્હેમણે જણાવ્યું કે સ્વરાજ્યનો કામતી ખજાનો આપણે ત્રણ રીતે મેળવી શકીએ, (૧) એક તો બ્રિટિશ પ્રજા તરફથી દાન તરિકા; (૨) બીજું, બ્રિટિશ પ્રજા પાસેથી તે છીનવી લઇને; અને (૩) ત્રીજું, આપણી માનસિક, નૈતિક અને આર્થિક સ્થિતિમાં ક્રમશઃ એવો આગતિક સુધારો કરીને કે જેથી એક પાસથી સ્વરાજ્ય માટે આપણે યોગ્ય થઇએ અને બીજી પાસથી આપણા રાજ્યકર્તાઓ આપણને ના પાડી શકે જ નહિ પ્રથમ રીત લાભકારક નથી, કારણ કે બ્રિટિશ પ્રજા તેવું દાન આપવા પ્રુથી હોય તોપણ તેવું દાન દેવું એ હિતકારક નથી. ત્હેમણે પોતાના મતના સમર્થનમાં જણાવ્યું કે "It is a commonplace of politics that nations like individuals must grow into freedom, " બીજી રીત તો કેવલ અશક્ય જ છે એ કાર્ષ પણ વિચારશીત પુરુષ એઈ શકે એમ છે. એટલે માત્ર ત્રીજી રીત જ હિન્દને માટે ખુશી છે અને તે ઉત્તમ છે. તે સંબંધમાં બાલગતાં ત્હેમણે જણાવ્યું હતું કે

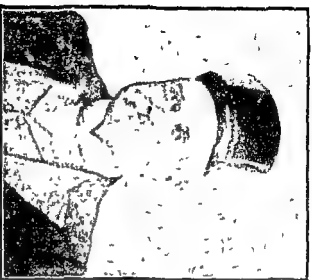
" The regeneration and reconstruction of India can take place only under the guidance and control of England, and while we admit that the goal is not yet, we refuse to believe that it is so distant as to render it a mere vision of the imagination. We deprecate the impatience of those who imagine that we have only to stretch our hands to grasp the coveted prize but we differ equally from those who think that the end is so remote as to be a negligible factor in the ordinary work of even present-day administration. " આ વાક્યોમા મિતવાદી દેશનેતાઓનું દષ્ટિબિન્દુ તેઓએ રજુ કર્યું હતું અને એક બાલુથી પોતાના અધીરા કાવનાદર્શી દેશબંધુઓનાથી તથા બીજી બાલુથી સ્થિતસ્થ સ્થિતિ સમર્થનોવા કહેનાર અનુદાર અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓનાથી કંઠેસની બિજતા તેઓએ દર્શાવી હતી. તે પછી " કંઠેસને શું ભઈએ ઊંચે ? "—એ વિષે તેઓ વિસ્તારથી અને નિશ્ચયથી બોલ્યા હતા. ત્હેમણે ગ્રેટિ સ્વરે ઉત્સાહ પૂર્વક કહ્યું હતું કે " I appeal to the British nation to declare their ungrudging approval of the goal to which we aspire and their inflexible resolution to equip India for her journey to the goal and to furnish her escort on the long and weary road " પોતાની રાજ્યવૃત્તિનું સ્પષ્ટ કથન કરવા ઉપરાંત હિન્દીઓને સર્વત્ર વધારે સત્તા આપવાનો આરબ સરકાર કરવો

જોઈએ એવી માગણી હેમણે કરી હતી તે પછી બીજી માગણીઓનો નામનિર્દેશ કરીને નીચેની ત્રણ માગણીઓ વિષે તેઓ વિસ્તારથી બોલ્યા હતા (૧) સરકારી નોકરી તથા સ્વયંસેવા એ ઇ. હિન્દીઓને માટે ખુલ્લા મૂકવા, (૨) સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો વિસ્તાર કરવો; અને (૩) વેપાર, ઉદ્યોગ અને ખેતીવાડીના વિકાસ કરવો. રાષ્ટ્રીય સેના (National Militia) ના સમ-પર્મા બોલતા હેમણે કહ્યું હતું કે "Of course, I am not suggesting that the army should be nationalised in a day any more than that the government of the country should be nationalised by a stroke of the pen. But I urge in all humility that the time has come for making the beginning of a National Army in India" સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહના સાક્ષાત્તિક દરેક દર્શિનિ-દુનું આ વચનો વિશેષ સમર્થન કરે છે. સરકારે શુ શુ કરવાનું છે તે જણાવ્યા પછી કોઠાએ શુ કરવું જોઈએ તે વિષે બોલતા હેમણે જણાવ્યું હતું કે "And how much could we not do by our efforts, if only we cared to organise ourselves? I venture to suggest that we should lay down a constructive and continuous programme of work in all these directions as a part of our Congress activities, and that Provincial and District Committees all over the country should occupy themselves through out the year in some one or more of these manifold directions, so as to show the achievement of some result, however small, at the end of each year" "સ્વામ્યનો કાર્યક્રમ" એ વિષેનાં હેમનો વચનો જેટલાં બ્યાવહારિક છે તેટલાં જ પ્રવૃત્તિપ્રેરક છે. "આપણું ભવિષ્ય" એ વિષે બોલતાં હેમણે અતમા ઉત્સાહપૂર્વક જણાવ્યું કે "It seems to me that under the benign dispensation of an inscrutable Providence, we shall emerge into the era of peace and good will, and our Motherland will occupy an honoured place in the Empire with which her fortunes are indissolubly linked, and we shall be the free and equal citizens of that great Empire, bearing its burdens, sharing its responsibilities and participating in its heritage of freedom and glory as comrades and brethren." આ પ્રકાશનો વચનો બોલીને તાળીઓના કર્ણુભેદી અવાજ વચ્ચે સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહે પોતાનું બ્યાખ્યાન સમાપ્ત કર્યું અને તેની સાથે કોંગ્રેસનું પ્રથમ દિવસનું કાર્ય પણ સમાપ્ત થયું.

સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહના બાપણ માટે જુદાં જુદાં દર્શિનિ-દુઓથી બેનાર પુરોવા

જુદા જુદા મત. આપે એ સ્વાભાવિક છે. તાત્કાલિક સ્વરાજ્યના પક્ષવાદીઓને ત્હેમતુ બાપજી અત્યેન્દ્ર લાગશે, પરન્તુ દેશના સુશિક્ષિત વર્ગના મોટા ભાગ એક શકશે કે સર સત્યેન્દ્રનું બાપજી કોઈ પણ દેશભક્તને શોભા આપે એવું છે. એ બાપજી માત્ર સાવ-ધતાભરી રીતે હિંમતભર્યું (*Cautiously courageous*) છે એટલું જ નહિ, પરન્તુ હિંમતભરી રીતે સાવધતાભર્યું (*courageously cautious*) છે. સર સત્યેન્દ્ર પોતાને જો સંયે લાગ્યું છે તે હિંમતથી, સ્પષ્ટતાથી અને દૃઢતાથી કહ્યું છે, અને તે માત્ર સરકારને જ નહિ પરન્તુ પોતાના દેશબંધુઓને પણ " *I would sooner take the risk of displeasing them than endangering my countrymen* ", એ ત્હેમણે કહેલું વચન પોતાની દેશભક્તિમાં નિશ્ચય બદાવાળા પ્રશ્નો જ બાંધી રાકે છે. એ સત્ય છે કે જો તેઓ પહેલથી જ આપણા દેશનાયોગીની સાથે સંપૂર્ણ હૃદયથી કામ કરતા હોત તો કદાચિત આથી પણ વધારે સમય રીતે હિન્દની માગણીઓ તેઓ રજૂ કરત, પરન્તુ ત્હેમના વિચારશીલ, અંશવહારિક, હૃદય અને દેશભક્તિભર્યા બાપજીને ઉતારી પાડવાનો પ્રયત્ન તો અમને કેવલ અ-વાચકાળો જ લાગે છે. સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહ એક અનુભવી વક્તા નથી તોપણ તેઓ સાધારણ કરતાં રહેજ વધારે મોટા અવાજે સ્પષ્ટતાથી અને એક પ્રકારની મોઢકે છટકી બાંધી રાકે છે. એમ આશા છે કે તેઓ જતે દિવસે કોંગ્રેસના એક અસરકારક વક્તા થશે એટલું જ નહિ, પરન્તુ પોતાની જુદી, પ્રતિષ્ઠા અને હૃદયપણાથી કોંગ્રેસના એક " નૈતિક ધન (*Moral asset*) " રૂપ બની શ્રીયુત મુરેન્દ્રનાથની સ્મૃતિને સત્ત પાડશે.

બીજે દિવસે પણ મુંદરીઓના સગીતથી જ કાર્યક્રમનો આરંભ કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રીયુત ગોપાલ કૃષ્ણ ઝામલે, મિ. કેર હાર્પી, સર હેન્રી હૉલ્ટન અને સર ફીરોજશાહ મહેતા એ ચાર હિન્દસેવકોનાં અવસાન માટે શોકસ્તંભ દર્શાવે અને તે પછી હિન્દની વક્તારી, મિત્રરાજ્યોના વિજય માટે શુભેચ્છા અને લૉડ હાઉસની કારકીર્દીનો વિસ્તાર એ ત્રણ બાબતો વિષેનાં દર્શાવે પ્રમુખે પોતે રજૂ કર્યાં હતાં અને તે તાળીઓના અવાજે વચ્ચે મંજુર થયા હતા. તે પછી કાસ્કરી-નોકરી અને સ્વયંસેવા વિષેનાં દર્શાવે સર નારાયણરાવ ચંદાવરકરે રજૂ કર્યો હતો. જો સર નારાયણરાવ વધારે વિચારશીલતા, પ્રવૃત્તતા અને સક્ષિતતાથી બોલ્યા હોત તો ત્હેમના બાપજીની કદર વધારે થાત. રા. એમ. વી. જોશી, બાજુ આર સી ઓનરજી અને શ્રીયુત ગોકરજીનાથ મિશ્રે તે દરારને અનુમોદન આપ્યા પછી તે દર્શાવે મંજુર થયા હતા. બાપુ ઓનરજીનું બોલવું સુદાસર, હંકુ, સીધું અને હલિલવાળું હોવાથી ધણું જ અસરકારક નીવડ્યું હતું, જ્યારે શ્રીયુત મિશ્રનો હાસ્યમગ્ન બાપજે પણ જુદી દૃષ્ટિથી રસ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. " હિન્દ અને સંસ્થાનો " વિષેનાં દર્શાવે પ્રસિદ્ધ દેશભક્ત, શ્રીયુત મોહનલાલ બાંધીએ ત્હેમની

इन्डियन कोंग्रेसना प्रमुख

सर दोराण ताता.

कमरायल कोंग्रेसना प्रमुख

सर फाजलखान् करीमखान्.

સાક્ષણિક અસરકારક રીતે મૂકવા હતો. શ્રીયુત ગાંધી મહોદયી સત્તાએ માટે અસરકારક વક્તા નથી, બાકી સાધારણ કદની સભાઓમાં તેમનું ઉત્પન્ન સાદું અને સીધું વક્તૃત્વ કાંઈ અજબ અસર કરે છે. તેમણે જણાવ્યું કે ૧૯૧૫ ના સમાધાનથી બે કેટલાક દરેક હિન્દીઓને આપવામાં આવ્યા છે છતાં બ્રિટિશ નાણિક તરિકેના હોદ્દા સરથાનોમાં હિન્દીઓને મળે તે માટે હજી ધણું કરવાનું બાકી છે. મિ. નાટસને અને મિ. જહાંગીર પીટીએ અનુ-મોદન આપ્યા પછી ઠરાવ મંજૂર થયો હતો. મિ. પીટીટનું બોલવું સ્વતંત્ર, છટાદાર અને જુરસાભર્યું હોવાથી અસરકારક થયું હતું. સામ્રાજ્ય પરિપક્ષમાં બોલામાં બોલા બે લોકપ્રિય નિધિઓ મોકલવાનો ઠરાવ 'ધી બોર્ડ' ડેવિડ કૅપ્ટનના તરફથી મિ. હૅર્નિંગે રજૂ કર્યો અને હિન્દુસ્તાનનાં અધિકારીઓની આપણી ઉપર તેમણે સચોટ ટીકા કરી હતી અને સામ્રાજ્યપરિવર્તન કાંઈ પણ મધ્યસ્થ હોય અને હિન્દુસ્તાનનું સ્થાન સરથાનોની હયા ઉપર આધાર રાખતું હોય એવું બોલવામાં લોર્ડ હૅર્નિંગે જોડા હતો. એમ તેમણે કહ્યું હતું. ધી બોર્ડ. મિ. એ. એસ. કૅપ્ટનના અને મિ. ડી. સી. મોપના અનુમોદન પછી ઠરાવ મંજૂર થયો હતો. તે પછી સમુક્ત પ્રાન્તોને માટે કારોગારી કાઉન્સિલ સ્થાપવાનો અને તે પ્રાન્તોને ધલાકાની ભૂમિકાએ મૂકવાનો ઠરાવ ડૉ. તેજ બહાદુર સમુક્તે રજૂ કર્યો હતો. આખી હાલમાં કેવી રીતે જન્મે અને વિકાસ પામી અને હાલમાં બોર્ડ હૅર્નિંગે તે વિશેની દરખાસ્ત કેવી રીતે નામજાર થઈ બગેરે ઇતિહાસ તેમણે કહ્યો હતો. ધી બોર્ડ. મિ. વી. જી. પટેલ, મિ. કે. બી. કા, મિ. સી. પી. આર. આપરના અનુમોદન પછી ઠરાવ મંજૂર થયો હતો. તે પછી ધી બોર્ડ. મિ. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ ગીરમીટની પદ્ધતિ કાઢી નામવાને અરજી-રને અરજી કરવાનો ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો. મિ. વી. એન. તોવારી અને મિ. એમ. કે. પાધ્યેના અનુમોદન પછી ઠરાવ મંજૂર થયો હતો. કારોગારી અને ન્યાયભાતાં જુદાં પાડવાનો ઠરાવ પ્રમુખે પોતે જ રજૂ કર્યો હતો. તે પછી પંચમ અને બીજા પ્રાન્તોમાં હાઇકોર્ટો સ્થાપવાનો ઠરાવ લાક્ષા નાનકે ચંદે રજૂ કર્યો હતો, અને રાવ બહાદુર વી. આર. પંડિત તથા ડૉ. પી. જી. મહેતાના અનુમોદન પછી તે મંજૂર થયો હતો. તે પછી સ્વદેશી દ્વિતીયના સગંધમાં મિ. કે. એચ. વાકેલે ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો, અને બાથુ સચીન્દ્ર પ્રસાદ બોઝ, મિ. બી. પી. સોનાવાલેયા, તથા શેઠ હામોદરદાસ રૂટીના અનુમોદન પછી તે પસાર થયો હતો. બાથુ સચીન્દ્ર પ્રસાદનું બાપજી જુરસાદાર અને લાગણી ઇશ્વરે એવું હતું. તે પછી બીજા દિવસનું કાર્ય સમાપ્ત થયું હતું.

ઈંગ્લેન્ડનો ત્રીજો દિવસ એ અગત્યમાં અગત્યનો દિવસ હતો, કારણ કે લાંબા વખતથી હિન્દીઓના મનમાં સ્વરાજ્યના બે વિચારે નિવાસ કર્યો છે તેને તે દિવસે સમૂહસભામાં નિશ્ચિત

સ્વરૂપ મળવાનું હતું તેમ જ તે ઉપરાંત હિન્દના કેટલાક ઉત્તમ વક્તાઓ સ્વરાજ્યના ઠરાવ વિષે બોલવાના હતા. કાર્યક્રમના આરંભ સુંદરીઓના સંગીતથી જ કરવામાં આવ્યો હતો, અને જ્યારે વન્દે માતરમ્નું રાષ્ટ્રગીત ગવાયું હતું ત્યારે સર્વે ઉભા થઈ ગયા હતા. પ્રેસ ઝૉકટ ૨૬ કરવાનો ઠરાવ મિ. હૉર્નિંગને રજૂ કર્યો હતો. પ્રેસ ઝૉકટને લીધે જોઇએ તેટલી છૂટ્ટી અને સ્વતંત્રતાથી સાર્વજનિક વિષયોની ચર્ચા થઈ શકતી નથી અને પ્રેસ ઝૉકટનો પ્રયોગ અયોગ્ય રીતે કરવામાં આવે છે એમ એમણે જણાવ્યું હતું. મિ. આર્થ, બી. સેને ઠરાવને અનુમોદન આપતાં બહુ જ નિશ્વસ્ય દર્શિમિન્દુ રજૂ કર્યું હતું. તેમણે કહ્યું કે પ્રેસ ઝૉકટથી પત્રોના તત્ત્વોના મતજમાં ખાતું ધારણ ભારાઈ થયું છે, કારણ કે તેમણે તે સાર્વજનિક હિત શેમાં છે તેનો જ વિચાર કરવો જોઈએ તેને બદલે તેઓ કાયદાના પગમાંથી કેમ બચી જાય તેનો જ વિચાર તેઓ હાલમાં કરે છે મિ. કે. એન. જૈવા આપરના અનુમોદન પછી ઠરાવ મંજૂર થયો હતો. તે પછી “આર્થિક વકીવટના સ્વાતંત્ર્ય” વિષેનો ઠરાવ સર ઈલાહિમ રહિમતુલ્લાએ રજૂ કર્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું હતું કે જ્યાં સુધી આપણી આર્થિક નીતિનો નિર્ણય કરવામાં આપણને સ્વતંત્રતા મળશે નહિ ત્યાં સુધી આપણે ખરેખર આર્થિક વિકાસ થવાનો નથી. પ્રો. કાસે અને મિ. ધેટ્ટાના અનુમોદન પછી ઠરાવ મંજૂર થયો હતો. તે પછી સ્વરાજ્યનો ઠરાવ શ્રીયુત સુરેન્દ્રનાથ ઍનરજીએ પોતાના શુભદ્ર અવાજે અને પોતાના આશ્ચર્યકારક વક્તૃત્વથી રજૂ કર્યો હતો. કેવલ વક્તૃત્વની દૃષ્ટિથી તેમ જ લોકોમાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિની દૃષ્ટિથી શ્રીયુત ઍનરજીનું ભાષણ સર્વોત્તમ હતું. ‘હાલમાં લગાઈ ચાલે છે તેવે વખતે શાન્તિ પછીના રાજકીય સુધારાને વિચાર કરવો એ સરકારને હરકત કરવા સમાન છે’ એ દર્શાવેલો રહિયો શ્રીયુત ઍનરજીએ બહુ બસરકારક રીતે આપ્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું હતું કે હાલની લગાઈ એ પુનર્વ્યવસ્થાને માટે લગાઈ છે એટલે લગાઈ પછીની પુનર્વ્યવસ્થામાં હિન્દને શું સ્થાન મળશે તેનો વિચાર અત્યારથી જ કરવો જોઈએ. ઠરાવના સમન્ધમાં બોલતાં તેમણે જણાવ્યું કે “સ્વરાજ્ય એ જ હિન્દનું સાધ્ય” અને સાધ્યની સિદ્ધિ તરફ હવે નિશ્ચયપૂર્વક પ્રગતિ કરવાનો સમય આવી ચૂક્યો છે. જોએ એવી દલિલ કરે છે કે સ્વરાજ્યને માટે હિન્દીઓ લાયક નથી તેમને શ્રીયુત ઍનરજીએ બહુ સચોટ જવાબ આપ્યો હતો. પ્રાન્તિક સ્વરાજ્ય વિષે બોલતા પછી તેમણે ઍનરજીએ લીગ તરફ કેંગ્રેસનો સદ્ભાવ દર્શાવ્યો હતો. શ્રીયુત સુરેન્દ્રનાથ ઍનરજીએ રજૂ કરેલા ઠરાવને મીસીસ બેસન્ટે પોતાના બુરસાભાઈ, પ્રભાવશાલી અને વિચારોત્તેજક વક્તૃત્વથી અનુમોદન આપ્યું હતું. તેમણે જણાવ્યું કે કેંગ્રેસે પોતાની ત્રીસ વર્ષની ઉર્જાવલ કારકીર્તિમાં પણ આટલી અગત્યનો ઠરાવ આમળ ઉપર મંજૂર કર્યો નથી, કારણ કે આ ઠરાવથી “હિન્દનું સાધ્ય સ્વરાજ્ય છે” એટલું જ માત્ર કેંગ્રેસ કહેતી નથી, પરંતુ એ સાધ્યની સિદ્ધિનાં સાધનો

એવા રૂપમાં ગળુ કરે છે કે જેથી સ્વરાજ્ય એ માત્ર દુરના લક્ષ્યની કલ્પના જ ન રહે પરંતુ થોડા સમયમાં સિદ્ધ કરવાના કાર્યનું રૂપ તે છે. તે ઉપરાંત, તે સમયમાં લોકમન જગવવાને માટે યોજના કરવાને ઑલ-ઇન્ડિયા કમિટીને સચા સંપવામાં આવી છે. તે પછી હિન્દને સ્વરાજ્ય શા માટે મળવું જોઈએ તે માટે ત્રણ બાબતો મીસીસ બેસન્ટે રજુ કરી હતી. ૧. ઇંગ્લાંદમાં રહિશ્વરશા, દિવાન બદાશુર શાહિન્દ શાહવ આપર, મીસીસ સરોજિની નૈડુ, ધી ઑ. શા. બ. મુધોળકર અને પડિત મદન મોહન માલવીયા અનુમોદન પત્રી તાળીઓના કહુંબેદક મુમુક્ષુદત્ત ચચે ઠરાવ મંજુર કરવામાં આવ્યા હતા. મીસીસ સરોજિની નૈડુ પાતાની લાલચિક મોહકતા અને આકર્ષકતાથી બોલ્યા હતા, અને પડિત મદન મોહનના મનોહર મીઠા અવાજ માંથી મીઠાશ કમી થઈ મથા છતાં તેઓ ધણી અસરકારક અને ઉત્સાદજનક રીતે બોલ્યા હતા.

ઉપરના અપૂર્વ અને અપરિમેય ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરનાર ઠરાવ પત્રી ધી ઑ. મિ. મી. મુઠ્ઠીઆરે જમીનની મહેસુલ વિષે ઠરાવ રજુ કર્યો હતો. રામ બદાશુર હીરાનંદ બેસન્ટે અને રામસાહેબ ડી. લક્ષ્મીનારાયણે ત્રેને અનુમોદન આપ્યા પછી તે મંજુર થયો હતો. તે પછી શ્રીપુત મુધોળકરે "ઔએમિક વિકાસ" વિષેનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો અને ત્રેને મિ. કૃષ્ણરાવે તથા રામ બદાશુર દ્વારકાનાથે અનુમોદન આપ્યા પછી તે મંજુર થયો હતો. રામ બદાશુર દ્વારકાનાથે હિન્દીમાં બહુ રચુછ અને અસરકારક ભાષણ આપ્યું હતું તે પછી "ઇન્ડિયામાં રહેનાર હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ" વિષેનો ઠરાવ પ્રો. પ્રાંજયે એ રજુ કર્યો હતો, અને ત્રેને ડૉ. જીવરાજ મહેતા તથા મિ. જમનાદાસ મહેતાએ અનુમોદન આપ્યા પછી તે પસાર થયો હતો. તે પછી "બ્રિટિશ કમિટી ઑફ કૉંગ્રેસ" અને "ઇન્ડિયા," મત્રીઓનો નિયોગ, અને બુધારણુ માં ફેરફાર એ ત્રણ વિષેના ઠરાવો પ્રમુખે પોતે રજુ કર્યા હતા અને તે મંજુર થયા હતા. તે પત્રી પડિત મદન મોહન માલવીયે આવતે વર્ષે કૉંગ્રેસ લખનૌમાં ભરવાનું આમત્રણ આપ્યું હતું અને મિ. મલ્લસદને ત્રેને અનુમોદન આપ્યું હતું. સાર નાદ મિ. હોશરચચ વાડીયાએ પ્રમુખને ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત વિસ્તારથી રજુ કરી હતી અને ત્રેને સર નારાયણરાવે અનુમોદન આપ્યા પછી તે મંજુર થઈ હતી. સર સત્યેન્દ્ર પ્રમુખ સિંહે ધણી જ લાગણીભર્યા અને મર્મ-સ્પર્શી શબ્દોમાં પોતાનો ઉત્તર આપ્યો હતો. ત્રેનણે કહ્યું હતું કે "Fortunate do I consider myself that I have lived to this day, - never shall I forget it." મુમુક્ષુની પ્રવંસ કરતા ત્રેમણે કહ્યું હતું કે "Bombay set the political fashion, she has been the leader of political thought not only for the last 50 years but for all the time that there has been any political thought in British India. Long live Bombay." અનુમા ત્રેમણે ધણી જ લાગણીથી કહ્યું હતું કે દેશના ખરેખરા સમુઓ

ગરીબાઈ, અજ્ઞાન અને રોગ છે અને તે દૂર કરવા ધણી શ્રમ કરવાની જરૂર છે. તેમણે કહ્યું હતું કે "Never mind self-government, never mind national militia, run to the rescue of the poor and the weak." ત્યાર બાદ પ્રમુખે કૅબિનેટના ૩૦ મા સંમેલનનું નિર્ણયન કર્યું હતું.

૨. ધી ઇન્ડિયન નેશનલ સોશિયલ કોન્ફરન્સ.

લેખક — રા. મનસુખલાલ આત્મારામ માર્ટર બી એ., એલએસ. બી.

"I know opposition, hatred, bitterness have a sincerity of life about them, and if life is one in the man, they must ultimately subscribe the ends of life and turn into love. I therefore welcome all methods of reform and all workers in the cause from the old cautious orthodox to the go-ahead heterodox. Every one of them can, according to his lights, help the cause onwards. All that I would insist upon is thorough sincerity. With that stamped upon us, we may go forward each one in his own way."

Prof. Karve.

તા. ૩૦ મી ડીસેમ્બર ૧૯૧૫ ને દિને કૅબિનેટના લગ્ન મંડપમા પૂતાના વિધવા-આશ્રમેના તથા મદિલાવિદ્યાલયના પિતા તથા સ્ત્રીઓની ઉત્તતિ માટે જીવન અર્પણ કરનાર બાળ સુધારક ડૉક્ટર ધોંડુ કેશવ કુંવેના પ્રમુખપણા હેઠળ ૨૯મી દિવસી રાષ્ટ્રીય સમાર-સુધારા પરિષદ ભરવામાં આવી હતી. આ દેશની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓની માતા કૅબિનેટને માટે જનસમાજમાં જે ઉત્સાહ, આદરભાવ, શ્રદ્ધા અને પ્રેમ દર્શિયોતર થાય છે તેવા ઉત્સાહ, આદરભાવ, શ્રદ્ધા અને પ્રેમ સમારસુધારાપરિષદને માટે જોવામાં આવતાં નથી આપણું રાજકીય વાતાવરણ આપણા જીવનને કંઈ એવી તો રીતે સ્પર્શે છે કે રાજકીય ક્ષેત્રમાં જન-સમાજમાં જે એકતા જણાય છે તેવી એકતા સંસારસુધારાના ક્ષેત્રમાં દેખાતી નથી, આના કારણો ધણાં છે એક તો મનુષ્યસ્વભાવ જ એવો છે કે જે સ્ત્રીતામાં પોતાના જીવનનું ગાર્હ મનકરું હોય તેમાંથી તેને જ્ઞાત કરાડી અન્ય ઇદ માર્ગ તરફ વાળવાનું મન થતું નથી વળી પ્રચલિત દાનિકારક રૂઢિઓનાં બન્ધનાને તોડીને આ યુવના ધર્મે પ્રમાણે વર્તવા જેટલા આત્મ-બળ અને કર્તવ્યશુદ્ધિની પ્રતીતિ આપણા જનસમાજમાં બહુ વિરલ છે. સંસારસુધારાપરિષદ અત્યાર સુધી જે કાર્ય કર્યું છે તે માટે તેને અભિનંદન ઘટે છે પરંતુ જનસમાજની જુદી જુદી ભૂમિકા પર વસતા લોકોની રિયલિટી સમજી, અવલોકી, તેઓની ઉત્તતિ કેમ કરાય, તેઓની મુશ્કેલીઓ

કેમ હર થાય, તથા તેઓના જીવનના ન્હાના મોટા પ્રયોગોની શ્રેયો કેમ ઉકેલાય-એવી વિશાલ દૃષ્ટિ અનુસાર સમારસુધારાપરિષદે જે પોતાના સિદ્ધાન્તો બાંધ્યા હતા તથા પોતાના કાર્યક્રમ રચ્યો હતો તે “આ પરિષદ હમારી છે” એવી લાગણી જનસમાજના મોટા ભાગને યથા વખત રહેત નહિ સમારસુધારાના વિષયમાં વિચારોની પ્રમાણિક્ષિ વિભતતા છે એ વાતનો ભ્રમ એ તેટલો સ્વીકાર પરિષદ તરફથી થયો હોય એમ લાગતું નથી, કારણકે પ્રતિવર્ષે જે *Stereotyped* દરાવે પસાર કરવામાં આવે છે તથા તેના ઉપર જે લોકો અમુક પ્રારના જ વિચાર ધરાવતા હોય તેમને જ બાલવાનું નિમન્ત્રણ કરવામાં આવે છે તે પરથી એટલું તો જાણે છે કે શુદ્ધ વિચારવિનિમયની કિમત આ પરિષદે હજી ભ્રમ એ તેટલી આજી નથી તેઓને આ ભ્રમને મુદાળે દાકિલા પ્રોફેસર કર્વેના અનુભવના ઉદાહરણ ઉપર મનન કરવાની હાલે વિનંતિ કરીએ છીએ સમારસુધારાના ક્ષેત્રમાં સર્વ કાર્યકર્તાઓને-old cautious orthodox III go-ahead heterodox-મુખીના સર્વે પ્રો. કર્વે સરખી રીતે સ્થાપત કરે છે. માત્ર એક જ બાબત પર તેઓ બાર દે છે કે તેઓ શુદ્ધ શુદ્ધિ પ્રેરાયલા હોવા ભ્રમ એ, સમારસુધારાના કાર્ય-ક્રમમાં આ ઉદાર સમજાવની પદ્ધતિ વધારે ને વધારે દાખલ થયેલી બોવાને કયો પ્રશ્ન નહિ હાલે?

સમારસુધારાપરિષદ પ્રતિ જનસમાજની ચિત્તરિચતિ સામાન્ય રીતે ઉપર જણાવી તેવી હોય છે, પરંતુ એ ધણી આનન્દની વાત છે કે અત્ર ભરાયેલી પરિષદમાં લોકોમાં ઉત્સાહ વધારે જણાતો હતો, પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકો મળીને ત્રણથી ચાર હજાર મનુષ્યોએ તેમાં ભાગ લીધો હતો. પરમ સતોષની બાબત તો એ છે કે લગભગ એક હજાર દક્ષિણી અને શુભરાતી સનારીઓએ પોતાની હાજરીથી પરિષદના કાર્યને વધારી લીધું હતું એટલું જ નહિ, પણ ચાર પાંચ સનારીઓએ અસવકારક શૈલીમાં પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા હતા. આ દૃષ્ટિએ પરિષદનું કાર્ય સારું થયું હતું એક બીજી બાબત પણ નોંધ કરવા જેવી છે. આ પરિષદમાં સ્ત્રીઓનું સ્વાગત કરવાને સ્ત્રી સ્વયંસેવકો હાજર હતા. સાર્વજનિક જીવનમાં સંગીન રીતે ભાગ લેવા હોય તો આવી બધી બાબતોમાં પ્રુરોધોની મદદ વિના સ્વતંત્ર કાર્ય કેમ કરવું તે સ્ત્રીઓએ શીખવા જેવું છે.

પ્રમુખનું બાવણું.

પ્રમુખનું બાવણું એ પરિષદના કાર્યનો આત્મા છે પ્રોફેસર કર્વે માત્ર બાલનારા નથી, પણ સગીન કાર્ય કરનારા છે તેઓની બાલનાઓ અનુભવ અને વસ્તુચિત્તિના પાકા પાયા

પર બધાવધી છે. સસારસુધારના મહાન સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરવામાં તેઓએ પોતાનું વકતૃત્વ દાખવ્યું નથી. એક સાચા દેશસેવકને શોભે તેવી રીતે પોતાના કાર્ય અને અનુભવનો નિબંધ તેઓએ પોતાના લાપલુમાં ભર્યો છે. આથી પરિષદના પ્રમુખપદ ઉપરથી જે વિશાલ દૃષ્ટિએ જનસમાજની સ્થિતિનું અવલોકન થયું એઈએ તેનું અવલોકન થયું નથી એ સત્ય છે, પણ તેથી કંઈ લાપલુની ઉપયોગિતા ઓછી થતી નથી. પ્રોફેસર કવેના લાપલુનો મોટો ભાગ સ્ત્રીકેળવણી વિષેનો છે. તેઓ દલ્તાઈ માને છે કે અધારે હિન્દુ સમાજની જે મોટામાં મોટી જરૂરીયાત છે તે કેળવણીના પ્રચારની છે. તેઓ માને છે કે જ્યાં સુધી દરેક માણસ, સ્ત્રી અને બાળકને લખતાં અને વાચતાં આવડશે નહિ ત્યાં સુધી આપણા સમાજની ભેઈએ તેટલી ઉભતિ થતી શક્ય નથી. સ્ત્રીકેળવણીના સખ-ધર્માં બાલતાં સરકારે કેટલો કંમાળ ભાગ ભજવ્યો છે તે ૨૫૪ શાળામાં તેમણે જણાવ્યું હતું.

સ્ત્રીકેળવણી વિષે બાલતાં તેઓએ જે બાબતો પર ખાસ લક્ષ્ય ખેંચ્યું હતું સ્ત્રીઓની વધારે ને વધારે સંખ્યા કેળવણીનો લાભ કેવી રીતે લઈ શકે તથા સ્ત્રીઓને કેવા પ્રકારની કેળવણી આપવી કે કેળવણીનો પ્રચાર વધારવાને માટે પ્રો. કવેની એવી સૂચના છે કે ઊકરાઓ અને ઊકરીઓને પ્રાથમિક કેળવણી એક જ શાળામાં સાથે આપવી માધ્યમિક કેળવણી વિષે પણ તેઓએ એવો મત દર્શાવ્યો હતો કે ઊકરાઓની હાઈસ્કૂલોમાં ઊકરીઓને દાખલ કરવી. આ વિચાર જન-સમાજમાં કેટલે સુધી માન્ય થશે તે વિચારવા જેવી બાબત છે. ઉપરાંત ઊકરાઓની શાળાઓ પણ એટલી બધી હારચક હોય છે કે તેમાં ઊકરીઓની સારી સંખ્યાને સ્થાન મળે એવો સંભવ નહિ જેવો છે—અને કેળવણી ખાતાના નિયમો એ બાબતમાં આશાજનક નથી ઉપરાંત ઊકરીઓ અને ઊકરાઓના અભ્યાસક્રમમાં જે ફેરફાર રાખવાનું સૂચવે છે તેનો અમલ આવી રીતે ઊકરીઓ અને ઊકરાઓને સાથે સિખવામાં આવેલા કેવી રીતે થઈ શકે તેની બ્યારહારિક શુશ્કેલીઓ પ્રો. કવે જેવા કાર્યકર્તાને કેમ નહિ જણાઈ હોય તે સમજાતું નથી.

ઊકરીઓને કેવા પ્રકારની કેળવણી આપવી તે વિષે પ્રો. કવે જે નિયમોનું પ્રતિપાદન કરે છે પ્રથમ બધી કેળવણી માતૃભાષામાં આપવી અને અંગ્રેજી ભાષા ફરજિયાત ભાષા તરીકે શીખવવી બીજો નિયમ એ છે કે આપણી ઊકરીઓ ૧૧-૧૭ વર્ષે પરજી બપોરે માટે તેઓને જીવનમાં જે કાર્યો કરવાનાં છે તે ખ્યાનમાં લઈ તેટલા વખતમાં તેઓને વધારેમાં વધારે લાભ કેમ મળે તેવી દૃષ્ટિથી તેઓનો અભ્યાસક્રમ ગોઠવવો જેઓને ઊકરાઓ કેળવણી દ્વારા તેની કેળવણી મળી હોય તેઓ ભલે લે, પણ આપણા સસારની સ્થિતિ બેતાં જેપાનમાં જેવી રીતે વર્નાક્યુલર યુનિવર્સિટી કહાડી છે તેવા ધારણુપર આપણી ઊકરીઓ અને સ્ત્રીઓની

કેળવણીનાં સાધનો જોડવા આ બાબત ધણી અગતી છે, પણ સ્થળસંકોચને લીધે વિશેષ અઘડે લખી શકતા નથી. પ્રો. કવેએ જે વિચારો સ્ત્રીકેળવણી વિષે દર્શાવ્યા છે તે બહુ ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે.

જાતિના અશ્વ વિષે બાલતાં તેઓએ જે વિચારો દર્શાવ્યા હતા તેમાંથી એક વિચાર જાતિ-ગદને સર કરવાને તથા તેને જમીનદોસ્ત કરવાને માટે અધીરા બની ગયેલા પણ પ્રામાણિક સુધારકોના કાયદા માટે તેમના જ શબ્દોમાં ટાંકવા જેવા છે "...yet the gigantic task of welding different Indian communities into one homogeneous whole, will have to be gradually achieved by sympathetic attitude and social intercourse in ever increasing measure."

કરાવો.

આ વર્ષે કરાવેને માટે સનજેક્ટસ કમિટી મળી નહિ હતી એ ખરેખર એક ગભીર હોય છે તા રહ્યું એ સાબના સંસારસુધારા પ્રતિ સમભાવ દર્શાવનારા મિત્રોની એક સભા પ્રમુખે બોલાવી હતી, પણ ખેડની વાત તો એ છે કે વિચારોની આપણે કરવાને માટે તે સભા નહિ હતી આગળથી તૈયાર કરી રાખેલા કરાવો-જેની અતર્જત રહેલા સિદ્ધાન્તોમાં કે શબ્દોમાં ભેગા મળેલા મિત્રોથી કંઈ પણ ફેરફાર નહિ થઈ શકે એવું પ્રમુખનું શક્તિ હતું—પર કેણે બાલનું તે નહીં કરવાને માટે ! સંસારસુધારના ક્ષેત્રમાંથી આવી બહુશક્તિ સત્વર દૂર થાય તો સહ ! દૂર દેશથી આવેલા પ્રતિનિધિઓ સાથે મળી વિચાર વિનિમય નહિ કરી શકે તો પછી સનજેક્ટસ કમિટી કે એવી બીજી મિત્રોની સમાજના કાસ રાખવાની શી જરૂર છે ! સમસ્ત વિચારનું કામ હમારે બદલે મંત્રીઓ જ કરે તો શી હરકત છે ?

આ વખતના કરાવોમાં કેટલેક ઠેકાણે પરસ્પર વિરુદ્ધતા છે. એક કરાવમાં સરકારે સ્ત્રી કેળવણી ઉપર પૂરતું ધ્યાન નથી આપ્યું એમ કહ્યું છે તો બીજી વખતે સરકારે જે કાર્ય કર્યું છે તે માટે સંતોષ દર્શાવ્યો છે ! આ કરાવો પર જે બાપણો થયાં તેમાંથી ત્રણ ચારને બાતલ કરીએ તો હમારે ખેડ સાથે કહેવું પડશે કે તેમાં ઈડા અભ્યાસના, પૂરતી માહિતીના, પાકા અનુભવના, કે દીર્ઘ દષ્ટિના તરવો બાળે જ દષ્ટિગેત્રર થતાં હતા. કરાવ એક હોય અને બાપણ કંઈ બીજી જ બાબત પર હોય ! સંસારસુધારના પ્લેટફોર્મ પરથી બાલવાને અભ્યાસની જરૂર નથી ! અભ્યાસ, માહિતી, અનુભવ અને વિચાર આ ચારે વસ્તુઓના પદથી બધાં સુધી પકતાઓના બાપણો રમણે નહિ ત્યાં સુધી તેઓના બાપણોનું જીવન તાળીઓના નાદથી વધારે લખારો નહિ

અન્યસ્વીકાર.

૧. ચિત્રાંગદા—(શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર દ્વારા 'ચિત્રાંગદા'નું ગુજરાતી ભાષાંતર, મૂળ બંગાળી ઉપરથી) ભાષાંતરકાર, રા. મદાદેવ હરિભાઈ કેસર્ક, બી. એ. એલ એલ. બી. અને રા. નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ, બી એ. એલ એલ. બી અમદાવાદ, પૃષ્ઠ ૭૦. મૂલ્ય રૂ૦-૮-૦
૨. વનિતા વિનોદ—(શ્રી ઉપયોગી સદીક સાહિત્યસંપ્રદ) સંપાદક, રા. ઉમેશરામ જડુરામ સ્માર્ત, મુરત પૃષ્ઠ ૪૭૧ મૂલ્ય રૂ૦ ૧-૪-૦
૩. આત્મહૃત—(પોતાના જીવનનું આત્મહતાન્ત, મરાઠીમાં) કર્તા—શ્રી. ધીરેન્દ્ર કેશવ કવે, પ્રકાશક—મનોરમન પ્રેસ, મુંબઈ, પૃષ્ઠ ૧૧૮. મૂલ્ય રૂ૦ ૧-૮-૦.
૪. રાસમન્દિર—(કાવ્યસમ્રદ.) કર્તા—રા. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાધુરા મુંબઈ. પૃષ્ઠ. ૭૮ મૂલ્ય રૂ૦-૮-૦
૫. રામાયણનો રસાત્મક સાર—(પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો ઇનામી નિર્બંધ) કર્તા—રા. હરગોવિન્દ કાનજી ભટ્ટ. મુંબઈ પૃષ્ઠ ૪૬ મૂલ્ય રૂ૦-૪-૦.
૬. રજની—(બ્રહ્મચર્ય અદ્યાપાખ્યાય દ્વારા રજનીનું ગુજરાતી ભાષાંતર, મૂળ બંગાળી ઉપરથી -) ભાષાંતર કર્તા, રા. મોહનલાલ મકનદાસ મહેતા અને રા. ભગવાનલાલ ગિરિનગરકર બંદ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ લોડીજી કમિટી તરફથી પ્રસિદ્ધ કરનાર, મનિ પ્રેસ, અલ્હવારાય કલ્યાણ-રાય કોઠાર, પૃષ્ઠ, ૧૬૧. મૂલ્ય રૂ૦-૧૨-૦
૭. શ્રીમદ્ રામચંદ્રનું રાજપદ—સંશોધક, રા. મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા મુંબઈ, પૃષ્ઠ, ૧૧૬
૮. કર્તવ્ય-કૌમુદી—(પ્રથમ અન્ક, ખંડ ૧-૨-૩) કર્તા, પંડિત મુનિરાજ શ્રી રત્ન-ચન્દ્ર વિદ્યેશ્વર તથા પ્રસાદક, રા. સુનિલાલ વર્ધમાન શાહ, અમદાવાદ, પૃષ્ઠ, ૪૧૬ મૂલ્ય રૂ૦-૮-૦

પુસ્તક ૨૧ સું.]

ફેબ્રુઆરી, ઈ. સ. ૧૯૧૬.

[અંક ૨.]

હિંદુ રાજકીય સાધ્ય.

“અલગત, ‘બ્રિટિશ સામાજ્યમાં સ્વરાજ્ય એ કૉંગ્રેસનું અન્તિમ સાધ્ય છે’ એ નવેલન કૉંગ્રેસે સ્વીકારેલા કાયદેસર સિદ્ધાન્તને અનુસરતું છે.”

પી. ઓ. મિ. દીનશા એલેલ વામ્લા.

“ફરક પ્રમાણિક અને નિષ્પક્ષવાની વિચારકને સ્પષ્ટ રીતે બહુતું જ જોઈએ કે કૉંગ્રેસે સ્વીકારેલું સાધ્ય જ્યાં સુધી પ્રથમ હુકમનો અને પછી છુટ્ટિનો આદર નહિ પામે ત્યાં સુધી જાગૃત થતા હિન્દના આત્માની બચાવના ધગધગા સરકારના કે કૉંગ્રેસના હુકમથી શાન્ત પડવાના નથી. મને લાગે છે કે સ્વરાજ્યના જે અભિપ્રાયાર સ્વરૂપને માટે હિન્દનું હૃદય તલસે છે તે કોંગ્રેસીન્ટ સિન્કને સંતોષવા નીચેના સંજોગમાં વર્ણવેલા સ્વરૂપથી સહેજ પણ ન્યૂન નથી ‘લોકો ઉપર લોકોના હિતને માટે લોકોનું રાજ્ય.’”

સર સત્યેન્દ્રપ્રસન્ન સિંહ.

“એક જ નિમિત્ત માત્રમાં કોઈ અદ્યુત પ્રક્રિયાથી હિન્દ ફરી બરો એવી આશા આપણે રાખી શકીએ નહિ, પરંતુ આપણે એવી આશા રાખીએ છીએ કે એક નવી રાજ્ય-નીતિનો આરંભ થશે કે જેને અન્તે આપણને સ્વરાજ્ય મળશે અને આપણને હવેત મગની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા મળશે.”

મિ. મનુર-ઉલ-હક.

કૌંગ્રેસનો સ્વરાજ્ય વિષેનો ઠરાવ.

લેખક.—રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, ખી. એ., એલએલ. બી.

મુંબાઈમાં ભરાયેલી ત્રીસમી ઇન્ડિઅન નેશનલ કૌંગ્રેસના કાર્યમાં વધારેમા વધારે અગત્યનો ઠરાવ એ કોઈ હોય તો તે સ્વરાજ્ય વિષેનો ઠરાવ હશે. મિસિસ એન્ટી બેસન્ટે આ ઠરાવને અનુમોદન આપતાં બહુ જ યોગ્યતાથી કહ્યું હતું કે “પોતાની ત્રીસ વર્ષની ઉજ્જવલ કારકીર્દીમાં કૌંગ્રેસે જે ઠરાવો મંજૂર કર્યા છે તેમાં કદાચિત્ આ સ્વરાજ્યનો ઠરાવ વધારેમા વધારે અગત્યનો છે.” આ ઠરાવને આટલી બધી અગત્ય મળવાના સંયોગે જરા ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે. જ્યારથી લગાઈ જંગી લારથી એટલી માન્યતા સગલ રૂપમાં પ્રચલિત થઈ છે કે લગાઈને અન્તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની પુનર્વ્યવસ્થા થવી જ જોઈએ. એ પુનર્વ્યવસ્થા પ્રસંગે સામ્રાજ્યનાં સર્વ અંગે પોતાની જરૂરિયાતો મરાજર રીતે રજુ કરી શકે તે માટે જરૂરું છે કે તે સગન્ધી અત્યારથી વિચાર અને ચર્ચા શરૂ થાય. સરથાનોએ એવી ચર્ચા શરૂ કરી દીધી છે અને જવાગદાર બ્રિટિશ રાજપુરોએ તે સગન્ધમાં આચારજનક ઉદ્દારો કાઢવા માંડ્યા છે. બાવી સ્થિતિમાં હિન્દે પણ પોતાની જરૂરિયાતો વિષે વિચાર અને ચર્ચા શરૂ કરવાં જોઈએ, જેથી તે ખરે પ્રસંગે તૈયાર ન હોય એમ ના બને. પરિણામે, સ્વામાવિષ્ક રીતે કેટલાક વખત થયાં એ “હિન્દની રાજકીય જરૂરિયાતો” વિષે આપણા દેશમાં વિચાર અને ચર્ચા વેગભરી રીતે ચાલે છે આ બાબતને લોકોની હિંદુ સમક્ષ ધ્યાન ખેંચે એવા રૂપમાં મૂકવાનું માન પ્રધાનપણે મિસિસ એન્ટી બેસન્ટને ઘટે છે, અને એમ કહેવું એ કોઈ રીતે વધારે પડતું નથી કે ગત વર્ષમાં હિન્દના રાજકીય સામ્ય તરીકે સ્વરાજ્યની ચર્ચાએ વિચારશીલ રાજપુરોના મનમાં જે અગત્યનું સ્થાન ભાગવું છે તે મુખ્યશી મિસિસ બેસન્ટના અરુખલિત અને ચેતનભર્યા આન્દોલનનું પરિણામ છે. તેમના વિચારને સંપૂર્ણ રીતે મળતા હોવું કે ન હોવું એ જુદી બાબત છે, પરંતુ જો લોકશાસનના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને કાર્ય કરવું હોય તો લોકમત કેળવવો જોઈએ, અને લોકમત કેળવવા માટે વર્તમાનપત્રો દ્વારા તેમ જ બાખ્યાનો દ્વારા અરુખલિત અને ચેતનભર્યા આન્દોલનની અતિસય અગત્ય છે એ સ્પષ્ટ છે. “બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિન્દી સ્વરાજ્ય” એ ભાવનાથી—એ હિન્દના રાજકીય સામ્યથી—હિન્દના સમગ્ર લોકોને પરિચિત કરવા માટે મિસિસ બેસન્ટે વર્તમાનપત્રો દ્વારા તથા બાખ્યાનો દ્વારા અવિરત આન્દોલન આરંભ્યું હતું એટલું જ

નહિ, પરંતુ જ્યાં સુધી સ્વરાજ્યની સિદ્ધિ થાય ત્યાં સુધી અસ્ખલિત આંદોલન જમવવા માટે “હોમ રૂલ-લીગ” અર્થાત્ ‘સ્વરાજ્ય સમિતિ’ની સ્થાપના કરવી જોઈ એ એમ પૈતાનો મત બહાર કરી તે માટે હેમણે પુષ્કળ પ્રયાસ કર્યો હતો. દેશમાં કૌંગ્રેસ અને મોરાર્જી દેસાઈ જેવી વિદ્યમાન પ્રતિષ્ઠિત રાજકીય સરથાઓથી સ્વતંત્ર નહિ, પરંતુ હેમણે અને એ સરથા સ્થાપવી એવો મિસિસ બેસન્ટનો અભિપ્રાય હતો. “હોમરૂલ-લીગ”ના સમન્વયમાં દેશના રાજપુરુષોમાં બે મત હતા. એક મત એવો હતો કે એવી નવી સરથાથી વધારે શું ચવાશે હશે. યશી માટે એવી નવી સંસ્થાની જરૂર નથી. બીજો મત એવો હતો કે એવી સરથા સિવાય સ્વરાજ્યના સમન્વયમાં તેમ બીજી રાજકીય અપેક્ષાઓના સમન્વયમાં કોઈકામાં જે પ્રસાર અને બળવિ થયાં જોઈએ તે યશી નહિ. શું બાઈના ધણાખરા બાંગ્લોરનો પ્રયત્ન મતના હતા, અને મિસિસ બેસન્ટે શરૂ કરેલી પ્રવૃત્તિ તરફ વિરોધતું વલણ હેમણે સ્વીકાર્યું હતું. આવી સ્થિતિમાં કૌંગ્રેસ શુ કરે છે તે બહુવા સ્વાભાવિકરીતે આખા દેશમાં ઉત્કટ ઉત્કંઠા હતી, અને હેમણે લીધે સ્વરાજ્ય વિષેના ઠરાવને કૌંગ્રેસના આ સમયના કાર્યમાં અદિતીય અગત્ય મળી હતી. આવા અગત્યના ઠરાવની અગત્યમાં વૃદ્ધિ કરે એવી બીજી જાગૃત એ હતી કે દેશના દેહલા વક્તાઓ આ ઠરાવ વિષે બોલવાના હતા. શ્રીયુત સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, મિસિસ બેસન્ટ, પંડિત મહન મોહન માલવીય, શ્રીમતી સરોજીની નેહુ : આવા વક્તાઓની એકત્રતા સ્વયમેવ વિષયને આકર્ષક બનાવેલો જ્યાં વિષય પોતે જ અદિતીય અગત્યનો હોય ત્યાં વાત જ શી કરવી ?

કૌંગ્રેસે સ્વરાજ્ય વિષે જે ઠરાવ સ્વીકાર્યો છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

આ ‘કૌંગ્રેસનો એવો અભિપ્રાય છે કે હેમણે બધારણની ૧ લી ઠાલમ અનુસાર સ્વરાજ્યની સિદ્ધિની દિશામાં વધારે અને સમીન સુધારા કરવાનો સમય આવી પહોંચે છે, અને રાજ્ય-વહીવટની પદ્ધતિ એવી રીતે સુધરે અને ઉદાર બને કે જેથી નીચે જતાવેલાં તથા તેનાં બીજાં સાધનોથી સોંપાને રાજ્યવહીવટ ઉપર ખરેખરી અને અસરકારક સત્તા મળે.

- (૧) આર્થિક સ્વાતંત્ર્યને જેમાં સમાવેશ થાય તેવા પ્રાન્તિક સ્વાતંત્ર્યની સ્થાપના.
- (૨) ધારાસભાઓનો એવો સુધારો અને વિકાસ કે જેથી લોકોના સર્વ વિભાગોને ખૂબ અને પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ મળે અને જેથી કારોબારી ખાતાનાં કાર્યા ઉપર અસરકારક અકુશ મળે.
- (૩) હાલની કારોબારી સભાઓની પુનર્વ્યવસ્થા અને જે પ્રાન્તોમાં કારોબારી સભાઓ ન હોય ત્યાં હેમણે સ્થાપના

આજ પ્રમાણે હિન્દનાં તીર્થોનું વર્ણન છે. રાજકીય બુદ્ધિને, સામાજિક રીતરીવાજો, બાળા વગેરેથી લુહા પહેલા પ્રાન્તોથી મનુષ્યના મન ઉપર જે સારી અસર થાય તેમણી આ સ્તોત્ર પશુ મનને મુક્ત કરે છે.

મયોધ્યા મધુર માયા કાઠી કાંચી અવગતિકા ।

પુરી દ્વારામ્તી જેવ સતેતે મોક્ષવાયિકા ॥

હિન્દના આ તીર્થ પ્રત્યેક ભારતિક હિન્દુને અતિપવિત્ર છે, અને જીવનમાં તે સર્વનાં દર્શન કરવાં એ એવો જોડો અવિશ્વાસ છે. આવાં અનેક પ્રમાણો મળી આવે છે. ત્રીશંકરાચાર્યે મુખ્ય પાત્રાનાં જે ચાર સ્થળ ગણાવ્યાં છે તે હિન્દને ચાર ખૂણે છે, ઉત્તરે બહારી દેશનાય, દક્ષિણે રામેશ્વર, પૂર્વમાં જમનાય અને પશ્ચિમમાં દ્વારકા ત્રીશંકરાચાર્યે, વળી, હિન્દના ચાર ખૂણામાં ચાર મહા પશુ સ્થાપ્યા છે, ઉત્તરમાં જ્યોતિર્મઠ, પશ્ચિમમાં ગારદામઠ, દક્ષિણમાં શ્રુંગેશિમઠ અને પૂર્વમાં શિવપર્વતમઠ આ ચાર મહા જગે કેશંકરદિગ્વિજયમાં ચાર સ્તંભ હોવાને, આખા હિન્દની ઉપર શંકરાચાર્યે જે આશ્વાસમક સામ્રાજ્ય ફેલાવ્યું હતું તેની આ ચાર રાજ્યધાની હોવાને, એમ મઠાહર છે. તેવી જ રીતિએ ચાર દિશામાં ચાર તીર્થ માનવામાં આવ્યાં છે, પૂર્વમાં સ્વેતગંગા, દક્ષિણમાં યદુસ્તીર્ય, પશ્ચિમમાં ગામતીકુલ અને ઉત્તરમાં તમકુલ તે જ પ્રમાણે ચાર સરોવરનીય પંથા, વિન્દુ, નારાયણ અને માનસ સરોવરો દક્ષિણે પૂર્વે પશ્ચિમે અને ઉત્તરે કમલ મનાવવા છે, ત્યાં ન્દાવાને દસ પશુ લાખ્યો શ્રદ્ધાળુ હિન્દુએ અભિ-
શ્રાવ રામે ॥ તેવા જ ચાર ક્ષેત્રો, શુક્રિત, વરાહ, હરિહર અને કુરુક્ષેત્ર છે.

નીચેનું દ્વાદશજ્યોતિર્લિંગનું સ્તોત્ર જે ભારતિક હિન્દુએને પ્રિય છે તે પણ આખા હિન્દમાં જાણેલા મ્હેઠામાં મ્હેઠામાં જાણવાયેનું વર્ણન કરે છે.

સૌપ્ત્યે સોમનાથ ચ બીરેલે મલિકાર્જુનમ્ ।

ઉચ્ચિન્ધ્યા મહાકાલમોકારમમહેશ્વરે ॥

કેદારં કિલવદપુષ્પે શાન્તિયા મીમંસકમ્ ।

વાતાવસ્થા ચ વિષેષે જ્યમ્બક યોત્તમીતટે ॥

વેંપનાથ ચિતામૂસો વાગેન્દ્ર દ્વારકાપને ।

સેતુબન્ધે તુ રામેન્દ્ર કુશમેન્દ્ર ચ કિર્વાલયે ॥

પુતાનિ જ્યોતિર્લિંગાનિ સામે પ્રાપ્ત પટેમર ।

શસ્ટગમ્યકૃત પાપ દમરણેન વિનશ્યસિ ॥

આમાંનું સૌરાષ્ટ્ર શુબરાતમા છે, તે શીશલ દક્ષિણમાં મદુરાની સમીપ છે, ઉત્તરે વિની

મધ્ય હિન્દમાં અમરેશ્વર છે, નર્મદાતટ ઉપર પ્રાચીન નગર માહિશ્વતીની પાસે છે, હિમાવત તે તો હિમાલય અને ડાકિની ક્યાં છે, તે પત્તા મળતો નથી, વારાણસી એ કાશી અને ગોમતી ગોદાવરી છે, સેતુબન્ધ છેક દક્ષિણમાં અને ચિનામૃતિતથા શિવાલય જરાવર સમજાતા નથી *

તેથી જ જાતનું મુખ્ય વિષ્ણુ મંદિરોની પ્રશસ્તિનું સ્તોત્ર પણ છે, જેના ત્રીસ કરતાં પણ વધારે શ્લોક છે, જે વિષ્ણુભક્તોને એમાંથી થોડાક અહીં આપીએ.

નારાયણ વદર્યાશ્વે નૈમિશે હરિમધ્યમ્ ।
શાલગ્રામં હરિક્ષિત્રે અયોધ્યાયા રઘુત્તમમ્ ॥
મધુરાયા શાલકૃષ્ણ માયાયા મધુમુદનમ્ ।
કાશ્યા તુ મોષશયનમવન્ત્યામવનીપતિમ્ ॥

અન્તામાં

૨ * * *
પુતાનિ વિષ્ણો સ્થાનાનિ પૂજિતાનિ મહાત્મયિ ॥
સૌરાષ્ટ્રદેશે વિશવેંડતિરમ્યે જ્યોતિર્મય ચન્દ્રકલાનતસમ્ ।
મક્તિપ્રદાનાય કૃપાવતીર્ણે ત્વ સોમનાથ શરણ પ્રપદ્યે ॥

* * *
સાનન્દમાનન્દવને વસન્તમાનન્દકન્દ હૃતપાપવૃન્દમ્ ।
વારાણસીનામનામનાથ શ્રીવિશ્વનાથ શરણ પ્રપદ્યે ॥

કેન્દ્રાદિ.

—કે.

આવાં મોટા ઉદાહરણોમાંથી એક વધારે રજુ કરીએ સતીની કથામાં મહાદેવજીને થયેલા અપમાનથી કુખી થઈને સતી પ્રાણ ત્યાગે છે અને તે જગી સતીના પવિત્ર દેહના ટુકડાઓ બાવન જગ્યાઓમાં પડે છે, એ આખ્યાનનો ભાવાર્થ કોણ નહિ સમજે ? " અને એની એક આજળી કલકતામાં પડી અને ત્યાં હજી પણ કાલિદાસ છે. અને જીભ ઉત્તરપંજબમાં કૌશરાના જવાહરપુષ્પીમાં પડી અને આજ સુધી પણ ત્યાંની જગીનમાંથી જવાહરપુષ્પી એમિ ફાટી નીકળે છે. અને કાંઈ હાથ વારાણસીમાં પડ્યો જે હમેશાં માટે અજપૂર્ણ છે " (દ્વી-ગીતામાંથી આ સ્તંભી વિશેષ માહિતી મળશે)

આ બેને આવા સંકેતો બીજા ફરમાઓ, જેઓએ હિન્દની પ્રજાના હૃદયમાં રોજ કર-

* જો મુકરજીએ આ સ્તોત્ર આપ્યું તો તેમાં અને આપણા તરફ જે યોગદાન છે તેમાં કાલક સાબિતક ભેદ સિવાય બીજો ભેદ નથી આપણે હાલનાં વિવિધ જાતીનાં પણ સ્તોત્ર બોલીએ છીએ, જે વિશેષ શાસ્ત્ર દોષથી એકાદ પ્રચાર પામ્યું હશે, પણ જગ્યાવટમાં વધારે સાધનવાળા વિશુક વિશેષ સમજીએ ॥

વાની પ્રાર્થના તરીકે આશ્ચર્યજનક રચના લીધું છે, તેઓ શુ પ્રકટ કરે છે ? માતૃભૂમિ તરફની તીવ્ર લાગણીઃ એવી તીવ્ર કે જગતમાં બીજે કદાચ સ્થળે એની સમાન નહિ મળે. એની સાથે એ પશુ યાદ રાખવાનું છે કે આ બધી દૂર દૂરની પવિત્ર જગ્યાઓ ગણવાના જેમ પ્રાન્તિક સીમાડાઓ ને સંકેતો જરા દૃષ્ટિએ પણ મક્કતા નથી, તેમ તેઓમાંની એક પણ જગ્યા હિન્દની બદાર નથી, પણ સર્વે હિન્દની અંદર જ સમાવલી છે.

સ્વદેશભક્તિના પ્રાચીન ઉદ્ગાર.

૭ ખરે, માતૃભૂમિ તરફની આ ભેસભરી લાગણી આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બપાવી રહી છે એના થોડાક જ નમૂના બસ થશે. અયર્વેદમાં “નાનાવીર્યા બોપવીર્યા વિમર્તિ.” (૧૨. ૨) કરીને જ્યાં વીધવાળાં ને ધાર્મિક સન્તાનો છે, જ્યાં ગૌરવ અને સાદસ, બપાવાર અને ઉદ્યોગ, વિદ્યા અને કલા, સદ્ગુણ અને મહત્તા, અસંખ્ય ઔપચિઓ અને વનસ્પતિ વગેરે છે, એવી જન્મભૂમિનું કીર્તન કર્યું છે. આ સિવાય અયર્વેદમાં તેા પ્રુક્ટળ વચ્ચેના સ્વદેશ-ભક્તિનાં મળી આવે છે. મનુસ્મૃતિ કહે છે (૨. ૧૭) કે “તં દેવનિર્મિતં દેશ મહાવર્તં પ્રચક્ષતે.” આ તેા દેવે નિર્મિતો પ્રદેશ છે—*The Chosen Land*—તેને મહાવર્ત કહે છે” વિષ્ણુપુરાણમાં તેા દેવતાઓની પાસે પણ અદેખાઈ કરાવી છે

આયન્તિ દેવાઃ કિલ યીતકાનિ

ધન્વાન્તુ તે માતૃભૂમિ માંગે ।

સ્વર્ગાપવર્ગાર્પદ માર્ગમૂતે

મવન્તિ ભૂય પુરુષા યુરત્વા ॥ ૨. ૩-૨૪

આ સર્વ ભાવોદ્ગારની પરાકાષ્ઠા આપણા ગાંધીય મત્રમાં આવીને રહી છે કે

જનની જન્મભૂમિષ્ઠ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી ।

“જનની અને જન્મભૂમિ જને સ્વર્ગ કરતા પણ વધારે ઉચ્ચ છે”

યાત્રાની સંસ્થાઃ એણે શી અસર કરી હશે ?

૮. સ્વદેશ પ્રેમની આ જ પ્રમળ લાગણીએ આખા ભારતખૂડની સપાટી ઉપર તીર્થોની એવી ભૂળ રચી છે કે જે બીજા સર્વ દેશોનાથી હિન્દને જુદો પાડે છે યાત્રાની સંસ્થા એ દેશપ્રેમનો જ આધારભૂત છે. માતૃભૂમિની પૂજાનો તે એવો પ્રકાર છે કે તે વડે ધાર્મિક ભાવો દૃઢ થાય છે, અને લૌગીકિક લાભે વિચારણ થાય છે. ધાર્મિક પવિત્રતા અને પ્રુકુમની ભાવનાની પછંવાડે તે તે સ્મરોના સોન્દર્યનું, કલાનું અને દેખાવેનું આવેશભર્યું સંમાન રહેલું છે. ઉત્તરનું કાંઈ અને

દક્ષિણુ કાંચી આટલા ઘોઝમિય થયા ત્હેના કારણેમા તેઓના મન્દિરો, શિવપી કારીગીરી અને સાધુસન્ત તથા વિદ્વાનોના સમાગમ એ પશુ છે. જગન્નાથની વિખ્યાતિના કારણેમા સમુદ્રની સ્તનિધિને લીધે એનું ઉત્કટ સૌન્દર્ય, અને આવીન કાલમા તે પૂર્વના દેસો સાથે વેપાર મલાવવાનું બદર દુરુ ત્હેને લીધે એ તીર્થમા દુરુ પશુ જે ખાવાપીવાની તથા નાતગતની સમાનતા છે, એ બન્ને કારણો પશુ લેખવાં પડશે. તીર્થરાજ પ્રયાગની પવિત્રતાં તો બે બળવાન નદીઓના સગમમાથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે. હિમાલયની સનાતન રમણીવતાએ તો રાષ્ટ્રીય કલ્પના સ્થિતિને બળે બઢીવાન જ કરી દીધી છે, અને સાધુઓના આશ્રમ તરીકે અનંતકોટિ માનાગ્રુઓને તે સદૈવ આકર્ષે છે. ખરે, હિન્દુઓની યાત્રાઓ તે હમેશા ધવલ શિખરવાળા પર્વત તરફ, નારીએળીથી ઘેરાયલા સમુદ્રકિનારા અથવા સમુદ્રદ્વિપ તરફ, અથવા સગમગ અભેદ જગલો અને ટેકરીઓની તળેટીઓ તરફ હોય છે. જ્યાં મનુષ્યના જમાનાઓ પશુ અસર કરી શકતા નથી અને કુદરત પોતે પોતાનો જીવનદાયક શીલો પ્રભાવ અજમાવવા સ્વતંત્ર રહી છે.

આવી રીતે સ્થળસૌન્દર્યને હિન્દુ પૂજે છે, જે રીત પશ્ચિમવાસીઓને તદ્દન અજાણી છે. સૌન્દર્યનું સ્થળ એ એને મન ભેગા મળીને કે જ્યેષ્ઠા મઝા મારવાનું કે ગમન ઉરાડવાનું સ્થાન નથી એ આત્મસપ્તનું સ્થળ છે, કુદરતમાથી કુદરતના પ્રશુ તરફ મનને દોરી ભવ્ય એવા એકાન્ત ચિન્તનનું સ્થળ છે. ખરેખાન, જે ન્યાયગરાના ધોધવાઓ અમેરિકાને બહો ગંગાજની સમીપ હોત તો એની કદર આખી મનુષ્યજાતિએ કેવી જુદી રીતે કરી હોત ! “પિકનિક” અને વિલાસ-પ્રવાસોને બહો બકતોના ટોળાનું ને હમેશનું તીર્થ યાત્રા. “પાર્ક” બહો આશ્રમો, હોટેલોને બહો મન્દિરો, અતિથય ભલકાને બહો સાહી તપરિવતા, મનુષ્યના ઉપયોગને ખાતર એની પ્રજલ સ્થિતિ એને યાત્રિક ફાસ બનાવવાની આજ્ઞાલાને બહો આત્માના જીવનને બળવાન કરવાને શરીરથી તથા બાહ્ય સસારથી સંપૂર્ણ વિરક્તિ ।

યાત્રાઓએ આપણી પ્રજાના ઉપર જે બલવાન અસર કરી છે ત્હેની કાંઈથી ના પાડી શકાય એમ નથી. હિન્દુ એ જીવોળના છૂટા છૂટા ટૂકડાઓનો સમૂહ નથી, પણ એક જ આખો મ્હોટો દેશ છે અને એક જ પ્રજલ ચેતનના ધબકારાથી જીવે છે, જે વિચાર લોકોના મગજમાં ઉભો કરવાને તથા ઠસાવવાને આ યાત્રાની સરચાએ ઘણું કર્યું છે. યાત્રા એ ધાર્મિક આદેશ હોવાથી, યાત્રાઓ એ તો આપણી રાષ્ટ્રીય ટેવ થઈ ગઈ છે. શું જીવાન કે શું પૃથ્વ, શું ગરીબ કે શું તર્કગર, શું બી કે શું પ્રુથ, સર્વમા તે ટેવ સેકાઓ ઘણાં ઉતરી છે, અને રેવે વજેર નદિ હોવાથી આ યાત્રાઓ કરતી વેળાએ દેશનું વધારે બારીક અવલોકન તથા યાન તેઓને મળી

શક્ય જે કાળમાં અર્વાચીન રહેવે વગેરેનાં સાધનો એક સ્થળથી બીજે સ્થળે લોકોને આવવા જવા માટે તથા અરસપરસ હળતમળત લેવડદેવડ વગેરેને માટે નહોતાં, ત્યારે આ યાત્રાની સરસાએ જ આ સર્વ ક્ષીયસાધનો જીવતી રાખી હતી અને પોતાના મહાન દેસ તરફ એકતાની લાગણી યવામાં જે અનિતક સંકડા બેઠા નહે તેવા બેદલપોતે વધવા દીધા નહોતા.

આવા તીર્થો હિન્દમાં જ્યાં મળીને ઢેઢલાં છે તે મધ્યમુ મુસ્લિમ છે ઉભરાતી ધર્મવૃત્તિએ અસખ્ય તીર્થો હિન્દમાં સ્થાપ્યા છે. ગરુડપુરાણમાં હિમાલયથી કન્ધમારી સુધીનાં તીર્થોની યાદી તેમ જ મુખ્ય તીર્થોની ન્હાની નોંધ છે.

सर्वं तिर्यङ्नि वक्ष्यामि गंगातीर्थोत्तमोत्तमा ।

सर्वत्रकुलमा गंगा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ॥

हरिद्वारे प्रपादे च गङ्गा सागरसंगमे ।

દત્તપ્રદિ.

મહાભારતના વનપર્વમાં પણ એકવાર નારદે અને બીજવાર ધૈમ્યે સર્વ તીર્થો સારી રીતે મણ્યાવ્યાં છે. પીઠસ્થાન કહેવાય છે તેમાં પણ બીજી યાદીઓ છે. તત્ત્રયૂગમણિમાંપર, દેવીલાગવતમાં ૧૦૮ વગેરે છે

પુલ્ક રમારકો ઈત્યાદિ શુ પ્રકટ કરે છે?

હ તીર્થોની આ ગુચ્છીની સાથે જ પુલ્ક તથા જૈન ધર્મોએ સખ્યાબધ જે રમારકોથી હિન્દને વિભૂષિત કર્યા છે અને જેમના પ્રભાવવડે શાખો મનુષ્યોના ઔમાસિક ખ્યાસોની ઉપર અસર કરી છે તે રમારકો પણ આપણે લક્ષમાં રાખવા બોધાએ. હિન્દુઓને જે તીર્થયાત્રા છે તે જ પુલ્કધર્મોઓને આ રમારકો તથા પ્રાચીન અવશેષોનું પૂજન છે હિન્દુઓએ જેમ તીર્થે કર્યા તેમ પુલ્કધર્મોઓએ દેશના અલંકારરૂપ સ્તૂપ, વિહાર, ચૈત્ય આદિ સ્થાપ્યાં, અને સિંધપકળની અદ્વલત સામગ્રી એમાં અર્પણ કરી દલ્હી સાંચી વગેરેના સ્તંભો-લાટો, બીહાર નાસિક અજંટા એલેરા કાલાં વગેરેની વિહાર તથા ચૈત્ય પ્રકાશો, સારનાથ સાંચી અમરાવતી આદિના સ્તૂપો, મથુરા ગયા વગેરેની કબોતો તથા પથ્થરના કંઠરાઓ, અને તે ઉપરાંતના પુલ્કળ ગાંધાર મઠો-એ સર્વ સચોટ રીતે માનિત કરે છે કે એક જ કલાની પ્રેરણા, એક જ ધાર્મિક વિચાર, હિન્દના આખા ક્ષેત્રમાં ફરી વળ્યો હતો, અને દર દરના પ્રદેશોની વચ્ચે-પણ એકતાના લાવને નિરંતર સચાર કરાવવા સમર્થ હતો.

અપૂર્ણ

ધુમ્યાર્થના મહેમાન.

લેખક — રા. લલિત.

(વસન્તતિથક્ક)

૧

ધુમ્યાર્થને વળી, મહાશય, પ્રાણ ! આભ્યાં—
આમતણે રવજનને, હૃદયે—મહાભ્યાં !
આનન્દ મંત્રણ પ્રસંગ રચી રચીને—
આરાધતાં પ્રિયજનો પ્રણયે લગીને ।
સ્નેહીજનો પ્રણુવિધૂતિ બહા । પ્રકાશે,
લાલિત્યને કિરણ વૃત્ત કરે વિલાસે .
સસારને સરલ, સ્વર્ગ જ સ્થિતિ છે :
તે દેવ તો સખિ ! મનુષ્ય જ હો વિરાગે !
બાળ્યા સખિ ! બદ્ધ બેઠીને લઈને—
ધુમ્યાર્થની મનજરી નમરી મહી, એ,
તો તો બહા ! જીવન આંતરણ જ હેતુ—
ઉદ્ધાસ ઉત્તમ, શદા અભયે ભરેલું ।

૨

આ સંતર્કજ : સખિ ! જો મૃદતીર્થે લાનાં—
ધ્વજાંકુશ પ્રકટે પ્રણ, નેત્ર ન્દાનાં ।
સૃષ્ટિ સુદાય સખિ ! ધન્યચરિત્ર યોગ,
પ્રીતિ પરસ્પર રચે પરમાત્મયોગ ।
જો રેલતી જ રસજોગ સમુદ્ધતીરે,
તો આમતેમ રમણીય જ દૂર દૂરે :
આતિથ્યથી સ્વજન આશ્રમ જો વધાવે,
[નઆમસાંતિ, બલ વેગ ઉરે વધારે :

ત્યાં વાલુકેશ્વર, તર્કાષ્ટ મહિનીનો—
 ચૈતન્ય સ્નેહભર એક ઝગે : સખિ ! એ !
 શાયો મૂકે સજનકીર્તન એ પ્રભુને :
 તે પ્રાણ ! એ જ રસવૈભવ આપણે ચે !

૩

જો સિંહશ્ચિ, સખિ ! હિન્દ સુરાષ્ટ્ર છે હો !
 ને સારતી પ્રભુ પ્રળગન કેસરિયો—
 મળે, ગિરિપવન, શાગર સંભ બાળે .
 સવાહ સ્નેહીજનને, પ્રભુ તાજ રાગે !
 એ બેસી, પ્રાણ ! અધૂરી અધૂરી જ પાળે—
 ને જો ! કિરકિર મૂમે જ પીરી ત્વરાએ :
 એકાકૃતિ, પરમજ્યોતિર્જવલત નાથે :
 અન્યોન્મ, આત્મ, પરમદમ કલા પીજાને !
 સંગીત, નાનકવ-સુરાધિનું જ જાળમે !
 એ સાંભળી, જગતજન વિરામ પામ્યા
 આ ભારતીય હિરણ્ય સુભાવ છાએ :
 મુખ્યાર્ધને ભજવડે પ્રભુ ! એ સુહાભે !

સંતકુંજ, આનન્દકુંજ
 તા. ૨-૧-૧૬

}

મંદાકિની.

લેખક—શ. હનનલાલ હરિલાલ પંચા, બી. એ.

“તું મ્હારો સ્વીકાર કરીશ ? ત્હારા કલહસના કલવ નેવા મધુર સ્વરથી—ત્હારા મૃદુ હૃદયથી હું તને વ્હાલો છું,—એવા એ સ્વપના શબ્દો સંભળાવી મ્હારી કણ્ઠેન્દ્રિને જ નહિ પણ મ્હારા અતરંગમાને સુધારસ પાઈને વૃષ્ટ કરીશ ? હું જાણુ છું કે મ્હારે માટે ત્હારા અંતઃકરણમાં સ્થાન છે, મ્હારી સહધર્મચારિણી થવાને—હું જેમ તને મ્હારી અર્ધાંગના બનાવવાને તલપી રહ્યો છું, તેમ તું પણ અતિ ઉત્સુક છે, પણ ત્હારા કેમલ કલિકા નેવા સુંદર મુખમાંથી એ શબ્દો સંભળીશ ત્યારે જ હું કૃતાર્થ થયો એમ માનીશ કેમ હવે શો ઉત્તર આપું છું ?”

આ સ્તિગ્ધ વાતોલાપ એક વિદ્યાલય પ્રાસાદના અગામમાં બીજે માળ જવાની ગોળ સીડીની નીચે કારીગરોએ કાણક જતોની આડી નર્મ ગોષ્ઠાના બારી પ્રસ્થોને અતુલ્લભતા કરી આપવાની કલ્પના કરીને જ કેમ જાણે કમારનોએ કાતરી રાખ્યો હોય એવા એક નાના, લીંત સાથે જ મળી જતા, અપરિચિત જનને અગાધુષા, દારપ્રદેશવાળા, પણ અંદરના બામમાં સુઝાપ-બોમની સર્વ સામગ્રીથી સજ્જ કરેલા, વિદ્યુતપ્રકાશથી ચમકતા મંડપમાં એક યુવક કોઈ નવચોવ-નાનો દીરાની બગીચીથી અલંકૃત જમણે દાઘ પોતાના બે હાથમાં લઈને, તેને ધ્રુવે પડીને ધણી જ નરમાશથી આજીજની સાથે કરતો હતો. બાલિકાની કિશોર અવસ્થા તેની મુખપ્રાકૃતિ ઉપરથી સ્પષ્ટરીતે પ્રતીત થતી હતી. બીજા હાથમાં એણે મયૂરપિંચ્છનો એકતાનો, નાણુક ધાઠનો પંખો ખુલ્લો કરીને બોળામાં પાથરી રાખ્યો હતો. તેની અંદરની સોનેરી આંખો તેમના ઉપર પડતા વિદ્યુતપ્રકાશના નરમ પ્રકાશથી હળદળ જ્યેષ્ઠિત સમાન કમજમતી હતી આશ્ચર્યમાં તેણે એક અમમ્મ દીરાનો દાર તેના કદલીમર્મસમ ઔર ક્રમાં પહેરેલો હતો, તેમાંથી સ્ફુરતા અગ્નિચિત રંગમરગી કિરણોથી તેણે, એવેત રેશમી સાડીથી અલંકૃત શરીર છવાઈ મધું હતું તેથી તે કેમ જાણે સ્વચ્છ ગંગાજલમાં સ્નાન કરતી હોય એમ લાગતું હતું. એકાગ્ર ચિત્ત, નિઃશ્વ નયને તે પોતાના પ્રિયજનના મુખ-માંથી નીકળતા પ્રેમોદ્ગારનું શ્રવણ કરતી હતી તેથી તે કેમ જાણે સ્ફટિકમણિમય સાક્ષાત્ લક્ષ્મીની જ જાણે મુક્તિ હોય, પોતાના બાવિક શક્તની મુદ્દ અતઃકરણની પ્રાર્થના સાવળીને દર્શન દેવાને માટે કેમ જાણે શ્રી ગૌરી જ પોતે અતરીક્ષમાંથી ઉતરી આવેલા હોય, એમ લાગતું હતું. તેણે વદનકમલ અતિ લાવળ્યમય છતાં ચિંતામસ્ત હોવાથી કેમ જાણે સૂપાંસ્તથી નરં કરમાંણે હોય એવું કેળાવ્યું. તેના અર્ધનિમ્બલિત, આકર્ષિત બળજન ઉપર રિધર કરેલી દષ્ટિનાળા, પંચઆણના ધનુષને પણ શુભાવે એવી નીચી નમેથી બમરોવાળાં, સાલ સામનોમાંથી ટપકવાની

તેવારી કરતાં વિગત અધુનિ-દુધી તે જાણે પોતાના પ્રિયતમને અર્પવાને મુકતાફલનો દાર
ગુંથની હતી. ઠાપ્પેય માટે અધીરી ઘર્ષ રહેલી છતાં, પ્રાણુર્પણ માટે તત્પર છતાં, તેની સાથે
લમમઠિથી જોડાવામાં આવતા અંનરાયનો પ્રલક્ષ અનુભવ કરતી હોવાથી તે મદ્યક કંઠ ઘોલી કે-

“હું જાણું છું કે આપના વિના હું જીવી શકું તેમ નથી. પ્રાણેશના વિયોગ પછી પ્રાણ
ટકી રહે એમ નથી, સજારમાં મ્હારે ખીજા ઠાઈ જ સુખની વાસના નથી. તોપણ મ્હારા જેવી
પરવશ, દુઃખીઆરી બાલા, ગુરજનની સમતિવિના આતુ પ્રાજલ્ભ્ય કેમ કરી શકે ? જેમણે
મને પાળીપોષીને મ્હોદી કરી, પોતાની પુત્રી સમાન અતિશય લાલ લગાવીને આજ સુધી મ્હારા
કાક પૂરા કર્યા, જેમની કૃપાવડે જ હું આપનાં પ્રથમ હર્ષનનું સુખ પ્રાપ્ત કરી શકી ને આપને
ચાહતાં થીખી, તેમની અનુમતિ વિના હું આપની કેમ કરીને ઘર્ષ કરું ? આપ જાણે છે
કે માતાપિતાને સ્થાને મ્હારે તો મ્હારાં કાકી જ છે, અને તેઓ હજી મને વિવાહપોષ
માનનાં જ નથી તેથી ઠાઈ તેવી વાત છેડે છે તો પણ તેને તરછોડી કાઢે છે. તેમને મન તો
હજી હું નાની કાકી જ છું ને મ્હારા વિયોગ અસહ્ય મઠે એવી બીતિથી તેઓ અને પોતાની
નજરથી મ્હારે જવા પણ દેતાં નથી એમના સુખને માટે મ્હારા સુખનો મ્હારે જોગ આપવો
પરશે એમ જ મને તો લાગે છે. ઠાઈ પણ રીતે એઓ દમણાં મને સજીવુથી છુદી કરે
એમ છે જ નહિ તેથી મને આશાનું એક પણ કિરણ દહિજોત્વર થતું નથી.”

“પણ ત્હારી કાકીની કંઈ તું શુભામ નથી કે તેમની મરજી પ્રમાણે જ તે તને નથાવે
એમ ત્હારે નામયુ ભેઈએ. હવે તું યોગ્ય વયની ઘર્ષ છું તો શું ત્હારાથી એટલી દિમત રાખીને
તેમને જવાગ દેવાતો નથી કે આજ સુધી તમે ત્હારી સલાહ લીધી તે જાલ તમારી
સેવા મ્હારાથી બની તેટલી મ્હેં જાગી છે. હવે મ્હારે પણ સંસારનો ત્હારો લઈને મ્હારો
જન્મ સ્વાર્થ કરવો જોઈએ માટે મ્હારો સર્વોપ જોની સાથે મને છુટ હોય તેની સાથે કરવામાં
તમે વધિા લેશે નહિ એમ હું માનું છું. ત્હારાથી આટલું પણ જાને એમ ન હોય તો મને
રજા આપ કે હું તેમની ઘણી જઈને તેમના સજીવુ જોડે કઠિન લડવને ઈચ્છાથી હા થઈશું.
એમની પણ યુવાવસ્થા એમને ચાલ આવતી તો હશે જ ને ? તો પછી કેવલ પોતાના સ્વાર્થ
માટે ત્હારો જોગ અપાવે એવાં એ નિષ્કુર નહિ હોય એમ હું માનું છું. ત્હારા ઉપરની
તેમની પ્રેમની લાગણી જ એટલે ત્હારા બાપી સુખથી તેમનું મન વિશુદ્ધ નહિ કરાવે આજ
નહિ તો બે વર્ષ-ત્રણ વર્ષ-ત્હારી લમમઠિ તો બધાવાની જ, તો પછી હમણાંથી જ શા માટે
નહિ ? એમને ત્હારો વિયોગ બ્યારેબ્યારે પણ ચલાવે તો છે જ. એ કંઈ સદ્ગુણ ધ્રીસી
રહેવાનાં નથી તે ત્હારું સુખ જોઈને તેમાં જ પોતાનું સુખ શા માટે તેઓ ન માને ?

આજની જ તું સારે ઠંડાણે પડી એમ તેઓ જણે તો ત્યારે માટે તેમને કંઈ ચિન્તા પણ ન રહે. માટે બધી રીતે મને તો એમ જ લાગે છે કે મ્હારે એમને મળીને એમના મનનું સમાધાન કરવું.”

“અરે જો જો એવું સાહસ કરવા. એ તો તમને એમના મંત્રાનમાં જોવા પણ સાહસી નથી તમે મને ઉપાડી જનાર છો એમ એમને વહેમ પડ્યો છે તેથી તમને જરા પણ ઉત્તેજન ના મળે એવું એઓ કરવા માટે છે. તમે મળવાનું કદાવરો તોપણ તેઓ મળશે જ નહિ. જુઓને હમણા હમણા આપણને સાથેસાથે હરવાહરવા પણ ક્યાં દે છે ? આજ સુધી પોતે સ્વતંત્ર અવસ્થા જોખી છે પૈસા ટકે સુખી છે અને સર્વ કાંઈ પોતાને અવગુણ રહે એમ એઓ ધડકે છે તથા તે પ્રમાણે તાવેદારો પાસે વર્તન રખાવી શકે છે તેથી કાંઈ પણ વ્યક્તિ એમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ આચરણ કરે, એ એમને પસંદ નથી એટલે તમારાથી એઓ નારાજ થયાં છે અને હું તો એ એમના ઉપકાર તળે એટલી દબાઈ ગઈ છું કે એમને અણગમતી વાત કરવા મ્હારો હોડ પણ હસડતો નથી. મને કાંઈ રીતે અણગમો ન થાય માટે સગીત તથા ચિત્રકલા શીખરીને તથા વિવિધ પ્રકારનું વાંચન મળે એવાં સાધન પૂરાં પાડીને મ્હારો કાલક્રમ નિયમિત રીતે એ જ વિષયોમાં થાય, એવી એમણે ગોઠવણ કરી રાખી છે. એઓ માને છે કે આ બધું મજાવાળું હું સુખી છું પણ મ્હારા અનગતી લાલ એમના જોવામાં ક્યાંથી આવે ? વખતે કાંઈ પાડોશી આવીને મ્હારા લગ્નની વાત કાઢે તો કહેશે કે એને તે વરની શી ખાત છે ? હજી મ્હેટી તો થાય ! આ સમયે એક વાર એમને બાનુમતી બેઠેન જોડે વાત થઈ ત્યારે હું પાંચેના બોરડામાં બેસવાનું કામ કરતી હતી પણ કાંઈ એમ માનતાં હતી કે હું બાજમાં હરવા મઈ છું તેથી એમની સાથે મન જોલીને વાત કરવા લાગ્યાં તે મ્હારા સાંભળવામાં આવી ત્યારથી મ્હારી તો અકલ્પ જ બ્હેર મારી મઈ છે. કાંઈનો વિચાર તો મ્હારું ચોકડું જ્યારે ત્યારે બહીના શેઠ જોળાનામના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સાથે મિસાવબનો છે એ અમારા પડોશમાં રહે છે તેથી કાંઈને મન એમ પણ ખરું કે પરણીને પણ હું પાસે જ રહીશ તેથી હમણાં ના જોડની નહિ તો તેથી સહેજસાજ એાછી પણ ધર આગળ જ રહી શકીશ.”

“અરે શું પૈસા દબી આમલાલ જોડે તને વરવવા માગે છે ? એઓની આંખે અધારાં આંખાં હોનાં જોઈએ. નહિ તો આવા છોકરા, જ્વસની, લપટ પુરવના હાથમાં ત્યારે જેવું રત્ન સોંપવાનું એમને મન થાય ખરું ? એના બાપના પૈસાથી મોઢી મળ્યાં હોય તો તે પણ હવે તો જુખડી બારસ થયો છે મ્હારથી ડોળ રાખે છે એટલું જ બાકી મિલકત બધી દેવામાં ગીરા મુકી છે.”

“મને તેમ હશે પણ હવે તો એ એમના કપટી વાક્યાનુર્વની જળમાં એવાં ફરી

ગયા છે કે એમને ને એમને જ દેખી રહ્યા છે. કાંઈ એમના વિચલ વાન કરવા માગે તો એમને મળે ઉતરેયે નહિ. વળી એ પણ એવા પાકા છે કે એમને કાને પાત આગળ જતાં હમણાં કરી ઉતાવળ કરતા નથી એટલે કાઢીને બહુ ગમે છે. એમને ખાત્રી છે એ બીજવર દાય-માંથી જવાનો નથી તેથી ટાલેક કરીને બેઠાં છે અને એવું મન પાછું ન હોય માટે વચ્ચે વચ્ચે પોતાને ત્યાં જમવા બોલાવી બે ઘડી વાગે ચઢવી એમને ખુશ ખુશ કરી દે છે બહાં ભાગવાનું! એવા નીચતી ભેડે શું મ્હારો અવતાર જવાનો હશે ?”

“તું ચિન્તા શુ કામ કરે છે ? પ્રભુ સર્વે સારા વાનાં કરી. શ્રદ્ધા સંપન્નને એવું જ રક્ષણ માત્ર સતત એની જ પ્રાર્થના કર, અને મ્હારાથી બનતો પ્રયાસ કરીને હું તને એ પ્રાસમાંથી મુક્ત કરવા નહિ ચૂકું.”

આ પ્રમાણે વાર્તાવાપ પૂરે થતાં બંને જણ ત્યાંથી વિખૂટાં પડ્યાં. ઈશ્વરચંદ્રને મંદાકિનીની વાત ઉપરથી ખાત્રી તો થઈ હતી કે એની કાઢીને મળવાનું સાદસ કરવા જતાં ઉલટો પાછું બંધકો તોપણ પુરુષપ્રવલ સા મટે ન કરવો એવા વિચારથી એણે એક પત્ર લખીને તેમની પાસે આવવાની રજા માગી. તેમાં આ કામ માટે આવવાનું હતું તેના ઉસારે ક્યો હતો ને પોતાની આર્થિક સ્થિતિ દાલ કેવી સારી હતી તે જણાવ્યું હતું. ઝાળખાણ તો પ્રથમથી હતું જ.

કાઢીના દાયમાં કામજળ જતાં જ તેમને પીરો ઉઠ્યો. —“અજકાસના છોલા છોકરો— નરરખંધા સાંઠીયા, કંઈ લાજ સરમ તો મળે જ નહિ. મુંઠના કંકરો મળ્યો એટલે મધિ સર્પ ગયા. પૈસા તે એને એકલાને જ હશે કે શું ? એ મન રસતો બતાવનાર ન કાઢો હોમ તો, તું કાણ મ્હારી કાઢીની સમી બાંજળી કરનારો ? તને મ્હં ધરમાં પેંધા પાડ્યો એટલે મ્હારું ઘર જ હુટી જવું છે, નહિ કે પણ એમ હું કંઈ કાત્રી નથી. હવે જોજો ધરમાં કેવા પમ મુકે છે તે, મ્હારે કાવશે ત્યાં એને પરણાવીશ તેમાં કેઈને શું ? ધણીને કાંઈ ધણી છે ?” —આમિ ખરબક કરતાં કરતાં સુનીમને બોલાવીને કહેવાં લાગ્યાં કે લખો પેલા ઈશ્વરચંદ્રને કે તું મ્હોટો તો ત્હારા ધરનો ત્હારે મને કામજળાગળ લખવો નહિ ને મ્હારા ધરમાં આવવું નહિ. મ્હારે કાવશે તેની ભેડે મ્હારી કાઢીના લગ્ન હું કરીશ તેમા ત્હારી સલાહ મ્હારે એછતી નથી—”

ઈશ્વરચંદ્રનો શ્રવ આ કામજળ વાતમાં કેટલો ખાટો થયો હશે તે સદજ સમજ થકારી. સાદસનું પરિણામ એવું એનિષ્ટ આગ્ય કે મંદાકિનીને કાંઈકાઈ વાર મળવાનું બનતું તે પણ હવે તો તદ્દન બધ સર્પ ગયું. તો પણ એણે દિમલ છોડી નહિ ગમે તે રીતે પણ ધારેલી મુરોદ પાર પાડવી, એવો એનો હૃદ નિશ્ચ હતો તેથી રોજ મનમાં એના એ જ વિચાર કમી કરતો હતો.

વિગ્ને પુન પુનરપિ પ્રતિહન્યમાના ।

પ્રારબ્ધમુક્તમલના ત પરિત્યજન્તિ ॥

એક રીતે ધરમાં પ્રવેશ બધ થયો તો બીજી રીતે પણ મેળવવો એમ એણે ધાર્યું અને એટલામાં એનાં વચિવામાં એક જાહેરખબર આવી તેમાં એમ લખ્યું હતું કે—

“શોશણી મનોરમાને ત્યાં એક મોટર હાંકનાર કોઈએ છીએ. કુસળ માણસોએ સર્ટીફિકેટ લાવે અરજ કરવી ખજાર વેળ્યતા પ્રમાણે મળશે.”

આ કરનાર મનોરમા તે મંદાકિનીની કાજી, એ તે એણે તરત જ સમજી લીધું—પણ એમને ત્યાં મોટર હાંકનાર હતો તે છતાં બીજાની કેમ જરૂર પડી હશે તે નહિ સમજવાથી એકદમ કપડાં પહેરી ઉઠીને એમની મોટર રહેતી હતી જગાએ ગયો ને તપાસ કરતાં એને માલમ પડ્યું કે હાલનો હાંકનાર બીમાર હોવાથી રજા ઉપર જવાનો છે તેથી તેની વ્યવસ્થા નવા માણસની જરૂર પડી છે. ઈશ્વરચંદ્ર આ જુના નોકરને સારી રીતે જોળખતો હતો અને એને ખાત્રી હતી કે બીજા કોઈનું સર્ટીફિકેટ મેં એવું હોય પણ પોતાનો વિશ્વાસ હાંકનાર જેની લક્ષમણ કરે તેને જ શોશણી વધારે પસંદ કરે એમ હતું તેથી તેને પોતાના યુવક આશય કર્કે ગયો સમજાવી જાયું. રૂપિયાની નાટ દાખમાં મુકીને કહ્યું કે—“મહારે ત્હારી જગાએ રહેવું છે. હું વેશ બદલીને આવું ત્હારે તું મહારા સંબંધી ખાત્રી ત્હારી શોશણીને આપજો” મહારા કાર્યમાં હું સફળ થઈશ તો તેને સાઈ ઇનામ પણ આપીશ.

એ બીચારો તો જરા આભો નવો કે આવ્યા મોટા શેઠ મોટર હાંકનારનું કામ કરવા આમ ખુશીથી આવે, એ તે શું કહેવાય કે પણ આજમાલના જવાનીવાનું કંઈ સમજાય નહિ, એ તો કહે કંઈને કરે કંઈ એવા, તેથી વધારે પચાત જવા દઈને એણે તો રૂપિયા ગટિ બધ્યા ને મોટા ઇનામની પણ લાલમ વળગી, તેથી બીજો દિવસ ઈશ્વરચંદ્ર તેવા નવા ધધાને ઓળખતા પોતાકમાં આંખે કાળાં ચરમાં લગાવીને ટોપી છેક આંખ મુકી આવે એવી પહેરીને કોટપાટણનમાં આવ્યો ત્હારે એણે શોશણીને વાત કરી, ને પોતાના તરફથી તસલ્લી આપી કહ્યું કે—“ખાઈ ! બજાબુધા માણસ કરતાં આ મહારો જાણીતો હશે તો તમને કશી અડચણ પડશે નહિ. એને મ્હેં ધણી વાર મોટર હાંકતાં જોયો છે ને એનો હાથ ખુબ ચાલાકીથી ચાલે છે માટે મ્હાઈ માનો તો એને જ રાખી રહ્યો.” ખાઈએ પણ તેની વાત સ્વીકારી અને તે જ દિવસ પોતાને કોઈ કામ કહેરમાં ફરવા જવાનું હતું તેથી જાણના આર વાને મોટર તેજાર રખાવવાનું કહ્યું.

દરવેલે વખતે તે મોટર કાઢીને મઝાનના ફરવાળ પાસે આવી ઉભો આવરકોટ—ચરમાં—નીચી ઉતરી આવેલી ટોપી—પાટણન—ચુટ વિગેરેથી તદ્દન નવીન આકૃતિ જ દેખાતી હતી, તેથી કોઈને એના સત્વ અસ્તિત્વનું તો લાગે ચાલ એમ હતું જ નહીં. થોડી વારે એક હજીરુદ સરીરની એ કાળું વસ્ત્ર પહેરીને દાખમાં વાદવો લઈ આમળ આવી અને તેની પાછળ એક નવચાલતા સાકા પણ મોઢક વેશમાં આવી અને સર્વેથી જાગવાડે સ્થાનમાં રોક આવ્યા, તેને જોતાં આપણા

નામકું દોહી ઉઠાળા મારવા લાગ્યું પણ આ પ્રસંગે પોતાને ધણી જ સજાળ સંખવાની હતી. નવા કામમાં પોતાની કુશળતા દેખાડવાની હતી, તેથી ઘૃષ્ટિને દાગમાં રાખી નીચાં વળીને સલામ કરી, હાથ ભેડી, બાણાની બપેલા કરતો તે સામે ઉભો રહ્યો. ચોક્કસીએ તેનું સર્વોપદેશ, જેવા માણું તે તેણે બતાવ્યું અને તેણે નામ તેમાં લખ્યા પ્રમાણે હરો એમ સમજીને તેઓએ દુકાન આપ્યો કે “અમારે નવરોજી સોઠના તબેલામાં ઘોડાની ભેડી ભેડા જવાનું છે માટે તે રસ્તે લઈ જા” —

આ પ્રમાણે બોલતાં જ તેઓ તેમની પુત્રી સાથે એક બાલુએ ને સામી બાલુએ રથામલાલ બેઠો એટલે તરત જ ગાડીનું પારણું બંધ કરીને આપણા નાવકે મોટરકાર ચલાવવાની સરખાત કરી. ચોડી મીનીટમાં બેનજીનના ધમકારાની સાથે ગાડી ચાલવા માંડી અને ન્યાં ન્યાં વાંકે આવતા ત્યાં ત્યાં આ નવો હાંકનાર ધણી જ સજાળથી તથા સદાધી ધીમી પાડીને ગાડી લઈ જતો, તે સપાટ રસ્તામાં પૂરે એટલી ઢાંકિતો તથા સામે કંઈ અંતરાય આવતું તો તેને ચાલકાથી દૂર કરતો; આ બધું બેઠને ચોક્કસીની ખાતરી થઈ કે એ હોશીયાર તો છે જ.

પોતાના પ્રિય જનને ગાડીમાં બેસારીને હરવા લઈ જવાનો આ નવીન પ્રસંગ મળતાં, તેના પુનર્દર્શનથી થયેલો આનંદ દ્વિચ્છિત થવાની સાથે ઈધરચરના મનમાં સાથે બેઠેલા સ્થામલાલને માટે તિરસ્કારની લાગણી પણ ભેરમાં વધતી ગઈ, ને અદરખાનથી ઈર્ષ્યા પણ ભેર કરવા લાગી. તેનું અલ્પન તો તે એ સહને ગાડીમાંથી ફેડી દઈને તેના પ્રાણુ ભેત, પણ તે કંઈ અને એવું ન હતું. અંદર થી વાતો ચાલે છે તે સંજોગવાને તેઓને ઉત્સુક બન્યો હતો પણ ચાલતી ગાડીના ધડધાટમાં તે કંઈ બરોબર સમજી શકતો નહિ. એટલામાં અંદર કંઈ દિલચ લ થઈ, તેથી તેના જાણવામાં આવ્યું કે મંદાકિની પોતાની કાઠી પાસેથી છીડીને સ્થામલાલવાળી સામી બાલુએ આવીને એકલી જ પોતાની પાછળ બેઠી હતી અને રથામલાલ તેની કાઠીની સાથે બેઠો હતો. તેણે એવું જાણું કાઢ્યું હશે કે આ રમણીય પ્રદેશ એવાનું મને સામી બાલુથી વધારે ઠીક પકશે ને તેથી જ તેની કાઠીએ તેમ કરવાનું અનુમોદન આપ્યું; હશે વાસ્તવિક રીતે બન્યું પણ તેમ જ. બેઠક બદલવાની સાથે તે ડાહ્યું લંબાવીને આસપાસના દેખાવો અતિ આતુરતાથી જોવા લાગી. તેમના મકાનથી ચોક્કસ દૂર હતું તે વચ્ચે એક નદીનો તટ આવતો હતો તેથી તે ઉપર બાંધેલા પુલની રચના, નદીકિનારે ઉભેલાં વૃક્ષોની કુળે, કાંઈ કાંઈ સ્થળે દેખાતો તેના ફેરી જલપ્રવાહ, જલપાન કરવા આવેલાં ને કરીને પાછાં જતાં વિવિધ પશુપક્ષીઓ, નદીના સ્વચ્છ જલમાં રનાન કરતા તથા વચ્ચે પોતાં બીપ્રસંગોની વિવિધ ચેષ્ટાઓ, એ આદિ એવામાં એવું મન એવું તો સુચાલ્યું હતું કે મોટર હાંકનાર વળી વળીને એના સામું એતો તે ઉપર એવું ગિલકુલ લક્ષ જ જતું ન હતું. પણ એક વક્ર માર્ગ પસાર કરવામાં તે હાંકનારના શરીરનો સ્પર્શ અચાનક પોતાને યર્ષ જતાં —

તે જરા 'ચમકી' હોય એમ તેના બણી બેવા લાગી ને કંઈક ઊભાણી પશુ પડી મધ્દ હાકનારે કંઈક વાત કરવાના. ઇરાદાથી ધીમે સ્વરે બોલવાનો. પ્રયત્ન કર્યો પશુ ગાડીના અવાજમા તે સંભળાઇ શકે એમ ન હતો, તે ઉપરથી તેણે ઉધરસ આવતી હોય એમ જણાવીને ખાખારવાનો શબ્દ કર્યો, એટલે મંદાકિનીને કંઈક વહેમ પડ્યો. પરિચિત જનના ખોખારાનો શબ્દ પશુ તેનું ઓળખાણ કરાવવાને બસ હોય છે. એક પાસથી તેનું મન એમ કહેવા લાગ્યું કે આ તો બીજું કંઈક નહિ પણ પોતાનો પ્રાણુવસ્ત્ર જ હોવો. એક એ પશુ બીજી પાસથી તેનું અસંભવિત-પણું એટલું પશુ જણાણ કે તે વિચાર ટકી શક્યો નહિ. "એ કંઈ પણ મોટર હાકવા આવે. આ તો નવો જ માણસ હમણાં રાખ્યો છે તે. વખત છે ને જાનેના અવાજ મળતા પશુ હોય." આમ મન વાળીને તે બેડી તો ખરી પણ વિશેષ અભિયાન મળે તો સામ જવા નહિ દેવા માટે જરા પશુ ઝળવળાટ થાય તે સાંભળવાને તરફ જનીને શીકારી કુતરાની પેઠા તે સ્થિર નયન રાહ બેવા લાગી. ઈશ્વરચક્રે બેધુ તો ગાડીમાં અંદર કાઢી બને આપણા શેઠ વાટે વળગ્યા હતાં તેથી જના મ્હો ફેરવાને આપણી નાંખવાના કાનમાં તેના નામે ખાતરપી અમૃતરસનું સિંચન કર્યું, એટલે તે મંદાકિનીની સર્વ આસક્તિ ફર મધ્દ બને આવું જોખમ પોતાના માણેથી શા માટે ઉઠાવ્યું હતું તે નહિ સમજાયાથી તે જરા ગભરાઈ પશુ ખરી-કડાચ તે વેલ કળાઈ જશે ને બોપાણું ઉધાડું પડી જશે તો પછી શા જોખ લાગશે? એ જાતિ એના મનમાં તરત જ ઉત્પન્ન થઈ. પોતાના વસ્ત્ર જનને સચામ આમ અણુચિન્તિતો જ જણાથી એક હાથવાર તેના કુખ ઉપર જે લાથી પ્રસરી હતી તે આ ચિંતા ઉદ્ભવતાં જ ઉડી અઈ, બને તેને સ્થાને વિવર્ણતા પ્રાદુર્ભૂત થઈ.

ઉપર આવી પડેલા બધો વિચાર કરતાં એકદમ તેનું શરીર કપવા લાગ્યું, પરંતુ કાઠીન તે સમ્પ્રદી પ્રમ્દનો ખુલાસો તેણે મોટર તળે એક બાળક ક્યારાઈ જવાની તૈયારીમાં આવ્યું હતું તેથી પોતાને કમકમાટ ઉત્પન્ન થયો એ મિથે કર્યો. આ સાંભળી ઈશ્વરચક્રે તેની અણુચિન્તિત તથા હાજરજવાળી માટે મનમાંથી તેને ધણે જ પન્નવાદ આપ્યો અને તેને મેળવવા માટે પોતાનો શ્રવ જોખમમાં નાંખવો પડ્યો હતો તેની પશુ હવે એને ફરકાર રહી નહિ.

વેડાવળાણો તળેલો આવી પહોંચતાં મોટર ઉભી રહી. કાઠી તથા આપણા શેઠ નીચે ઉતર્યા. મંદાકિનીને પશુ વેમ કરવા કહેવામાં આવ્યું પશુ પોતાને વેડાવો શોખ નથી અને એવી બાબતમાં કંઈ સમજ નથી-વળી ત્યાંની જોસથી પોતાનું માથું કુ એ છે, એ આદિ કારણે જનાવીને એ તો મોટરમાં જ બેસી રહી. આમ બેની પીઠ ફરી કે અહીં આપણા યુવકની સાથું જોખને તે નરમ સ્વરે પશુ પોતાના અતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયેલી સામણી અક્ત કરતી કરતી બોલી કે. "તમે આ શોખ, મધ્યો. આ તો કંઈ તમને જાણે? મારો

તોજીવ જ જોળીઆમાં નીકળી જવો ખાટી હતો. તમે આ વેષ અમારી માડી હાકતા હશે એવું તો સ્વપ્નામયિ મ્હેં ધારેલું નહિ ને તમારા બિંબારાથી જ હું તો ચમકી. કાકી બધું કળી જશે તો ?”

“ત્હારા માટે, વ્હાલી ! હું જેટલું સાહસ કરું તેટલું ઓછું છે. મ્હેં, ત્હારું કશું નહિ માનીને, ત્હારાં કાકીને પત્ર લખી રૂબરૂ સમજાવુ પાડવાનો, શીખામણુ આપવાનો પ્રસંગ માગ્યો. પણ મને તો એવો જવાબ એમણે માથામાં ચાચો કે ફરીથી મ્હારો પત્ર જ ત્હારા ધરમાંથી ટાળી દીધો. સ્વારશું હું બેસી રહીને કામડાને દહીયરું લઈ જવા હઉં ! પેલા સ્વામલાલની જોડે તને એ ફેરવે તે મ્હારાથી કેમ ખમાય ? હવે તો તમાક ને લમાક. મ્હારા સંબંધી એમને કંઈ છક પડે એમ નથી. ત્હારા વિના ખીજું કંઈ અને જોળખી કંઈ એમ નથી. વળી મ્હારે કર્માએમની પાસે બહુ વાર આવવું છે ! ત્યારે પણ મ્હોં તો મ્હારું સાદું હાંકલું રહેશે એટલે મને એ શી રીતે જોળખનાર હતાં ! તને ધડી ધડી મળવાના તો મને લાલ મળશે ! પછી જોઈએ શું થાય છે તે સત્યના બાલો હિંમત છે, તે કંઈને કંઈ પણ રસ્તો આપણે માટે કાઢ્યા વિના નહિ રહે, એવી મ્હારી ખાતરી છે હું હિંમત હારીશ નહિ. જે ચાલ તે એમાં કરજો.”

શેઠાણીને તબેલામાંથી હસતા હસતા તથા સ્વામલાલનો હાથ પકડીને ચાલતા ચાલતા સામાં આવતાં એઈને બંને પોર્ષા ગુપ્તગુપ્ત થઈ ગયા, ને કંઈ કંઈને જાણે એજાણું જ ન હોય તેમ મ્હોં ફેરવીને બેઠાં. પાસે આવતા કાકીના બોલવાનો સજ્જ સંપ્રગાવા લાગ્યો.

“આટલી સોંધી મળશે એમ હું ધારતી ન હતી. રૂબરૂ આજે હીંને બાહે એવો છે. આવી જોક માટે ધણા દિવસથી મ્હારા મનમાં વિચાર ચાલતો હતો પણ કંઈ જોવામાં આવતી ન હતી. પાણીદાર અને વળી કર્મા પણ બંને જરખા.”

એમ કહેતાં કહેતાં બંને મોટરમાં બેઠાં, પણ મોટર ચલાવવાનો કુકમ આવતાં પેહેલાં શેઠાણીના હાથ તેમના વાટવામાં હતો ને તેમને કંઈ સંભારી આવ્યું હશે તેથી તેઓ બોલી ઉઠ્યા કે :—“મ્હેં તમને પેલી સો રૂપિયાની નોટ વટાવવા આપી હતી તેમાંથી થયેલા રૂપિયા એ શોક પાછા આપ્યા તે ક્યાં ?”

“હા હા ! એ તો હું તમને આપવા ભૂલી જ ગયો.”

એમ કહીને શેઠ મજબામાંથી ચોડાં ખુરસો કાઢીને શેઠાણીના હાથમાં મૂક્યો. શેઠાણી પોર્ષા તે જણવા લાગ્યાં ને જણતાં તેમને જણાવું કે આમાં હજી ચોડું ખુટ છે તેથી તેમણે પૂછ્યું કે આમાં હજી ખુટ છે કેમ ? ત્યારે તો શેઠ કંઈવાળા પડી ગયા અને “શું હજી કંઈ બાકી છે ?” એમ પૂછતા પોતાની મજબાં તપાસવા લાગ્યા અને બીજા ગુડામાં એક મોટોર હતી તે કાઢીને કહેવા લાગ્યા કે :—“બરે આ તો મુલંથી બીજા બીજામાં જતી રહી માફ કરજો હો !”

શેઠાણીને તેમને માટે થયેા સારો વિચાર અત્યાર સુધી બધાવનો હતો, તેમાં આ તેમની છેતરપટી એકને થયેા ફેરફાર થઈ ગયેા. તેઓ સમજ્યા કે મ્હેં જે ચાગ્યા ન હત તો બાકીના રૂપૈયા એ બોધવાં કરી જતા ને ગણ્યા વિના રૂપૈયા એમ ને એમ બટલામાં નાખ્યા હતા તો એક મોઢોર ઉઠાવી જતા. આથી શેઠની ખરી આર્થિક સ્થિતિ વિષે પણ તેમના મનપર કંઈક વિશેષ પ્રભાવ પડ્યો ને 'ઉજળું એટલું દુધ નહિ' એ કહેવત સાબરી આવી. પોતે હતાં તો મ્હોટા મનનાં તેથી જાણે કંઈ સમજ્યા નથી, એમ જણાવીને વિશેષ વાત એ સબધી ચલાવવાને બદલે તેમણે મોટરવાળાને પાછું મકાન તરફ જવા કહ્યું. આપણે નાચક તથા આપણી નાચિકા આ બધું મુઠે મ્હોંએ જ્યાં કરતા હતા, તેમને તો ખાતરી જ થઈ કે, આ પક્કો બદમાશ છે ને મદિરા-પાનમાં એણે પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાગ્યુ છે, તેથી હવે જ્યાંનાંથી પૈસા લેવાને વલખાં મારે છે તેનું જ આ પરિણામ હતું.

પાછાં એ જ રસ્તે થઈને શેઠાણીના બમણા તરફ જતાં મોટર દાકવામાં કહીક કહીક મુરોલી-એ આવતી-સાંકડી, વાંકી મુકી મત્રીઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું, વચ્ચે ચાકાંતી ઠોરાની અચચચ આવતી, સામેથી કાંઈ મોટર કે ચાકી આવતી, કાંઈ લોક જરા બેરીકરા-બેબાકળા જેવા બીજી ધુનમાં ને ધુનમાં કાને બિહેરા હોય એમ ચાલતા તેમને પોતાનું જુગળુ જોરથી વગાડીને ચમકાવી-વાનમાં લાવવામાં, કાંઈ અતરાય નડે નહિ, એમ સજાળથી, દિગ્મતથી તથા ચાલાકીથી મોટર દાકવામાં હિંમતરચ્છે એવી તો પોતાની કુશળતા બતાવી કે તેથી સર્વ અંજલિગયાં ને તેને રાખી લેવાનો શેઠાણીએ કુકુમ આપ્યો. મંદાકિનીએ એને માટે જે થયું જ સારો વિચાર બાધ્યો, હતો તેમાં આથી પુષ્ટિ મળી-પોતાની ખાતર આવો હલકો થયો. પણ સ્વીકારવામાં પ્રતિષ્ઠા-ગૌરવ પ્રાપ્તિમાં એણે માનાવમાનની પણ દરકાર રાખી ન હતી, એ જોતાં એનો રનેહ પણ દ્વિગુણિત થયો અને અંતે અંતે પહોંચતાં સર્વ ઉતરીને અદર જતાં હતા તે વખતે તેણે પોતાનાં આકૃત ઈશિયુથી મુખ ઉપર છવાઈ રહેલા પ્રેમથી પુનર્દર્શનની અપેક્ષા પોતાના મનમાં કેવી પ્રમળ હતી તે સદજ જણાવી દીધું. હિંમતરચ્છને પોતાનો શ્રમ સર્વે આ રનેહાભિમાનથી દૂર થઈ ગયો હોય એમ લાગ્યું તેના ઉત્સાહમાં અને બલમાં વૃદ્ધિ થતી હોય એમ તેને જણાયું અને એ આ સ્થળમાં પોતાને ચોવીસ કલાક રહેવાનું થશે તેથી કાંઈ કાંઈ પ્રસંને બનેનો મેલાય જણાવાયોં થઈ ચકશે, એવી આશા પણ એના હૃદયમાં પ્રદીપ્ત થઈ. અંગતમાં પ્રવેશ કરતી વખતનો પોતાની પ્રિયાનો અભિનય જોઈને એના મનમાં

दर्भाकुरेण चरण क्षत इत्यकाण्डे ।

तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ॥

એ આપણા મહાકવિની અતિ મધુરી વાણીનું સ્મરણ થઈ આવ્યું તેના સમાગમમાં જે અવધુનીય આનંદ અત્યારમુધી અનુભવ્યો હતો તે તેના વિયોગથી હવે પાછો હુમ્મ થઈ ગયો અને પુનઃપિ તે પ્રસાદ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય તેની ઇચ્છા અત્યારથી જ ઉત્પન્ન થવા લાગી. પોતાને માટે મુકરર કદેલી જગએ આવતા તેને કંઈ પણ કાર્ય સ્વિકર નાંદ વાગવાથી તે એક પાટ ઉપર પડ્યો અને વિચારમાં ને વિચારમાં નિદ્રાવશ થઈ ગયો.

મોટર દાકવાનું કામ પોતે સારી રીતે બજાવતો હતો છતાં તેને મદાવરો નહિ તેથી આજનો થમ તેના સરીરને જણાયા વિના રહ્યો નહિ ને તેને જ પરિણામે તેને નિદ્રા પણ ગાઢ આવી ગઈ, તેથી ખાવાપીવાનું પણ ભાન રહ્યું નહિ.

બગલામાં શેઠાણી તથા મંદાકિની, દિવસબપાર સમાપ્ત થતાં રાત્રિના બોજનની તૈયારી થઈ રહી, એટલે તે કામ ઉઠેલીને આજની મુસાફરીની વાતો કરતાં, નવા દાંકનારની તારીફ કરતાં વિશ્રાન્તિમાં પડ્યાં. શેઠાણી તો થોડી વારે ઘસઘસાટ ઉઘી ગયાં પણ મંદાકિનીની આખ પલ્લમાં પડ્યે પડ્યે પણ ઉઠાડી જ રહી તેને આજના આ નવા પ્રસંગના વિચારો ઉપરાઉપરી આવવા લાગ્યા—આવું સુખ ક્યાં સુધી ચાલશે—અને પોતાની મનકામના પૂર્ણ થશે કે વચ્ચે કંઈક અણધાર્યું વિપ્લવ આવશે. કાકી કંઈ સમિતિ તો બાપે એમ ન હતું પણ શેઠની હુમ્મયી તેમના સમજવામાં આવી હતી, તેથી કદાચ તેમની સાથેના સમય માટે પોતાને હક લઈ બેઠા હતાં તે હવે મુકી દે તો એટલે પણ લાભ થાય—અને પછી ધીમે ધીમે પોતાના પ્રિયજન તરફ પક્ષપાત થાય તો જ સર્વ બને એમ હતું, પણ તે કેવી રીતે ને ક્યારે થશે એ કંઈ કળાશ એવું ન હતું, તેથી લાવિષ્ણની ચિંતામાં તે તો જમતી જ પડી રહી.

એટલામાં કાકીના ઓરડામાંથી “પકડો” “પકડો” એવા શબ્દ એકદમ આખા ભવનને ગમગી મુકતા તેને કાને પડ્યા, તેથી તે ચમકીને સરાળી ઉભી થઈ ગઈ. નાકે સર્વ થોડી વાર ઉપર જ સુઈ ગયેલા તેથી તેમાંથી કોઈ આ સાંભળીને ઠોડી બાબતું નહિ પણ ઈશ્વર-ચંદની ઉપ કંઈક પાછી થઈ હતી ને પેટમાં ભૂખ પણ લાગેલી તેથી એ આ શબ્દો સાંભળતા જ ઝમકીને ઉભો થઈ ગયો અને વિચાર કરતા તે શબ્દો બગલામાંથી આવતા હતા એમ જણાતા તે તરફ એકદમ દોડ્યો. પગથીયાં ચડતાં જ તેની સામે કોઈ દોડતા આવતા માણસની સાથે એના બેઠો થઈ ગયો અને અધારાગા તે કોણ હશે તે જોવાનું મન્યું નહિ પણ પુરુષવેષમાં ધરમાંથી કોઈ આવી રાતે બહાર નીકળે એમ હતું નહિ અને નાસનાર માણસ જ ગ્રુહેચાર હશે, એવી એના મને સાક્ષી

પૂરી તેથી તરત જ તેને વજગી પડીને એણે પોતાના બાહુજળથી લોચ ઉપર નાખ્યો તથા તેને કપાળીને તેના ઉપર તે ચઢી બેઠો, એટલામાં જ મંદાકિની ત્યાં ફાનસ લઈને દોડતી આવી પહોંચી. કાકા પોતાના એરડામાંથી પણ સફાઈ, હાકતાં હાકતાં 'બહાર-ચોર છે-પકડો-પકડો' કરતાં કરતાં દોડતાં આવ્યાં. એક બે દાસીઓ પાસે સુતી હતી તે પણ આ શોરબહાર સાંભળીને જાગી ઉઠી, તે ગસરાલી-સનાલી-દૂર હાથ બેઠીને ઊભી રહી હતી, પણ મંદાકિનીની દષ્ટિ પરથી આ પાસેની બે વ્યક્તિઓ જે મનકુસ્તી કરતી હોય તેમ એક બીજાને હરાવવાને મથતી હતી-ધડીમાં ઉપર પરતકે તે ધડીમાં નીચે મસ્તકે પકની-લમ્પની હતી ને જોરથી હાકતી હતી-તેમના ઉપર પડતાં જ તેણે જાણ્યું કે તેમાંના એક તો પોતાનો પ્રિયજન જ છે તેથી તેના દુઃખમાં વધારો થયો. બીજા માણસ કોણ હતો તે તેનાથી તરત સમજાયું નહિ કેમ કે તેણે તેમ બહુલેણો હતો પણ હવે બીજા નોકરો પણ જાગી જાગીને આવવા લાગ્યા, તેથી તેમણે આ બંનેને છુટા કરવા માંડ્યા, તેને લીધે પ્રકાશ પૂર્ણ પડવાથી સર્વે સમજાયું કે જે માણસ ચોરી કરવા આવ્યો હતો તે બીજા કોઈ નહિ પણ આપણે રથામનાથ શેઠ જ ! તેણે રાતે શેઠાણીને ત્યાં વાળુ કરીને ઘેર જવાની રજા માગી હતી તેથી અધધા જાણ્યું કે તે બંનેનો ઊઠીને ગયો હતો પણ તેની બદલાવતે દોવાથી તે બંનેમાંનો ત્યાં જ એક જોરમાં સંગ્રામ થયો હતો ને સર્વ જાગી મથા પડી શેઠાણીની સુવાની જગાએ એક બારી ખુલી રહેલી હતી તે માંજે અંદર જઈને તેમના વજાવકાર ઉપાડી જવાની તકનીકમાં હતો તેવામાં અજાણ્યને લીધે શેઠાણી જાગી મથા તેથી તેની વાતના સફળ થઈ નહિ અને બંને દુર્બલની દોવાથી ચોરો તો કંઈ રહ્યું ન હતું તેથી પકડાવવાની ખેડીકથી પસાવન કરાના જતો હતો તેવામાં ઈશ્વરચંદ્રની બાથમાં સપડાયો તેથી તેના કુદરતે પાર પડી સકોશ નહિ, અને સર્વની આંખે હવે તે જોવાં હતો. તેવા જ પ્રકંટ થયો. શેઠાણી તો આ પ્રમાણે આગળાણ પડતાં જાણવાણું જ પડી મથાં. જેને પોતે પોતાની પુત્રીને ઉચિત વર ધારતા હતાં, તે આવેા હજોરીયો-હમલખાજ-હુઆ હશે, એ વાત જિમના માન્યામાં આવે એવી ન હતી, પણ ગાડીમાં કંઈક જાસ થવા માંડ્યો હતો તે આ બનાવ જોતાં ખાત્રીના રૂગમાં બદલાઈ ગયો, નોકરોએ ઈશ્વરચંદ્રની બાથમાંથી એને પકડીને દૂર લઈ અઈ દોરડાંથી કચડીને બાંધ્યો. ઈશ્વરચંદ્રને જાન લાગેાં, જાણેાં હતો તેથી તે જતાં જિજ્ઞેસુ હાકતો હતો જે એઈ જ દાકિની એકદમ દોડીને તેની પાસે જઈ તેના કરીર ઉપર હાથ ફેરવતી ફેરવતી—'તમને કંઈ બીજું તો નથી'—એમ કહેતા કહેતા તેનું અણુ પોતાના હાથમાં લઈને દબાવવા લાગી. તે જોઈ શેઠાણીનો મીઠાજ ગયો.

“અહિ ! આ તે શું ? તેને કંઈ જાનમાન છે કે નહિ ? આવે રહીને વાત કરવી હોય તો ત્યાં થતી નથી ? એ કોણ ને તું કોણ ? એમણે અપપણા ઉપર ઉપકાર અત્યારે

અનહદ ક્યોં છે એની ના નહિ, પણ આખરે એ કંઈ આપણા કુટુંબી તો નથી, જરા રીતભાત તો થીજ, શરમ રાખ, જા આવી—”

આમ પોતાના ઉપર આવતો આક્ષેપ નહિ મળુકારતાં તે તો વૃક્ષને જેમ વેગ વીંટળાય તેમ પોતાના પ્રભુની સાથે જ લપટાઈને ઉભી રહી. ઈશ્વરચંદ્રને તેના અધાગ શ્રમનો આ પૂરતો બહોલો દવો. તેનું મન સર્વ ખેદ મૂકી જઈને પરમાનંદમાં રમવાણુ થયું. કાકીના કંપકાના જવાબમાં મંદાકિનીએ એટલું જ કહ્યું કે:—“એવો મોણુ છે, તેની તમને ક્યાંથી ખબર હોય ? તમને આ પાપીના પડામાંથી તેમણે છોડાવ્યાં તેટલા માટે તમે તો એમનાં જેટલે ઉપકાર માતો તેટલો થોડો છે. વળી એમણે તમારી પ્રીતિ સંપાદન કરવા માટે જે સાહસ વેઠ્યું છે, એમના કુળને હીણુપ લગાડે, એવું સેવકનું સ્થાન કશુંલ કહ્યું છે—તેને માટે તો તમારે એમની લાજણી હવે સ્વીકારીને અમને બંનેને સુખી કરવા ધટે છે.”

શેઠાણી આ સાંભળી જરા વિચારમાં પડી ગયાં. દીવાના પુષ્કળ પ્રકાશમાં હવે, તેમને કંઈક સમજાયું કે મોટર હાંકનારનું મોં તેમણે પ્રથમ કહીક જોયેલું છે, અને ધીમે ધીમે વિચાર કરતા તેમને તે સાક્ષાત્કાર પ્રતીત પણ થયું, પરંતુ પોતાની ધારણામાં વિસેષ કોઈ નાંખે તે એમને નહિ, તેથી ઓળખ્યા છતાં પણ તેના તરફનો પોતાનો અગતિયો ભાવ બહાણો નહિ, તેથી કોઈ ભરાઈને પોતાને આમ કમવા માટે—પોતાની પુત્રીને નસાડી લઈ જવાનો આવો પલ કરવા માટે તેને કંઈક આપવા લાગ્યાં. તેના હિતમાં ઈશ્વરચંદ્રે તેમને આપણા શેઠના મજવામાંથી લટકતો મોતીનો હાર ખતાવીને કહ્યું કે:—“આપ આજ કમને વધારે પસંદ કરતાં હશે, એ મહારાખ્યાલમાં ન હતું જે આપની મિલકતને તથા જરૂર પડે તો આપની છાંદગીને પણ જોખમમાં નાંખતાં હશે નહિ એવો છે, જેણે માનપ્રતિષ્ઠા સર્વ ગ્રમાવ્યાં છે—જેનું નામ દારૂડીઆ અને રડીઆજ, તરીકે શહેરમાં મથકુર છે—તેને આપે ઓળખ્યો નહિ અને ઉપરકંપરના તેના મીઠા બાથોથી, તેના આપની કહેવાતી દોલતથી, અંજાઈએને આપના મકાનમાં રહેવાની પણ છુટ આપી—તેના કરતાં હું ઉતરતો છું, એમ આપ હજી માનો છો તે બોઈને મને આપને જ માટે બહુ બેદ થાય છે એવાના હાથમાં આપની બહાલી પુત્રીનો હાથ જ નહિ પણ આપું છવતર સાંપીને એનું આપ શું કમવાણુ કરનાર હતા ?—હવે તો આપ સમજ્યા હશે કે એ જુલ કદી આપે કરી હત તો આપને જ—મારાનો પરતાવો ઘાત—કાળી દીલી આવત—અને આપની પુત્રીનો ભવ બગડત. પ્રભુનો પાડ માનો કે એણે સવેળા આપની આંખ આમળ આ ધૂનું ખરૂં સ્વરૂપ પ્રકટ કરી દીધું હવે તો એને પોલીસને સ્વાધીન કરો કે એના બીજા ગુન્હા પણ આપોઆપ પાકર પડે અને તમારા જેવાં બોળાં બેસને લૂંટતો એ અટકે.”

શેઠાણીની આખમાં આ શબ્દો સાંભળતાં આંસુ આવી ગયાં. તેને પોતાની બધે હવે બરાબર સમજાઈ અને જોટલે દરજ્જે એમનો માનીનો શેઠ એમની નજરમાં હલકો પડે એવો તેટલો જ દરજ્જો ઈશ્વરચંદ્રને માટે તેમણે માન વધારી મૂક્યો. આ વેળા તે વખતસર આવ્યો ન હતો તો પોતાનો કીમતી હાર લઈને એ ચોર કપારનોએ મકાનની બહાર નીકળી ગયો હતો તેને પછી તેને પકડવો બહુ મુશ્કેલ પડતો. વળી, એવા માણસ સાથે સમન્ધ બાંધવાની કરવાની બૂલ જોઈ થઈ થઈ હતો તો પછી પોતાની માનીતી પુત્રીની રી વડે થાત, તે પણ હવે એમના સમજવામાં આવ્યું, તેથી એમની જિંદગી તરત બદલાઈ અને ઈશ્વરચંદ્રની પાસે આવીને તેઓ તેને માથે હાથ ફેરવી, પોતાની બૂલને માટે ક્ષમા માંગવા લાગ્યાં. તે આપણા કુલકથી સહન થઈ શક્ય નહિ, તેથી તે હલકો તેમને પણ પડીને એવા શબ્દો ઉચ્ચાર નહિ કરવા તેમને વિનવવા લાગ્યો. અતે તેમણે પેલા ચોરને ધટતી શિશા કરવા માટે પાલીસને આપવાનો દુકમ આપ્યો અને પોતે જુલુ જુલુ મકાનમાં ગયાં ત્યાં એકલા પડ્યાં તેમણે પોતાનો ઉમરો ખાતી કરવા માટે ગદગદ કંઠે ઈશ્વરચંદ્રને કહ્યું કે, "ભાઈ! તને મેં જુલુ જ અન્યાય કર્યો છે. હું સ્વાર્થચુદ્ધિથી જ આંધળી બની ગઈ હતી તારી સાથે વસાવવાથી મ્હાઈ પુત્રીસને મ્હારાથી દૂર થશે ને આ હમણાં નાનાયક નીવડેલા માણસની જોડે સમન્ધ કરવાથી એ મ્હારી પાસે જલ્દી વખત રહી શકશે, એ જ વિચારથી હું તને ના પાડી અત્યાર સુધી નિરાશ કરતી હતી પણ હવે મનુષ્યે મ્હારી આંખ ઉઘાડી ને તે પણ તારી જ મદદથી, માટે તારા ઉપકારના બદલામાં હું તને મ્હારી પ્રાણપ્રિય પુત્રીનો હાથ સોંપુ છું અને પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર પાસે માગુ છું કે તેની કૃપાથી તમે બન્ને ચિરકાળ સુખી રહી તમારાથી બને તેટલા પરાપકાર કરવામાં તમારા કલ્પનો ઉપયોગ કરો."

બન્ને જુલુ પોતાની અભિલાષા આ પ્રમાણે અણુધારી પૂર્ણ થવાથી દર્પના ઉદ્ગાર કાઢતાં કાઢતાં વડીલને ચરણે પડ્યા અને શીડીએ ઉઘાડતાં ઉઘાડતા હલકે મ્હોએ ઈશ્વરચંદ્રને કહ્યું કે—
"ભાઈ! તું મ્હારો હવે તો જમાઈ થયો પણ તારા જેવી મોટર ખીલુ કોઈ હાકતું હોય એમ મ્હો આજ સુધી જોયું નથી માટે હું તો મોટરમાં હવે કપારે બેસીશ કે તું તે દાંડીય તારો."
ઈશ્વરચંદ્રે આ વાત ખુશીથી સ્વીકારી અને અગાઉના દાંડનારને ખુશી કરવાનું વચન આપ્યા પ્રમાણે તેણે પણ કુ બ ટાળ્યું, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

ગ્રો. બોઝની શોધખોળ સંબંધે કંઈક.

લેખક:—રા. હરખજી મૂલજી વ્યાસ.

આ વિક્રમના વીરમાં શતકર્મા જન્મતે ધણી વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ કરી છે. એ પ્રગતિ કરનારાઓ માટે લાગે પડેલો સારો છે. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, કળા આદિ દરેક ક્ષેત્રમાં એ શોધકની પ્રગતિના પ્રકાશથી આપણે એટલા તો અંતરમાં ગયા છીએ, કે તેથી આપણી આત્મચક્રિત કંઈક જ્યારે થઈ છે. આપણા કંઈ ઉપર, પશ્ચિમના શોધકો, શ્રીવસુદેવ, કવિઓ આદિનાં જ નામ પડતાં હોવાથી સદાજ એમ લાગે છે, કે એવા મહાન પુરુષો આપણે ત્યાં જન્મતા નથી; નહિ તો અહીં કોઈ એવા મહા પુરુષો કેમ ન હોય ? હોય છે; પણ આપણે તેમના વિશે સવિશેષ જાણતા નથી, તેમ જાણવાની હરકાર પણ કરતા નથી. એવા મહાનુભાવોનાં મહાન કાર્યો સંબંધે જાણતું તેમની તરફ માનસુદ્ધિ દાખવવી, અને તેઓનાં વૃત્તાંતો વડે આપણી ઉછરતી પ્રજાની આત્મચક્રિતનો વિકાસ કરવો, એ એક પવિત્ર ફરજ છે.

આ એક વિચિત્ર વાર્તા છે, કે આપણા મહાન પુરુષો પશ્ચિમમાં પ્રખ્યાત થાય, પછી જ તેની ખ્યાતિ આપણા સાક્ષીઓમાં આવે છે, તે જરૂર નહિ સ્વાભાવી વિવેકાનંદ, રામતીર્થ, રવીન્દ્રનાથ અને ગ્રો. બોઝના સમયમાં આમ જ બન્યું છે. એ આપણા મહાપુરુષો તરફ આપણી કંઈક ઉદ્વેગિતા દર્શાવે છે. ગ્રો. બોઝની શોધખોળ સંબંધે વિદેશીઓ જેટલું જાણે છે, તેટલું પણ કદાચ સુખરાત્રી જ જાણનાર આપણા બહુઓ નહિ જાણતા હોય. ગયા જાન્યુઆરી ૧૯૧૧ ના "સંમાસોચક"માં ગ્રો. ક્રાંતિલાલ પંડ્યાએ એ ક્ષતિ પૂરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો, તેની પૂર્તિમાં આ આ લેખ થોડાંય છે.

આશ્ચર્ય વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી પદવી પ્રાપ્ત કરી ગ્રો. બોઝ મહાર નીકળ્યા, ત્યારે જ કે વિજ્ઞાનની ગ્રો. બોઝે વિદ્યાલય અવરજ્યા પર્તમાન સમયના જેવી ન હતી તે વેળા તાર વિના સહેલા છોડવું ત્યારે વિજ્ઞાનની શોધસવાની કળાની શોધ થઈ નહતી. માત્ર કમરના તરંગો વડે વિદ્યુત, રિશ્તિ. ગરમી અને પ્રકાશ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, એટલું જ ઈંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિક કંડાર્ક એક્સવેલ સાહેબ કાગળ ઉપર પ્રમાણિત કરી પરસાકવાસી થયા હતા. કેરળ જર્મન પડિત 'હુટ્ક' કોટેજ તે વખતે એક્સવેલના સિદ્ધાંતો સંબંધમાં પ્રયોગ કરતો હતો. તેણે પ્રયોગો દ્વારા એ બતાવ્યું કે કૃત્રિમ ઉપાયથી ઈથરમાં વિદ્યુતતરંગ ઉત્પન્ન કરી શકાય પરંતુ તેની અસર મનુષ્યની હૃદયો-આભિજ્ઞાન-ઉપર થઈ શકે નહિ, માટે તે જાણવાને કોઈ મનની શકાયતા લેવી જોઈ એ. ઈંગ્રેજ

પૈતાનિક લોજ સાહેબે તે પછી થોડા જ સમયમાં તેવું એક વચ તેમને કર્યું તે હમણાં 'કોહરર' - (Coherer) ને નામે જોળખાય છે. તેમાં કાચના નળામાં ધાતુચૂર્ણ એ પ્રધાન સાધન છે. એ ચૂર્ણ વિદ્યુતનાં આદોષનોથી અત્યંત ઘર્ષ જાય છે. તેથી તેને વિદ્યુતિ આપવાની જરૂર પડે છે. પૈતાનિક આ યંત્રની મદદથી સદૈશ મોકલવા મેળવવાની શોધ કરવા લાગ્યા. પણ એ ચૂર્ણમાં શા માટે એ પરિવર્તન થાય છે, તેનું કારણ અધારામાં જ રહ્યું.

ઉક્ત પરિવર્તનનું કારણ જાણવાને પ્રા. ૨૦ વર્ષ પૂર્વે ગ્રી. બોહ શોધખોળની શરૂઆત કરી. પ્રથમ શોધ વિદ્યુત તરંગોના સ્પર્શથી લોહચૂર્ણ લાગણી રહિત ઘર્ષ જાય છે, માટે તે જ ચૂર્ણને કાર્યક્ષમ રાખવા માટે ગિર્જાની આપવાની જરૂર પડે છે. ગ્રી. બોહ પૈતાનિક આ શોધથી પોતે જ વિશ્રમ પામ્યા અને અનેક જગ પદાર્થ ઉપર વારંવાર આધાન કરવાથી શુ પરિણામ થાય છે, તે જાણવા શરૂ કર્યું. પ્રાણીના દેહ ઉપર આધાનથી થતી બધી અસર ઈંદ્રિયોદ્ધારા જાણી નથી. માત્ર વિદ્યુતપ્રસાદદ્વારા તે સંપૂર્ણ જાણી શકાય છે. આથી વિદ્યુતદ્વારા જગ પદાર્થોની વિવિધ અવસ્થાની પરીક્ષા તેમજ કરવા માંડી. સજીવ પ્રાણીની માસપેશી અથવા સ્નાયુ ઉત્તેજિત કરવાથી, ઉત્તેજન સ્થાને અતિમૃદુ વિદ્યુત ઉત્પન્ન થાય છે, (મણા સારા તંદુરસ્તીશાલુઓમાંથી તે જાણી શકાય છે) પરંતુ મૃત પ્રાણીના દેહ ઉપર અસખ્ય આધાન કરવા છતાં વિદ્યુત ઉત્પન્ન થતી નથી. ધાતુ લઈ પ્રયોગ કરતાં ગ્રી. બોહને જરાબર તેવી જ રીતે આધાનથી વિદ્યુત ઉત્પન્ન થતી જણાઈ એમ ધાતુ સજીવ પ્રાણીના સમાન શુદ્ધપૂર્ણ વાળી માલમ પડી. વારંવાર આધાન કરવાથી માંસપેશી લાગણીશૂન્ય ઘર્ષ જાય છે. વિરામ મળતા લાગણી જણાવવાની શક્તિ પાછી તેમાં આવે છે. ધાતુમાં પણ આ ધર્મ, પ્રયોગ દ્વારા તેમને માલમ પડ્યો. આથી એવન પ્રાણી અને જગ ધાતુ વચ્ચે તેમને સામ્ય જણાવું તે તેમજ જમનને સિદ્ધ કરી જતો. આમજ વધી તેમજ, જેમ પ્રાણી માદક દ્રવ્યના પ્રયોગથી ઉત્તેજિત થાય છે, અને વિવના પ્રયોગથી મરણ પામે છે, તેમ ધાતુ પણ માદક દ્રવ્યથી ઉત્તેજિત થાય છે, અને વિવથી જર્જરિત ઘર્ષ મરણ પામે છે, એમ સિદ્ધ કર્યું.

આથી સમગ્ર સોળ વર્ષ પૂર્વે, ઉપર્યુક્ટ શોધા પશ્ચિમના વિદ્વાનો સમક્ષ સિદ્ધ કરી મુરોચના પ્રથમ અસરવાને અર્થે ગ્રી. બોહ યૂરોપ અદા ઉત્તર અને ફ્રાન્સની સુસાધરી વિજ્ઞાન પરિષદે સમક્ષ તેમનાં જાણણે ઘર્ષ. તેમના સિદ્ધાંતોની પરીક્ષા કરી તે પરિષદે સ્તબ્ધ ઘર્ષ હતી.

પ્રાચીન માન્યતાઓ ત્યાગ કરી નૂતનને કાર્થ મદલુ કરતું નથી. જેઓ વિજ્ઞાનના સમ પશ્ચિમના વિદ્વાનોમાં ઉપર વારાપાટ કરે છે, તેઓમાં પણ ઘર્ષ આનાં પ્રકારના માણસો ખળભળાટ જોડા હોતા નથી. ગ્રી. બોહના સિદ્ધાંતો, પ્રાચીન પૈતાનિક સિદ્ધાંતો

સાથે સગત થતા ન હોવાથી, તે પ્રાચીન સિદ્ધાંતોના આગેવાન, વૈજ્ઞાનિકોને ટ્રો. ઓઝના સિદ્ધાંતો દ્વારા પહોંરના ગ્રંથો અથવા 'હલ્પનાના ઘોડા' જેવા લાગ્યા. તેમના કટલાક ઈર્વાથી પ્રેરાઈ તેમની વિરુદ્ધ ચર્ચા કરવા લાગ્યા. ચર્ચા એટલી બધી વધી પડી કે પશ્ચિમના સર્વ પત્રો ને માસિકામા ટ્રો. ઓઝના સિદ્ધાંતો ઉપર બિડાપોહ થવા લાગ્યો. આ મીઠા પ્રસંગમાંથી ઈશિર શુભ પરિણામ ઉત્પન્ન કર્યું, તે એ કે આથી ટ્રો. ઓઝ પશ્ચિમમાં સર્વત્ર વિખ્યાત થવા ઇર્વાને ઉભરો સાંત થતા, 'સત્ય' સત્ય તરીકે સમજાયું અને આધુનિક સમયમાં, પહેલી જ વાર પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકોને પૂર્વના વૈજ્ઞાનિક સમક્ષ 'નમસ્ક' આપવું પડ્યું.

હાલ અને સજીવ પ્રાણી વચ્ચે આટલો બધો ગાઢ સંબંધ છે, તે ઉદ્ભવિજ્ઞ અને પ્રાણી પ્રાણી અને ઉદ્ભવિજ્ઞ વચ્ચે એથી પણ વિરોધાત્મક સંબંધ હોવા એઈ એ, આ વિચાર આવતાં જીવનની એકતા તેમજ પોતાની શોધખોળ એ દિશામાં ચાલે કરી.

પ્રાણીના શરીરને ચીમટી ભરવાથી કે અન્ય આધાત કરવાથી વેદના ઉત્પન્ન થાય છે, કે આધાતની ઉદ્ભવિજ્ઞ અને તે બાજુ સંકોચન થાય છે. અથવા તે સ્થળે વિસ્ફોટન થાય છે ઉપર અસર ઉદ્ભવે છે. આ આધાતના લક્ષણો છે. તાજા પુસ્તકો દ્વારા ચીમટી ભરવાથી ઉપરોક્ત આધાતના લક્ષણો પોતાના યત્રોદ્ધાર ટ્રો. ઓઝને જણ્યા.

પ્રાણી લાંબા વખત શ્રમ કરવાથી થાકી જાય છે, ત્યારે તેને વિશ્રાંતિની જરૂર પડે છે. જો ઉદ્ભવિજ્ઞ ઉપર ઘટતો સમય વિશ્રાંતિ મળ્યા પછી, તે પહેલાની માદક પોતાનું કાર્ય અમીની અસર કરવાને યત્નિમાન થાય છે. ઉદ્ભવિજ્ઞ પણ અમીની પ્રાણીની પેઠે અશક્ત થઈ જાય છે અને ઘટતો સમય વિશ્રાંતિ મળ્યા પછી સચકત થયેલું જણાય છે. ઉપરોક્ત બંને અસરો, લક્ષ્મભણી નામના શાષ્ટ્ર ઉપર પ્રયોગ કરી તેમજે સુરપટ સિદ્ધ કરી બતાવી. લક્ષ્મભણીના ગ્રંથોને જરા આધાત કરતાં તરત જ તે સંકોચન પામી લામણી જણાવે છે પણ ઉપરોક્ત વારંવાર આધાત કરવાથી તે અમીની ક્ષતિ થઈ જાય છે. પછી વિશ્રાંતિ ને મળે તો શોષ સ્ફૂર્તિ બતાવતો નથી વળી પ્રાણીના શરીર ઉપર આધાત થતાં જ વેદનાનું જ્ઞાન થતું નથી. આધાત થયા પછી વેદનાનું જ્ઞાન ચર્ચા સુધીમાં કંઈક સમય જાય છે. ઉદ્ભવિજ્ઞમાં પણ તેમ જુ ટ્રો. ઓઝને માલમ પડ્યું છે.

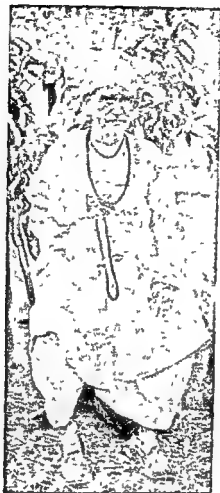
મતાવરણમાં મઘ પીનારની આલસલાણમાં અદ્ભુત ફેરફાર થઈ જાય છે. તે દાષપગ ના ઉદ્ભવિજ્ઞ ઉપર આજે છે. લવારો કરો છે, કે ઘેનમાં પ્રતી રહે છે. હુકમાં તે ગાંડપણના માદક અસર ચિન્હો જણાવે છે. ટ્રો. ઓઝે પ્રયોગ દ્વારા, માદક દ્રવ્યથી ઉદ્ભવિજ્ઞ પણ સધળા ગાંડપણના ચિન્હ જણાવે છે, એમ સાબિત કરી બતાવ્યું છે. લક્ષ્મભણીના હોડને

हिदना विश्वविद्यान वैज्ञानिक

प्रो. जगदीशचन्द्र बोस.

मोरवीनिवासी महामहोपाध्याय शीघ्रकविश्वर
शंकरलाल माहेश्वर.

हाल वय ७२

कविश्वर शंकरलालनु नाम गुजरात काठियावाडमां संस्कृतना एक सगीन अभ्यासक अमे लेखक तरीके मुविख्यात छे ब्रिटिश सरकार तरफसी वेमने थोडा वस्तु पहिला 'महामहोपाध्याय' नी पदवि आपवामा आवी छे, बा रीते गुजराती प्रजाना विद्वान लेखकोने योग्य न्याय आपवानी बि सरकारनी पद्धति नि सशय प्रशसापात्र छे

આટોહોતી આદમાં રાખવાથી ઉપર્યુક્ત ગાંડપણનાં સવળાં લક્ષણો તે બનાવે છે. તેને હાથ, પગ કે બાલવાની શક્તિ નથી. એટલે તે દારૂડીઆની માફક હાથ પગ જાણી, હસ્ત કે માળા કરી શકતો નથી. પરંતુ ગાંડપણથી ઉત્પન્ન થતી ઉજ્જવલતાના સવળાં લક્ષણો યત્નદ્વારા જણાવે છે. હડી ને સ્વચ્છ દવાથી મત્ત માણસના નિઠો ઉતરી જાય છે, તે જ પ્રમાણે તે તે છોડને ખુદની હડી દવામાં રાખવાથી મૂળ પ્રકૃતિ ઉપર પાછો આવે છે.

કેવળ માદક દ્રવ્ય જ નહિ, પરંતુ હરકોઈ વસ્તુ, ગ્રાણી ઉપર જેવી અસર કરે છે, તેવી જ અસર વનસ્પતિ ઉપર પણ તેની થાય છે. આ બંને આવા બીજા અનેક પ્રયોગો દ્વારા ગ્રામ બોજ એમ સાબિત કરી આપ્યું કે ગ્રાણી અને વનસ્પતિના જીવનકાર્યમાં કોઈ પણ તરફનો ફિત્તો લાગ નથી. વિધાતાએ ઉગ્રધને સમાન શુભવિષ્ટિ બનાવ્યાં છે.

ગ્રાણી અને ઉદ્દેશિજનની શારીરિક એકતા.

પેફર (Pfeffer) અને હેબરલેન્ડ (Haberland) નામના જર્મનીના પ્રધાન વનસ્પતિ-કે ઉદ્દેશિજનમાં જ્ઞાન-સાબિત પંડિતોએ વનસ્પતિમાં જ્ઞાનતત્ત્વ છે કે નહિ, તે જાણવાને તત્ત્વગુ અસ્તિત્વ લક્ષગમણીના રોપા ઉપર કેટલાક પ્રયોગો કર્યા. તે રોપાને કલોરો-જર્મીન પંડિતોને શાર્મના આદમાં રાખ્યો, તેનાં ડીટાં જાણી નાખ્યાં, તો પણ તે રોપા પરાગણ જતાવતો બંધ પડ્યો નહિ. આથી તેઓએ સિદ્ધાંત સ્થાપ્યો કે લક્ષગમણીના છોડમાં જ્ઞાનતત્ત્વ નથી. જો હોત તો કલોરોજર્મીના સ્પર્શથી અને તાપથી તેવું કાર્ય બંધ પડી જત અને તેથી તે લાગણી જતાવતો બંધ પડત અમિમાં ડીટાં બાળેલા લાગના ચત્તન વસનતુ કારણ તેઓએ એવું જતાવ્યું, કે રખસની નળીમાં પાણી ભરી તેને એક છેડે દળાણ કરવાથી જેમ બીજે છેડે પણ દળાણ થાય છે, તેમ છોડમાં રહેલા પાણીને લીધે તે ચત્તનવતન થાય છે. ઉક્ત વિદ્વાનોના પ્રતિવાદ અર્થે ગ્રામ બોજે જે પ્રયોગ કરી જતાવ્યો છે, તે અતિ આશ્ચર્યજનક છે.

લક્ષગમણીના પછા નાના રોપાને તેણે એવી સાવધાતથી ઉછેરી મોટો કર્યો કે, તેના કાળાપાંદાને કદી કંઈ પણ આધાત થાય નહિ. સારી માવજતથી ઉછેરેલો હોવાથી, તે રોપો સંપૂર્ણ મોટો થયો. સારે બીજા રોપાએને મુકાબલે સુદર અને સુદૃઢ જણાતો હતો. છતાં અનબ્યાસને લીધે, સદૃજ આધાતથી લાગણી જતાવવાની શક્તિ તેમાં ન હતી ઉપર્યુક્ત વિદ્વાનોના હેતુવા પ્રમાણે પાણી એ લાગણીતુ વાહક હોત, તો આ છોડ પણ લાગણી જતાવી શકત. આથી સાબિત થયું કે રોપામાંનું પાણીતુ તે લાગણી વાહક નથી.

લગ્નમણીમાં મનુષ્યની પેઠે જ્ઞાનતંત્રનું જળું છે. જેમ કેટલાક ધનવાન મનુષ્યો શરીરે હટપુટ હોવા છતાં અનભ્યાસથી કાર્ય કરી શકતા નથી, અથવા તેમાં નિર્જન જથ્થા છે તેમ પેસા રોપો અનભ્યાસને લીધે સફળ આધાતે લાગણી જતાવી શકતો ન હોતો. કાર્યના અભાવથી જે જ્ઞાનતંત્ર વિકળ થઈ ગયા હોય તેને જળપૂર્વક ચલાવવામાં આવે તો થોડા વખતમાં મૂળ પ્રકૃતિ ઉપર આવી જાય છે, અને સચક્ર જ્ઞાનતંત્રની પેઠે પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે, તે જ પ્રમાણે ઉક્ત રોપાને ગ્રીં ઓઝે વારંવાર આધાત અને ચલનવલન કરાવી સચક્ર બનાવેા, આથી તે અન્ય રોપાની માફક લાગણી જતાવતો થયો. આ રીતે તેણે ઉક્ત વિદ્વાનેના પ્રતિવાદ કરી જ્ઞાનતંત્રનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યું. વનસ્પતિનાં જ્ઞાનતંત્ર તેના શરીરના ઉડાણ પ્રદેશમાં ફેલાયલા હોવાથી બહારની અસર જલદીથી તેને થતી નથી. આ કારણથી લગ્નમણીના રોપાના ડીંદા બાળવા છતાં, અને કસોરોફોર્મની બાકમાં રાખવા છતાં, તે લાગણી જણાવી શકે છે. એટલે તે લાગણી જણાવવાનું કારણ તે જ્ઞાનતંત્ર જ છે.

જ્ઞાનતંત્રની શક્તિ સધળાં પ્રાણીઓમાં સરખી નથી, એટલું જ નહિ, પણ સધળાં માણસોમાં ઉદ્ભિજ્જમાં જ્ઞાન- પણ તે એક સરખી નથી હોતી. કોઈ માણસને સ્ટેટ ઉપર પેનનો જ્ઞાનતંત્રની કાર્યક્ષમ મસો થાય તે અસભ્ય થઈ પડે છે. રેતીથી વાદળ મળતાં જે શબ્દ શક્તિ થાય છે, તે મધુને બહુ કઠંઈ લાગે છે. વનસ્પતિમાં પણ આવી ભિન્નતા છે. કેટલાક રોપાના જ્ઞાનતંત્ર અતિ ઉત્તેજક ગ્લિનિયા પણ સરળતા જળવી શકે છે. વળી કેટલાક રોપા નબળા મનુષ્યની પેઠે થોડા આધાતથી ઉત્તેજાઈ જાય છે. એમ પ્રયોગો દ્વારા ગ્રીં ઓઝે સાબિત કર્યું છે.

જ્ઞાનતંત્ર દ્વારા લાગણીનું વલન યવામાં કંઈક સમય લાગે છે. માનવ શરીરમાં જ્ઞાનસંચાર દર સેકન્ડે ૧૧૦ ફીટની ગતિથી થાય છે. કેટલાક હલકી પક્તિના પ્રાણીમાં તે સંચાર દર સેકન્ડે ૫૦ ફીટથી વધારે હોતો નથી. વનસ્પતિમાં પણ જુદા જુદા છોડમાં ભિન્ન ભિન્ન વેગે જ્ઞાનસંચાર થાય છે એમ થોડાક ગણતરી ગ્રીં ઓઝે કરી છે. લગ્નમણીના સતેજ છોડમાં તે વેગ દર સેકન્ડે ૧૬ ફીટ હોય છે. છોડ બ્યારે થાંભલો અથવા દુર્બલ અવસ્થામાં હોય ત્યારે તે વેગ ઘટી જાય છે. અનેક હલકી પક્તિના પ્રાણીને મુઝાજલે લગ્નમણીમાં જ્ઞાનતંત્રની રચના વધારે સરળ અને કાર્યક્ષમ છે.

પ્રાણીના હૃદય જેવું કોઈ યત્ર વનસ્પતિના શરીરમાં છે, કે નહિ? તે અત્યાર સુધી વનસ્પતિ વૈજ્ઞાનિકોને માલમ ન હતું ગ્રીં ઓઝે “વનચાલક” નામના છોડમાં (ઉદભિજ્જ) માં પ્રાણીના હૃદય જેવા અંગની રોપ કરી છે. તે પ્રાણી હૃદયની પેઠે

સ્વતા સ્વદન યાકે છે, એમ પણ સિદ્ધ થયું છે “વનચાંચલ” ના પાંદડાનું
 ઝેર (હૃદય) સકોચાતુ, ખિલતુ વૈદ્યાનિહાતા જાણવામાં હવે, પરતુ યદ્યપ્ત સાધનના
 અભાવે પાંદડાઓ પોતાની મેળે થાથી ચલનવલન કરે છે, તેનો નિર્ણય થયો ન હતો.
 પ્રો. બોઝે પોતાનાં યત્નો દ્વારા તેનું ઇર્ષાત તેની પાસે જ લખાવી લીધું છે. યતે તેનો બેદ
 બોલી આપ્યો કે ‘વનચાંચલ’ ના પાંદડાનું ચલનવલન અને પ્રાણીહૃદયનું સ્વદન (યકે) એ
 બંને એક જ વ્યાપાર છે.

પ્રાણીહૃદય ઉપર ‘ઇયર’ નામના રાસાયણિક પદાર્થની વિવિધ અસર થાય છે,
 થોડા ‘ઇયર’થી તેની ક્રિયા ટૂંક પામે છે અધિક ‘ઇયર’થી તે કટાણી બધું પડે છે.
 સ્વસ્થ ‘વનચાંચલ’ ને કાચની હાડીમાં રાખી, તેમાં પ્રો. બોઝે થોડી ઇયરની બાર
 લખલ કરી, બાહ્ય વાતણમાં પેસતાં જ તેના પાંદડા જોરથી ચલનવલન કરવા લાગ્યા.
 બાહ્ય પ્રમાણ બદલાતાં તે ક્રિયા ધીમી પડી. અને અધિક ઇયરથી જેમ હૃદય ધીમે
 ધીમે મંદ થતું બધું પડે છે, તેમ તે ઊંડા પાંદડાનું ચલનવલન ક્રમેક્રમે બધું પડ્યું.
 વળી કોરોરોઈર્મની જેવી અસર પ્રાણીહૃદય ઉપર થાય છે, તેવી જ અસર “વનચાંચલ” ના પર
 થાય છે આથી પ્રો. બોઝને માલમ પડ્યું કે હૃદય જેવું સ્વતસ્સ્વદન અથવા વનસ્પતિમાં છે.

ઉપલી શોધ પછી પ્રાણીના સ્વતસ્સ્વદનની વ્યાખ્યા વિચારણીય થઈ પડી છે. પ્રાણીઓનાં
 સ્વત સ્વદન હૃદય શુ પોતે પોતાની મેળે જ યાકે છે? એ પ્રશ્ન વિદ્વાનો આગળ
 રાખી થાય છે? મૂકવામાં આવે તો તેઓ કહે કે, સરીસૃપી અદરથી ચક્તિ મેળવી હૃદય
 સ્વત સ્વદન કરે છે, પ્રો. બોઝને તે કશું જ નથી. તેઓ કહે છે કે, બહારની ચક્તિ વડે જેને
 અટકાવી કે અવાવી શકાય, તે અદરની ચક્તિનું કાર્ય હોઈ શકે નહિ તેમના મત પ્રમાણે પ્રાણીને
 ઉદ્ભિજનનું સ્વતસ્સ્વદન બહારની ચક્તિનું કાર્ય છે બહાર ચક્તિને અભાવ નથી હવા, પાણી,
 અજવાળું, વિદ્યુત્ આદિ સર્વ ચક્તિ, બહારથી આવી સરીર ઉપર કાર્ય કરી શકે છે તે પ્રમાણે
 હવા, પાણી, અજવાળું, વિદ્યુત્ આદિ બહારની ચક્તિઓ સરીરમાં આવી સ્વદન ઉત્પન્ન કરે છે.

મૃત્યુ પૂર્વે પ્રાણીસરીર ઉપર તેનાં ચિન્હો જણાય છે. પરતુ ઉદ્ભિજન ઉપર મૃત્યુનો
 ઉદ્ભિજનનાં, મૃત્યુ હૃદયો એટલા બધા ધીમે થાય છે કે, તેના મરણનો ખરો સમય
 ચિન્હો પ્રાણીની નક્કી કરી શકાતો નથી. પાંદડાં અથવા ડાળીઓ ઉપરથી તેના મર-
 સમાન છે. જુનું જુનુમાન થઈ શકતું નથી મરણ પછી પણ કેટલાક દિવસો સુધી
 ડાળાં, પાંદડાં કાઈ વાર તાજાં જણાય છે. પ્રો. બ્રાઉનચર્ચે પ્રયોગો દ્વારા તે ચિન્હો જોયા છે.

પ્રથમ પ્રયોગ તેજી સજ્જમણીના હોડ ઉપર કર્યો હતો. સજ્જમણીના પાંદડાંની સંખ્યા મંત્રની લેખિની નોડે નોંધેલ. પાંદડાં હાથીચાલી, ઉચાંનીચાં થઈ, લેખિની દ્વારા પોતાની રિયનિ જણાવવા સાચાં. પ્રયોગમાં હોડને ગરમી આપવાની ગોઠવણ કરી હતી. ધીમે ધીમે ગરમી શક્તિ પામતી થઈ, તેમ હોડ વધારે ચળવળ કરવા લાગ્યો. પણ આથી, તે મરણોન્મુખ છે, એમ જણાતું ન હતું. ગરમીનું પ્રમાણ ૩૦ ઉપરથી ક્રમે ક્રમે ૪૦, ૫૦ મનાં યંત્રના ફલક ઉપર ચલન-વલનનું પ્રમાણ ધટતું જણાયું. ગરમી વધી ૬૦ પર પહોંચી ત્યારે તાપથી કક્ષાત થઈ, બળ પૂર્વક દ્વિસયાસ કરી તે હોડ જડ થઈ ગયો. આ અંતિમ દ્વિસયાસને મરણ પામતી વખતનાં તાણ (spasm) સિવાય બીજું શું કદી શક્ય ? તાણ પાંદડાંને તાપ પર ધરનાં તે પોતાની મેળે સંકોચાઈ ચલનવલન કરે છે. તાપ એ જ એક કારણ નથી. પાંદડાંને મરતાં થતું કુખ્ય અથવા તાણ એ પણ તેનું કારણ છે. ગ્રાણીની પેટે, ઉદ્ભિજનનું પ્રત્યુ પણ કરણુજનક દ્રવ્ય, એમ પહેલાં વૈજ્ઞાનિકોને કલ્પના પણ થતી ન હતી, તો અન્યની શી વાત ?

ઉદ્ભિજ્જી જીવનપ્રણાલિ જણવા માટે ગ્રી-એન્ડ્ર પ્રયોગ કરવા માંડ્યો, ત્યારે આગળનાં તે ગ્રી-એન્ડ્રે પોતે વિષયને સમજતાં યત્રો તેમને જડ રમણ જણાયાં. વનસ્પતિને લગતા શોધી કાઢેલાં યત્રો. તેમના સપળાં પ્રયોગોમા વપરાતાં યત્રો, તેમનાં પોતાનાં શોધી કાઢેલાં છે. તે યત્રો જે જે કાર્યને માટે જનાવેલાં છે, તે તે એટલા સૂક્ષ્મ ફેરફારની નોંધ રાખનારાં છે કે પશ્ચિમના વિદ્વાનોને પણ તે વિસ્મયકર થઈ પડે છે. ગરમી, ઠંડી કે આવાતથી જે સામાન્ય પરિવર્તન થાય તે પણ તેમાં રપટ જણાય છે. જાનતંત્ર મારફતે જાનસચાર થતા જે સૂક્ષ્મ સમય ભય છે, તેની પણ મણતરી, ગ્રી-એન્ડ્ર પોતાનાં યત્રો દ્વારા કાઢી શક્યા છે. તેમનું જનાવેલું “ક્રોનોમીટર” નામક યંત્ર પ્રતિ સેકન્ડે હોડમાં કેટલી શક્તિ થાય છે તે જણાવી શકે છે. આ યત્રો કેટલાં આશ્ચર્ય-જનક છે, તે જોનાર જ જણી શકે ?

વિજ્ઞાનના સર્જનમાં એ શોધાતું અતિ મહત્ત્વ છે, એમ જ્યોતે સ્વીકાર્યું છે. ઉદ્ભિજ્જીના વ્યવ-જ્ઞાનદારિક દૃષ્ટિએ પણ તે ઘણી ઉપરોચી થઈ પડવાને દારિક ઉપયોગ. સંભવ છે.

આ જમાનામાં ઉત્પન્ન થતાં નાના પ્રકારના રોગો માટે નવાં નવાં ઔષધો, અને રસીઓ વગેરે વિદ્વાન વેલો તૈયાર કરે છે. પણ સપૂર્ણ ચુલુકોષ જલ્પમા પહેલાં મનુષ્યો ઉપર તેના પ્રયોગ થઈ શકતો નથી. આથી બીયારાં નિર્દોષ ગ્રાણીઓ ઉપર અજમાય થાય છે અને અજમાય કરતાં કરતાં બિયારાં સંકટો ગ્રાણીના જીવ ભાય છે. દલે જોવા વિચારી ઔષધોના પ્રયોગો અવિચારમાં વનસ્પતિ ઉપર કરી શકાયો, એમ ધારી-ચકાવ.

મનુષ્યોને પક્ષાપાત, મસકા આદિ અનેક જ્ઞાનતંતુના રોગ થાય છે. જ્ઞાનતંતુના કાર્ય સમયે જગતનું જ્ઞાન હજી બહુ અપૂર્ણ છે, તેથી તેવા રોગોની જરામર ચિકિત્સા થઈ શકતી નથી. વળી ઉત્તમ પક્ષિનાં પ્રાણીઓની જ્ઞાનતંતુરચના એટલી જટિલ છે કે, જ્ઞાનતંતુના રોગોના પ્રાણીદેહમાં નિર્ણય કરવો કઠણ થઈ પડે છે. પરંતુ વનસ્પતિના જ્ઞાનતંતુની રચના સુઝામતે ધણી સરળ છે. આથી વનસ્પતિના શરીરમાં જ્ઞાનતંતુના રોગોની ચિકિત્સા કરવી સહેલી થઈ પડશે. આમ મનુષ્યના જ્ઞાનતંતુના રોગોની દવા વનસ્પતિ ઉપરથી નક્કી થઈ શકશે.

કયુ ખાતર કયા પાકને અનુકૂળ આવશે, તેનો નિર્ણય કરવાને પાક ઉપર મહીનાઓ સુધી અંખતરા કરવામાં આવે છે તોપણ ધણી વાર જોઈએ તેવો નિર્ણય થતો નથી. પરંતુ 'ફેરોગ્રાફ' જેવા યંત્રો મારફતે કયુ દ્રવ્ય કયા રોપાને અનુકૂળ છે, તે યોગી પળોમાં નક્કી કરી શકાય છે. આથી ઝેડુતોની ઘોટી મુશ્કેલી દૂર થશે.

આપણા વાર્ષિક સમારંભો.

(અનુસંધાન ૪૪ થી ૫૦ થી)

૩. બ્રાહ્મપરિષદ

લેખક—રા. મણીલાલ છે. પારેખ, બી. એ.

જ્યા ડિમેન્શનમાં મુખર્ધિમા કોમેસની સાથે જે કોન્ફરન્સ બરાઈ હતી તેમાંની એક કોન્ફરન્સ *Theistic Conference* પણ હતી. આ કોન્ફરન્સ કેટલાક વર્ષો થયાં બાદ સમાજના લોકો તરફથી ભરવામાં આવે છે અને તેમાં બ્રાહ્મસમાજે અને પ્રાર્થનાસમાજોના સભાસદો જ ભાગ લે છે. ડિમેન્શન મહિનાની આખરના એક અડીવાડીઆમાં એટલી બધી પરિષદો ભરાય છે કે ભાગ્યે જ એક કે બેમાં જેવું જોઈએ તેવું કામ થતું હોય. ખરી રીતે જોતાં જુદા જુદા ધર્મના મંડળોની સલાહ ભરવાનો એ વખત નથી તોપણ દેખાદેખીથી કેટલુંક તે પ્રમાણે સર્વ મંડળોમાં થતું જાય છે. આ કારણને લઈને આ બ્રાહ્મ પરિષદમાં બહુ સર્વોપકારક કામ થાય તે લગભગ અશક્ય છે તોપણ કોઈ કોઈ થીઈસ્ટીક કોન્ફરન્સ સારી ભરાય છે અને તેમાં કામ પણ સારું થાય છે. આ વખતે મુખર્ધિમા જે કોન્ફરન્સ બરાઈ હતી તે કેટલીક રીતે સારી હતી અને તેમાં કેટલાક વિષયો સારી રીતે ચર્ચાયા હતા. પણ આ કોન્ફરન્સમાં સર્વથી વિશેષ ઉપયોગી તો તેના પ્રમુખ કલકત્તાના પ્રસિદ્ધ ઓલિવરનલ ઓ. ડા. નીલ રતન સરકારનું બોળણ હતું. એ બોળણ એવું તો સારું હતું કે ભાગ્યે જ, કોઈએ આમગની થીઈસ્ટીક

કાન્દર-સર્મા તેવું બાપણુ આપ્યું હોય. તે ખરેખર થઈ જ મનનીય છે અને તે આ દેશના દરેક દિતેન્દ્રુએ બની શકે તે વચ્ચે જોઈએ. તે બ્રાહ્મસમાજના ધર્મનો અને ઇતિહાસનો ધણો સારો ચિતાર આપે. અને તેમની વિચારશ્રેણી અને ભાષા જન્મે બહુ ઉંચા પ્રકારના છે. તે વચ્ચેના જ એમ કાજે કે એ તો બગાળી જ લખી શકે, કારણ કે આપણા યુગરૂત કે દક્ષિણમાં એ બંને આગળ વધેલા છે તે છતાં, આવી ભતની વિચારશ્રેણી હજી ઉત્પન્ન થઈ નથી. એ વ્યાખ્યાનનું પ્રધાન લક્ષણ કહીએ તો તે ધર્મનો અતિ ઉચ્ચ ઉદાર ભાવ છે કે જે ભાવને માટે બ્રાહ્મ-સમાજ પહેલેથી જ ગોચરીતે પ્રસિદ્ધ છે. ધર્મ સમ-વધનો ભાવ, અથવા સાધારણ ભાષામાં કહીએ તો મન ભાવ, ખડન નહિ પણ મનનો ભાવ આ વ્યાખ્યાનમાં બહુ સારી રીતે પ્રકા-શિત થાય છે, અને તે નીચેના ટાકેલા તે વ્યાખ્યાનમાંથી કેટલાક વચ્ચેનાથી જણાશે.

ડૉ. સરકાર પોતાના ભાષણની લગભગ શરૂઆતમાં જ કહે છે કે “જેને આપણે અત્યાર સુધી પ્રેતપૂજા, પ્રાણિપૂજા અને એવાં બીજા નામ આપી અને વહેમો ગણી તિરસ્કારીએ છીએ તે માનવી જીવનના વિકાસનો એક ક્રમ છે તેથી પણ તે વિશેષ છે: તે એમ બતાવે છે કે મનુષ્યો ઇન્દ્રિયોના જ કે પડદાને ચીરીને કાઢી અગોચર વસ્તુ અને અલૌકિક શક્તિ જોવા મળે છે, જો કે તે શક્તિનાં ચિન્હો બહુવામાં અને વિચારવામાં તેની જૂલ પણ થતી હોય,.....એ ખરું છે કે આપણે આપણા જીવનના વિકાસમાં એ ક્રમા ઓળંગી ગયા છીએ પણ તે કારણથી તેવા ક્રમા પ્રત્યે દ્વેષાવધી જોવાને આપણને કશો અધિકાર નથી.”

ઐતિહાસિક એકેશ્વરવાદો સમષ્ટે બાલતાં તે કહે છે કે “પૃથ્વીના મોટા ઐતિહાસિક એકેશ્વરી ધર્મો, જેવા કે ખ્રિસ્તિ, મુસલમાન, વેષ્ણવ કે શૈવ વગેરે ધર્મોમાંના પ્રત્યેક આપણને ધણી ધણી અને વિધવિધ શક્તિ સીખવે છે. એટલું જ નહિ પણ આ ઐતિહાસિક ધર્મો એક રીતે આપણા સાર્વજનિક ધર્મ કરતાં ચડીઆતા છે, અને તેથી આપણા એકેશ્વરવાદે પણ ઐતિ-હાસિક થઈ મનુષ્યજાતિનું આધ્યાત્મિક જીવન પામી જીવત અને સમગ્ર થવું જોઈએ, નહિ તો એ ધર્મ માત્ર એક આશી ખ્યાલ રહેશે, અને તેથી કદાચ મોટા ભાગના જીવનમાં તે થોડે અગ્રે ઉતરે પણ પૂર્ણ અર્થે તો તે ઉતરવાનો નહિ જ.

હિન્દી એકેશ્વરવાદ સમષ્ટે બાલતાં તે કહે છે કે “આ હિન્દી એકેશ્વરવાદમાં, ભૂતકાળમાં, તેના મૂળ જોતાં કેટલીક રીતે સર્વ ઇતિહાસનો તેમા સમાવેશ થયેલો જોવામાં આવે છે, અને તે લક્ષણ આધુનિક સમયના આપણા નવા શિષ્યશ્રી દિન પ્રતિદિન વધતું જશે. વળી આપણા યુગના સર્વાન્ય શુદ્ધિમાન મનુષ્યોને અધિકાધિક અંશે એમ લાગતું જાય છે કે ભવિષ્યનો ધર્મ પણ તેવા જ રીતે સર્વ ઇતિહાસમય થશે અને મનુષ્યજાતિના ધર્મમાં બૌદ્ધ, હિન્દુ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તિ, એ ચારે ધર્મોને એકેક રચાન મળશે.

૩૧. સરકારે ઠીકી ધર્મસમન્વયની દૃષ્ટિ જતાતી છે તે આ વચનોપરથી જરાજર દેખાઈ આવે છે. આ *Theism*, કે આલ્હધર્મ, જેને ૩૧. સરકાર યુગધર્મ કહે છે તેના આ સમન્વયના લક્ષણો બનાવ્યા પછી, ૩૨. સરકાર તે યુગધર્મનો અને તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને કળા વગેરેનો સંગ્રહ બતાવે છે, અને ત્યાર પછી તેને સખધે પ્રાર્થના, સ્વાતંત્ર્ય અને પાપ અને દુષ્ક્રિયા વિષયો થયે છે અને ત્યાર પછી સમાજ સેવા અને આલ્હધર્મમંડળીની સેવાના કેટલાક પ્રકાર બતાવે છે. આ બધું સારી રીતે કયા પછી આ યુગધર્મની સરખાત અને તેની પ્રગતિ આપણા દેશમાં ઠીકીરીતે થયાં તે બહુ જ સુદૂર રીતે આપતાં તે કહે છે કે આલ્હસમાજની ઉત્તરોત્તર ત્રણ અવસ્થા થઈ છે અને તે ત્રણ અવસ્થાઓ આલ્હસમાજના ત્રણ નેતા, રામ રામ મોહનરાય, મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર અને બ્રહ્માનંદ કેશવચંદ્ર સેનના જીવન અને કાર્યો સાથે ગુણાયેલી છે, અને આ ત્રણ અવસ્થામાંની પહેલીમાં બ્રહ્માનો વિચાર પ્રધાન હતો, બીજીમાં પરમાત્માનો વિચાર પ્રધાન હતો અને ત્રીજીમાં ભગવાનનો વિચાર પ્રધાન હતો.

રામ રામમોહનરાય સખધે સખતા તે કહે છે કે તે એક પુરુષમાં લગભગ ૭ સાત પુરુષોનો સમાવેશ થયેલો હતો અને તે ઉપનિષદ કાળના હિંદુ, અગ્નેશ્વરી બૌદ્ધ, શુદ્ધિપ્રધાન મુસલમાન, જોશ્વરવાદી ખ્રિસ્તિ, વગેરે સર્વ એકીકાળે હતા, અને તે ખરેખર નવા યુગની ધનારી નવી પ્રગતિના નેતા અને નવા સાર્વભૌમિક ધર્મના એક પેગમર અને એક સાર્વભૌમિક પુરુષ હતા.

મહર્ષિ-દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર સખધે તે કહે છે કે “તે આ નવા ધર્મના જીવન-મુક્ત પુરુષનું દર્શન આપે છે અને તેણે આધુનિક સમયમાં કેવા રૂપ યતુ જોઈએ તેનું ધણું ઉચ્ચ દર્શન આપી આ સાર્વભૌમિક ધર્મની ઘણી મોટી સેવા બનાવી છે.”

બ્રહ્માનંદ કેશવચંદ્ર સેન સખધે તે કહે છે કે “તે ધર્મના ક્ષેત્રમાં એક-સર્વોત્તમ ભક્ત કવિ *creative artist* નું દર્શન બતાવે છે. જાણે કેમ સમસ્ત માનવજાતિના ધર્મના રહેલા દનિકાસમાં રહેલા મહાન સિદ્ધાંતો તેને પોતાના જીવનમાં ઉતારવા હોય એમ લાગે છે. તેણે આપણને યોગાત્મા જ નામ આપતાં નીચેના મહાન સિદ્ધાંતો શીખવ્યા છે — મહાપુરુષનો સિદ્ધાંત, દિવ્યમર્મ અને પ્રજ્ઞાના યુગનો સિદ્ધાંત, ખ્રિસ્ત-દેવદાણી પેગમરોની મંડળી, સાધુ-માત્રા, સર્વ આત્માઓનો યોગ. અદૃશ્ય ધર્મમંડળી, પ્રેરિતોનો દરબાર, આદિશિવાદ, નવ આત્મીયતા અને નવ હોમ, નવ સદિતા, બાત્તવર્ણિય આલ્હસમાજ, સક્રિયાન, બ્રહ્માર્સન, જાતિની ઘેલછા, યોગ અને ભક્તિ, કર્મ અને જ્ઞાનનો સમન્વય, જીવનવેદ, સત્તાર સુધારો અને જીવનનો કાયદો, પણ આ સર્વથી વિશેષ તેણે જે આપ્યું છે તે તેનું સર્વ ધર્મ અને સર્વ વિધાન દર્શન છે કે જે અવિધ્યના ધર્મના ઇતિહાસનું એક મહાન જ્યોતિષ થઈ રહેશે.”

પ્રમુખનું વ્યાપણ.

કોઈપણ ડૉનર-સના કાર્યક્રમમાં પ્રમુખનું વ્યાપણ ઘણું અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. સર દોરાબજી ટાટાનું વ્યાપણ વિચારશીલ, વ્યાવહારિક, સંમીન સૂચનાઓવાળું હતું. દેશની ઔદ્યોગિક ઉત્પત્તિ માટે પોતાના દેશબંધુઓને ન ગમે એવા વિચારો પણ દિગ્મતભરી રીતે સ્પષ્ટ કાપામાં તેમણે દર્શાવ્યા હતા. હિસાબની વેગભરી કાવનાઓને ખસે અનુકાવના કરેલ વિચારોથી તે અક્તિ બન્યું હતું. પરદેશથી આવતી વસ્તુઓને આ દેશમાં બનાવવાને માટે આ દેશના હુનર ઉદ્યોગોને કેવી રીતે ખીસવવા તે પ્રશ્નના જવાબમાં સર દોરાબજી ટાટાએ બે ઉપયોગી સૂત્રોનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું. (૧) 'સ્વાશ્રય અને' (૨) વિદ્યાનના ઉચ્ચ જ્ઞાનની આવશ્યકતા—*to weed sciences to Industry.*

અસારે દેશમાં એવો વિચાર પ્રસરી રહ્યો છે કે સરકારે પોતે નવા ઉદ્યોગો કહાડવા તથા તેને પગભર કરવામાં દેશના લોકોને પ્રત્યેક સ્તરીન મદદ કરવી. સર દોરાબજી ટાટા આ ફરજ સરકારની છે એમ સ્વિકારવાની ના પાડે છે. તેઓના મત પ્રમાણે "the main duties of Government are to conduct a scientific survey of the resources of the country, to place full information before the country in the most instructive manner possible; to provide reasonable transport facilities and to insure demand by giving to the products of indigenous industry their own custom and so far as possible that of large public bodies." આ ઉપરાંત બહુ કાર્ય પ્રગલ્ભ પોતે જ કરવાનું છે. હુનરઉદ્યોગના અખતર, ખનિજ પદાર્થો ક્યાં અને કેટલા જગ્યામાં નિષ્કાં છે તેની તપાસ, તે જગ્યાને એકમ કરવાને માટે કર્યું સ્થળ વધારે અનુકૂળ પડશે તેનો વિચાર, તથા તે વસ્તુઓ કેવી રીતે ખનિજ પદાર્થમાંથી બનાવવી તથા તેને કઈ મારકેટમાં વેચવી—આ સર્વે જાણતોનું નિરાકરણ પ્રગલ્ભ પોતે જ કરવાનું છે. તે ઉપરાંત "Natural Protection" અર્થાત અનુકૂળ સ્થળમાં અનુકૂળ હુનર ઉદ્યોગ સ્થાપવાથી તે સ્થળને ધીધે મળતા કુદરતી લાભો કેવી રીતે મળે તેનો વિચાર કરવો યજ્ઞો જરૂરનો છે એમ દર્શાવ્યું હતું. સ્વાશ્રયના સંમીન પાયાપર ઉભા રહ્યા છતાં આ દેશની કેટલીક વસ્તુરિતિ એવી છે કે જ્યાંસુધી સરકાર તેમાં ફેરફાર કરે નહિ ત્યાં સુધી હુનરઉદ્યોગની ધર્માસરતનું સખળ ચલુતર થવું શક્ય નથી, સર દોરાબજી ટાટાએ સ્પષ્ટરીતે જણાવ્યું હતું કે ઈંગ્લેન્ડે પણ "protection" સંરક્ષક નીતિ અમલમાં મૂકી હતી. હિન્દુસ્થાનને સ્વાશ્રયની સાથે સાથે "fiscal autonomy"—પરદેશથી આવતા માલ ઉપર જઠાત નાંખવાની સ્વતંત્રતા મળશે નહિ ત્યાંસુધી પરદેશથી આવતા માલની સામે પોતાના માલનો પ્રચાર કરાવવાને તે શક્તિમાન થશે નહિ.

દરેક દુકાનને માટે ચાર વસ્તુઓ આવશ્યક છે. અનિવરણ્ય, મજૂરી, કૃષીટલ, અને ટેકનીકલ સ્કીલ અથવા સાધન-સ. આ ચારમાં સર-ટાટા સાધનને પ્રથમ સ્થાન આપે છે. તેમના મત પ્રમાણે વિજ્ઞાનના ઉંચા જ્ઞાનના પ્રચારની તથા વ્યવસ્થાપૂર્વક કરવામાં આવતી શોધખોળની દુકાન ઉદ્યોગની ઉત્પત્તિને માટે આવશ્યકતા છે. તેઓ કહે છે કે

"A wide diffusion of the highest scientific and technical education amongst a population is a condition congenial to the appearance of the great captain of industry." અને આ પ્રકારની-ટેકનીકલ તેમ જ વિજ્ઞાનના ઉંચા જ્ઞાનના બને તેટલા પ્રચાર લેણામાં થાય એવા સાધનો ચોખ્ખાની ગળીર દરજ્જા સરકારની છે એમ તેઓએ પ્રમુખ ભાષામાં ઇસ્ટીબ્લ હાઉસ લોકોમાં વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન વધે, આપણા કારીગરોને ટેકનીકલ જ્ઞાન મળે,

મ્યુશીયમ અને પ્રદર્શનાદાતા દેખના દુકાન ઉદ્યોગને લગતું જ્ઞાન ગૃહે ગૃહે પહોંચે, અને મજૂરીનું ધીરજી વધારે સંગીન બને તે માટે દરેક માણસને કેળવણી આપવાની સગવડ થાય-આ વસ્તુઓ ઔદ્યોગિક ઉદ્ધારને માટે આવશ્યક છે.

આપણા પોતાના લોકોએ દુકાન ઉદ્યોગની જાળવણી કેટલા બધા સદાકાર કરવાનો છે તેનો ખ્યાલ જાપાનીસ મીલ એસોસિએશનના કાર્યપરથી આપ્યો હતો. આપણા યુવકોએ જો ઉદ્યોગની ઠોઈ સરચાને ધીરે જુલુ હોય તો નીચેથી પગથીયેથી ઉપર ચડતાં ચીખવાની તથા *"export"* જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે તથા *"get those spirit"* સંપાદન કરવાની આવશ્યકતા છે એમ બાર ઇંધને કહ્યું હતું. અતમાં સર દોરાબજી ટાટાએ પોતાના દેશબુએને *"Educate, organize, Co-operate"*, એવા ત્રીસાદિત ચબ્દોમાં પોતાનો સંદેશ આપ્યો હતો. હિન્દની ઉત્પત્તિનો મેટિા આધાર દુકાન ઉદ્યોગની સંગીન ખીલવણીપર આધાર રાખે છે એવી તેની હદ માન્યતાનો સ્વીકાર દેશપ્રેમી હૃદયમાં જોડાયે વધારેને વધારે વિચારપૂર્વક થશે તેટલા હિન્દની આર્થિક સમૃદ્ધિના હીવસો પાસેને પાસે આવશે. હમે સર દોરાબજી ટાટાને તેમના હિન્દમતભાષાં અને વિચાર-શીલ આપણને માટે હમણા અતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન આપીયે છીએ.

કસાવો.

જૂ વર્ષની માફક આ વર્ષે પણ જૂલા જૂલા કસાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા તેમાં દરેક યુનીવરસીટીમાં ટેકનોલોજીની ફેકલ્ટી સ્થાપવાના તથા ટેકનીકલ સરચાએનો વિકાસ કરવાનો તથા તેની સખ્યા વધારવા તથા પ્રાથમિક માધ્યમિક શાળાઓમાં ધીમે ધીમે ટેકનીકલ જ્ઞાન આપવાની ગોઠવણ કરવાના કસાવે ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. આવી વ્યવસ્થા વગર દુકાન ઉદ્યોગને માટે વિજ્ઞાનના જે ઉંચા જ્ઞાનની જરૂર છે તે કેમ મળી શકશે ? જહાતના સંબંધમાં સ્વતંત્ર સત્તાની માંમણી, એકસાધિક ડ્યુટીસ કલેક્ટી નાંખવાની સખળ અરજ, અને ઇન્ડસ્ટ્રીસ સંગીન

પાયાપર મૂકવાના મર્જો યોજવાની સરકાર તથા પ્રજા ઉભાપને વિચારિ, ઈ-૩૨૬૧૫૯ એન્કા ક્રેડાડવાની આવરપકતા, દેશમાં જનતા માલ દેશમાંથી જ ખરીદવાની પદ્ધતિને વળગી રહેવાને માટે સરકારને કરેલો આગ્રહ-આ જાણુવા લાયક કરાવે હતા. અંતર્માં હમે એટલું જ ઉચ્છીડુ કે ભારતવર્ષના ઉદારને માટે તેની રાષ્ટ્રીય અર્જિતઓના રચને જે અરેલો એડવાની જરૂર છે- રાજકીય સ્થિતિ સુધારવાની સતત હડત અને ઔદ્યોગિક ઉત્તતિ માટે નિશ્ચીન પ્રયાસ, સર દોરાજી ટાટાએ ગેરસમજ થાય એવી રીતે કહેલા "Showy" સંખ્દપર મારામારી નહિ કરતાં ઔદ્યોગિક ઉત્તતિ કરનારા અન્યને હિન્દને ધણી આવરપકતા છે એ ગળીર વિચાર મનએ પેલાના સ્મરણપટપર હમેચને માટે કાલરી રાખવા જેવો છે.

વર્તમાન ચર્ચા.

લેખક —૧, મનમુખલાલ આત્મારામ માસ્કર, બી.એ., એલ.એલ., બી.

૧. મેટ્રીક્યુલેશન—યુનીવર્સીટીની સત્તા અને સ્વાતંત્ર્ય ઉપર તરોપ.

૧.

"The policy of direct attack had been given up by Government and the policy of attrition was begun. The present proposal of Mr. Sharp inaugurated that policy of attrition. The Government did not seem content with the new powers which it enjoyed under Lord Curzon's Universities' Act, by which it possessed the right of nominating the majority of fellows. The next step for them would be to ask the Government of India to amend the present act of Incorporation, abolish the University and put the whole thing in the hands of the Educational Department."

Sir Ramkrishna Bhandarkar.

જે વખતે હમારા દેશના રાજ્યતંત્રમાં હમને વધારે ને વધારે ભાગ મળવો જોઈએ તથા હમારા અવાજ વધારે ને વધારે સંજળાવો જોઈએ એવી દરેક પ્રજાના માનુષી દહની માનણી સમસ્ત હિન્દ એકે અવાજે કરી રહ્યું છે તે વખતે યુગાઈની યુનીવર્સીટીના દરતમાં કેળવણીના વિષયમાં જે કઈ થોડી ધણી સત્તા છે તે નષ્ટ કરવાની એક દરખાસ્ત તા. ૧૯ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૬ ના દીવસે યુનીવર્સીટીની સલા સમક્ષથી ઓવરેનલ બી. સાર્પે સામ્યા

ઓપરેટકર, (દાસ્પરસથી બરપુર.) ૨. ૦-૮-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, યુગાઈ.

હતા. આ દરખાસ્તની સામે યુનીવરસીટીની સ્વતંત્રતા અને સત્તાને અમર રાખવાને માટે સર નારાયણરાવ ચંદાવરકર, સર રામકૃષ્ણ બાંદરકર, ધી ઓનરેબલ મીં સેતલવાડ તથા ધી ઓનરેબલ મીં પ્રાંજપેએ જે હિંમતભરી લડત ચલાવી હતી તે માટે હમે તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ. મીં ચાપેની દરખાસ્તની મતલબ એ હતી કે હાલમાં લેવામાં આવતી મેટ્રીકયુએસન તથા સ્કુલકાઉનસની પરીક્ષાઓ કઠાડી નાંખવી અને તે ઉપરને સ્થાને એક નવી પરીક્ષા લેવી. આ પરીક્ષા લેવાની સર્વ સત્તા-પરીક્ષકો નીમવાની તથા અન્ય સર્વ વ્યવસ્થા કરવાની-સરકાર અને યુનીવરસીટીના નીમેલા પ્રતિનિધિઓના એક સમુદાય બોર્ડને સોંપવી. એક વખત યુનીવરસીટી આ નવી પરીક્ષાના સર્વપ્રકાર નિયમો બાધે પછી તેને લગતી સર્વ સત્તા બોર્ડના હાથમાં જ રહેશે. આ દરખાસ્તની પૂર્વેના હુકમ વૃત્તાંત જાણવા જેવા છે. સર ઓલફ્રેડ હૉપકીન્સનને યુનીવરસીટીના પ્રમોના સમ્પ્રદર્શ સલાહ આપવાને માટે માત્ર ગવર્નર સર જર્જ સીન્ડેમ કલાઈના ખાસ આમંત્રણે યુનીવરસીટીએ અત્ર આમંત્રણ કર્યું હતું એ સુવિદિત છે. તેઓએ મેટ્રીકયુએસનની પરીક્ષાના સમ્પ્રદર્શ કેટલીક સુચનાઓ કરી હતી. તે ઉપર સીન્ડેમની એક સમજમીટીએ વિચાર કર્યો હતો અને એવી બહામણ કરી હતી કે આ પરીક્ષાને લગતા પ્રશ્ન પર વિચાર કરવાને એક કમીટી નીમવી અને સરકારને તેના પ્રતિનિધિઓ આ કમીટીમાં જોડાવાને મોકલવાની વિનંતિ કરવી. તે વખતે યુનીવરસીટીની સ્વતંત્રતાના ખવજને હમેસા ઉચ્ચ અને અચળ રાખનાર સર શીરોજીલાલ મહેતાએ એક મીનીટ કરી ફાઈનલ હતું કે આવી રીતની નોંઈન્ટ કમીટી નીમવાની બહામણ હું પસંદ કરતો નથી કારણ કે તેથી યુનીવરસીટીની સ્વતંત્રતા અને બધારણને મેટા ધક્કો પડ્યાંયશે તથા માધ્યમિક કેળવણીની પ્રગતિમાં મેટા વિધો આવશે. આ બાબત ધણી મંદસ્વની છે, આવી કમીટી નીમવાનો હક સેનેટનો છે, અને યુનીવરસીટી આવી રીતે ઘાતાની સત્તા અન્યને સોંપવાં તૈયાર છે કે નહિ એ અમલના પ્રમો નિર્ણય સેનેટ કરે સારાપછી જ આવી કમીટી નીમવી મોગ્ય ગણાય. સર શીરોજીલાલની આ મીનીટની અવગણના કરી મીન્ડિફેટ આખરે એક નોંઈન્ટ કમીટી નીમી અને તેણે કરેલા રીપોર્ટને બહાલ રાખવાની દરખાસ્ત ઉપર જણાવ્યું તેમ મીં ચાપે આણી હતી.

આ દરખાસ્તને અને જે ઘાટા પ્રમો ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે મેટ્રીકયુએસનની પરીક્ષા લેવાની જે સત્તા યુનીવરસીટીના હસ્તમાં આજન્મથી છે તે તેણે અન્યને આ માટે સોંપવી તે પરીક્ષાના ધારણમાં, અવગણનામાં કે તેની બાધકતામાં મુધારા કરવાની જરૂર હોય તો તેમ કરવાને યુનીવરસીટી સુલ્લસક્તિવાન નથી? ખીજે પ્રશ્ન

એ છે કે હાલની મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષાના સંતર્પમાં જે જે ખામીઓ જણાઈ હોય તે પર વિચાર કરી તે દૂર કરવાને કયા કયા માર્ગો ચાખવા તેના નિર્ણય કરવો.

પ્રથમ પ્રશ્ન ધણો ગંભીર છે માધ્યમિક કેળવણીને અને ઉચ્ચ કેળવણીને એવા એવા નિકટ સંબન્ધ છે કે માધ્યમિક કેળવણીના નાવનું સુખાન યુનીવર્સિટીના હસ્તમાં જ રહેવું જોઈએ, મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષાને લીધે જ માધ્યમિક કેળવણી પર યુનીવર્સિટી સત્તા ભોગવે છે. યુનીવર્સિટી જે પોતાની એ સત્તા અન્યને આપી દે તો તેથી માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીની પ્રગતિને જખરો ફટકો પડશે. છેલ્લા ૭ સાત વર્ષો થયાં સરકારે યુનીવર્સિટી પ્રતિ જે વલણ બતાવ્યું છે તથા જે વર્તન રાખ્યું છે તેથી સ્વાભાવિક રીતે યુનીવર્સિટીને સરકાર વધારે *officialise* પોતાનું ખાતુ બનાવવા માંગે છે તથા માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીની પ્રગતિ અટકી પડી છે એવા વિચારે જનસમાજ પર પ્રમળ અસર કરી છે. મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પ્રતિ સરકાર છેલ્લા ત્રીસ વર્ષ થયાં અણગમો બતાવતી આવી છે અને તે કદાહી નાંખવાની તથા તેમાં સુધારો કરાવવાની સીધી કે આડકતરી રીતે યુનીવર્સિટીને ફરજ પાડી છે. સર નારાયણ ચંદ્રાવરકરે મી. સાર્વેની દરખાસ્ત પર ચર્ચા કરવાને બદલે સેનેટની સલાહ અરખાસ્ત કરવાની જે દરખાસ્ત મૂકી હતી તે ઉપર એક અગત્યનું, ગંભીર, અને દિગ્ભ્રમભર્યું લાવણું. ઠરું હતું અને તેમ કરતાં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પ્રતિ સરકારે છેલ્લા ૫૦ વર્ષમાં કેવું વલણ બતાવ્યું છે તેનો ધણો અર્થસૂચક ઇતિહાસ કહ્યો હતો. ૧૮૬૬ માં સરકારે એવું ઠરું હતું કે મેટ્રીક્યુલેટ્સ સરકારની નોકરીમાં કામ કરવાને લાયક નથી અને તેથી સરકારી નોકરીને માટે લાયક થાય એવી બીજી પરીક્ષાની યુનીવર્સિટીએ ગોઠવણ કરવી. આ વિરસિ અનુસાર યુનીવર્સિટીએ સ્કુલશાઈનલની પરીક્ષાની યોજના કરી અને તેના અભ્યાસક્રમની ગોઠવણ સરકાર પર મોકલી આપી પણ સરકારને તે ખસક પડી નહિ. ૧૮૮૬ માં સ્કુલ શાઈનલની પરીક્ષાના નિયમોમાં ફેરફાર કરવાની સરકારે યુનીવર્સિટીને આજ્ઞા કરી. તે વખતે યુનીવર્સિટીની સ્વતંત્રતાને માટે અગ્ર દિગ્ભ્રમથી લડનાર સેનેટરોએ સરકારને જે જવાબ આપ્યો તે હાલના સેનેટરોએ બહુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. “*Its existence and constitution imply that it is the best available authority on the subjects that fall within its cognizance.*” તે ઉપરાંત સર બ્યૅન્જ કલાકે ૧૯૧૦ માં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા કદાહી નાંખવાની જે પ્રમળ દિલચાલ ઉપાડી હતી તથા તે સામે સિદ્ધના માફક સર શીરોજીશાહ મહેતાએ પ્રજા તરફથી જે લડન ચલાવી હતી તેના રજુકા હજી આપણા અવજીવન પરથી હુસ થયા નથી. એક તો સરકાર ૮૦ ટકા જેટલા ફેલોશ નીમે છે એટલે પોતાની બહુમતીથી ધારે તે કરી શકે છે. સેનેટ ઈંગ્લાંડનો ઇતિહાસ બી. એ ની પરીક્ષામાં ફરજીઆત વિષય તરીકે

શિખવેલો એવો સર્વાનુમતે કરાવ પસાર કરી પછી સર જર્મોઈ કલાર્કના આમ્રદથી તથા મી. ચાર્પના વ્હીપથી તે કેવી રીતે રદ થયો તેના કડવો અનુભવ હજી આપણા રંભરજીપટ પરથી જુસાયો નથી ૧૯૦૪ માં જુદ મી. જર્મોઈએ મેટ્રીક્યુલેશન અને સ્કુલશાઈનલની પરીક્ષા એક કરવાની ના કહી હતી. તે છતાં ૧૯૧૦ માં જ્યારે સર જર્મોઈ કલાર્ક મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા કહાડી નખાવવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યા ત્યારે તેની સરકારે એક એવો હુકમ બહાર પાડ્યો કે મેટ્રીક્યુલેશન પસાર કરેલો વિદ્યાર્થી સરકારની નોકરીને માટે લાયક નહિ ગણાશે। જુદ મી. ચાર્પે કબુલ કર્યું છે કે સ્કુલ શાઈનલની પરીક્ષા ફતેહગઢ નીવડી નથી અને મેટ્રીક્યુ ધોરણ ઉંચું છે પછી સરકારી નોકરીમાંથી મેટ્રીકને સામારે બોંબકાટ કરવામાં આવે છે તે સમજાતું નથી. વળી સંયુક્ત બોર્ડપર ચાર પ્રતિનિધિ સરકારના, ચાર યુનીવર્સિટીના અને ચાર હાઈસ્કૂલોના નિમાશે હાઈસ્કૂલના પ્રતિનિધિઓને હાલના સંયોજો જોતા સરકાર પ્રતિ જ મત આપવો પડશે. એટલે એ બોર્ડ પછી સરકારી જ ખાતુ થશે રિયલિ આવી હોવાથી સર નારાયણરાવે મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા ઉપરની સત્તા અન્વયે ન સોંપી દેવાની સેનેટને જે હિમ્મતભરી, જુસ્સાદાર અપીલ કરી હતી તથા મી. ચાર્પની દરખાસ્તની ખરી નેમ માધ્યમિક કેળવણી પર અસરે યુનીવર્સિટી જે સત્તા બોમ્બે છે તે તેના હાથમાંથી છીનવી લેવાની જો એવું ૨૫૪ અને વેગભરી ભાષામાં જે જજ્ઞાનુ હવે તે માટે તેમને અગ્નિન ન થતે છે. સર રામજીજી ભગરકરે આ આખા પ્રશ્નને એક *mathematical* માં આ લેખને મંથાળે ટાંક્યા સંખ્યામાં ફર્માઈએ હતો. ખરેખરે પ્રશ્ન એ છે કે માધ્યમિક કેળવણી ઉપર યુનીવર્સિટીએ સત્તા રાખવી છે કે તેને સરકારને સારજો સોંપી દેવી છે. કમનવીષિ સર નારાયણરાવની દરખાસ્ત પસાર થઈ નથી તથાપિ આ બોર્ડન્ટ કમીટીના રીપોર્ટપર તથા સ્કુલ શાઈનલ અને મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષાને લગતા દરેક પ્રશ્ન ઉપર વિચાર ચલાવવાને જે કમીટી નિર્માઈ છે તે આ ખરેખરા મદત્તવા પ્રશ્ન ઉપર ધ્યાન આપશે એવી આશા છે.

બીજો પ્રશ્ન મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં શુ સુધારા કરવાની જરૂર છે તેને લગતો છે. એ વિષે ઘોઈ અન્ય પ્રસંગે. અત્યારે એટલું જ કહેવું બસ છે કે જે જે સુધારા રધારા કરવાના હશે તે કરવાને યુનીવર્સિટી ધોતે અકિતવાન છે-તેને માટે સંયુક્ત બોર્ડ નીમવાની લેણ પછી અગત્યતા નથી. બીજા સુધારાઓના કરતાં એક સુધારો તરત કરવાની જરૂર છે અને તે ડીરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શનના *interference* માંથી યુનીવર્સિટીને મુક્ત કરવાનો છે. હાલમાં ડીરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન પાસ કરે તે જ પુસ્તકો યુનીવર્સિટી અખાસક્રમમાં લખાઈ કરી રાકે। સરકાર મંજૂર કરે તે જ પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓથી વચાવે। યુનીવર્સિટીની ન્યાયશુદ્ધિ અને ગૌરવને આ ખરે અપમાન લગાડવા જેવું છે અને માધ્યમિક કેળવણીને આવી રીતે “*officialise*” થતી

અટકાવવાની ઘણી જરૂર છે. આશા છે કે જે કમીટી સેનેટ નીચી છે તે આ બધા પ્રશ્નો પર યુનીવર્સિટીની સ્વતંત્ર સચવાય, વિદ્યાર્થીઓના હિત જળવાય, તથા માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીના દ્વાર વધારે અને વધારે ખુલ્લા રહે એવી વિવેકભરી રીતે અને દૈનિક દૃષ્ટિથી પોતાનો રીપોર્ટ કરશે.

હિન્દુ યુનીવર્સિટી.

તા. ૪ થી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૬ ના દિને પવિત્ર ગંગા નદીના ત્રિશાળ તટ પર નામદાર લૉડ હાઉસે હિન્દુ યુનીવર્સિટીનો પાયો નીખી હિન્દના શિક્ષણના ઇતિહાસમાં એક નવું અને ઉજ્જવળ પ્રકરણ ઉઘાડ્યું છે. હિન્દુ યુનીવર્સિટીના સ્વીકારથી સરકારની કેળવણીની રાજ્ય-નતિમાં એક મહત્વનો ફેરાર થયો છે. ૧૯૦૨ ના એક્ટુએશન કમીશને તેમ જ અન્ય વિચારશીલ કેળવણીનીતિઓએ ટીનોગીનેશનલ યુનીવર્સિટી સ્થાપવાની વિરૂદ્ધ પોતાનો અત્ દર્શાવ્યો છે એ સુવિદિત છે. પણ હિન્દુ યુનીવર્સિટી અસ્તિત્વમાં આવી છે અને ટીનોગીનેશનલ યુનીવર્સિટીના વિરોધીઓની પણ હવે તે કેળવણીના મહાન પ્રયોજને અને તેટલા સફળ અને મક્કમની બનાવવાનો ગંભીર ધર્મ છે. પૂર્વની તથા પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના યુગપત અભ્યાસનો લાભ, સાહિત્ય નિપચક (literary) કેળવણીના ઉપરાત વિજ્ઞાનની તથા ટેકનીકલની ઉચી કેળવણીની વ્યવસ્થા, તથા યુનીવર્સિટીનાં કાર્યમાં પ્રગતિ પોતાના જ અવાજ-આ કારણોને લીધે હવે હિન્દુ યુનીવર્સિટીને વધાવી લઈએ છીએ. પોતાના સત્તાનો કેળવણી આપવાનો માનુષી હક ફરકે પ્રગતિ છે એ સૂત્રનો પ્રથમ જ સ્વીકાર સરકાર તરફથી થયો છે. કેળવણીના નિપચક સ્વરાજ્યની આ શરૂઆત છે. ખરું સ્વરાજ્ય તો ત્યારે જ મળશે કે સરકારને પૈસે આશની યુનીવર્સિટીની સર્વ વ્યવસ્થા કરવાનું કામ પ્રગતિ સોંપવામાં આવશે.

આ પ્રસંગે નામદાર લૉડ હાઉસે અતિ એક મહત્વનું અને વાંચ્યાર બાપથું આપ્યું હતું. મોહક શબ્દજળ કે આકર્ષક અસરોને લેખમાં નહિ હતા; ઉદવના સ્વચ્છ અને ઉદાર ભાવો તેમાં તરવરી રહ્યા હતા. હિન્દુ યુનીવર્સિટી પ્રતિની તેમની સદ્દાનુભૂતિ તેમના શબ્દ-શબ્દમાં દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. નવી યુનીવર્સિટીઓ સ્થાપીને ઉચ્ચ કેળવણીના ખજોળામાં ખજોળા પ્રચાર કરવો એ સરકારની રાજ્યનીતિનું એક સૂત્ર છે એવા નામદાર લૉડે સિરાવના ઉદ્ગારને ફરકે રેશમેથી હૃદયમાં ઉચ્ચ સ્થાન મળશે. હાલની યુનીવર્સિટીઓ વધતી જતી ઉચ્ચ કેળવણીની માગણીને પુરી પડી શકતી નથી, હાલની કૉલેજોની થોડી સંખ્યાને લીધે ધણી આશાભર્યા યુવકોને ઉચ્ચ કેળવણીનો લાભ મળી શકતો નથી, તથા સરકાર *quality* પર અતિશય લક્ષ આપે છે તથા *quantity* ની અવગણના કરે છે એ દીકામાં સત્ય એવો છે.

આવા સીધા અને લાગણીભર્યા લોડ હાડિયાના કબ્જો પર સીવીલ સર્વિસના ગભીર વિચાર કરશે એવી આશા છે. હિન્દુ યુનીવર્સિટીથી ઉગ્ની કેળવણીનું એક વધારે સાધન દેશને મળશે. પણ ઉગ્ની કેળવણીનું એક ઉપયોગી સાધન પૂરૂ પાડવા ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને ધાર્મિક શિક્ષણ આપશે આ વિષય પર લોડ હાડિયા જે મનનીય વિચારો દર્શાવ્યા છે તે માટે હિન્દુ યુનીવર્સિટીના નેતાઓ તેનો જોડસો ઉપકાર માને, તેટલો થોડો છે. તેઓએ કહ્યું હતું કે *"Education without religion is but little worth"* ધાર્મિક શિક્ષણોની નહિ પણ ધાર્મિક ભાવની હિન્દને જરૂર છે એ સૂત્ર જનારસના ધાર્મિક વાતાવરણમાં હુમ નહિ થાય એવી આશા છે. દરજગાના મહારાજના કબ્જો "આ યુનીવર્સિટી પૂર્વ અને પશ્ચિમની ઉદાર સંસ્કૃતિઓને સમન્ન કરશે" ત્યારે જ સત્ય થશે કે જ્યારે હિન્દુ યુનીવર્સિટીના નેતાઓ નામદાર વૌદ્ધસર્ગે તેઓની સમક્ષ નીચલા સાદા પણ અર્થ સૂચક શબ્દોમાં જે મહાન્ આદર્શ રજુ કર્યો હતો તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાને સતત પ્રયત્નો કરશે.

"આદિયા નબદીકના ભવિષ્યમાં જીવન અને વિચારની હિન્દુ ભાવનાના ઉચા તત્ત્વોનું, હિન્દુ ધર્મના તથા હિન્દુ સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યના કિમતી નવનીતનું સરક્ષણ કરી, અને પોતાની જ જન્મભૂમિમાં ઉભા રહેલા તે સમીન અને આરોગ્યમય વૃદ્ધની આદરથી જ પશ્ચિમના વિજ્ઞાનમાં, ઉદ્યોગમાં અને કુલરમાં જે કંઈ ઉચા અને મહાન્ તત્ત્વો રહેલા છે તેનો વિકાસ થયેલો જોશે. આમ થશે ત્યારે જ પશ્ચિમ અને ઉગ્ની ભાવનાઓથી પ્રેરણાદિત થયેલા તમારા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની માતૃભૂમિની ઉન્નતિ માટે પ્રગતિના ઉચામાં ઉચા સ્થુલ સાધનો સપાદન કરી જીવન સંપ્રાપ્તમાં વિચરશે."

૧૨. વૈદિક કાળથી માંડીને તે આરબના યુદ્ધકાળ સુધી પણ આર્ય લોકોને દક્ષિણ હિન્દ તથા લંકાનું મિલકતુલ જ્ઞાન નહોતું. સંસ્કૃત તથા પાલીનાં સર્વ પ્રમાણોથી આની ખાતરી થાય છે. પાણિની, જે સર રામકૃષ્ણ જ્ઞાંત્રકરના મત પ્રમાણે ઈસવી યન પૂર્વ સાતમી સદીમાં અથવા તે તેથી ૫ બ્લેસો થયો હોય, તે જે પ્રદેશનું વર્ણન કરે છે તે પંજાબ અને અરધાનીસ્તાન છે, અને દક્ષિણમાં તે કચ્છ, અવન્તી, કોસલ (દાહના મંયુક્ત પ્રાન્તમાં), કંશ્ય (દાહના બિહાર પ્રાન્તમાં) અને કલિંગ (જમનાથ, ગંગામ વગેરે દાહ છે ત્યાં) સ્થળોથી વિશેષ દૂરનાં સ્થળોનું નામ મળ્યું નથી. યુદ્ધના પોતાના કાલના સાહિત્યમાં તેમ તે પછીના તરતના કાલના પાથી સાહિત્યમાં હિન્દના જે જુદા જુદા પ્રાન્તોનું વર્ણન છે, તે પણ એ જ ખતાવે છે કે આ કાળમાં આર્ય લોકો પૂર્વ તરફ આગળ વધ્યા હતા, અને ગંગા-જમનાની ખીણોથી વધીને લગભગ દાહના જંગલ સુધી, અને પશ્ચિમ તથા દક્ષિણમાં સિન્ધુ નદીથી વધીને વિન્ધ્યાચલ સુધી, પહોંચ્યા હતા.

૧૨. ઇસવી યન પૂર્વના ચોથા સદીથી દક્ષિણનું જરાજર જ્ઞાન આર્ય પ્રજાને યપું હોય, એમ જણાય છે. એના કુખ્ય ચાર પ્રમાણ છે — (૧) પહેલું તે એ કે પાણિની ઉપર વિખ્યાત ટીકા કરનાર કાત્યાયન, જે ઔર્ધ્વચંદની પદ્ધતિ લખેલા લેખક હોય એમ અર્વાચીન વિદ્વાનો માને છે, તેણે વાસ્તવિક રીતે પાણિનીના વ્યાખ્યાનની તેમ જ જૂઓળની પણ પૂર્તિ કરી છે, અને પાંચમ, ચોથા અને માહિમતને ઉદ્દેશીને લખ્યું છે, જે દક્ષિણના જ સ્થળો છે. (૨) બીજું એ કે જ્યારે મહાન (સકંદર હિન્દ ઉપર ચડી આવ્યો ત્યારે એણે જાણીતા માણસોને મિલાવી આખા હિન્દનું વર્ણન વિસ્તરવાર કરાવી લીધું હતું, જેના આધાર ઉપરથી ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ-એરોસ્ટોએ ખાસ કરીને-હિન્દનું વર્ણન લખ્યું છે. એના ઉપરથી પણ માણસ પડે છે કે તે સમયના હિન્દના વિસ્તારનું તથા માપનું જ્ઞાન આપણા દાહના જ્ઞાનને વધું મળતું આવે છે. (૩) ત્રીજું પ્રમાણ મૌર્યશાસનોના કાળનું ■ કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાંથી તે મળી આવે છે. વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે આ કૌટિલ્ય તે મૌર્યશાસનના સમયના જ હોય. એણે અર્થ-શાસ્ત્રમાં ઉત્તર હિન્દની તેમ જ દક્ષિણ હિન્દની આર્થિક સપત્તિ, પેદાશ વગેરેનું ઉત્તમ વર્ણન, આપ્યું છે. દક્ષિણ હિન્દની ખાણો, દક્ષિણ હિન્દની તથા લંકાની નદીઓ તાત્રપણિકા, કુલા અને પૂણા જેવાંથી માત્રી નીકળતાં, મહેન્દ્રાદિ પર્વતો, વગેરેનું તે વર્ણન કરે છે. છેક ઉત્તરમાં નેપાલ તથા હિમાલયનાં કેટલાક ગામડાંઓને ઓડવાની ધાળણી માટે પ્રખ્યાત કર્યા છે. થોડાંક માટે કંબોજ (અરધાનીસ્તાન), સિન્ધુ (સિન્ધ) અને આરટ્ટ (પંજાબ) ગણાવ્યા છે. પૂર્વમાં તે કાળે પણ ૩ તથા રેશમના વસ્ત્રો માટે પ્રખ્યાતિ પામેલ વંજ (બંગાળ), પૌન્ડ્ર, સુવર્ણ, કુમ્પક (જે કદાચિત્ કામરૂપ હોય હશે), અગધ, કાશી અને કલિંગ ગણાવ્યા છે. દક્ષિણનું

મદુરા પશુ રના' કાયડ માટે ગણાવ્યું છે. છેવટે હિન્દની 'બહારનાં' સમુદાયનાં સ્થળો જેની સાથે હિન્દને વ્યાપારસબંધ હતો તે, રેલમને માટે ચીન, સુગન્ધ પદાર્થો માટે સુવર્ણભૂમિ (બ્રહ્મદેશ) અને ધોણ્ડો માટે અરબસ્તાન ગણાવ્યાં છે. (૪) અસોકના સ્તંભો જે ઉપર ધર્મના અદિગો ઉપરાંત અસોકનો રાજ્યવિસ્તાર પણ વર્ણવેલ છે તે, તેમ જ મહેન્દ્ર લંકામાં લુદ્ધ-ધર્મની સ્થાપના કરારી, એ સર્વ હકીકત પણ ઉપયોગી પ્રમાણ પૂરા પાડે છે. તે કાલનું તથા તે પછીનું સાહિત્ય સમગ્ર હિન્દના જ્ઞાનને બહુ સારી રીતે પ્રકટ કરે છે.

૧૩. હવે રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો આદિ ઉપરથી આર્ય પ્રાણનું ભૂગોળનું જ્ઞાન કેટલું દરી તે જોઈએ. જો કે રામાયણ અને મહાભારતનો ઐક્ય કામ નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે, તો પણ તે બિમાધી રામાયણમાં હિન્દના પ્રદેશોનું ચોક્કસ જ્ઞાન દેખાય છે, તેથી તે વધારે પ્રાચીન સમયનું દરી, એ માન્યતા દઢ થાય છે. રામનો દક્ષિણમાં પ્રવાસ તેમ જ કિષ્કિન્ધાકાંડમાં મુંઝવે બધા દેશોનું વર્ણન કરે છે, તે ઉપરથી પણ હિન્દના વિશાળ ખ્યાલ પ્રકટ થતો જણાય છે, તે પ્રમાણે મહાભારતમાં સમાપર્વમાં સહદેવના વિજયનું વર્ણન છે, ભીષ્મપર્વમાં હિન્દના સમપર્વનો તથા ૨૦૦ નદીઓ જેમાં દક્ષિણની નદીઓ પણ આવી જાય છે તેમની યાદી છે. વનપર્વમાં હિન્દનાં તીર્થસ્થાનોની ઝાંઝાલી યાદી છે, વળી પાંડવોના વારવારના પ્રવાસ વર્ણવ્યા છે, અને અન્તમાં ભીષ્મપર્વમાં હિન્દની આકૃતિ એક સપત્તિકાણ જેવી ગણાવી છે, જેની તળેટી હિમાલયની હોય અને શિખર કન્માકુમારીનું હોય-તે સર્વ ઉપરથી પણ હિન્દના ભૌગોલિક તથા રાષ્ટ્રીય ઐક્યની સમજ સાબીત થાય છે.

પુરાણોમાં તો વળી આથી વે વધારે હકીકત છે. તેઓ એક હિન્દના નવ પ્રાન્ત પણ પાડે છે, જો કે આ પ્રાન્તોની બાબતમાં વિષયોમાં ફરક દેખાય છે. વરાહમિહિરના નવ પ્રાન્તો માલ જણવા લાયક છે, ને આ ઐક્યભાવને સારી પેટ પ્રકટ કરે છે.

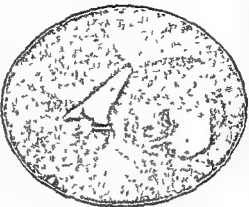
તે જ પ્રમાણે કાલિદાસ કવિએ રઘુભિના શિવિજયના વર્ણનમાં, તેમ જ મેઘદૂતમાં, સમગ્ર હિન્દના ધણા પ્રદેશોનું તાલુકા વર્ણન કર્યું છે.

૧૪. વસંત તથા વિજળીનાં યતોના જમાના પહેલાં, પ્રાચીન કાલમાં, હિન્દવાસીઓને હિન્દના જુદા જુદા પ્રદેશોનું કેટલું બધું જ્ઞાન હતું તે, તથા ધાર્મિક ભાવોથી કરીને આખા દેશ તરફ મમતાની-એકતાની લાગણી કેવી ઊંડી બાપી રહી હતી, જેને પરિણામે આ લાગણી દૈનિક ધવાને બદલે રાષ્ટ્રવાસીઓમાં ચિરસ્થાયિ પ્રતિ જેવી તે થઈ હતી-તે આપણે જાણું. ખંડ ધર્મની પ્રબળ અસરની સાથે રાજકીય સ્થિતિઓની અસર પણ તપાસીશું તો ઉપરનું અનુમાન આથી પણ વધારે દઢ થશે. ઇતિહાસે હિન્દના એવા રાજવંશોનાં પુષ્કળ ઉદાહરણો તથા નામો નોંધી રાખ્યાં છે, જેઓએ હિન્દને એક જ દેશ ગણીને એક જતની તળે રહેને

લાવવાના મનોરથ કર્યા હોય અને તે મનોરથ બધી સારી રીતે પાર પડ્યું પાડ્યા હોય. આગ્રીન કાળમાં આવો એક રાજ્યકર્તા દુર્ગવર્ધન કરીને હતો. તહેલે ઈ. સન. ૬૦૬ થી ઈ. સ. ૬૪૮ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. એની હાક નેપાલમાં તથા ગંગાનદીના સમગ્ર પ્રદેશમાં, દ્વિમાસપથી નર્મદા સુધી, અને તે ઉપરાંત આજવા ગુજરાત અને સુરાષ્ટ્રમાં વાળી હતી: આ આખા પ્રદેશમાં રાજધિરાજ તરીકે એની આજી ચાલતી હતી. એવો જ બીજો રાજ સમુદ્રયુક્ત હતો. એ તો એથી થે બેસો અને વધારે પ્રનાયી થયો હતો. ઇ. ધ. ના ચોથા સૈકામાં એનું વિજયી સૈન્ય ગંગાથી તે તામિલ દેશની સરહદ સુધી ફરી વળ્યું હતું. આ પ્રમાણે હિન્દના મોટા ભાગનું રાજકીય એકત્ર એણે સાધ્યું હતું, અને બીજાઓ સાથે મિત્રતા બાંધી અખ્ય એશિયાની બાંકસસ નદીથી તે હંકા સુધી એણે પેતાના પ્રભાવ ફેલાવ્યો હતો. એનાથી થે પહેલાં, હસી સન પૂર્વેમાં, મહાન અધોઃક થયો હતો, જે અરેબર હિન્દના સાર્વભૌમ રાજ્યકર્તાઓમાં સર્વથી વિશેષ વિખ્યાત છે, જેનું સામ્રાજ્ય અફઘાનિસ્તાનથી મૈસુર સુધીના આખા પ્રદેશ ઉપર નમ્યું હતું. મિ. વિન્સેન્ટ દ્વિમય કહે છે તેમ “અલદેશ સહિત બ્રિટિશ હિન્દનો બત્વારે નેટલો પ્રદેશ થાય, તથા થે ધણો મોટો પ્રદેશ મહારાજા અશોકના રાજ્યમાં હતો. એ જ મહાન રાજ્યકર્તાના શાસનથી હિન્દમાં રાજકીય બળનું આત્મ-જ્ઞાન આવ્યું અને હિન્દની બહારના દેશો સાથે પણ ગાઢ સંપર્કો બંધાયા અને બાવા જ પ્રકારનો ચક્રવર્તી ચન્દ્રયુક્ત હતો, જેને હાલમાં વિદેશી વિદ્વાનો બૂલધી હિન્દના પહેલા જ ઐતિહાસિક મહારાજા તરીકે સ્વીકારે છે, અને જેના રાજ્યમાં, હિન્દ જેમ મૂળથી જ બુદ્ધોગની દૃષ્ટિએ એકરાષ્ટ્ર હતો તેમ રાજકીય દૃષ્ટિએ પણ એકરાષ્ટ્ર બન્યો.

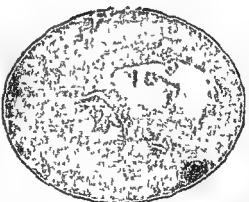
૧૫. બાટલે સુધી તો હવે અર્વાચીન વિદ્વાનો કણ્ઠલ કરે, પરંતુ તેઓમાંથી ધણા જે એમ માને છે કે હિન્દનો પહેલો ચક્રવર્તી રાજ ચન્દ્રયુક્ત હતો, અને આખા રાષ્ટ્રને સાધનાર એકશાસનનો ખ્યાલ પણ એને જ પહેલો આવ્યો હતો, એ માન્યતા તો તદ્દન બૂલભરેલી છે. કારણ કે ચક્રવર્તીની બાવના ચન્દ્રયુક્તનાથી પણ ધણી પ્રાચીન છે. અરેખાત, એક એવો રાજ હોય કે જે બીજા ધણા રાજાઓનો પણ રાજ હોય, તથા ધણા જુદા જુદા રાજાઓ એને ખંડણી કરે અને એનું પ્રજ્ઞત્વ સ્વીકારે—એ બાવના પ્રાચીન હિન્દુઓના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન રાજ્યવિષયક વિચારોમાં અતિપરિચિત બાવલે છે. વેદના મન્યોથી માંડીને સર્વ પ્રાચીન સાહિત્યમાં આ બાવના પ્રકટ કરનારા પુષ્કળ જુદા મળી આવે છે. અધિરાજ, રાજધિરાજ, સમ્રાજ, એકરાજ વગેરે જુદા કર્યા કર્યા મળી આવે છે, તથા શા અર્થમાં તે વપરાયા છે, તે ગ્રે. સુકરજીએ જતાબ્યું છે. તે ઉપરાંત શુકનીતિમાંથી પણ એક ખુલાસો આવ્યો છે કે નૃપતિ જીવ સામાન્ય રાજ્યકર્તાવાચક છે, અને નૃપતિમાં સાંત

विदाय यत्ता लोवधिय योदसरस्य

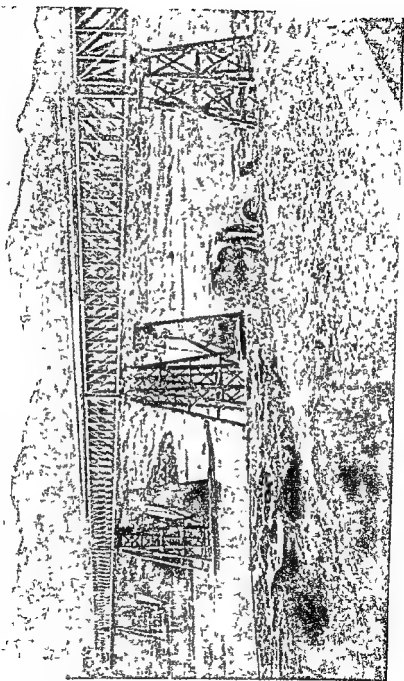

नेक नाभदार
लाह हार्दिज

हिन्दना नभ योदसरस्य

नेक नाभदार
लाह चेभमफद.

अटफ—सिन्धुनदी उपरलो पुल

જુદા જુદા તથા એક એકથી ચડતી પદવીવાળા રાજ્યકર્તાઓનો સમાવેશ થાય છે. સામન્ત, મંત્રિવિંશ, રાજા, મહારાજા, સમ્રાટ, વિરાડ અને સૌથી શ્રેષ્ઠ સાર્વભૌમ.

તે ઉપરાંત રાજ્ય, સ્વરાજ્ય (અન્યસત્તાક રાજ્ય જેવું), સામાજ્ય, વૈરાજ્ય, આધિપત્ય, મહારાજ્ય આદિ શબ્દોનો પ્રયોગ પણ ગ્રામ્યીન વૈદિક સાહિત્યમાં થયો છે.

વળી આવા પદને પામવાની અભિલાષા રાજાનાર અથવા તે પદને પામનાર રાજ્યકર્તાને માટે જે ખાસ ધર્મક્રિયાઓ તથા વિધિઓ ધણી વિગતવાર વૈદિક ગ્રંથોમાં ગણાવી છે તે પણ હક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. રાજસુય યજ્ઞ, વાજપેથ યજ્ઞ, અશ્વમેધ યજ્ઞ તથા દિગ્વિજય (જેવો શત્રુધ, અભ્યુત્થાન, રથ, પુષ્પમિત્ર, સમુદ્રયુગ્મ, હૃદયવર્ધન ઇલાદિયે કથો દતો) તે સર્વનાં ખારીક વર્ણનો વાંચતાં, તેમ જ પુનરભિષેક તથા ઐન્દ્રમહાભિષેકની વિધિ વખતે રાજા જે અભિલાષ તથા પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારે છે,* તે બેતાં, ચક્રવર્તી રાજ્યની ભાવનાની અતિપ્રાચીનતા ક્રમશઃ સમજી શકાય.

૧૬. સાર્વભૌમ રાજ્યની આ ભાવનાઓ કેવલ માનસિક તરફ રૂપે કે અભિલાષ રૂપે જ હિન્દુમાં રહી નહોતી. પરંતુ તેનાં જીવંત ઉદાહરણ ધણા વિખ્યાત ચક્રવર્તી રાજાઓ પૂરાં પાડે છે. ઐતરીય ઉપનિષદમાં સર્વ તરફ અને તેટલે દૂર પોતાનું રાજ્ય ફેલાવનાર મહારાજાઓ તથા અશ્વમેધ ધર્મયુગ્મોની નામાવલિ આપી છે. તેમાં પરિક્ષિતનો પુત્ર જનમેજય, વિરાચનનો પુત્ર અંગ, દુષ્યંતનો પુત્ર હરત આદિનાં નામ છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીને સાર્વભૌમપદ પ્રાપ્ત કરનાર રાજાઓનાં નામ આપ્યા છે, તેમાં પરિક્ષિતનો જનમેજય, હરત વગેરે મળી તેર નામ છે. શાંખ્યાયન શ્રોત સૂત્રમાં પણ સાત રાજાઓમાં અશ્વમેધી તરીકે નામ, ગણનામાં.

તે જ પ્રમાણે પુરાણો તરફ વળીએ તો પ્રત્યેક પુરાણમાંથી થોડા થોડા મહારાજપદ પામેલા રાજ્યકર્તાઓના નામ મળી આવે છે. દાખલા તરીકે પદ્મપુરાણમાં દિલીપ, મનુ, સંગર, યથાતિ અને મરુતનાં નામ છે. ભૂદ્રપુરાણમાં પુરુવસ્ રાજાને પૃથિવીપતિ કહ્યો છે, કાર્ત્તવીર્ય-અભ્યુત્થાન સમ્રાટચક્રવર્તી કહ્યો છે. શિવપુરાણમાં પૃથુને ચક્રવર્તી તથા હરિશ્ચન્દ્રને સમ્રાટ કહ્યા છે, ભાગવતપુરાણમાં માન્ધાતા અને સચરને ચક્રવર્તી કહ્યા છે અને મુયુકન્દને અખાઝૂમિષ (અખઝ બૂમિનો પાલક) કહ્યો છે. ઇત્યાદિ.

* અહીં સર્વેથી રાજાં શ્રેષ્ઠપ્રમતિશ્ચ પરમતા વષ્ટેય સામ્રાજ્ય ઔજ્ય સ્વસગ્ય વૈરાજ્ય પારમેષ્ઠ્ય રજ્ય માહારાજ્ય આધિપત્યમહ સમન્તપર્યાયી સ્યા સાર્વભૌમ સર્વાણ્ય બન્ધાદાપરદાંત વૃધિચ્ચૈ. સમુદપર્યન્તાયા એકરશિતિ.

મહાભારતના રાશ્નિપર્વમાં પણ એક નામાવલિ છે, તેમાં ૧૬ રાજ્યોનાં નામ છે, જેમાં ક્ષત્ર, રામ, ભગીરથ, દિગ્વીપ, આન્ધ્રાતા, યયાતિ, અંબરીષ, રુન્ધિર, સગર,* પૃથુ વગેરેનાં નામ છે.

કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાંથી પણ ઘણાં પ્રમાણો મળે છે. ચક્રવર્તી રાજાને તે “ચાતુરત્વો રાજા” એટલે આરે દિશાઓના ખૂણા સુધી જેનું રાજ્ય વિસ્તાર્યું છે એવા રાજા કહે છે. વળી તે “અન્યા પ્રયિવી મુકે” એટલે કોઈ પણ પ્રતિસ્પર્ધી વિના પૃથ્વીનો જ એક રાજા છે. આ અન્યમાં પણ ઘણી નામાવલિ છે.

૧૭. મહાભારતમાંથી સૌથી વધારે સ્પષ્ટ ચિત્ર તે મહારાજા યુધિષ્ઠિરનું મળે છે, જેમણે ઇન્દ્રપ્રસ્થના ઇન્દ્રપારમાં દેશદેશાન્તરોના રાજાઓને આમંત્રણ કરીને પોતાનું સાર્વભૌમપદ જાહેર કર્યું હતું. મહાભારતમાં હિન્દુનું જે ચિત્ર છે તે એવા કાલનું છે, જ્યારે અનેક ન્દાનાં મોટાં રાજ્યોમાં આખો દેશ વહેંચાઈ ગયો હતો, અને જેઓના અસ્પર્શના દ્વેષ તથા વિમહમાંથી મહાભારતનું ધાર યુદ્ધ પ્રકટ્યું, આ કુસંપની ઇતિને ધરીશ્વર યુધિષ્ઠિરે વશ કરીને ચક્રવર્તી રાજાની બાવના ફરી પાડવા થતું કહ્યું હતો. સભાપર્વમાં જ એણે કહ્યું છે કે

“શ્વે ઇદે હિ રાજાઃ સ્વત્ય સ્વત્ય પ્રિયકર ।

ન ચ સામ્યવ્યમાસાસ્તો સમાદશમ્પો હિ કુષ્ટમાક્ ॥”

અર્થાત્ “ધેરધેર રાજાઓ ઘર્ષ પડ્યા છે જે પોતપોતાનું પ્રિય કરે છે; પણ કોઈ પણ આત્માન્યને પાંખા નથી, કારણ કે સમાદ નામ પ્રાપ્ત કરવું ઘણું કઠિન છે.” પછીથી આરે દિશામાં આર કૌન્યપ્રોક્ષણમાં આવે છે. અર્જુન ઇતરમાં એક હિમાલય સુધી ફિરાત અને ચીનાઓને વશ કરે છે; પછી કાશ્મીરથી બલ્હ, ત્યાંથી કાંબોજ (અફઘાનીસ્તાન) વગેરે સ્થળો જાય છે. પૂર્વમાં લીમ્ અયોધ્યાથી, કાશી, મિથિલા, અરધ, લાગલપુર, અને વંમ દેશ સુધી દિગ્વિજય કરે છે, સહદેવ દક્ષિણમાં નર્મદા જોગીને કિષ્કિન્ધા, માહિષ્મતી, દ્રવિડ, અન્ધ, કેરલ, હંકા આદિ જીતી, સુરાત અને ગુજરાતમાં ચપને પાછો ફરે છે. નકુલ પશ્ચિમમાં રજપૂતાના, માલવા ખંભળ વગેરે સર કરે છે.

આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરની કથાએ તે ચક્રવર્તી રાજાની બાવના એટલી બધી લોકગમ્ય તથા લોકપ્રિય કરી છે કે જેની તે પ્રાચીન વૈદિક કાલમાં પણ નહોતી. એવું જણ એટલું વધુ કે છુદ્ધ લોકોના ઉપર પણ એની ઘણી અસર થઈ. છુદ્ધધર્મીઓએ પણ રાજાઓના સંમનમાં આ

* સગર માટે કહ્યું છે કે “અકલ્યા યદી તસ્ય પ્રતપાદમવત પુત્ર ।” એના પ્રતાપથી પ્રાચીન રાજામાં પશ્ચી એકબીજા ઘર્ષ—એક જ રાજ્યનું નામ આવી રહી

ભાવના સ્વીકારી છે, અને કેવળ રાજકીય વિષયમાં નહિ પણ ધાર્મિક વિષયમાં પણ તેને ઉતારી ધર્મનું સામ્રાજ્ય પ્રસારવાની ભાવનાને જન્મ આપ્યો છે તેઓના પ્રમાણે ખરો ચક્રવર્તી શુદ્ધદેવ પોતે જ હતા : એમનું સામ્રાજ્ય સત્ય અને ધર્મનું હતું.

૧૮. ઉપરથી આ ભાવના ચન્દ્રગુપ્તથી પણ કેટલી પ્રાચીન છે તે સ્પષ્ટ થશે. હિન્દમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની ભાવના કરનાર ચન્દ્રગુપ્ત પહેલો ન હતો. એટલું ખરૂં કે એની પ્રતિભાથી અને પ્રભાવથી એણે પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપીને આ ભાવના વધારે સ્પષ્ટપ્રિય બનાવી ‘ખરેખત ધર્મ’ ધર્મ પ્રાચીન રાજનીતિનો એ એક અગત્યનો અગ્ર જ સમ્રાજ્ય થયો કે રાજ્ય હોય તેનું સામ્રાજ્ય થી રીતે થઈ શકે : એના ઉપર ધણી વાદ, ચર્ચા, તર્ક વગેરે થયાં એમાંથી આજો મઝહનો વાદ જન્મ પામ્યો, જે ‘નીતિશાસ્ત્ર’માં વર્ણવ્યો છે. કૌટિલ્યના “અર્થશાસ્ત્ર”માં તેમ જ કામદાસીના “નીતિ-શાસ્ત્ર”માં પૂર્વનાં પ્રમાણોને પ્રકટ કરીને આ મહાનવાદ સમજાવવામાં આવ્યો છે. અત્યેક ન્હોતા રાજાને મહારાજા થવાની સ્વાભાવિક અભિલાષા માનેલી છે, અને એ એ મઝહની પદ્ધતિ અજાણ પાળે, અને એનાં સર્વ રાજ્ય-અંગો જળવાન હોય, તો તે જળથી તથા કદાપણથી એકેધર્મને પામે.

૧૯. જુના સિદ્ધાંતો, તાત્રપત્ર, શિલાલેખ વગેરેના અભ્યાસથી પણ જુદે જુદે સમયે જુદા જુદા નૃપતિઓ ચક્રવર્તિપદને પામ્યા હતા તેની ખાતરી મળે છે.

૨૦. આ પ્રમાણે ધણી પ્રાચીન હિન્દુ ઇતિહાસ નિ સંદેહ સામીત કરે છે કે, અતિ પુરાતન કાળથી પ્રભાવે તો હિન્દને એક દેશ તરીકે જ અને પોતાની સર્વ પ્રવૃત્તિઓના એક સુત્ર તરીકે માની લીધા હતા. પ્રભાવનનો વેગ તે કાળમાં એટલો બધો બળવાન થયો હતો કે તે હિન્દના એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી આપી રહ્યો એટલું જ નહિ પણ તેને હિન્દુસ્થાનની વિશાળ સીમાઓ પણ સાંકડી લાગી, તેથી હિન્દની મૂળ ભૌગોલિક સીમાઓ ઓળંગીને તે આસપાસના પ્રદેશોમાં લરાવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે જે સંસ્થાનો હિન્દની બહાર વસ્યાં હતાં, જેની અદ્યક્ષ કયા હજી પ્રકાશ પણ નથી પામી, તે સંસ્થાનો પોતે જ હિન્દનું ઐક્ય કેટલું સાચું તથા દૃઢ હતું તેનો એવો ખાતરીકરક પુરાવો આપે છે કે તેવા પુરાવા બીજી કોઈ પ્રમાણુ પણ આજેજ આપી શકશે. સૈકાણા સુધી પ્રાચીન હિન્દે આવા સંસ્થાનો વસાવનારાં માણસો મોકલ્યાં કર્યાં હતાં અને તેઓએ પૈયસીઆમ અને કામદાસીઆના દેશોમાં અને જાવા મુમાત્રા, બલિ અને બોર્નિઓમાં હિન્દી સંસ્કૃતિ તથા હિન્દી કાળમાં સ્થાપ્યાં હતાં : અત્યાર સુધી પણ, ત્રિ-સેન્ટ ફ્રિમથ કહે છે તેમ, તે સ્થળોમાં જુદા ધર્મના તથા બ્રાહ્મણ ધર્મમાં જે અવરોધો રહ્યા છે, જે સિદ્ધકળાની, સામગ્રી રહી છે, જે સૈકાડો દન્તકથાઓ ઉતરી આવી છે, અને ચીનાઈ તવારીખમાંથી પણ જે પ્રમાણો મળે છે, તે સર્વ ઉપરથી આ

સર્વ પ્રદેશો હિન્દના કેટલા નાણુ તમે છે તે સિદ્ધ થાય છે. આ સંસ્થાનામાં સંચાલનિક રીતે હિન્દની ઠળા, હિન્દની સંસ્થાઓ અને હિન્દનાં ભૌગોલિક નામો પણ લઈ જવામાં આવ્યા હતાં. આ આખી પ્રવૃત્તિ જોઈએ તો તે એટલી વિચાળ બળવાન અને જોસબરી જણાય છે કે તે સંક્રાંતિ સુધી આવી દશે, અસંખ્ય સંસ્થાનિકો તથા ધર્મોપદેશકો એના નાણકો થયા હશે, અને હિન્દનું રાષ્ટ્રીય જ્ઞાન, એક જ જૂમિ ઉપર પોપણુ પામેલું અતિ સમૃદ્ધ, ચેતનવાન અને સ્થિર થયેલું રાષ્ટ્રીય જ્ઞાન જ તેવું ગ્રેરજન્ય હોવું જોઈએ.

૨૧. આ પ્રમાણે ધાર્મિક તેમ જ રાજકીય અનુભવોથી કરીને ભૂતકાળની હિન્દી પ્રબળી, હિન્દની વિચાળતા તથા વિવિધતા છતાં હિન્દનું ભૌગોલિક ઐક્ય સારી રીતે સમજાવ્યું હતું, એટલું જ નહિ પણ એ રાષ્ટ્રીય વિચારની પ્રબળતા એટલે સુધી પહોંચી હતી કે, હિન્દમાં પ્રવાસ કરવાનાં તથા પ્રતિષ્ઠા સંપન્ન બાંધવાનાં હાલના જેવાં અનુકૂળ સાધનોની તદ્દન ગેરહાજરીમાં પણ, એણે એવી અસરકારક રાષ્ટ્રીય અવસ્થા સર્જાઈ હતી કે જેથી પ્રજાને દેશના જુદા જુદા ભાગોનું ખારીક જ્ઞાન પણ મળે, પ્રજા વારંવાર પ્રવાસ કરે અને અસપરસનું જોળખાણુ રાખી શકે. અરે, હાલની દૃષ્ટિ પણ આજે નક્કી કરીશું તો શું હિન્દનું એ જ ઐક્ય નજરેાનજર દેખાતું નથી? જે દેશના અંદરના ભાગોની વચ્ચેના અન્તરાયો નહાતા હોય, અને તેની આસપાસના દેશોની વચ્ચેના અન્તરાયો પ્રમાણમાં ઓછા હોય તે દેશને ભૂગોળની દૃષ્ટિએ પણ એક જ દેશ કહેવો જોઈએ. ઉત્તરમાં હિમાલય હિન્દને બાકીના આખા એશિયા ખંડનાથી જુદો પાડે છે; અને એ અન્તરાય એવો છે કે આદે તો એને બિલકુલ જોળંગી ન શકાય એવો બતાવી શકાય, અને પરિણામે લગભગ ૨૦૦૦ માઇલ જેટલી સરહદને સુરક્ષિત કરી શકાય. દક્ષિણમાં તે જ સુખ સમુદ્રની ચર્ચા આવી રહી છે. હિમાલય અને સમુદ્ર વચ્ચેના આ પ્રદેશ ભૂગોળનાં લક્ષણોથી પણ એકરાષ્ટ્ર બને છે.

તેમ દેશની અંદર એવા ઠાંઈ પણ અન્તરાયો નથી કે જે આવા દુર્ગમ હોય. ગંગા નદીનો આખો પ્રદેશ, જે ક્રાન્સ જર્મની અને આંદ્રિયા ત્રણેના કરતા વધારે જૂમિને રોકે છે; તે અત્યંત સપાટ છે, અને હિન્દની અર્ધી વસ્તીનું રોપણ કરે છે. નથી એવી અડચણુ વિચ્છાન્નથી યતી કે જેથી દેશના ભોંતેને સંપન્ન બાંધવો અશક્ય થઈ પડે. તે પર્વત ક્રાંત ૪૦૦૦ ફીટ દરિયાથી ઉંચે છે, તેના ઉપર પુષ્કળ રસ્તાઓ અને માર્ગો છે, અને હિન્દી આર્ય સંસ્કૃતિને દક્ષિણમાં પ્રસારવામાં તે પર્વતાવલિએ ઠાંઈ રીતે ઓછી મુશ્કેલી નથી નાંખી; કારણ કે અત્યારે જેવું ઉત્તર છે તેવું જ દક્ષિણ પણ હિન્દુધર્મનું પ્રબળ મથક છે તે ઉપરાંત હિન્દનો વર્ષાઋતુ એક રીતે હિન્દને ગીળ પછાખરા દેશો કરતાં જુદો પાડે છે; તથા એને લીધે હિન્દમાં સુખ્યત્વે કરીને ખેતીનો ઉદ્યોગ ચાલે છે, અને આખી પ્રજાનો

આદાર પ્રધાનપણે વનખર્ચ અને ચોખાના તરવો ઉપર રચાયેલો છે. આ સર્વ કારણો મુજબનાં ધારણાથી પણ હિન્દની એકતા સિદ્ધ કરવાને બસ છે.

૨૨ ઉપસંહારમાં પ્રો. શુકરજી ધણા ઉત્સાહથી લખે છે કે “જગત્પત્રી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં હિન્દને જે કાર્ય ઈશ્વરે સોંપ્યું છે તે કાર્ય કરવાને માટે, પોતાનું વ્યક્તિત્વ સ્થાપના જાળવવા તથા દૃઢ કરવામાં હિન્દને જુઓળની રચનાની તેમ જ ઐતિહાસિક અનુભવોની, ધાર્મિક ભાવોની તેમ જ રાષ્ટ્રકીય ભાવનાઓની અજબ ભેળી સંઘાતતા મળી છે. મનુષ્યજાતિના વિચારની સુત્રાંતિમાં હિન્દી વિચાર એ વિશિષ્ટ સ્થાન ભોજવે છે. મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમાં હિન્દનું જીવન ખાસ કામ બજાવશે. હિન્દની સંસ્કૃતિની સામગ્રી વિના માનુષ સંસ્કૃતિ તેટલે ઓછી કદીરી અને અપૂર્ણ જ રહેત. જગતને હિન્દની જરૂર છે, જીવતા, નવજીવનવાળા હિન્દની બહુ જરૂર છે, હિન્દની મદદની, હિન્દના ધર્મની, હિન્દની સંવેદનશીલતાની ખાતરી જરૂર છે. કારણ કે હિન્દમાતાનો જન્મતને સંવેદ એવા રાષ્ટ્રીયવત્તે, એવા સામાજ્યવત્તે છે કે જે અહિંસા અને શાંતિ ઉપર જ ચલ્યાય, જે મનુષ્યમનુષ્ય વચ્ચે, મનુષ્ય અને પ્રાણી પ્રાણી વચ્ચે રહેનાર શાંતિ તથા સદ્ભાવના ઉપર જ બંધાય છે કે અહિંસા છે કે હિન્દમાં સ્વયંપદ્મ આવું સામાજ્ય ઐતિહાસિક સક્રિયતાએ નિર્ધારિત થી તોડી નાખ્યું તો પણ બહાર સમય જૂતકાળના આત્માનું સ્મરણ કરાશે, હિન્દ દેવી આપણને આ અધ્યાત્મસામાજ્ય પ્રતિ બાંધારી રહી છે. પૃથ્વીની મળવાન પ્રભુઓને આદર કરી રહી છે કે તમારા જેવ અને ધિકાર હોડી છો, નમ્રતાથી પ્રેમથી લાજથી ભેગા થાઓ, અને જે દુષ્ટ જમણીપણની સહિષ્ણુઓએ હાથ મોટા મોટા ખોળે પણ એક ખીખરુ મળુ કાપવા સજ્જ થએલી સંકારક સેનાની ધાવણીઓ સમાન બતાવી દીધા છે, તે સહિષ્ણુને ભેગા થઇને હરાવો જેમ વ્યક્તિની મુક્તિ પણ આવી શાંતિમાં છે તેમ જ સમષ્ટિનાં શાંતિ, તથા કલ્યાણ હિન્દના આ સંવેદથી જ સિદ્ધ થશે.”

આવી રીતે પ્રો. રાધા કુમુદ શુકરજીએ પોતાનું કાર્ય અમાસ કર્યું છે. એમનો વિષય બધે બહારથી શુદ્ધ અથવા નિર્જંબ જેવો દેખાય, અને કેટલાકને તે અસમજને સાગિત કરવાના પ્રયાસ જેવો પણ દેખાય, તો પણ એમનો ન્હાનો પ્રત્યેક વાંચતા આ સર્વ વાર્તાઓ નીકળી જાય છે, અને રસ તથા માનભાવ જાગૃત થાય છે. એમણે આપેલાં પ્રમાણો ઉપર આ વિષયના વિદ્વાનો અને તેવો અભિપ્રાય આપે, નો પણ અમે એટલું દૃઢતાથી માનીએ છીએ કે પ્રત્યેક હિન્દુ એમના સિદ્ધાંતને મુખ્યારો અનુમોદન આપશે. અમે એથી પણ વધારે કહીશું કે પ્રત્યેક જ્ઞાતવત્તાસી જેના ઉદયને રાષ્ટ્રીયતાના નવજીવનની ઉર્મિ અનુભવી નથી, તે આ વાંચીને તરત સમજી શકશે કે પ્રો. શુકરજીએ કેવા મહારવનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને તે કેવી સચોટ રીતે થયો છે. હાઈએમ કહેશે કે “પ્રાચીન

કાલમાં હિન્દુ ઝીકપ હતું કે નર્મદા તહેની અત્યારે સી જરૂર છે? અસાદતું તથા વાવિવ્યનું જ કાર્ષ કરેને એટલે યુગ, બૃતકાગનાં વણગાં દુકથાથી શી કાપડો ચરાનો છે? પણ આમ કહેનાર બૂલી જાય છે કે પ્રાચીન હિન્દુ ઝીક ન માનનાર, અને આ ઝીક ન માનનાર, અને આ ઝીક પ્રિય અથવા પડીથી જ આપ્યું છે એમ માનનાર, એક રીતે હિન્દુ દેવીના આત્માનો ધારક થાય છે. એને મન તો હિન્દુ દેવીનો મન્ય જ હમણાં થયો, બૃતકાગની સર્વ મહત્તા આકર્ષિત-આમનુક-ઉપરછણો જ હતી. વર્તમાન ને ભરિયને સુવારવાની એક મ્હોટામાં મ્હોટી પ્રેરકશક્તિ-આપણી બૃત મહત્તામાં શ્રદ્ધા-એ તે ઝીક થયે છે એને મન હિન્દુને દહ એકે એકથી જ શરમાત કરવાની છે એમ લાગે છે તેવાએને પ્રે. મુકરજ આંખ ઉધાડીને જોવા કહે છે. અને જો તેઓ જરાગર એકે તો એમની પણ ખાતરી થયે કે, જેમ શરીરનાં સર્વ અંગો શિલ દ્વારા છતાં એમાં એક શરીરી-એક આત્મા વ્યાપી રહ્યો છે, એમ આપણે માનીએ છીએ, તેમ હિન્દુની વિવિધતા તથા વિચાળતા નીચે સેકડો વરો થયા એકતાનુ જ્ઞાન વ્યાપી રહ્યું છે: તે ધાર્મિક તથા રાજકીય સસ્કારોથી એક દહ યુગ છે કે અનેક પ્રમારના ઐતિહાસિક તથા સામાજિક હમલાઓ છતાં તે દાઘ નિર્મૂળ થયું હતું. એને વિશેષ જીવન્ત કરવું, વિશેષ બળવાન સમૃદ્ધ તથા પ્રતાપી કરવું-એ જ અત્યારનો મ્હોટામાં મ્હોટો પ્રશ્ન છે નર્મદા, કે તહેની પડેલી વારની સ્થાપના કરવી.

આપા.

ક. નવેમ્બર. ૧૯૧૫

ૐ

બ્રાહ્મણપણું એટલે શું ?

(સીકર અને ચૌનકના સરાદ)

લેખક — ૧. રા. અમૃતલાલ સુદરશ પઠીઆર

કુનીઆના માતા ભાગને છતનાર ગ્રીસ દેશનો બાપ્તિસ્ટ મહાન સીકર જ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે તેણે ધર્મી બાપ્તોની તપાસ કરી હતી, કારણ કે તે બહુ ઉત્સાહી હતો, તે બહુ છતાસ હતો, તેને માનની ને જ્ઞાનની બહુ જૂખ હતી, અને તે પોતાના દેશને સુધારવા ઇચ્છતો હતો, એટલું જ નહિ પણ તેણે હિન્દુસ્તાનમાં જેવી ધર્મી વિદ્યાઓ ભેઈ કે જેવી વિદ્યાઓ એ વખતે કુનીઆના બીજા કોઈ દેશમાં નહોતી જેમ કે—

હિન્દમાં જેવા ખજોળશાસ્ત્રી હતા તેવા એ વખતે કુનીઆમાં મીજે કોઈ ઠંકણું નહોતું, હિન્દમાં જેવા સારા વેદો હતા તેવા બીજા કોઈ દેશમાં નહોતું, હિન્દમાં જેવા ભવિષ્યવેતાઓ હતા, તેવા બીજા કોઈ દેશમાં નહોતું, હિન્દમાં જેવા ચિમ્પશાસ્ત્રીઓ હતા તેવા બીજા કોઈ દેશમાં નહોતું, હિન્દમાં જેવા લાગીઓ હતા તેવા બીજા કોઈ દેશમાં નહોતું, હિન્દમાં જેવા તંત્રચાનીઓ હતા તેવા બીજા કોઈ દેશમાં નહોતું, હિન્દમાં જેવા ખનીજશાસ્ત્રીઓ હતા, હિન્દમાં જેવા રસાયન શાસ્ત્રીઓ હતા, હિન્દમાં જેવા નાટકકારો હતા, હિન્દમાં જેવા કવિઓ હતા, હિન્દમાં જેવા રમકડા હતા, હિન્દમાં જેવા કૃષિશાસ્ત્રીઓ હતા, હિન્દમાં જેવા વધુકારો હતા, હિન્દમાં જેવા નીતિ પાળનારા લોકો હતા, હિન્દમાં જેવા રાજનીતિજ્ઞો હતા, હિન્દમાં જેવા ધાર્મિકો હતા, હિન્દમાં જેવા વેપારીઓ હતા, હિન્દમાં જેવી ધર્મિકતા હતી, હિન્દમાં જેવી વિદ્યા હતી, હિન્દમાં જેવું નૌકાશાસ્ત્ર હતું, હિન્દમાં જેવી પ્રાણીવિદ્યા હતી, હિન્દમાં જેવું પદાર્થવિજ્ઞાન હતું, હિન્દમાં જેવી પવિત્રતા હતી, હિન્દમાં જેવું વનસ્પતિશાસ્ત્ર હતું, હિન્દમાં જેવા બબેડ ભાવ હતા, હિન્દમાં જેવાં મિથા ઉપર પ્રેમ હતા, હિન્દમાં જેવી દયા હતી, હિન્દમાં જેવી નીખાલસતા હતી, હિન્દમાં જેવો રાજપ્રભનો પ્રેમભરેલો સમય હતો, હિન્દમાં જેવું સતીપણું હતું, હિન્દમાં જેવી સમૃદ્ધિ હતી, અને હિન્દમાં જેવું આદ્યાનું તથા પરમાત્માનું જ્ઞાન હતું, તેણે એ વખતે કુનીઆના બીજા કોઈ પણ લોકોમાં કે કોઈ પણ દેશમાં નહોતું, તેથી હિન્દ ભેઈ ને સીકર અજબ થયો હતો, અને હિન્દની આ બધી ખુશીઓ તે પોતાના દેશમાં દાખલ કરવા ઇચ્છતો હતો, તેથી તેણે તપાસ કરી કે, હિન્દમાં આટલી બધી ઉંચામાં ઉંચી વસ્તુઓ છે તેનું કારણ શું? બહુ લાંબી તપાસ પછી એ બધાનું કારણ તેને એ જાણ્યું કે

“હિન્દમાં જે કાંઈ સારામાં સારું છે તે બધું આઠણોને હીધે છે.”

સીકંદરને આવી ખાતી થવાનું કારણ એ હતું કે, તેણે પાતાની પાસે હિન્દના નાના નાના ધણા રાખ્યોને બોલાવ્યા, અને પૂછ્યું કે,—

ખગોળ વિદ્યામાં સૌથી દુશિયાર કોણ છે ?

જવાબ મેળ્યો કે, આઠણો.

સીકંદર —સારામાં સારો કવિ કોણ છે ?

પંખખનો રાજા —આઠણ.

સીકંદર —દુશિયારમાં દુશિયાર વૈદ કોણ છે ?

રાજા —આઠણ.

સીકંદર —મહાન રસાયન શાસ્ત્રી કોણ છે ?

રાજા —આઠણ.

સીકંદર —તમારો પ્રધાન કોણ છે ?

રાજા —આઠણ.

સીકંદર —જ્યોત્ષ્ણમહોત્સવ શીખવે તેવા કોણ છે ?

રાજા —આઠણ.

સીકંદર —આર્વા સરસ મંદિરો ને મહેલો બાંધનાર શીખવશાસ્ત્રી કોણ છે ? *

રાજા —આઠણો.

સીકંદર —જમીનમાયી હીરા, ખાલિક, સેનું, રમુ વગેરે શીખવનાર કોણ છે ?

રાજા —આઠણો.

સીકંદર —દુશિયાર સંગીતશાસ્ત્રી કોણ છે ?

રાજા —આઠણો.

સીકંદર —યુદ્ધકળા શીખવનાર કોણ છે ?

રાજા —આઠણો.

સીકંદર —વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપનાર કોણ છે ?

રાજા —આઠણો.

સીકંદર —ધર્મનાં કાળો કરાવનાર કોણ છે ?

રાજા —આઠણો.

* હજીનીયર આઠણો હવા, લેમના હાથ નીચે કાસીયર મુલાર, હાદાર, ક્લીઆ, પુલગાં કોલરનાર વગેરે હોય તે બીજા બાવલા હોય તેમા કાંઈ વચાઈ નથી.

સીકર :—આવા મદાન મંદિરના પૂજારીઓ કેણુ છે ?

રામ —બ્રાહ્મણો.

સીકર :—તમારા મંથનકારમાં જે જુદી જુદી જાતનાં હજારો પુસ્તકો છે, તે બધાં પુસ્તકોના કતાં કેણુ છે ?

રામ —બ્રાહ્મણો.

આ સંભળીને સીકર બહુ અજબ થયો અને વિચારમાં પડી ગયો કે, આ તે છે શું ? કાંઈ પણ સારામાં સારા કામમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ ને બ્રાહ્મણ જ. માટે મારે બ્રાહ્મણોને મળવું જોઈએ અને કુનીઆના ખીળ સોંપા કરતાં તેઓમાં શી વિશેષતા છે, તે મારે જણવું જોઈએ. તેથી સીકરે એક રાત્રને કહ્યું કે, મારે બ્રાહ્મણોને મળવું છે.

રામ :—પ્રણી ખુશીની વાત આપણે જરૂર હોય તેવા બ્રાહ્મણને અહીં બિલાવીએ.

સીકર :—નાહિ, અહીં લેકાવવાની જરૂર નથી, હું તેઓને ઘરે જવા ઇચ્છુ છું.

રામ :—જેમ આપની ઇચ્છા. જ્યારે ફરમાવો ત્યારે હાજર છું.

સીકર :—બ્રાહ્મણોને મળવા માટે તેઓને કયા વખત અનુકૂળ આવશે ?

રામ :—ત્રીજા પહેરનો વખત તેઓને નિશ્ચિતો હશે.

સીકર :—ત્યારે જો વખતે આપણે ત્યાં જઈશું.

જે પછી સીકર તથા રામ પકે આવીને પાંચના ગામમાં નદીને કિનારે એક કુપડામાં ગયા, ત્યાં એક જુદા બ્રાહ્મણ ફળીઆમાં પીપળાના ઝાડ નીચે બેઠાં. કાંઈ જૂના પાંખો વાચતો હતો, અને પાંચનાં ખીળનું કાંડો ન થયે છૂટા છૂટા વિદ્યાર્થીઓ બેસીને કાંઈ શ્લોકો ગોખતા હતા.

સીકરે પૂછ્યું, બ્રાહ્મણ ક્યાં છે ?

રામણે પીપળાના ઝાડ નીચે બેઠા પાંચના જતાં જોઈને કહ્યું, આ મહારાજ બેઠેલા છે તે બ્રાહ્મણ છે.

સીકર તેને જોઈને અજબ થયો, કારણ કે તે બ્રાહ્મણે એક પાતીયું પહેર્યું હતું, અને એક ફળીયું બોલ્યું હતું, પાંચે ખીળ કાંઈ કપડાં નહોતાં. બેસવા માટે મુઝંમર ખીજાણું હતું, અને પાણી માટે ગુનડી હતી. માથે ધણી વાળ હતા, અને હાંડીમૂંછ પણ મોટાં થયેલાં હતાં. બ્રાહ્મણો આવા સાદા હોય, એ સીકરને ખબર નહોતી તે તો એમ સમજતો હતો કે કુનીઆની બધી સારામાં સારી વિદ્યાઓ બ્રાહ્મણોના હાથમાં છે, માટે બ્રાહ્મણો તો કેણુ જણે કેવા સમૃદ્ધિવાળા હશે ? તેને જાણે આના બાવા જેવા બ્રાહ્મણને જોઈને સીકર અજબ થયો, તેથી સીકરે રાત્રને પૂછ્યું કે, આ બ્રાહ્મણની આવી ગરીબ રીયત કેમ છે ?

સારે રાત્રે કહ્યું કે, આ બ્રાહ્મણને જ એ વાત પૂજારી વધારે સારો પ્રહાસો થઈ ચકરો.

સીકદરને એ વાત વાજબી લાગી તેથી કુલાલીના મારફતે તેણે એ વૃદ્ધ બાલકને પૂછ્યું કે મહારાજ ! નમે કેટલું જ્ઞાન મેળવેલું છે ?

બાલકે કહ્યું, મારી જીદગીની સાર્થકતા થાય એવું જ્ઞાન મેં મેળવેલું છે. આ જન્મતની મારી દરબે હું બરાબર રીતે બાળતી થકું અને મરતી વખતે શાન્તિથી મરી થકું, એવું જ્ઞાન મેં મેળવેલું છે.

સીકદર - હું મહારાજ ! શાન્તિથી મરી થકાય એ શું સાચી વાત છે ? આ બધું છોડીને જતાં-રેલિઓને છોડીને જતાં મરતી વખતે દુઃખ થાય નહિ, એ શું સાચી વાત છે ?

બાલક - હા રાજા ! એ તદ્દન સાચી વાત છે મેં એવા સંકેતે બાલકોનાં શ્વાંત મરણો જોયેલાં છે. ખરેખર જાણે જૂનાં વસ્ત્રો જ પાલતા હોય નહિ, તેવી રીતે આનંદોર સ્વર્ગમાં જતાં મેં ઘણાં માણસોને જોયેલાં છે, અને મને ખાતરી છે કે, હું પણ મરતી વખતે આનંદમાં રહી થકીશ.

સીકદર - બહુ અજબ જેવી વાત છે, ખરેખર જો એમ બનતું હોય તો તમે બહુ બાબતો જાણી છો અને તમારી અદેખાઈ આવે છે ને એમ લાગે છે કે, એવું જ્ઞાન મને મળે તો કેવું સાઈ ?

એ પછી સીકદરે પૂછ્યું કે, જો જ્ઞાની બાલક ! જન્મતની બધી વિદ્યાઓના તમે પિતા છો, અને હિન્દના બધા રાજાઓ તમને નમે છે, છતાં પણ તમે આવી મરીબીમાં કેમ રહો છો ? બાવાં કાગળે શુભાંશ રહેવું તમને કેમ થયે છે ? ગાદી બિના આ ચામડા ઉપર તમારું શરીર કુખતુ નથી ? અને આ તુખી પાત્રથી ચલાવો છો તેને બાલે સોનાના પ્યાલામાં પાણી પીવાનું તમને મન થતું નથી ? બાલક મહારાજ ! કહો કે, આ દુકાં ને સાદાં ધોતીખાંધી તમને કેમ ચાલે છે ? સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ ખાવાને તમને કેમ મન થતું નથી ? અને તમારા બાઈડી છોડ્યા બાની મરીબી કેમ ભોગવી શકે છે ? તેઓ શું તમારી પાસે સાઈ સાઈ ને ઝાણું ઝાણું માગતાં નથી ? તેઓ એવું એવું ન માલે એ કેમ બની શકે ? મને કંઈ સમજતું નથી કૃપા કરીને મને કહો કે આ બધાંના ભેદ શો છે ?

ત્યારે શૌનક બાલકે કહ્યું કે, અમારામાં જો બહુત્વ છે, અમારામાં જો બાલકપણું છે, તે બાલકપણને કીધે એ બધું બની શકે છે

સીકદર - એ બાલકપણું તે શું ? એ હું બજારા ઈશુ છું.

શૌનકે કહ્યું, જ્ઞાનમાં બાલકપણું રહ્યું છે. ધર્મમાં બાલકપણું રહ્યું છે. કર્તવ્યપાલનમાં બાલકપણું રહ્યું છે. સત્યમાં બાલકપણું રહ્યું છે. ઈશ્વરચાને આધીન થવામાં બાલકપણું રહ્યું છે. દયામાં બાલકપણું રહ્યું છે. તપમાં બાલકપણું રહ્યું છે. દાનમાં બાલકપણું

રહ્યું છે. અદિસામાં બ્રાહ્મણપણું રહ્યું છે. ૧૧૧૫૪માં બ્રાહ્મણપણું રહ્યું છે. સનેપમાં બ્રાહ્મણપણું રહ્યું છે. પવિત્રતામાં બ્રાહ્મણપણું રહ્યું છે. આત્મજ્ઞાનમાં બ્રાહ્મણપણું રહ્યું છે. દિપ્તિનિમિત્તમાં બ્રાહ્મણપણું રહ્યું છે. વાણીની સચિત્તા તથા મધુરતામાં બ્રાહ્મણપણું રહ્યું છે. આદારવિહારના સાત્વિકપણામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. યાજ્ઞલોના વશપરપરાના સરકારોમાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. સરળતામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. સ્વતંત્રતામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. માતાથી નહિ કરવામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. હંમી જાતની શ્રદ્ધામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. જાહેર દિવસમાં અને જહાડુરીમાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. ત્યાગમાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. ઉચ્ચનીચપણાના ભેદ દૂર કરવામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. સ્પષ્ટ વચનમાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. કુદરતનું સૌંદર્ય સમજવામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. કુદરતના મહદગર જનવામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. નવીન શોધો કરવામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. ઉદાર વિચારોમાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. ઉલ્લેખી જીવનમાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. શુભેચ્છામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. રાજ્યોને યોગ્ય માન આપવામાં અને રાજ્યોથી યોગ્ય માન પામવામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. સાંભળનાં શુભ વધારવામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. વિદ્યાબ્યાસમાં જીવન ગાળવામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. મનુષ્યમાં આશુરી વૃત્તિ દાખવામાં અને દેવી વૃત્તિઓને ખીલવવામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. ઉચ્ચ જીવન ગાળવામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. ધર્મરતી સ્તુતિમાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. પોતાના સ્વાર્થને ભોજ આપવામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. એક રીતે જગતનું સત્યપણું અને બીજી રીતે જગતનું મીથ્યાપણું સમજવામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. સ્વાભાવીક બલાર્થમાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. પ્રેમધર્મમાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. એકાગ્રતામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. સમાનતામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. શાંતિમાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. સમ્યક્તામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. યોગમાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. દુઃખમાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. શક્તિમાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. સત્ય શ્રદ્ધામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. નમ્રતામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે. આત્મિક મળમાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે, અને આત્માની ઉત્થાન કરી શકે એવા આ જગતમાં તથા સ્વર્ગમાં જે કંઈ સારા કામો છે, સારા વિચારો છે, હંમી જાવનાઓ છે, અને શ્રેષ્ઠ કરનારા અનુભવો છે, તે બધું બ્રાહ્મણપણું છે. દુઃખમાં જે જ છે જીવાત્માને પરમાત્મા પાસે પહોંચવા માટે આ જીવમાં જે જે મહાન સદ્ગુણોની જરૂર છે તે સર્વ સદ્ગુણોમાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું છે અને જે જાતની જેની અંદર જેટલી વધારે યોગ્યતા હોય તેટલું તેનામાં બ્રાહ્મણપણું વધારે છે, અને જેનામાં જે જાતની જેટલી ઓછી યોગ્યતા હોય તેનામાં તેટલું બ્રાહ્મણપણું ઓછું છે એમ સમજવું.

સીકર - મહારાજ ! આ બ્રાહ્મણપણું માત્ર તમારી બ્રાહ્મણોની જાતમાં જ હોય કે બીજાં જાતોમાં પણ હોઈ શકે ?

રિદ્ધિસિદ્ધિ તને મળે અને એ મનના પ્રતાપે તારા ઇષ્ટ દેવનાં તને દર્શન થાય, અને એની સાથે તને વાર્તાતાપ થાય, એ વખતે તને જે આનંદ થાય તે આનંદની તુલના તુ જગતની કઈ વસ્તુની સાથે કરીશ?

ઘેટાં! યાદ રાખજો કે, આ કાંઈ સંપૂર્ણ આહ્વાનપણાની વાતો નથી, આ તો માત્ર આહ્વાનપણાના એક એક ઘુણની વાતો છે, એક એક અસની વાતો છે, અને એક એક કર્મની વાતો છે. આવી વાતોથી તુ જ્યારે અજાણ થાય છે, સારે એવા એવા અનેક શ્રુતો ને અનેક કર્મો મળીને ઉત્પન્ન થયેલું અર્થ આહ્વાનપણું કેટલું બધું દુર્લભ હશે? એનો ખ્યાલ કરતાં પણ અમેને તો નવી રાણની મળી જાય છે. હવે વિચાર કર કે આહ્વાનપણાના આનંદની આગળ તારા રાજ્યનો આનંદ શું દ્વિસાગ્રમાં છે? અને તેમ જતાં એવા નાના આનંદની ખુમારીમાં પણ તુ મસ્ત રહે છે, અને તારા મગજમાં ઘણી જાતનો પવન ભરાએલા રહે છે, ત્યારે અમે આહ્વાનપણાના આહ્વાનપણાના મહા આનંદમાં મસ્ત રહીએ ને તેમાં જ ખુબી જઈએ તેથી જગતની ઘણીએ મોહક વસ્તુઓને નિર્મલ્ય સમજીએ, ને તેનાથી ખચતા રહીએ તો એમાં કાંઈ નવાઈ છે? આ મહારા બદાલા રાજા હવે તુ મને કહે કે તારા હીરા માણેકથી કે તારા ગાય અશ્વથી તુ મને કેમ રાજી કરી રહીશ? ઘેટાં! મને રાજી કરવાનો માત્ર એક જ ઉપાય છે, અને તે એ કે, જે મારી સેવા કરવા ઇચ્છતો હોય તો તું આહ્વાનપણું મેળવવાની મહેનત કર. એથી હું જેટલો ખુશ થઈશ, એથી જગત જેટલું ખુશ થશે, એથી તારા આત્મા જેટલો ખુશ થશે, અને એથી પરમહત્તા જેટલો ખુશ થશે, તેટલો ખીછ કોઈ પણ બીજાથી થશે નહિ. ઘેટાં! આ વાતમાં તને કાંઈ શકા હોય તો તુ ખુશથી પૂછજે.

સીકંદર:—આપે જે કહ્યું તે બધું અરેખર છે, હું તે બધું સારી રીતે સમજ્યો છું. અને આપને ખાતરી આપુ છું કે, આપના ઉપદેશથી અને ઈશ્વરની કૃપાથી આજથી હું આહ્વાનપણું મેળવવાની કોશીલ્ય કરીશ. એમ કહી સીકંદર લાંબી ઉઠવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો, સારે મનથી કહ્યું કે,

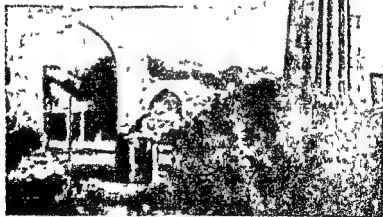
હે ભલા રાજા તું જેમ તારી મહેલમાંની લીધે કોઈને ત્યાં ખોલી દાણે જતો નથી, તેમ જ અમારો નિયમ એવો છે કે, અમારા આગ્રમમાં આવેલો કાંઈ પણ અતિથી મુશ્મો જઈ શકતો નથી, મારે થોડું દૂધ ને ફળ લેવાની કૃપા કરા.

એટલે સીકંદરે શૈલાનક મહારાજનાં ફળ ખાંધાં, અને કહ્યું કે, આવાં સુદર, સ્વાદિષ્ટ અને આવાં સુગંધીદાર ફળો અમારા મુલકમાં ચર્તા નથી, અરેખર હિંદ એ દુનીઆનું સ્વર્ગ છે.

(અપૂર્ણ.)

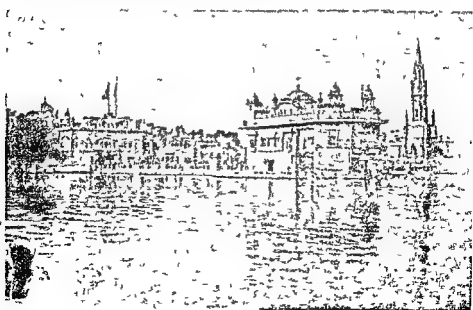
समालोचक.

दिहीनो
जगप्रसिद्ध ब्रह्मबिहार.
(१९२०)

इ.स. १६२१-१६२८ ना भरसामा उदेपुरना महासणा करणसिंहजीने ते वखतना पाटवीकुवा श्रीजगतसिंहजीना नामनी आ राज्यप्रासाद बघाव्यो हतो उदेपुरना पेशोला सरोवरनी मध्यमां भा प्रामाद 'जगमन्दिर' तरीके आज पण प्रसिद्ध होई उदेपुरना राज्यबभवनु दर्शन करावे छे

મનુષ્ય યુરોપીયનનો વેશ-વસ્ત્ર-ધારણ કરે પણ આથી તે યુરોપીયન થતો નથી. હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિપદ એક અતિસમ્પન્ન મહત્વની બાબત સમર્થ થયું હતું છે અને દિનપ્રતિદિન અધિકાધિક ઉપયોગી કર્યા કર્યાં કરે, એમ હૃદયથી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે પણ અંગતનાં અર્થન આવશ્યક તત્વો-સાહિત્યનાં અને સમાજનાં તત્વોનો કેંગ્રેસ તરફથી હજી સુધી વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. રાષ્ટ્રીય પરિપદ અને પ્રાન્તિક સંમેલનોની બેઠકા પછી જે જે સામાજિક સભાઓ ભરાય છે તે પાર્શ્વત્વ રીતિઓ અનુસાર સમાજ-સુધારાના વાદ કરવા યોગ્ય પ્રશ્નો વિષે વિચારો અને ચર્ચાઓ ચલાવે છે, પરંતુ સાહિત્ય-તત્વની તો અર્થતા ઉપેક્ષા જ થઈ છે. આ સર્વ સભાઓના કાર્ય-ક્રમો ઉપરથી દેખાઈ આવે કે રાષ્ટ્રીય પરિપદ અને પ્રાન્તિક સંમેલનો રીતી રીતે જ ઐક્યદલીકરણના ઉદ્દેશને અનુસરતાં નથી. માત્ર રાજ્યનીતિ-કૌશલ્ય જ તેમનો ઉદ્દેશ છે.

સામાન્ય લેખનપદ્ધતિ:—સંપૂર્ણ હિન્દુસ્થાનને સાહિત્યની સર્વસામાન્યભાષા અને તેના આધારરૂપ-મૂળરૂપ-સામાન્ય લેખનપદ્ધતિની જરૂર છે. જુદા જુદા સાહિત્યની સો ભાષાઓ વાળા ભોમિને આપણે એક મહાન પ્રશ્નરૂપ શી રીતે ખાતી કરીએ ? અને ચોક્કસ જુની લેખન-પદ્ધતિઓ અથવા લિપિ મૂળાક્ષરો-સહિત એક પ્રભુ હોઈ શકે, એ વિચાર જ આત્મવિશ્વાસી બામ છે. સામાન્ય લેખનપદ્ધતિ અને સાહિત્યની સામાન્ય ભાષા સિવાય એકબીજા મુખ્ય તત્વ શુદ્ધ લાગશે. ગોશ્લીઓ થા ભાલવાની ભાષાઓ જુની જુદી હોઈ શકે.

ઉદાહરણ સ્થાની-ફ્રેન્ચ-જર્મન લઘુર્ધનું પરિણામ એ આવ્યું હતું કે એસ્સાસ અને સોરેનના પ્રાન્તો ફ્રાન્સથી જુદા પડી ગયા, અને માળીસ વર્ષ કરતાં પણ વધારે વખત સુધી જર્મની ફ્રાન્સના આ વિચુકત પ્રાન્તોમાં જર્મન ભાષાને પ્રચલિત ભાષા કરવાના પ્રયત્નો કરતું રહ્યું છે. ગમે તેમ થયું તો પણ એસ્સાસ અને સોરેનના પ્રાન્તોની શાળાઓમાં ફ્રેન્ચ ભાષાના અભ્યાસની પરવાનગી આપવા માટે એક બાલિકાએ જર્મન મંદારાણીને વિનંતિ કરી હતી આ વાતો રાષ્ટ્રીયત્વના અર્થમાં ભાષા માટેની લાગણી સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે. હિન્દુસ્થાનને એક જ લેખનપદ્ધતિ અને ભાષા હોવાં જોઈએ આ ભાષા તે

એવી બાલણી ■ જે માયા ઉપર વ્યવહાર થા લાગીને થા આબો દોષ તો પણ ભાગે માયાને કાઈ તુચ્છતા થાય જ નહિ. આ પાપડી જુદા લઘુર્ધન વખતથી ચાલતી આવે છે તેથી તામદાર કાકાર સાહેબને તેના ઉપર ધણી જ પ્રીતિ છે, અને તેઓ સાહેબે તેમની છત્તીમાં કોઈ અન્ય પાપડી પાપડી પહેરી હશે જ નહિ. જુદા વખતમાં સદ્ આ જ પાપડી-પહેરતા આ પાપડી જુદા વખતની હોઈ તથા તે મોરબી પ્રદેશનું એક સુચક ચિહ્ન હોઈ કાકાર સાહેબ તેને ધણી જ ચાહે છે અને આ ચાહના સાં જાણે અમલમાં મળે છે. સ્વદેશવિમાન સ્વરાજ્યચાનની લાગણીથી જ આવે. સામાજિક હેતુ સિદ્ધ થાય છે આ પાપડીથી હરકોઈ માણસ મોરબીના જ છે એમ દરોઈ સદજ નહીં ચકે આ ઉપરથી પ્રસ્તુત વિષય જેવા વિષયોને વિચારવાના હૃદયમાં મોરબીના પ્રાન્તિક સમાજિક સમાજ ઉપર લાગણી આતે માન થયા વગર રહે જ નહિ.

ખરેખર સાહિત્યની જ ભાષા હોવી જોઈએ, કારણ કે વિશાળ દેશનો દરેક ભાગ કે જે કોઈ કોઈ વાર બાજબી રીતે ખડ તરિકે યોજાય છે તેના સહ લોકો માટે ભાષાની ખડ-ભાગ અનુસાર પોતાની જુદી ભાષા હોવી જોઈએ. બાલીઓમાં પણ જેમ અને તેમ થોડા ફેરફારો હોવા જોઈએ સમાનતા-મળતાપણા-ની જાગતોનું પ્રમાણ ધણું જ વધારે હોવું જોઈએ, ભિન્નતા-જુદાપણા-ની વસ્તુઓ મુખ્ય મુખ્ય જરૂરી બાબતોમાં આવશ્યક હોવી જોઈએ નહિ. જેવી રીતે સમૃત ભાષાએ પ્રાકૃત ભાષાઓ ઉપર અસર કરી છે તેવી રીતે સાહિત્યની સામાન્ય ભાષા પ્રાન્તિક-સ્થાનિક ભાષાઓ ઉપર અસર કર્યા વિના રહેશે નહિ. ભિન્ન ભિન્ન બોધોઓ વચ્ચે રહેતી જુદાઈઓ ભાષાની નવી જન્મવદના ક્રમે-ગતિઓથી ધીમે ધીમે જોડી થતી જશે, પણ સાહિત્યભાષા તો એકની એક જ રહેવી જોઈએ. વળી ગાલીઓથી સાહિત્યભાષાનો ટોચ સમૃદ્ધ થશે અને નવા ઉપાણોઓ અને નવી ઉચ્ચારરીતિઓ દાખલ થશે. સ્વર-અવાજ-અર્થના વિનાશની અને બાધાતી ભાષાઓમાં યુનરોદ્ધારની પ્રગતિઓ થતા, ચાલતી લખવાની અને બોલવાની ભાષાઓમાં ખીછ ભાષાના સખ્દો વિચારો અને વિચાર દર્શાવવાની રીતિઓ દાખલ થશે હવે આથી હિન્દુસ્થાનના ભિન્ન ભિન્ન સાહિત્યોના ઐક્યના વિચારથી નહિમત થતું નહિ જોઈએ આવા ઐક્યની આવશ્યકતા છે એ વિચારને આપણા મસ્તિષ્કમાં કેળવઈ જવા જોઈએ, અને પાયામાં પ્રથમ પથરને આપણે સુસ્થિત કરીએ તો પછી સાધનો અને કામકરનારાઓની તગી-અભાવ રહેશે નહિ. ખીછ પ્રજાઓના સાહિત્યનાં ઇતિહાસને તપાસશે તો અસંભવિતતાનો વિચાર તરત નષ્ટ થશે.

રાષ્ટ્રીયતાનો સંકુચિત વિચાર—હિન્દુસ્થાનમાં એક ભાષા થવાના મહાન અને શિષ્ય વિચારને જરા દૂર રાખી આપણે સ્થાનિક સ્વદેશપ્રેમના ટુકા અને સાકડા વિચારની સામે ધવાનું છે. હિન્દી ભાષા બોલના લોકો પોતાને હિન્દી ભાષા સિવાય અન્ય કોઈ ભાષા અનુકૂળ છે કે નહિ એનો વિચાર પણ કરશે નહિ. બંગાલીઓ બંગાળીમગ્ધ અને રણીન્દ્રનાથે જે ભાષામાં પુસ્તકો લખ્યા છે તે જ ભાષાને વળગી રહેવા છેજશે મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત પણ પોતાની ભાષાઓથી જ પ્રસંગ રહેશે હાલિયુ દેશ પોતાની તૈત્તી, તામીલ, મલાયાલી અને કેનેરીઝની ભાષાઓ રાખશે. આમ છે છતાં આપણે માનીશું કે બોલતી તેમ જ લખતી ભાષાઓમાંની એકએક જોઈએ તેવી રીતે વિકાસ પામી છે અને જેઓ હાલ જે જે ભાષાઓ બોલે છે અને લખે છે તેઓએ તે ભાષાઓ ઉપર લાગણી અને પ્રીતિ રાખવા જોઈએ. મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાની પત્ની, સંતાનો અને કુટુંબની સર્વ બાંધિતઓ ઉપર પ્રેમ રાખે છે. એક મનુષ્ય કે જે અધુક શહેર અથવા ગામને પોતાનું ગણતો હોય તેના ઉપર પ્રેમ રાખે એ પણ કુદરતી છે, પરંતુ જે દેશમાં આપણે

“મહારાજની મારા જેવા રૂંક પ્રયે કૃપા રહે એ જ હું ચાહું છું.”

“પણ કામમાં કચુર ન થાય એની સમાજ રાખજે ‘આજ રાત્રિનો ૧૨’ વાગે તને કહેલો. દરવાજો ઉપાડી આપજે અને પછી નીચે આવજે. મારી સાથે ચાલ, અમારા તંત્રનો માર્ગ હું તને બતાવું” આમ કહી તે સરદાર આગળ ચાલવા લાગ્યો અને રામજી પેશુ તેની પાછળ પાછળ ગયો. થોડીક જ વારગા તેઓ વૃક્ષપટાઓમાં અદૃશ્ય થઈ ગયા.

સરદાર દાદાજી રઘુનાથ પ્રભુ યાત્રિનો હતો. ‘જગપતિ સિવાજી’ મહારાજની સેવામાં તે સરદારપદ ભોગવતો હતો. ‘કલ્યાણિકર્મા’ અનેક-મુદ્દમાં જય મેળવનાર, બંકિમ્પર લોહિની ટાળકાઓનો જંકચૂળથી નાશ કરનાર, અને ‘શિવપ્રભુનો રાજ્યવિસ્તાર વધારનાર’ આ જ સરદાર હતો.

કલ્યાણિકર્મા આવેલો દુર્લભ બેલવાડીનો કિલ્લો, તેનો કિલ્લેદાર સ્વભતીય દોવાથી સહેલાઈથી હસ્તગત થશે એવી આશાથી દાદાજીએ કિલ્લેદાર થેસાજી ઉપર સંપિત ખાતિનો સવાના કર્યો હતો, પરંતુ તેણે પ્રત્યુત્તર મોકલ્યો કે “હું બાળકેડોનો સેવક છું. મારા ધણિને હું નિમક-હરામ નીવડીશ નહીં. તમે અને હું બન્ને વિશ્વાસુ અને નિમકદલાય છીએ તો પોતપોતાના સ્વામીનું કાર્ય બમડું હશે ત્યાં અવશ્ય તરતાર ચલાવવી પડશે” આ નિરૂપી ઉત્તરથી દાદાજી થોડો સ્તબ્ધ થઈ ગયા. કિલ્લેદારની હદા સ્વામીભક્તિને લીધે જેમ જેમ સર્વે અર્પણ નહ થના ગયા તેમ તેમ દાદાજીના મનમાં કિલ્લો હસ્તગત કરવાની છતાંના વૃદ્ધિ પામતી ગઈ તેના હૃદયમાં ઈર્ષ્યા દ્વિધુણી વધતી ગઈ અને પ્રાણુ જય નો લાલે પણ કિલ્લો તો સર કરીને શિવપ્રભુને શાપવો એવા નિશ્ચય કર્યો. હવે લડવા શિવાય છૂટકો નથી એમ જોઈને દાદાજીએ કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો, તથા મંદિરા યર્ષ ગયા. દાદાજી ધણી વખત સમય સાધી અચાનક આક્રમણો કરતો, પરંતુ તે કિલ્લામાં દાખલ થઈ શકતો નહીં. હવે કાંઈ જગકપટ કર્યા વિના કાર્ય સારું નહીં જ થાય એમ તેને લાગ્યું કે જેવી તેણે અપચતજન પાયરવાનો પ્રારભ કરવા માંડ્યો. પ્રવલન કરનારને પ્રભુ મદદ કરે છે એમ તે ખાત્રીપૂર્વક માનતો હતો અને તેની ખાત્રીની સિદ્ધિરૂપ વિના એ બની કે કિલ્લાની અંદરનો એક મહાર, લાવચથી લેમાઈ દાદાજીને વશ થયો અને સ્વામી સેવાપરાયણ કિલ્લેદારનો નાશ કરવા તૈયાર થયો. મચ્છર જેવું એક સૂક્ષ્મ પ્રાણી પણ મહાન રાજરાજના નાશનું કારણજનક થઈ પડે છે.

જગન્નિર્મતાએ વિશ્વને કૃષ્ણવસ્ત્રથી લપેટ્યું હોય એમ અન્ધકાર-સર્વત્ર છવાઈ રહ્યો હતો. પૃથ્વીએ સૂન્ય, ઉદાસ અને લાચાનક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. નિંદાદેવી પોતાના મમતાળુ હસ્તથી પ્રાણી વર્ગના મોટા લાગને સુખશાન્તિ ઉપર સુવાડી, રજનીના લાચાનક સ્વરૂપથી તેમનું રક્ષણ કરી રહી હતી એક જાણુ કસારીના કિરર કિરર અવાજ, ‘તૂવડનો’ પૂર્વ સખ્ત તથા

શિવભાઈનાં ફક્ત સહચારી તો બીજા બાજુ બેલવાડીના કિલ્લા ઉપરના સત્રીઓથી થોડી થોડી વારે પેકારાતા સારથીનીના સખ્તો સહચારી આ સમયે મઃ ઘેરિને પડેલા, શિવભાઈ મહારાજના એક સરદાર હાદાજીના સેન્યામાં ગ્રામપત્રે કાંઈ મોટી ધૂમધામી ચાલી રહેલી જણાતી હતી. કાંઈ સૈનિક હાથ બાધેલો, તો કાંઈ બખ્તર પહેરેલો, કાંઈ વરવાર સાફસુફ કરતો, તો કાંઈ તરવાર પટામાં બોલતો, એમ સર્વ કાંઈ પ્રત્યક્ષ ઘટ્ટ રહ્યા હતા; પણ તેમાંથી કાંઈના મોંમાંથી શબ્દ બહાર નિ સરતો સહચારી ન હતો. એટલામાં કિલ્લાના મુખ્ય દરવાજા પાસે જવાની શ્રમ સૂચના થતાં જ સર્વ સૈનિકો માર્ગતમસમાં તે દરવાજા તરફ જવા લાગ્યા.

હચિત્ત રથજો તેઓની ટોળી બઈ પહોંચતાં જ હાદાજી પોતાના કપડાંઓના પરિણામની વાત જોતો ઔસકમથી ઉભો રહ્યો. "જુઓ, જુઓ," હાદાજી પોતાનાં સાથીઓને ધીમાસ્વરથી સહર્ષ કહેવા લાગ્યો. "કાંઈ મનુષ્ય કિલ્લા ઉપરથી નીચે ઉતરતો જણાય છે આ આકૃતિની પછવાડે આગના બબૂકા પણ દેખાય છે, અને એ જ સદા, કિલ્લા ઉપર દુલ્હી સહ જવાની છે."

આ વાક્ય તેણે પુર કર્યું હતો એટલામાં સમગ્રજો આવીને કાંઈ સાહસની વધાર્થ આપી તથા અમિત્રી ગગનમાર્ગે જતી જગ્યાઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યો. "મહારાજ શિવરાજના શત્રુઓનાં હાથોમાં આવો જ અગ્નિ પ્રકટો અને તે શ્રીમાનનો જન્મ થાયો!" હાદાજીએ તેને એક વાર ફરીથી આશા આપી કે હું તારે અવશ્ય બહાં કરીશ.

અધ્યરાત્રિ વ્યતીત થઈ ગઈ હતી આ શાન્ત સમયે કિલ્લા ઉપર થોડો કાલાહલ સંભળી, કિલ્લેદાર થેસાજી ગભરાતો ગભરાતો પોતાના સુવાના ખડમાંથી મહાર આગ્યો. તેણે જોયું કે ગામમાં આગ લાગી છે, સૈનિકોનાં રહેઠાણો તો આગથી જરમીભૂત થઈ ગયાં છે અને લોકો દારૂગાદીજના સહાય માટે અદીનદી દોહાદોહ કરી રહ્યા છે. સાચક શ્રદાથી પોતાની તરવાર હાથમાં લઈ તે કિલ્લાના દરવાજા તરફ દોડ્યો. તો ત્યાં પણ અગ્નિની જવાળાઓ જ્યારૂં અને તેના પ્રકાશમાં સ્વજાતીય શત્રુઓ કિલ્લા ઉપર ચડતા દેખાયા. તેના નેત્રો અચકળ બની ગયા, હસ્ત કોંપથી ધૂંજવા લાગ્યા, એક સત્તાપથી ફરકવા લાગ્યા અને આવેશથી તેના અંતરખાના બધા ટૂંટી ગયા. મોટી અર્જના સહિત તે બોલ્યો. "અવશ્ય કાર્થક ફરો થયો છે, ફિકર નહોં મારો પ્રાણુ હતો ત્યાંથી હું કહી પણ મારી સ્વામીબક્તિમાં પાઠો દહીશ નહીં."

અગ્નિએ સર્વ સ્વાદા કરવાનું પોતાનું સ્વાભાવિક કર્તવ્ય ચાતુ જ રાખ્યું હતું. પરસ્પર પ્રલયકાળ સમાન જ એક રાત્રિ હતી સર્વ કાંઈ નિદ્રાવશ હતું અને શાંત રાત્રિને એવે વખતે ફર' અગ્નિએ એકાએક કોષ પ્રકટાવ્યો હતો. પોતપોતાનો જીવ બચાવવા બેલવાડીના સર્વ લોકો ગૂઢબહાર નીકળી પડ્યા. કાર્થક પુત્ર એક રથજો તો બીજા રથજો, અને માતા વળી કાર્થક ત્રીજો

સ્થળે; પતિ ક્યાંક તો પત્ની પણ ખીજે ઠોકણે! એમ કોઈને કહીને પત્તા મળતો નહીં. પોતા-
પોતાનાં આત્મવર્ગનાં મનુષ્યોનાં નામની ગૂંચો પાડનાં જે તે અહીં તહીં ફાંદાં મારી રહ્યાં હતાં.
જ્યાં ત્યાં એકસરખો જ હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો હતો. બળતાર લાગડાનો કડકડ અવાજ તથા
અગ્નિમાં સપડાવેલાં મનુષ્યોની અતસમયની હલબેદક ચીસો, કાનને ફાડી નાખતી હતી. તોપણ
મારાની પણ દરકાર નહીં કરતાં શૂરાઓની સામે ધસી જનાર શૂરાવીર સૈનિકો પણ આગળ
આ વિકાળ સ્વરૂપ એઈ ચરચરી ગયા હતા.

એટલામાં રણસિંગડાનો અવાજ સંભળાયો. સૈનિકોનાં ગૃહ બળી ને ખાખ થઈ ગયાં
હોવાથી તેઓ શાખી સમઢાલય તરફ ગયા પણ ત્યાં અગ્નિનું સામ્રાજ્ય હતું તેમાં વળી “શનુ
આબ્યા રે આબ્યા” એ જ ધૂમ વાગવાર સંભળાતી હતી. રણસિંગડાનો અવાજ માથું જ રહ્યો.
યેસાણએ ■ સાત નિડર સૈનિકોને એકઠાં કર્યા અને સહસ્રમઢાલય ઉપર પાણીનો મારો
ચલાવી તેમાંથી શરો બહાર કરાવી સૈનિકોમાં વહેલી આપ્યા. હવે તેણે શનુઓને રોકવાનો હુકમ
પોતાનાં માથુંસેને આપી દીધો. કિલ્લામાંનો પ્રત્યેક કણ્ઠાટકી સૈનિક અધણીઆં કરીને, ઓપુત
ધરબાર ધનમાલ આદિને તૃણવત્ ગણી રાખીનાં દિતમટે સનુપર ફૂટી પડવા મેદાને પડ્યો.

હાહાણુ બહાર મહાપુરુષેથી વેડીને દરવાજા પાસે આવી એક જ થયું. દરવાજાનાં બારણાં
મસ્ત હસતીના ધકકાથી તોડી પાડવામાં આત્મા અને મહારાષ્ટ્રીય સિપાઈઓ અત્યંત હિમતથી જેવા
તેમાં પ્રવેશ કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા કે દરવાજાની અંદર આવી પહોંચેલા સૈનિકોએ તેમને
રોકવા માંડ્યા અને હથોથોદાય અપાડીથી માથું ધર્ષ, દરવાજા પાસે આવી પહોંચેલા કણ્ઠાટકીએ
શુભેશ હતા પરંતુ તેઓ શૂરાવીર હતા તેમણે વધુ સહાય આવી પહોંચના સુધી શનુને રોકી
રાખવાના હતા. આ કામ તેઓ બારે બહારથી બળતરવા લાગ્યા એટલામાં કિલ્લેદાર
યેસાણ સૈનિકો સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને અપાડીઓ સખત અને ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

આ સમયે બેલવાડીના કિલ્લા ઉપર ચારે તરફ પ્રલય આવી રહ્યો હતો, અમિતી રક્ષ
શિખાઓ ગમતને ઝુંમી રહી હતી. અમિતના બડકા “ચૂ ચૂ” અવાજ કરતા પોતાના સપાટામાં
જે કાંઈ આવતું તેને પ્રગળી નાખતા હતા, એક પાસ અગ્નિ મકાનોને જમિનદોરન કરતો,
જ્યારે બીજી પાસ તરવારો, સિપાઈઓને જમિન પર પડાવતી હતી. બેલવાડીમાં
રાખના દગલા પડ્યા હતા તો સંભાગરથળે મુઝડાના દગ જ ન્યા હતા. કિલ્લાની અંદર
પવનથી ધૂળના ગોટોટોટા ઉડી રહ્યા હતા તો રણસ્થળે અપાડીથી ઉડતી
ધૂળથી દરી દિશા ઢકાઈ ગઈ હતી વહ્નિ, ગદ ઉપરની માથમતાનું બક્ષણ કરવામાં
જ મર્યાદા હતો તો મુઢદેવી વીર સિપાઈઓનું બક્ષણ કરતી હતી. આવી રીતે

સચિત્ર મળાદારનાં પત્તા. ૩. ૦-૮-૦ એન. એમ. નિપાડી એન્ડ કંપની, મુબાઈ.

એક જ પ્રકારની મડાડ સર્વજ મળી રહી હતી. રક્તપ્રવાહ અરુપિત વેગે વલો જતો હતો. તરવારોના ધર્પણથી અગ્નિ પ્રકટતો હતો એવામાં કાદાજની દષ્ટિ પોતાના સૈનિકો તરફ જતાં તેણે તેઓને પાછા હટતા જોયા પોતાના એક સરદારને ઉદ્દેશીને તે બોલ્યો "રાવજી સ્વભાવીય સૈનિકોના સમૂહો નાશ અહીં જ કરવામાં કરો લાલ નથી. તમે દારૂ પર થોડાક માણસો રાખી બીજા થોડાક સાથે ધુરજ પર ચઢવા મડિા. અમે પાછલી રાત્રિ આગળથી હલ્તો કરીએ છીએ. શત્રુ ઉપર આવી રીતે ત્રણ બાજુએથી એકાએક હુમલા લાગ્યા શિવાય એ આપણે અહીં જ લડવા કરીશું તો આપણા પધારે માણસો અહીં જ ખપી જશે અને વિજયપત્ન અધૂરો રહેશે. આમે ત્વરિત મટત પાઓ. આપણે જો કશું નહીં કરી જતાવશું તો અપવશની કાળી દીલડી સાથે મહારાજને મોઢું જતાવવાનો આપણે વારો આવશે "

રાવજીપત મરાઠી સૈન્યની એક કુકડીનો જમાદાર હતો દાદાજી જેવા મુન્સદી, કાવાદાવાવાળા અને જુદિયાળી સરદાર ઉપર તેને જલ્દ અદા હતી. તેણે હેલ્થ વાડપ પૂર્ણ કર્યું કે વૃત્તજ રાવજી પોતાના માણસો સાથે ધુરજ તરફ ગયો અને તેની ઉપર હલ્તો કરવાની તૈયારીઓ કરવા મડ્યો. ખુદ દાદાજીએ પોતે પણ પાછલી દિવાલ આગળથી હલ્તો કર્યો. આમ જુદી જુદી દિશાઓમાંથી હુમલો થવાથી કિલ્લેદારના માણસો કાંઈક નાહિમ્મત બન્યા. કિલ્લેદાર યેસાજીએ પોતાના હાથનીએ નાનક અને જમાદારને બોલાવીને કહ્યું. "ખરો અણીનો સમો આવ્યો છે. આરે તરફ મારામારી અને કાપાકાપી ચાલી રહી છે. લોકોને અગ્નિની કાંતિ કરવામાં રોકાવવા જોઈને શત્રુઓએ આરે બાજુએથી હુમલો કરવાની તક સાધી છે. આપણા માત્ર ૫૦૦ લડવૈયાઓ, મરાઠાઓના અસંખ્ય દળ સામે કેટલી વર સુધી ટકી સકશે ? બીજી કોઈ સહાય હાથમાં મળે એવો કશો પણ માર્ગ નથી. ગોવળકોણના સ્વામીની ખરખરી સેવા બજાવવાના આ પ્રસંગ આવ્યો છે તો તેનું જાન આઈને આપણે દેહનું પોષણ કર્યું છે તેની જ સેવામાં, તે દેહનો ભોગ આપી, જીવનું સાચું કરવું આવશ્યક છે " તે આ પ્રમાણે બોલતો હતો એટલામાં તેણે શત્રુઓને કિલ્લા ઉપર આવતા જોયા, તેથી તે બોલ્યો " જુઓ, જુઓ, મરાઠાઓ સોદાની સાંકળો નિસરણીઓ મૂકીને ધુરજ ઉપર ચડે છે દોડા, અને વેમને પ્રાણ જતા સુધી અટકાવો તમારા દેહના કટકા કરીને તેઓ બલે આગળ વધે પણ તમે જીવતાં તેઓ એક કમ પણ આગળ ન વધે તેની ખાસ ઠાળજી રાખજો " એ પછી તેણે પોતે બીજા બાજુએથી શત્રુને રોકવાનો યત્ન કરવા માંડ્યો.

બેસરાડીનો કિલ્લો ગોવળકોણને તામે હતો જે અગાઉ જગત્નું છે હલ્તો થવા પછી માણસ મોઢાંથીને પણ સહાય મંગાવવા નેટસો વખત ન હોવાથી કિલ્લેદારે વીરતાથી શત્રુ એવો નિશ્ચય કર્યો હતો. કિલ્લાના રણજી માટે કિલ્લેદાર, યાજુદાર અને હવાસદાર એ ત્રણ

પદ્ધતિધારીઓને નિયત કરવામાં આવ્યા હતા. તેઓ સર્વ આ મુદ્દામાં અપૂર્વ ઉત્સાહ અને વીરતાથી લડતા હતા. તે વખતે, પોતાનાં મકાનોનો નાશ અગ્નિથી થયેલો જોઈને એ ત્રણે જાણીઓની ઓંચો એક સ્થળે એકત્ર થઈ હતી સ્થળ કિલ્લેદારનું મકાન હતું એ મકાન કિલ્લાની અંદરનાં બીજાં મકાનોથી અલગ હતું. અગ્નિથી તેને ધણું નુકસાન થયું ન હતું કિલ્લેદારની સ્ત્રીનું નામ સાવિત્રીબાઈ, ચાણેદારની સ્ત્રીનું નામ રમાબાઈ અને હવાલદારની સ્ત્રીનું નામ ચમુનાબાઈ હતું તેઓ એ વિચારમાં હતી કે ન કરે નારાયણ ને આપણા પતિઓના પ્રાણ આં જપાણીઓમાં પડે અને કદાચ સત્તુઓ કિલ્લાની બહાર જાવીને આપણને રખડવાના થાન કરે તો આપણે શું કરવું ? પૂર્વજાળની વીરાંગનાઓની પેઠે અગ્નિમાં પડી બળી મરવું કે પછી શત્રુઓ સામે નિઃશસ્ત્રતાથી લડવા જવું ? તેઓ આ પ્રકારના વિચારબળમાં વીંટળાયેલી હતી તેવામાં સત્રામસ્થળેથી એક સૈનિક દોડતો દોડતો તેમની તરફ આવ્યો સાચો. તે સૌ અમર સાચ્યો હતો તે જાણવાને સર્વે આતુર થયે તેની તરફ જઈ રહી.

તેઓ એક બવાળે બોલી ઉઠી " બાલ, બોલ, સર્વે મુખરૂપ છે કે નહીં ? "

" શું બોલુ બાઈ સાહેબ ? " સિપાઈએ અદગથી કુખી બવાળે આટલું જ કહ્યું

" જ હોય તે જલ્દી કહી દે "

" આરે પાસથી હજાઓ થવાથી અને અન્ય કોઈ સદાચ ન હોવાથી કિલ્લેદાર સાહેબનું ધૈર્ય ખૂટી ગયું તેમણે સૈન્યના નથુ લામ કરી, કરવાળ ઉપર હવાલદારને અને છુરજ ઉપર ચાણેદારને રાખ્યા અને પોતે જાતે પછવાડેના બાગમાં રહી શરૂ કરવા રૂઢા. હવાલદાર સાહેબે ધણું પરાક્રમ બતાવ્યું પણ દુર્દૈવ આપણ કે સ્વામીસેવા બખતવાં જામવતાં પોતે સ્વર્ગે સિધાયા. તેમની ટુંકડીમાં લગાણ પડ્યું. સત્તુ તેઓને હક્કની આગળ વધ્યા. તે જોઈ ચાણેદાર, છુરજ છોડી તેમની તરફ ધસ્યા તો છુરજ ઉપર કોઈ રહ્યું નહીં. પરિણામે સત્તુઓએ છુરજ કપાળે કપાળે એ પછી ચાણેદાર સાહેબ ક્યાં ગયા તેનો કોઈ પતો જ નથી "

" શું કોઈ લાગ જ મળતી નથી ? " એટલું કહી ચાણેદારની સ્ત્રી રમાબાઈ એકદમ અચેત થઈ, બમિ ઉપર પટકાઈ પડી, આથી તે વખતે ત્યાં અમરુટ ફેલાઈ રહ્યો. તેને ચેતનાવસથામાં આણવા માટે વાયુ ટોળવામાં આવ્યો, પાણી છાંટવામાં આવ્યું, પરંતુ પતિવિયોગે કુખી બનેલી રમાબાઈની વાચા એકદમ બધ થઈ ગઈ. તેના ડોળા ફાટ્યા લાગ્યા; અને ઉપચાર કરવા છતાં તેના અંગની ઉષ્ણતા ધીમે ધીમે કપી થતી ગઈ. તેના હાથપર થડા થઈ ગયાં, આસિંધાસ બધ પડ્યો અને આ પ્રાણુધાનક મૂર્તીમાં જ રમાબાઈ, પોતાના વીરમિત્ર ગતિને પામેલા પતિને એટલા દર્શકોમાં સિધાવી !

શામળી અન્ન સ્ત્રીઓ આ વખતે, એકત્ર થઈ ગઈ અને રમાબાઈના પ્રાણાન્તની વાત એક કનેથી બીજી કને જતાં સર્વ અફમોસ કરવા લાગી. કિસ્કેદારની પત્ની સાવિત્રી, આ સર્વ દુઃખપટનાં ભેટી ભેટી પાયાલુવત તટસ્થ બેસી રહી હતી પરંતુ બહુ દુઃખમાં કાંઈ ન્યૂનતા રહી ગઈ હોય તેમ એક બીજી સિપાઈ તે વખત દોડતો દોડતો આવ્યો. તેણે કહ્યું: “બાઈસાહેબ, ઉઠો ઉઠો, પ્રાણુરક્ષણના ઉપાયો થાઓ. કિસ્કેદાર ચેસાગ્રએ સ્વર્ગગમન કર્યું છે. ત્રણે દુર્ગનાથકો નાશ પામ્યા છે. કહ્યુંટકી સિપાઈઓ પાતાને જેમ કહે તેમ નાસે છે. અને શત્રુ હિલામાં પ્રવેશી, બાદશાહી નિશાન હાથ કરી ખખખે લુટવાની તૈયારીમાં છે. આપને નાસવા માટે તથા આપના પ્રાણુ બચાવવા માટે આપ જે દરમાવશો તે કરવા હું તૈયાર છું.” સાવિત્રી આ સમાચારથી મુઠાઈ ગઈ તેને કાંઈ સુઝતુ ન હતું. “પ્રાણુનાથ, પ્રાણુનાથ!” એમ બોલવા લાગી અને તેના નેત્રમાંથી વહેતી અશ્રુની ધારાઓ તે ખાળી શકી નહીં. સિપાઈએ આ ભેઈને કહ્યું:—“બાઈ સાહેબ! આ અશ્રુપાત કરવાનો સમય નથી શત્રુઓ નગરિક આવી લાગ્યા છે તેઓ આપને તથા આ શામળી સ્ત્રીઓને ભેટા, સર્પને દુઃખ દેવામાં બાકી મૂકશે નહીં, માટે કાંઈક પણ માર્ગ લેવા ભેઈએ.” આ શબ્દો બોલે પાતાના હાથમાં તીરની માફક બોક્કા હોય તેમ તે એકાએક ચમકી ઉઠી તેના મનમાં એકાએક કાંઈ ભયંકર વિચાર થઈ આવ્યો. તેણે પાતાનો દુઃખવેગ ઓછો કરી, આંસુ દોહાઈ નાંખી દૃઢ બવાળે કહ્યું બહેનો! શોક ના કરો! આપણામાની ધણી સ્ત્રીઓના પતિઓ સ્વામી-મેવા કરતાં કરતાં પ્રજાના દરબારમાં ગયા છે, તો આપણે અશ્રુ પાડીને શું તેમની અમર કીર્તિને અને તેમનાં વીરનામને હીણુપદ આપીશું? બહેનો! ચાલો, બખ્તરો પહેરો, તરવાર ધારણ કરો જે ઠેકાણે આપણા સંકટો કહ્યુંટકી યુદ્ધમાં પડ્યા છે ત્યાં જઈ આપણે આમજ વધતા શત્રુઓનું નિકલન કરીશું આપણે વૈવિધ્યદશામાં નાહક જૂરીજૂરીને દિવસો ગાળીશું તેના કરતાં આવા વીરકામથી આપણે કાંઈ નહીં તો આપણુ છવતુ સાર્યકમ કરીશું. ભગિનીઓ, જેઓ મુદ્દમાં પાતાના પ્રાણુ પાડે તેમને સદાસર્વદા સ્વર્ગ મળે છે એમ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ શીમતી ભગવદ્ગીતામાં શ્રીમુખે કહ્યું છે માટે ચાલો, નક્કામી કુપલીઓ કરવા કરતાં મુદ્દ મચાવી, શત્રુને કંઈક અંશે પણ પાછા પાડી, આપણે અમર કીર્તિ મેળવીએ. આપણાં કામથી મરનારાઓના આત્મા પ્રસન્ન થશે માટે ચાલો સૌ સત્વર આવી પહોંચો.” કિસ્કેદારની પત્નીનું આવું પ્રેત્સાદજનક ભાષણ સંભળી, પ્રત્યેક સ્ત્રીના મનમાં પતિનું વેર સેવાના પ્રેરણા ઉત્પન્ન થઈ અને સાવિત્રીબાઈની સાથે સહ સહુ સાથે લડવા જવા સર્વ સ્ત્રીઓ તૈયાર થઈ ચાલેદારની સ્ત્રી રમાબાઈના પ્રેતને અગિસરકાર કરવાનું વદ લોકોને કહીને સાવિત્રી પાતાના પતિના સહો રાખવાના ખડમા ગઈ. અદર પગ મૂકતાં જ તેનો કંઈ ફાઈ ગયો, અને

હૃદયમાં મલરામણ ઉત્પન્ન થઈ. અને તે એકાએક બાલવા મંડી: " નહિ, હું વીરકાન્તા છું, છતાં વેધવ્ય દુઃખમાં મારા પિતાના નામને લાંબા ઘાને એકે-કેવળ સાતિથી બેસી રહી છું તેથી અપ્સરાઓ મારી દાસી કરે છે. તેઓ મારી ચેષ્ટા કરે છે. પણ નહીં હું એમને ખાટા કરાવીશ. હું સતી છું. મારા સ્વર્ગસ્થ પતિ પ્રત્યે મને અત્યંત ચાન છે. તમે અપ્સરાઓ ઈંદની દાસીઓ છો, તમે અમારા ગૃહસ્થધર્મ શું સમજો? જુઓ, હું આ 'માલી' રણા-મણુમાં—" આવા કાલ્પનિક આવેશમાં આવેશમાં તેણે કવચ પહેર્યું, ખીંટીપરથી કટકતી તરવાર હાથમાં લીધી અને તેને આમતેમ ફેરવતી ફેરવતી, સાક્ષાત્ ચક્રીસ્વરૂપ દેખાતી, તે બહાર નીકળી. અન્ય સ્ત્રીઓ પણ એ જ વખતે ચાંચાઓથી સજ્જ થઈને આવી લાગી. એ પછી સાવિત્રીએ સર્વ સ્ત્રીઓને મોખરે જઈ કહ્યું: " ભગિનીઓ! આપણે પતિવ્રતા છીએ, પતિસહગમન કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે, આ આપણું દેહ આગ્નિને નાહક સમર્પણ કરવા કરતા વીરાંગનાઓને ઉચિત એવો જ ચાર્ગ આપણે મહણ કરવો બહેતર છે. આટલું બોલી તે કિશકા તરફ જવા લાગી અને અન્ય સ્ત્રીઓ તેની પાછળ ચાલી. સાવિત્રીએ રણુચળે મઠના સંપ્રદાય સૈનિકોને તેણે આમતેમ નાસવળા કરતા જોયા. તેના અગ્રમાં એકદમ રોપ ઉભરાઈ આવ્યો. તેણે તેઓને ઉભા રહેવાની નિશાની કરી

" 'બાઈ સાહેબ !' અને દિશગીર છીએ કે અમારા રક્ષકનાયક બમ્પા નહીં; ઉપાય નહીં. ' રણુમાંથી નાસતા સૈનિકોમાંના બે ત્રણ જણાએ નિરાશાના ઉદ્વેગર કહ્યું: "

" તમારા નાયક સ્વર્ગે સીધાલા પણ તેમની અર્ધાંગના તો છુવે છે ને? તમારા, કહેવાતા બલિષ્ઠ સૂત્રની ખખર લેવા હું સજ્જ થઈ આવી છું. નાસો છો શું? કીન ઉદ્વેગર કાઢી, સત્રુને પીઠ દાખવવામાં શું તમને શોભા લાગે છે? તમારી સિપાહીગિરી શા કામની? શું તમે નમળા છો? તમે નમળા કરતાં પણ મવા! ધિક્કાર છે તમારા પુરુષત્વ ઉપર, શરમ છે તમને! તમારો નાયક પડતા જ રણુમાંથી તમે નાસી જાઓ છો તેથી તમારા પ્રાણુ બચશે કે? બાજ નહીં તો કાલ, પણ મૃત્યુ તો અવશ્ય છે જ. રાજવી મસ્ત થઈ મરવા કરતાં, કર્તવ્ય બજાવી રણુસૈન્યમાં મરવું. એ શું પ્રત્યેક સૈનિકને ઉચિત નથી? તમારે ધૈર્ય ખૂટ્યું હોય તો હાથમાં કંકણ પહેરી મરમાં છુપાઈ રહો! જુઓ, તમારામાંના બધાઓની સ્ત્રીઓ, બહેનો, કિંવા માતાઓ આવજ મારી સાથે આવી છે. તમે જે સત્રુઓથી કરીને નાસો છો તેમના સદાર કરવાના તેમણે શપથ લીધા છે. કઈ નહીં તો પ્રત્યેક સ્ત્રી એક એક સત્રુને છૂંદી નાખશે તોયે બસ છે! માટે જો નાજનાં નાચે, જો તમારે નાસવું જ હોય તો તે સ્ત્રીઓને તમારા પેશાક આપી, તેમનાં તમે પહેરો અને તે પછી નાસો કે કદાચ સ્ત્રી નાચી સત્રુ તમને છૂટા મૂકી દેશે! " આવા પ્રકાપના અને તિરસ્કારદર્શક ઉગ્ર વચનો, કાવર પુરુષોને પણ ચારાતન ઉપજાવે

એવા હતા. નામના સૈનિકો તે સાવિત્રી એકદમ પાછા ફર્યા અને “હર હર મહાદેવ” જયગોષા સાથે તેઓ કિલ્લા ઉપર પાછા ધસ્યા સાવિત્રી સત્કલ્પમાં બલ સપેત આમતેમ ધસ્યા લાગી અને આડું અવળું એવા વિના પેલાની સાથે આવતા પ્રયેક સત્તુને ઘાસતી ધડ કાપવા લાગી તેની આવી દિગ્મત નોંધને અન્ય સૈનિકો તેમ જ સૌએ મોટા આવેશથી સત્તુપર તૂટી પડ્યાં.

વૈયંઞાણી વીરમણીએ કેવળ દતવીર્ય યથવા તેના સિવાહીએને પુનઃ એક આપી, તેમની મદદથી મરાઠાઓ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગી, એ નોંધ કિલ્લામાંના જાણી રહેલા સૌપુરુષોના અગમ્ય પણ આવેશ આવ્યો અને જેના હાથમાં જે સસ્ત્ર અસ્ત્ર તે લઈ મર્યાદા સત્તુને નાશ કરવા-રણમાં મારિતીને સકાય કરવા-દોડી ગયા. કર્જાટકી સૌપુરુષોના દળના જોશગેર યથવા ધસારાથી મરાઠાઓને આગળ વધવું બારે ચર્ચ પડ્યું એટલું જ નહીં પણ ઘોડીકવારમાં તે સાવિત્રીનાં માણસોના પરાક્રમથી મરાઠાઓને પાડું હકવું પડ્યું.

દાદાજીએ જોયું કે જે વખત જમ છે તેમાં જરૂર મરાઠાઓને કિલ્લો છોડીને નાશવું પડશે તેથી તેણે મોટા અવાજે કહ્યું -મારા જાદાર મદારાજવામીઓ ! દિગ્મત રાજો, તમારા જેવા મૂર વીરો બસેને સેંકડો સૌએ આવે પણ શું અજવાળોથી દારી જશે ? નહીં જ, સૌથી પરાક્રમ પામનાં શુ મદારાજ શિવાજી પાસે તમે એક ક્ષણ પણ ઉભા રહી શકો ? નહીં જ. માટે જુઓ છો શુ ? બોલો “મદારાજ શિવાજી જય” રૈયં રાખી, તૂટી પડો સત્તુઓ ઉપર અને કરો વિજય. દાદાજીનાં વાક્યોથી, મરાઠાઓએ “મદારાજ શિવાજી જય” એ શબ્દો સમેત સત્તુઓ સામે હલ્લો કાઢ્યો. દાદાજીએ એક પ્રપચ રચ્યો. એ સરદારના હાથ નીચેના બ્રમ્હા સૈનિકોને તેણે આ હુકમો કરવામાંથી મુક્ત કર્યા અને એક બાજુએ રાખ્યા આ સૈનિકોને તેણે મુચના આપી કે એક બાજુ જ્યારે અપાઞ્છી સમ્પત્તિ ચાલતી હોય ત્યારે તેઓએ સપાર્થજપાર્થને બીજી બાજુ જવું અને તમે તેમ કરીને સાવિત્રીને આખા દળથી વિગૂંટી પાડી જવની ને જવતી હેઠ કરી લેવી; તેને શુપશુષ્ક ઉઘાળી જઈ એવી શૂંઘ ઉરાડવી કે સાવિત્રી મારી મર્ચ આપ થવાથી સરદારના વિનાશી બનેલી કર્જાટકી સેના, તુરંત જ દારશે.”

આ શુક્રિત અનુસાર જો મરાઠાઓએ હાવપેય ખેલવા માંજા પણ આ વીરાગના એક જ રથને લગી ન હતી. તે અહીં તહીં ફરતી રહેલી અને પોતાની આખી મેનાને ઉત્સાહ આપતી જતી તથા વચ્ચે વચ્ચે સત્તુઓની કતલ કરતી જતી હતી. પોતાની સાથે તેણે ખાસ જ સાત મૂંગા સરકોડા રાખેલા હતા, પણ એ જ સાત માણસો, દાદાજીના શુરા બસો મરાઠાઓ આગળ પેટલીવારસંધી ટપી શકે ? એક રથને લાજ નોંધને આ મરાઠાઓએ તેમને ધંધી નીચા અને એ કે તેમનામાના ઘેલાહને તે કર્જાટકી મરણીઆઓએ મારી નાંખ્યા પણ તેઓમનો હર્ષ જવતો રથો નહીં અને સાવિત્રી એકલી આખરે ધંધાઈ મર્ચ તેણે આજપાસ નજર કરીને પોતાની

એકવાર જરૂર યાદ કરો, આવો અને ખુલો.

ચાણી જ

જિંદો જાતના વખાણુવા

લાયકતા

અંગ્રેજ અને અમેરીકન બનાવટના

ખુદસ અને રુઝના વપારીજા.

તાજબાદ એન્ડ કંપની

પુલ્કરથી,
ખાતુઓ અને
છાકરાંઓ મારે
આ

ફકાનની સુજાગત
ખાસ લેવી.

ઠંકાણું—ખારીખા મે-ગાન્સ, કાફ્ટ મારકીટની સામે.

માલેક—મી. જનીલ કરીમજી.

સ્થિતિ જાણી લીધી પણ તે બંધ હતી એક મરાઠા સેનિકે તેની તરવારના બે ટુકડા કરી નાખ્યા અને બે ચાર જથ્થે તેને પકડી લીધી અને તેને દાદાજી પાસે લઈ ગયા.

આથી મરાઠાઓ એકદમ ઉત્સાહમાં આવી ગયા અને કર્ણાટકીઓમાં સાવિત્રીના મરણની જીમ ફેલાવીને તેઓએ કેટલાકને કેદ કર્યા અને કેટલાકને મારી નાખ્યા. આ પ્રમાણે કર્ણાટકી ફોજનો અત આખો અને તેની ત્રી સરદારશ્રી, શિવાજી મહારાજના સરદાર દાદાજીને હાથ સપડાઈ.

મરાઠાઓ કર્ણાટકમાં પૂર ઉત્સાહથી લડે છે એવી ખબર મહારાજા શિવાજીને કાને ગઈ હતી તેથી તેઓ, બેલવાડીના કિલ્લાનું શુ ચાલ છે તે જાણવાની હઠ્ઠાથી કરવીર મુકામે જાવણી નાખીને પડ્યા હતા. સરદાર દાદાજીએ સાવિત્રીને કેદ કર્યા પછી, બેલવાડીના કિલ્લા ઉપર ભમરી ચઢાવી અને કિલ્લા ઉપર કામચલાઉ બંદોબસ્ત રાખી તે પોતાના પ્રજાના ચરણમાં વદન કરવા આવી પહોંચ્યા. મહારાજા તેને પ્રેમથી ધન્યવાદ આપ્યો. કુલશ સમાચાર પૂર્વર્ત, દાદાજીએ સાવિત્રીમાઈના અતુલ ચૌર્યનું વખૂન કર્યું એક જગણાએ હતવાર્ય એનિકેમાં જીત્સો આજીએ એટલું જ નહીં પણ બે સમાર ગણત થાત તો જરૂર મરાઠી દળ દારી જાત, એટલે સાલગી શ્રીમતે એ સજારીને જોવાની આવરતા પ્રકટ કરી સ્વામીની આજ્ઞા થતા જ સેવક સાવિત્રીને લઈ આપ્યા. આ સમયે પણ, પોતાને અનેક વા જણા હોવા છતાં, સૈલાઓ પકાર રહિત બનેલી તે વીરાજનાની હુખમુદાઉપર ગર્વભરી વીરનાનાં ચિન્હ સ્પષ્ટપણે દર્શિતોચર થતાં હતાં મહારાજા તેનો સત્કાર કરતા બોલ્યા “બાઈ આપ ઉદ્દેશ કરશે નહીં આપ મારા માતૃશ્રી તુલ્ય છો આપના પરિવારને અજવગ્રની તાણુ અમારા તરફથી ગિફ્ટલ પડશે નહીં—”

આ વાક્ય તેના કાનપર પુર પડ્યું ન પડ્યું ત્યાં, જનુનાં કાળજ ચથરાસી નાખનારી લાન અમાર મરણી તે બાઈની દષ્ટિ મહારાજા તરફ વળી કોઈથી તે ધ્રુજવા લાગી. મુખમન્દમાં રક્તવર્ણ થઈ ગયો અને તે આવેશ સાથે બોલી; “મારા બાળજમ્યાને તોપના મોટા આગળ મૂકો અને મને ફાંસે તો લાંથીના પગતળે ખૂદાવી નાખો. મને તેના લેલ પણ શોક નથી મને દુખ એ થાય છે કે મારા અજદાના પ્રત્યેની તેમ જ મારા મરનાર પતિ પ્રત્યેની ફરજ હું સંતોષકારક રીતે બજારી થકી નથી મને એક તરવાર આપો અને તે પછી દુ જતાવી આપીશ કે મને કંઈ બાળનથી તોલ વળશે. મને પુરી ખાતરી છે કે—મારા પ્રાણ પડનાં પણ તે પાછી પડુ બેવી નથી.”

“બાઈ! આપની સ્વામીભક્તિ અને આપનું પરાક્રમ અવર્ણનીય છે જીવનની પરવા ન કરનાં યુદ્ધમાં લડીને આપે તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આપ્યો છે અને તેથી આપના સ્વામીના ઝણમાંથી આપ મુક્ત છો. મારે કહેતું એઈએ કે હવે આપના લડનારા સર્વ યત્ન નિર્ફળ જશે હવે આપ બેલવાડીમાં જાઓ અને ત્યાં આપને માટે અમે સર્વ બંદોબસ્ત કરીશું—”

શિવાજી આ વાક્ય પુરું કરે એટલામાં તો વાવણીની માફક આ બ્રીએ 'હરંગ મારીને' રિવાજીએના હાથમાંથી છુટી જવાના તથા શિવાજી તરફ ધસવાના મત્ત ક્યાં, પરંતુ જે ચાર વધુ સિપાઈઓ આવી પહોંચ્યા અને તેને એરથી પકડવામાં આવી.

શિવાજીએ આ બાઈ પાસેથી આશિર્વાદ મેળવવો એવો નિશ્ચય કર્યો હતો. પોતે બેલવાડીને કિંમો તો હાથ કર્યો છે માટે હવે આ બાઈ ઉપર તિલકુલ શરૂઓ ન કરતાં, જેમ અને તેમ આજર અને મનમાન સાથે તે જાળને ચાંત કરવા માટે પોતાના સરદારોને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું "ધન્ય હો! આ બાઈને । ધન્ય છે કહ્યુંટકીએને । । વેચનામાં સ્વામીશક્તિનું ખરખરું લોકી વહે છે. જુઓ, આ અવળા છતાં સ્વામીકાર્ય ખાતર આજુની પણ પરવા નથી કરતી સત્ય છે કે રાજનિષ્ઠ સેવકોને ત્યારે જ જ્યાં વળે છે કે જ્યાં તેઓ પોતાની રાજનિષ્ઠા બતાવતાં પોતાના સ્વામીને લોભ કરી આપે છે ખરેખર જે પ્રદેશમાં આવાં સ્ત્રીઓ હોય છે તેને કદી પણ પરનવ્રતાની બેઠીમાં જકડાવાનો વખત આવતો નથી આવી વીરમતાના ઉદરમાંથી જન્મ લેનારને અવશ્ય આગવચાળી કહેવો જોઈએ. માતૃથી । મારો જન્મ એ આપને ઉદરે થયો હોત તો સ્વામિભાન અને સિપાઈ ગિરી એ બંનેનો અયોગ અંતિ ઉત્કૃષ્ટ માત આજથી અને આપને બાળક ગણ્યો. મારા મસ્તક પર કૃપા કરી આપના પવિત્ર હસ્ત મૂળી, મને આશીર્વાદ આપો કે હું વલનોનો નાશ કરવા અમર્ય થાઉં. હાજી ! આ વીરમતાને બેલવાડીમાં સ્વતંત્રતાથી રહેવા દે. કિસ્મતદારી એના જ નામપર. સાક્ષરા દર્ષ, આપણે માત્ર બદોબસ્ત રાખવો ' આ પ્રમાણે દુકમ આપી મહારાજાએ તે સાંજાત રોયંદેરીકપ સ્ત્રીને પ્રણામ કર્યા । પુન તેમણે કહ્યું " માતૃથી । આપ બેલવાડીમાં જઈ, પ્રથમ પ્રમાણે સુએથી રહો અને દિંદુધર્મ તથા દિંદુ રાજ્યના રક્ષણનું પવિત્ર કાર્ય આ બાળકનાં હાથથી થાય એવો આશિર્વાદ આપો "

સાવિત્રીનું હૃદય હવે ભરાઈ આવ્યું. મહારાજા શિવાજીએ વિશ્વ મેળવ્યા છતાં અત્યંત નમ્રતા, માન, અને રનેદથી પોતાનું સ્વાગત કર્યું એટલું જ નહીં પણ પોતાની પ્રસંસા કરી, એવી સાવિત્રીને પોતાને લાગ્યેલા સેખી, કેમકે એ તો દેખીતું છે કે સત્તુના હાથમાં આવ્યા પછી કોઈકે જ માણસ સન્માન પામે છે અને તેમાં પણ સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે અનેક પુરુષ શત્રુઓ, એ દૃષ્ટતા બતાવ્યાના દાખલા ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. પોતાના પ્રત્યે શિવાજીએ કાર્ષ્ણ પણ અમર્યાદ વર્તન ન બતાવ્યું એ જ એકલા કારણે કઈ નહીં તો તેને આશિર્વાદ આપવો, જેમ મારી સાવિત્રીએ આકાશ તરફ નજર કરી મહારાજાને આશિષ આપી કે- " તારૂં સદાસર્વદા ધર્મિય મનુ કો "

આવિત્રીનાઈને એ પછી બેલવાડીમાં લઈ જવામાં આવી અને તેને કિરેદેદારજીને યોગ્ય દરેક પ્રકારનું માન આપવામાં આવ્યું, પરંતુ જે માન તે બહુ વખત બેગમી શપ્ત નહીં એક માસમાં તેનું મૃત્યુ થયું

મરાઠાના જયમાં કારણજીવ અનેસો રાવજી. હાદાજીની કૃપાથી વસપરપરાની જાગીર મેળવો સુખી થયો અને બેલવાડીનો કિસ્લો મહારાજા શિવાજીને હસ્તક આવ્યો

સમાલોચક.

પુસ્તક ૨૧ સું.]

એપ્રિલ, ઈ. સ. ૧૯૧૬.

[અંક ૪.]

મનુષ્યજીવનમાં રસબિન્દુઓ છે ખરાં?

લેખક-શા. મનુપતરામ મનુપરામ ત્રવાડો.

મનુષ્ય-જીવનમાં રસ-બિન્દુઓ છે ખરાં?

આવે પ્રશ્ન પૂછનામાં અને તેનો ઉત્તર આપવાનો તત્ત્વ કરવામાં તમને કઈ નસાઈ જેવું લાગે છે એમ કહક લાગે ખરું. આજકાલ ત્યારે વિવિધ વિમલ ચાલી રહ્યો છે, જેવામાં સુધારાની પ્રગતિ અને તેની સુખશાન્તિના મિશ્ર-પોતાના બધા વારેલાં અને લલેલાં અમૃત રૂપો ફેલેલો અને રાહસોએ તરવાર અને ભાસાની અણીએ બુટરી લીધા જેવું કંઈ છે અને યુરૂપમાં લોકોની નદીઓ વહેવાવા માંડી છે, ત્યારે મનુષ્ય-જીવનમાં મિઠાસ ક્યાં ભેળી? તેમાં અમૃત-પાનની યી બાકા રાખવી? એ પ્રશ્ન આજ અભવજ જેવો લાગે ખરો, કેમકે હાલ માણસજાતને ઇતિહાસ લોકોશીથી શાહીમાં તરવાર અને ભાસારૂપ કમમથી લખાતો દેખાતો છે, છુદ્ધિ દેરી લોકોનાં બૂદ્ધિમાં એડી નીચે પડી છે, ચીરાના અને અજ્ઞેયના પહોડોની

[નીચેના વિષય મારા મિત્ર જીવન મિત્રે મારા હવા મિઠાઈને અને અલ્પ આભારી ક્યો છે, કેમકે હું એ કે તેમને નાનપણથી જાણજુ છું, પણ આ વિષય વાચવાથી હું તેમને વિશેષ સમજી શક્યો. તેમના અંગ્રેજી લેખોને એ વચામતિ અનુવાદ કર્યો છે, પણ તેમના વિચારો અને ભાવનાઓનું રહસ્ય સમજવામાં અને સમજાવવામાં હું બૂલ્યો. પણ હોંકે મઠે આજગથી જ લેખની તથા વાંચનાર કામા માંડી લઉં છું અને આશા રાખું છું કે એ તેના મનથી આનન્દ અનુભવ્યો તેવો જ આનન્દ તેનું મનન કરી તત્ત્વરપણે કરનારને પણ મળશે. મિ. મુન્ડરાદર સુદરણ દુને આશાની સદ બેન-સ કોઈજમાં પ્રેરિય છે. તેઓ આવા લેખો સામાન્યતઃ, વસન્તાદિ મહાસિંકમાં લખી મોકલવાનો પ્રયત્ન કરે તો આપણા સાહિત્યમાં ભદ્ર આવકારવાયક વધારો થશે તથા ગુજરાતી વાચકવર્ગની રસિ અને શક્તિ અમર દિશામાં વાળવાનું માન મેળવી શકશે.]

એપ્રિલ ૧૯૧૬. ૪-૮-૧૬ એન. એમ વિષાવી એન્ડ કંપની, મુમ્બાઈ.

અય્યપ્રમથરીમા પૃથ્વી જ્ઞાન અવસ્થામાં આવીને ચક્રર ખાતી દેખાય છે. એવી વેળાએ જે વ્યાપક અને ઘટકા ભાગી રહ્યા છે, તેમાં જ્ઞાનવજીવનને કાવ્ય રૂપે એવાંમાં અને તેના રસનું આસ્વાદન કરવામાં માણસ જાપડેા નયુસક જની જાવ છે। પણ આ પ્રશ્ન નવેા નથી, આજ્ઞાલનો નથી, તે જ્ઞાનદિ કાળથી મૂળતો આવે છે. અને તેના જમે ત્યારે પણ આપણે ઉદ્ધેશ ક્ષમી વિના છુટકા નથી, પણ તેનો જેમ વહેલો નિકાલ યાવ, તેમ સારું કેમકે આપણા જીવનના પ્રત્યેક વ્યાપાર સાથે તે સંબધ ધરાવે છે. પ્રત્યેક માણસે પોતાનું જીવન જેન કેન પ્રકારે જ ચલાવવાનું હોય છે. અને તે જમે તે જ્ઞાનવજીવનમાં અધ્યાત્મો હોય તેઓ જ્ઞાની રીતે જીવન ગાળવાનો આવેલો ભાગ જતો કરે તો જએલા ભાગનો ડાક રીતે આવેજ હરી મળવાનો નથી. જ્યારે વિગ્રહ મટીને સલાહ યશે અને જ્ઞાન્તિના ગમાજળથી પૃથ્વી ટાડી યશે ત્યારે પાછો આ પ્રશ્ન મોખરે આવીને ઉભો રહેશે અને આપણા ઉપર એવું તેા દબાણ કરશે કે નવનવે રૂપે વસન્તના ધનપુષ્પના નવા મધમધાટની પેઠે તે એવો ઉછાળો મારીને ફેલાશે કે તે આપણુ ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેનાર નથી.

મનુષ્ય-જીવનમાં રસજિન્દુઓ કયા છે? જે સવાલ સપળા દેશોમાં મનુષ્ય-જીવનનાં સપળાં ફપાન્તરોમાં અનેક બાર પૂછાઈ ચૂકયો છે અને તેમાંથી તે મપૂર્ણ રતેકમંદીથી હમેસા પ્રગટ થયો છે, જે જે પ્રશ્નનો જીવન-ઇતિહાસ છે. હવે આપણે આ સવાલને વધારે વિસ્તારથી તપાસીશું.

ભાષા માત્રને માટે એમ કહેવાય છે કે તેના ઉત્તમ સ્વરૂપમાં પણ તે માણસના વિચારો પ્રગટ કરવાનું એક સાધન છે, પણ તે ધણું અપૂર્ણ સાધન છે. ભાષા માટેની આ કીકા, 'કવિતા'ની વ્યાખ્યા આપવાની આપણે મહેનત કરીએ ત્યારે જ તેની ખરી મુસોલ્લી જણાઈ આવે છે. અને તે પણ પરભાષામાં જ્યારે 'કવિતા'ની જગજગ આપવાનો વત્ત કરવા જઇએ ત્યારે ઉપર કહેલી ટીકાનું સત્ત સવિશેષ પ્રતીત થાય છે. આ જમાનાના માણસ ઉપર તેમાં પણ ખાસ કરીને વિજ્ઞાનજાતી (જાવનાટસ્ટ) ઉપર એવો આસિપ કરવામાં આવે છે કે તેના કાનને કવિતા માટે જે કેળવણી મળેલી હોવી જઇએ તે તેને મળેલી હોતી નથી, પણ અમે ધારીએ છીએ કે તેના કાન ગયા, તેથી તેની સાથે તેની આંખો પણ ગઈ નહિ હોય। ખરું છે કે ઉપર પ્રમાણેના આસિપ છેક ખાવા વિનાનો નથી, એમ જમારે કહેવું જઇએ, કેમકે હાલના સમયના માણસને અધિક કૃત્રિમ સ્થિતિમાં રહીને કામ કરવું પડે છે અને અધિક નીકરેલા ધોરણથી તેને વિધે ગત જાણવામાં આવે છે, તે તેના લાલમાં અધીએ તેા તેની ખામીઓ ન્યૂન લેખાવી જઇએ. કેમકે ખરી કવિતાની દુષ્કા માત્ર કવિઓ અથવા હંદ રચનારાઓ જ

કરી શકે અથવા જેમણે શેઠલા રજવાણો રસ્તો બોલી કાઢ્યો છે, તેમનો જ ખાસ હક્ક છે એટલે તેઓ જ માત્ર શેઠસ્પીયર અથવા જર્સનાં કાબ મખમલના પુઠામાં સીનેરી અંધાર અને સીનેરી ટોળવામાં લઇને પોતાની પુરસદે આરામ ખુરશીમાં પડીને તેનાં પાનાં ફેરવી જાય, તેમને હક્કપત્ર કરી આપ્યું છે, એવું કંઈ નથી. એ લોકો તો જે ચાહે તે લઈ શકે એમ છે. કારણ કે ખરી કવિતા અથવા કોઈ ઉચ્ચ શુભિક્ષાનો જણે જાણ્યો પોડો ધણો પણ સંપર્ક મેળા વિનાં બા પૃથ્વી ઉપરનું આપણું જીવન ચાલી શકે જ નહિ અને તે અસલ યર્ધ પડે. જ્યારે પેલા દિવ્ય પંડિત રવિન્દ્રનાથ ટાગોર છેલ્લા આગ્રે આગ્રા ત્યારે પ્રત્યેક વ્યક્તિનાં નેત્ર અને હૃદય તેમનાં અમર સંગીત બહુદી કેમ પોંચાયાં તે આપણા મનને પૂછી બોધે એ એટલે ખુલાસો મળશે, અલગત, તેનો, અસ્વાસ્થ્યથી ઉદાર હૃદયપૂરિત સન્દેશ સમજવાને-સ્વીકારવાને આપણે મનઃશાંતિ થયું નેહ્ય.

આપણને ધણી વાર એમ કહેવામાં આવે છે-અને અને જે વાદ આપવામાં આવે છે તે ખરું છે એમ અતુલવધી જણાય છે કે આ જીવન સત્ય છે અને તે જીવવા યોગ્ય છે, આપણે આપણા પ્રયત્નથી જ સ્વર્ગ રચવું નેહ્ય, જમત આત્મિક રીતે આજળ વધતું જાય છે. ને કે હુબંટ 'રૂપેન્સર પછત્રાણી પોતાના વિચારોને રૂપાંતર આપીને કહે છે તે પ્રમાણે સલયુગ બહુ પાસે આવી શક્યો છે, અને સત્ય વિચાર તથા સત્ય આચરણ એ બંને હૃદયમાં પોતાની મેળે જ રચુરી ઉઠે છે. તે સમય આવી શકશે ત્યારે બહારનો અને બહારનો અંકુશ અને જળાત્કાર નામે, સર્વોચ્ચ તદ્દન અજપાઈ જશે, જ્યારે કર્તવ્ય આનન્દરૂપ યર્ધ આનન્દના પર્વાયરૂપે બનશે અને પ્રેમ અમૃત પ્રકાશ રૂપે પ્રકાશશે. આનન્દ પોતે જ પોતાનું નિર્ભય સ્થાન ફરી અને જમીનરૂપ થશે, તેમ જ માણસ જાતના અંતર અને બેચરકર લક્ષણો નૈતિક ઉદાત્તતા પરિણામ, રૂપે વિકાસ પામતાં જશે. તેમ છતાં યનાં માણસમાં જે પાશવ અણ છે, તેનો નાશ થતો જાય છે એટલું છતાં આપણે વાજબી રીતે આ પ્રશ્ન ઉઠાવી શકીએ કે જીવનમાં એ કવિતા રસ ક્યાં છે? જીવનમાં તે સ્વર્ગ ક્યાં છે? જીવનમાં સ્વર્ગ ક્યાં છે?

એ આનન્દ-રસ અને એ સ્વર્ગ સુખ શુ ખબરતા જવાણાપ્રુખી પદારોમાં ઉઠ્યો છે કે પાણીની રેશના ઉઠાળનાં ધોળામાં ઉઠગી રહેલાં છે કે મરડા મદામરીમાં દાંત પોસી રહેલાં છે કે દરિયાનાં તોફાન અને વાવાઝોડમાં ધમધમાટ કરી રહેલાં છે-શું નિર્દયતાથી નાશ કરી જતાં કુદરતનાં બળોમાં એ મોહનમતની વેણ વાગી રહી છે? આ રજાવીન જીવન-કસદ-એક જમર પડી પોતાનાં કરતાં એક વધુ નજાણ પડીની પાંખને પોંખી નાંખે છે અને તેને પૃથ્વી ઉપર બહાર હવામાં ફેંચી દે છે, તેમાં એ રસાનહ અને સુખાનુભવ છે, કે પછી માણસ પોતાનું રજૂલ શરીર, જીવન નિભાવવાને સાતદિવસ નિરતરાય કસિયાનાં જે વાગ વમાડી રહ્યો છે

હતા, જેઓ આ રિપબ્લીક મોડેલ વિદ્વાન છે. ડૉ. ક્રિયા-વિદ્વાન અહમદ વિના ખીલ ઉપમુખો અંગ્રેજ હતાં. જે કે એક વિભાગમાં થોડો કાળ એક સુજવાતીએ, મંડ સની કોલેજના પ્રોફેસર, સલાપતિનુ આસન લીધું હતું. જેમણેરમાં જે ગોથું અધિવેશન થયે તેના પ્રમુખ સર આર્થર બોર્ન, જે પહેલાં આશિષવનસાથના વિદ્વાન હતા, પછીથી મદાસના "કાઉન્સિલર ઓફ પબ્લિક ઈન્સ્ટ્રક્શન" હતા, અને હાલ જેમણેરની તાત્કાલી વિજ્ઞાનપાઠશાળાના કાઉન્સિલર છે, તેઓને પરિષદે ચૂંટી કાઢવા છે. ઉપમુખો હજી નિમાવા નથી.

"હિન્દીયન સાયન્સ કૌન્સિલ"ના મુખ્ય ઉદ્દેશ હિન્દમાં રહેતા તથા કામ કરતા વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓને એકત્ર કરવાનો તેમ જ હિન્દમાં વિજ્ઞાનનું કાર્ય સહાનુભૂતિથી ઉત્તેજિત કરવાનો છે. આ ઉદ્દેશની દૃષ્ટિએ એતા લખનાનું અધિવેશન સારી રીતે સફળ થયું હતું. હાલની સહેર હિન્દુ-સ્થાનનું એક સુંદરમાં સુંદર સહેર છે. તે સહેરનો એક લગ્ન વિભાગ સરયુનંદીના તટ ઉપર કિંગ જ્યોર્જ પ્રિન્સિપલ કોલેજ છે. આ કોલેજ, તેના અંતની હોસ્પિટલ, બુલ્ડોઝરો, અપાપોઝા આદિના બચાવો, ઈસ્ટિથી અતિ રમ્પ અને સુશીલિત દેખાય છે. તેનાં સેનેટ-હોલમાં આ વિજ્ઞાનપરિષદ મળી હતી. પ્રમુખનું પોતાનું તેમ જ ખીલ કેટલાકના બાખ્યાન "મેન્ડેલેવિચી"થી શિતિત થવાના હતાં, તેથી આ હોલ જે વીજળીની તથા ખીજ આવરક સામગ્રીથી સજ્જ હતા, તથા જે અદરથી ખજો સોપવાળો, તથા સુંદર હતો, તે પરિવર્તના કાર્યને ઉચિત હતો.

પરિવર્તના કાર્યના આર ભાગ પાડી સકાય એમ છે—(૧) સર જેમ્સ મેરટનનાં સ્થાપન-વચનો તથા પ્રમુખનું બાખ્યાન; (૨) વિભાગીય સભાઓ, (૩) સાર્વજનિક બાખ્યાનો; અને (૪) ઉદ્વાન-સમેશન, ફોટો આદિ.

(૧) તા. ૧૩ મી જાન્યુઆરીના રહેવારના દસ વાગતા સાયન્સ કૌન્સિલના કાર્યના આરંભ થયો. સેક્રેટરી-એવર્નર સર જેમ્સ મેરટને પોતાની પ્રીકાશ્ચરી રીતથી પરિવર્તનો સકાર કર્યો, અને હિન્દના પશ્ચા મદામને ને ઉકેલવામાં વિદ્યાને જેમ કીમતી મદદ આપી છે, તેમ તેથીયે વધારે આપી શકે એવી અભિલાષા પ્રકટ કરી હતી. ત્યાર પછી પ્રમુખમદાસ્ય સર મિત્તની ખરાડે પોતાનું લગભગ આધેયુ એનો વિષય "ઉત્તર હિન્દનાં મેદાનો તથા હિમાલય પર્વ-તોની સાથે તેઓના સંબંધ" (*The Plains of Northern India and their Relationship to the Himalayan Mountains*) હતો. જૂસ્તરકાલની તથા લૌગીસિક દૃષ્ટિથી, હિમાલયની ખીજમાંનાં ગંગાજની સમીપના રસાળ નીચા તથા પેલીવાળા પ્રદેશોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે સમજવી સકાય, તે વિષેની જુદી જુદી સંજ્ઞાવનાઓ સમજાવીને ચર્ચા કરી હતી. એમનું

વ્યાખ્યાન વિજ્ઞાનના સર્વ અંગોને ઉદ્દેશીને, વિજ્ઞાનની વાણિક પ્રગતિની સમીક્ષાના રૂપે કે વિજ્ઞાનની લવિષ્મની કાર્યરેખાને ઉદ્દેશીને નહોતું, તેવું હોત એ સર્વ સભાસદોને રસ પડત. તેપણુ વિજ્ઞાનના એક ખાસ અંગના ક્ષેત્રમાં આપણી ઉચ્ચ વિદ્યાવાળી પ્રસાદી હતી, એમ સૌને લાગ્યું હતું.

(૨) તે પછી ૧૧ વાગે જ વિભાગોની સભા મળી હતી. એક વિભાગ કૃષિ તથા વ્યાવહારિક રસાયન (*Agriculture and Applied Chemistry*) નો હતો. તેના સભાપતિનું સ્થાન ઉપપ્રમુખ મિ. કોનેન્ડ્રી, સી. આર્ચ. ઈ. એ લીધું હતું. કૃષિસભાપતિના લેખસહિત સાત લેખ હતા, તેમાં ડૉ. હુલ્ડિન્ગ એક સારો હતો અને બીજાઓ સાધારણ હતા. વ્યાવહારિક રસાયન શાખા સભાની ત્રણ લેખ નોંધાયા હતા, પણ એકે વચાચે નહિ. એકદરે આ વિભાગનું કાર્ય જેવું ઇચ્છિએ તેવું વ્યાવહારિક કે ઉચ્ચ પ્રકારનું નહોતું.

તે જ વખતે બીજા સ્થળમાં પ્રાણીજનશાસ્ત્ર (*Zoology*) ના વિભાગની સભા પણ થઈ, તેના સભાપતિ ડૉ. લુડ્ગેન્ડ, અલ્બાનાદની સરકારી કૉલેજના એક પ્રોફેસર, હતા. એમના પોતાના લેખ સહિત કુલ આઠેક લેખો હતા, જેમાં જ હિન્દીઓના હતા. સભાસદોની વધારે સંખ્યા પહેલા વિભાગમાં હાજર હતી. જે કે આમાં પણ કેઈનો ચમત્કારિક લેખ નહોતો.

બીજે દિવસે તા. ૧૪ મીએ ત્રણ વિભાગોની સભાઓ થઈ હતી. સૌથી વધારે હાજરી રસાયનના વિભાગમાં હતી. ઍંગલોરના તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટના ડૉ. સંકરે એના સભાપતિ હતા. એમના પોતાના ત્રણ લેખો હતા, જેમાંના જ અન્ય સહકારીઓની સાથે કરેલી શોધ, સમન્ધી હતા. કુલ ૨૧ લેખો હતા, જે કે સર્વ વચાચ નહોતા. ડૉ. સંકરેના ઉપરાંત, ડૉ. પ્રમુદ્ધચન્દ્ર રૌવ, સી. આર્ચ. ઇ., સી. એલ. આર્ચ. ના એક લેખ હતા, એમના સિંચે જેમાંના કાર્બિક પ્રોફેસરો હતા તેઓના કેટલાક લેખો હતા, અને એકદરે હિન્દીઓ-એટલે કે મુખ્યત્વે ઇંગ્લીશો-ઓના ધણા લેખો હતા. પ્રો. નિયોમીના લેખો નમળા તથા કોમેસને અધોગ જણાયા હતા, તેથી ડૉ. સંકરેને સૂચના કરવી પડી કે આવતી કોંગ્રેસથી જને તે લેખનિરીક્ષક મંજૂરી સંપાદના કરવી જોઈએ.

બીજે વિભાગ વનસ્પતિશાસ્ત્ર (*Botany*) ની ચર્ચા ચલાવતો હતો તેના ડૉ. હુલ્ડિન્ગ, સી. આર્ચ. ઈ. સભાપતિ હતા, જેમની એલીવાડી સમન્ધી શોખળોળ ધણી મહત્વની છે. એમણે પોતે “વનસ્પતિશાસ્ત્રના ગ્રામ્યો કૃષિમાં ઉપયોગ” (*The applications of Botanical Science to Agriculture*) એ ઉપર ધણુ ચર્ચા ભાગ્યે બાધ્ય એમ સમજાયું. એમના લેખ સહિત કુલ નવ લેખો આપ્યા હતા.

ત્રીજો વિભાગ ભૌતિકશાસ્ત્ર તથા વાયુશાસ્ત્ર (*Physics and Meteorology*) નો હતો. ગણિતશાસ્ત્રનો પણ તેમાં સમાવેશ હતો એની બેઠક બે દિવસ ચાલી હતી, કારણ કે તેમાં ઘણા લેખો આવ્યા હતા, લગભગ સર્વ વંચાયા તથા કેટલાક ખૂબ ચર્ચાયા હતા. હિન્દી સરકારના વાયુશાસ્ત્રના ખાતાનો મુખ્ય એસિસ્ટન્ટ, સિમ્પસન એફ. આર એસ. સભાપતિ હતો. "કંઈમાં રહેલા વિજ્ઞાની સગન્ધી કેટલાક પ્રશ્નો" (*Some Problems of Atmospheric Electricity*) ઉપર હેનો લેખ ઘણો ચર્ચા કર્યો હતો એના લેખ સહિત કુલ સત્તર લેખો હતા. નામીકિત મદાસી પ્રો. રામનના વાયુવિજ્ઞાન સગન્ધી બે લેખો હતા. ઝેમ્સ્ટીનના ડૉ. વોટસનની બે લેખ પણ સારા હતા. ડૉ. ઝીઆ-હિન્ડીન અહમદ, સી. આઇ ઇ. નો લેખ = આરમ્ સોસાએ ખગોળશાસ્ત્ર તથા ત્રિજ્યામિતિશાસ્ત્રને શો ફાળો આપ્યો એ વિષે હતો. આ વિભાગમાં પણ રસાયનશાસ્ત્રના વિભાગની પેઠે ઘણી સારી હાજરી હતી, અને ચર્ચા સારી ચાલી હતી.

ત્રીજો દિવસે આ વિભાગની સાથે ભૂસ્તરશાસ્ત્ર તથા માનવજાતિશાસ્ત્ર (*Geology and Ethnology*) નો વિભાગ હતો. એના સભાપતિનું નામ પ્રકટ થયું નહોતું, જે કે થોડા સમય પ્રો. હર સભાપતિ હતા. લેખ છ આવ્યા હતા, અને તેમાંથી થોડા જ વંચાયા હતા.

આ વિભાગોની પદ્ધતિ સિવાય વિદ્યાનપરિષદનું કાર્ય ચાલી રહ્યું નહિ. પરંતુ વિભાગોમાં કામ ચલાવવામાં ઘણી ઉત્તરણ કરવામાં આવતી હતી, તથા ચર્ચા બહુ ઝુકવવામાં આવતી હતી. ખપારના એક બે સુધીમાં શેજ વિભાગોનું કાર્ય પૂરું કરી નાખવામાં આવતું. તેમ જોડતા આવે જોડતા લેખો લેવામાં આવ્યા હતા. તેથી પણ કેટલાક ઉત્તરતી પંક્તિના લેખો પ્રવેશ પામી ગયા હતા.

(૩) યુરોપ અમેરિકામાં જ્યાં જ્યાં વિદ્યાનપરિષદો બરાબ છે ત્યાં ત્યાં એક ખાસ જાહેર જોડાયેલ છે કે તે નગરમાં અથવા નગરની નજીક કેઈ પણ એવું સ્થળ, પાકસાગર કે કારખાતું હોય જેમાં વિદ્યાનશાસ્ત્રીઓને કાર્પેઠ એવા જેવું હોય તેવે સ્થળે સર્વ સલાસદો બેગા થઈને ખુસાં હતાં આવે છે. આ રીવાજ ઘણો સારો છે, પણ ઇન્ડિયન આયન્સ કોમિસનાથી તેની કોઈ વ્યવસ્થા હજી થઈ શકી નથી. એને બદલે વિદ્યાનના ત્રણ મોટાં વ્યાખ્યાનો વિદ્યાનમાં રસ લેનાર સર્વને આકર્ષવા માટે લખનારો જોડાયાં હતાં. તે શેજ જાણે છને સુમારે ચતા, ને તેમાં સામાન્ય શહેરીઓને આવવાની છૂટ હતી.

આતું પહેલું વ્યાખ્યાન, મેન્ડેલ ટેન્ડર્નની મદદથી, આપના ડૉ. હેન્ડને આપ્યું હતું. "હિન્દી પ્રાણીઓનો વિકાસ" (*The Evolution of Flying Animals*) એ સિપર હતો, જે સગન્ધી એમણે ખાસ વ્યવ્ધાસ તથા કેટલીક શોધ કરી છે. જીવનશાસ્ત્રના આ વિષય એમણે સારી રીતે રજૂ કર્યો હતો, અને બાપણ સર્વ ગણ્યું હતું. ડૉ. સિમ્પસન સભાપતિ હતો.

જીલુ બાખ્યાન, એક રીતે આવી વિજ્ઞાનપરિષદમાંનાં બાખ્યાનોમાં સૌથી ઉચ્ચ અને સૌથી વધારે આકર્ષક હતું તે ડૉ જર્જલીસ્ટન-બોઝ, સી. આર્ચ, ઇ, સી. એસ આર્ચ. તે “અદૃશ્ય જ્યોતિ” (*Invisible Light*) ઉપર હતું. સર સિડની વર્સલ પ્રમુખપદે હતા. લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર, લેડી મેરેટન, પતિત મહનમોહન માલવીય, ડૉ મુન્ડરલાલ, તથા લખનૌના ધણા સારા માણસો બાખ્યા હતા. અત્યંત ગીર્દી ન થાય તે માટે પરિષદના સભાસદ ન હોય તેઓની ઉપર એક રૂપિયાની શી મૂકવામાં આવી હતી, તે પછી હોલ ચિકાર હતો જો કે ડૉ. મોઝનુ આ બાબત જૂનું હતું, એમની ગૌણ સીધીના સખનુ હતું, અને સોઝમોગ્ય થાય એવા હેતુથી સરલ કરી નાખવામાં આવ્યું હતું, તે પછી એક આખો કસાક અમે એવી જાદુઈ અસર તરો રણા કે ત્હેને અમારા છવનનો એક અનેશ અવસર જ કથી સમાય.

એમના એક અંકિતવતુ એવું મોઝક બળ હતું, એમની વાણી રપટ અને સીધી છતાં એવી અર્થસૂચક ખનિકારક હતી, એમનાં યત્રો એવા નાણુક સમાઈદાર તથા કલાગરા દેખાતાં હતાં એમણે અવરા વિષયને એવા રસિક તથા સોઝમોગ્ય બનાવ્યો હતો તથા જાણીતી વાતોની વચમાં પોતાની પ્રતિભાનું જ્યોતિ ફેલાવી એવા નૂતન ભાવયુક્ત-નવીન અર્થયુક્ત કરી મૂક્યો હતો-સંક્ષેપમાં વિજ્ઞાનસાહજનો એક *Master* હોય, સૃષ્ટિનાં અદૃશ્ય તથા અલદૃશ્ય રહસ્યો સાધારણ માનવના લક્ષમાં ઉતારનાર એક ગુરુ હોય અને એની સમક્ષ રહી આપણે આપણી પામર દૃષ્ટિને વિશાળ કરતા હોઈએ એવું અમને લાગ્યું. અદિતીય પદ્મપણના બળથી વિજ્ઞાનના ગૃહરૂપ ધૂરોપ અમેરિકામાં પણ દિવિજામ કરી આવનાર આ મહાન હિન્દુય પ્રતિ અમને ધન્ય પ્રસન્નથી પહેલાંના કરતાં પછી ધણું વધારે સંમાન તથા પૂજ્યભાવ થયાં પોતાનો ઉપકાર માનવામાં આવ્યો એના ઉત્તરમાં જે થોડા સખ્દોમાં રાખીય અભિમાનનું એમણે સૂચન કર્યું હતું, ત્હેને ચાર તરફથી હર્ષનાદથી વધાવી લેવામાં આવ્યું હતું.

ત્રીજી બાખ્યાન પ્રો. નિયોગીનું હતું. “પ્રાચીન ભારતમાં સોઢની બનાવટ” (*The Manufacture of Iron in Ancient India*) એ વિષય હતો. તે ધણી ઉત્તરવી પતિતનું હતું, અને તદ્દન સાધારણ માણસોને રસ પડે એવા પ્રકારનું હતું. ડૉ. ડૉ. મુન્ડરલાલ પ્રમુખપદે હતા.

(૪) એવું કહ્યું કાઠક દિનેશ્વર તથા કાઠક બાલદાસિક કાર્યરૂપ હતું પરિષદને ખીજે દિવસે નામદાર સર લેમ્સ મેરેટને ગવર્નમેન્ટ હાઉસમાં ઉવાન-સમેલન (ગાર્ડન-પાર્ટી) માટે આમત્રણ આપ્યું હતું. આ મેંગાવડો ભવ્ય થયો હતો. ત્રીજે દિવસે કાર્યસમાપ્ત પછી પરિષદના સર્વ સમાજનેની *Business-meeting* થઈ હતી. આ વિજ્ઞાનપરિષદને હજી કાંઈ બધારણ નથી. બંગાળની એસિઆટીક સોસાયટી સાથે હજી સખનું રલા છે. જી સેક્રેટરીઓ, મદ્રાસની સરકારી

કેવેજના રસાયનના ગ્રેફિસર ડૉ. સાઇમનસન તથા લખનીની કેનિંગ કેવેજના રસાયનના ગ્રેફિસર મેકમેહન, પહેલેથી નિમાવા હતા હવે એક ન્હાની કમિટી નિર્માઈ છે, જે બધારણ પડી શકશે.

તે પછી ફેરો લેવાયો હતો એ કે ધણી સલાહો તેમાં હાજર નહોતા, તો પણ કેટલાક વિખ્યાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એમાં છે, “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”ના સચિત્ર સાપ્તાહિકમાં તે પ્રકરે ચર્ચ ચૂક્યો છે.

ઉપસંહાર.

આ વિજ્ઞાનપરિષદ ધણી ઉપયોગી સરથા છે, અને બરાબર ખિલશે તો તેમાંથી ધણુ કલ્યાણ થશે, એ નિ સંદેહ લાગે છે.

વ્યવસ્થાની કેટલીક ખામીઓ હતી પણ તે બહુ મોટી નહોતી. હિન્દને બરાબર પ્રતિનિધિરૂપ થાય, અને સાચેસાચ ભારતીય વિજ્ઞાનપરિષદ ચર્ચ થકે રહેને માટે એટલું અનિવાર્ય છે કે હિન્દમાં વધારે સખ્યામાં તથા વધારે ઉચી જમિંકાવાળા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ થવા જોઈએ, અને તેઓએ આમાં સામેલ થવું જોઈએ. બીજી, એ કે થુલ વિજ્ઞાનની સાથે ઔદ્યોગિક તથા વ્યાવહારિક વિજ્ઞાનને પણ પ્રધાન સ્થાન મળવું જોઈએ.

એક આશ્ચર્યકારક વાત હતી કે મુબાર્ક તરફનો લગભગ કોઈ પણ મોટો માણસ આ સંમેલનમાં નહોતો; એ ત્રણ બચુના જ લેઓ હતા, અને જે થોડા મુંબાઈવાસીઓ હાજર હતા હતા, તેઓમાંથી એકાંક સિવાય કોઈ પણ મુંબાઈથી આવેલ નહોતો. “મુંબાઈમાં વિજ્ઞાન છે બ ક્યાં?” એમ એક પ્રતિષ્ઠિત મદ્રાસી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ મૂકે કહ્યું.

આ રાષ્ટ્રીય સંમેલનમાં મુંબાઈ પ્રજાકો પોતાના દિરસો આપવા નહિ ચૂકે, એવી આશા છે.

આફાણપણું એટલે શું?

લેખક.—૨૧૦ અમૃતલાલ મુંદરજી પઠીઆર.

(અવસથાન પૃષ્ઠ ૧૧૮ થી)

એ પછી સીકદરે ઉઠતી વખતે શૌનકને કહ્યું કે મહારાજા! હવે રાતે મ્હારે ત્યાં બોજન માટે પધારવાની કૃપા કરે.

શૌનકે કહ્યું, મીકંદર! તમને કદાચ ખબર નહિ હશે કે, અમે બાહ્યરૂઝ બાંયોના ધરતું જ બનીએ છીએ, અનાયોના ધરતું જન્મતા નથી. કારણ કે અનાયોને અમે અધર્મ સમજીએ છીએ, અને અધર્મીઓના ધરતું જન્મવામાં પાપ સમજીએ છીએ.

સૌનકની આ બાબત સામળીને સીકદર અજળ થયે, અને વિચારમાં પડી ગયો. એ પંડી જરા બાર રહીને તેણે પૂછ્યું કે, “ મહારાજ ! હમણાં જ તમે કહેતા હતા કે, સૌ ઉપર પ્રેમ રાખવામાં બ્રાહ્મણપણું છે. અમેદમાં બ્રાહ્મણપણું છે, સમાનતામાં બ્રાહ્મણપણું છે, અને ઉચ્ચનીચપણુના ભેદ દૂર કરવામાં બ્રાહ્મણપણું છે, અને હવે આર્ય ને અનાર્યના ભેદ કેમ પાડો છો ? ઉચ્ચનીચપણુના ભેદ કેમ પાડો છો ? અને હવે જમરા જેવી સ્થૂલ બાબતમાં સ્ત્રીય કેમ રાખો છો ?

સૌનકે કહ્યું કે આ પરદેશી રાજા ! આ બાબત બહુ ખુબીદાર છે, પણ તે સમજાવી મુશ્કેલ છે, તો પણ કાંઈક સહેલા રૂપમાં સુખ્ય સુદાઓ દ્વં તમને કહું છું આર્ય અને અનાર્યના ભેદ છે, જેમ અજવાળું ને અધાર, જેમ પ્રભુને પાપ, જેમ સુખને દુઃખ, જેમ લાભ અને હાનિ, જેમ શાંતિ ને આડું, અને જેમ જડ અને ચેતન કુદરતી છે, તેમ જ આર્યપણું અને અનાર્યપણું એ પણ કુદરતી છે, એટલે જો ભેદ તો જન્મતની ઉત્પત્તિની સાથે છે, અને જન્મતના અત સુધી રહેવાના જ, એમાં કાંઈ તને શંકા છે ?

સીકદર — બેચક, ભેદ તો રહેવાના જ, પણ તેથી એક બીજાનું ખાવાપીવામાં શી અડચણ ?

સૌનક — આ વિચારથી ન રાજા ! અમોમાં ને અનાર્ય લોકોમાં જે ફેર છે તે જો જો છે કે અનાર્યો જે જે કામો કરે છે તે બધાં ઉપલાકપણે અને સ્થૂલ દષ્ટિથી જ કરે છે, પણ આર્યો જે જે કામો કરે છે, બ્રાહ્મણો જે જે કામો કરે છે, તે બહુ જ લાંબો વિચાર કરીને કરે છે, એટલે માત્ર પેટ ભરવા સાર જ અમારે કાંઈ ખાવાપીવાનું નથી, માત્ર સ્વાદ સાર જ કાંઈ ખાવાપીવાનું નથી અને ફક્ત શરીરને ઉછેર કરવા સાર જ કાંઈ ખાવાપીવાનું નથી ; એટલે ખાવાપીવા જેની સાદી બાબતમાં પણ અમેને તો અનેક પ્રકારના વિચારો કરવાના હોય છે જેમ કે, ખાવાની વસ્તુ પવિત્ર હોવી જોઈએ, તેને બનાવનાર સારા વિચારનો માણસ હોવો જોઈએ, અધર્મથી મેળવેલા ધનથી બનેલી ચીજો હોવી ન જોઈએ, ઈશ્વરને અર્પણ કરેલી વસ્તુઓ જોઈએ, જમવાની વસ્તુઓમાંથી પ્રથમ ગરીબોના, અને ગ્રાણીઓનો ભાગ કાઢવો જોઈએ, જમાડનાર માણસ લાયક હોવો જોઈએ, જમવાનું સ્વચ્છ પવિત્ર હોવું જોઈએ, જહરામિતે જમવાની જરૂર હોવી જોઈએ, જમવા અગાઉ કરવાનાં કામો પૂરાં થયેલાં હોવા જોઈએ, જમતી વખત જે સાથે બેઠેલા હોય તે અમારા જેવા વિચારવાળા અગર અમારાથી શ્રેષ્ઠ હોવા જોઈએ, જમવા માટે ખાત, ફળદ્રુપ, મિઠાઈ, દૂધ કે પાણી જે હોય તે બધું જો માટેના ખાસ નિયમપૂર્વક લાવેલું ને બનાવેલું હોવું જોઈએ, જમવાની વસ્તુઓ સત્વગુણી હોવી જોઈએ, અને અમુક દિવસોએ અમુક વસ્તુઓ તજવી જોઈએ, તથા અમુક દિવસોએ અમુક વસ્તુઓ ખાવી જોઈએ, એવા બધા

ધણી જાતના નિયમે અમારા દરેકજના જમવામાં હોય છે. કારણ કે અમે કાંઈ માત્ર જમવા ખાતર જમતા નથી, પણ અમે ધર્મને ખાતર જમીએ છીએ, એટલે ખાવાપીવા જેવી સાદી ને છંદગીની જરૂરની દરેકજની વાતમાંથી પણ અમે ધર્મ સાધી શકીએ, પણ એ કાલ રાત્રી આ બધા નિયમે કાંઈ તમારે ત્યાં પળાતા નથી, માટે અમે તમારે ત્યાં જમી શકતા નથી.

આ સિવાય બીજી એ વાત પણ તમારે જાણવી જોઈએ કે, અમે આઠણો સૂક્ષ્મ અસરોના અભ્યાસી છીએ, અને તેને બહુ માનનારા છીએ, કે જે ગાંઠને માત્ર સ્પૃશ દરિવાળા અનાથો જરા પણ સમજતા નથી જેમ કે, ખાવાની વસ્તુઓમાં રહેલી, સારી મીઠી કુદરતી અસરો, સ્વાદની અસરો, ગંધની અસરો, માણસોની સોજતની અસરો, વિચારોની અસરો, વાસણોની અસરો, અને જેના ધરનું અનાજ હોય તેના કાંઈની અસરો એ વિગેરે ધણી જાતની અસરો, અમે તપાસીએ છીએ, કારણ કે, એનાં દૂરનાં કે નજીકના પરિણામોના ઇતિહાસ અમારી આખા આગળ તરતા હોય છે, એટલે અમે ખાવાપીવાની બાબતમાં બહુ હરી કરીને વાતીએ છીએ. કારણ કે—અનાર્થ સોદાની પેઠે અમારે કાંઈ માત્ર મોજશીખને ખાતર કે પેટ ભરવાને ખાતર જ ખાવું નથી, તેમ જ બીજા કેટલાક ધર્મવાળાની પેઠે અમે તેવું સાર હોય છતાં પણ ખાવાપીવાથી પાપ જ, લાગે, એમ પણ કંઈ અમે માનતા નથી. પણ અમારે તો ખાવાપીવામાંથી પણ ધર્મ ગેજવવો છે, માટે ખાવાપીવા જેવી જરૂરની તથા સાદી બાબત પણ અમેને સ્વર્ગમાં જવાના પમથીયાં રૂપ થાય, અને અમારા આદ્યમાને ઉત્તરના રસ્તામાં, ઉગ્રમાં પાંચા રૂપ થાય, તેવી રીતે અમે વર્તીએ છીએ, એટલે ખાવાપીવાની બાબતમાં અમારે અનાર્થોથી બચવું પડે છે,

સીકદર —તમે આઠણો આટલા બધા ઉદ્દાર્થમાં ઉતરો છો, એટલું જ નહિ પણ હમેશાં પાછા એવા ઉદ્દાર્થમાં રહો છો, એ વાનતી મને ખબર નહિ. આરાધની આવી સૂક્ષ્મ અસરો વિષે હું કાંઈ પણ જાણતો નહોતો, આઠણું મદારાજા મારે છુટ્તાં લેલે કલુષ કરવું જોઈએ કે, તમને મળવાથી મને આજે ધણી જાન મળ્યું છે. મારી છંદગીના છેલ્લા ત્રીસ વરસમાં જે હું નથી શીખી શક્યો, તે આજે તમારા અસંમથી હું શીખ્યો છું, એ માટે ઉપકાર થયો મદારાજા ! પણ હજી મારા મનમાં એક ખટકો રહી જાય છે; અને તે એ કે, ખાવાપીવા માટે તમે જે અંદરના તથા મદારાજા નિયમે બતાવ્યા, તે બધા નિયમે જે તમે ખરોખર રીતે પાળો તો તમારે દુનીયાથી અલગ થઈ જવું પડે, અને એ એમ થાય તો તમે તમારી બાબત પ્રમાણે દુનીયાને ઉપયોગી થઈ શકો નહિ, કારણ કે દરેક માણસની છંદગીમાં દરેકજ ખાવાપીવાની વાત તો પહેલી જ હોય છે, અને એ સૌથી પહેલાં મંત્રણાચરણ જ મુરોલી, એટલે પછી તમે સુસાદરી કેમ કરી શકો ? તમે બીજા સોદાના સમાજમાં છુટથી કેમ આવી શકો ? અને ખોરાક મારફત

ખીજાઓના ધરતું આપણા પેટમાં થોડુંક મીઠું તથા વિના તથા આપણા ધરતું ખીજાઓનાં પેટમાં થોડુંક મીઠું તથા વિના સાચી કોશ્ટી કેમ થઈ શકે ? તે હું સમજી શકતો નથી.

સીકંદરની આ વાત સાંભળીને શૈબનકે પામે બેઠેલા એક સિંધને કહ્યું કે, આપણા સંપ્રદ-
માંથી એક કોશ્ટી લઈ આવો, એટલે તુરત એક સિંધ કોશ્ટી લઈ આવ્યો. તે કોશ્ટી
સીકંદરના હાથમાં આપીને શૈબનકે કહ્યું—

જુઓ, આ કોશ્ટી જુઓ. એની અંદર એક કીડા છે, એ કીડાએ પોતાના કલેબની
લાંબ કાઢીકાઢીને પોતે પોતાની મેળે જ આ બંધન બનાવેલું છે, તે એ બંધનમાં તે
પોતે જ કેદમાં પડેલા છે એ બેઠેને અગણ્યા માણસોને તથા હિપલક દરિયામાંથી
એમ લાગશે કે, આ કીડા તે કેવો મુશ્કેલ ? પોતે પોતાની જાળ સુધીને કેદમાં પડેલા ?
હવે તેને ખાવાડ ક્યાંથી મળશે ? હવે તેનાં બાળકોનું શું થશે ? હવે અજન્નાના વિના
તેના કા દાહ થતા હશે ? અરે ! હા દાહ ! હાથે કરીને આવાં બંધનમાં શું કરવા પડેલા
હશે ? દુરથી જોનારને એમ તેની દશ લાગે, પણ એ દેવપ્રિય રાખ ! એની ખરી સ્થિતિ જુદી
છે હો. પોતાના રક્ષણ માટે જ બંધનમાં પડેલા છે. કારણ કે એ સ્થિતિમાં એને આવા રક્ષણની
જરૂર છે, અને એવાં બંધન વિના એનું રક્ષણ થઈ શકે નહિ. બીજી એ કે નાનકડો કીડો મટીને
મોટું પર્તગીઈ બનવા સારું તે બંધનમાં પડેલા છે, અને હમણાં માંડ મોંઘાં લસણાઈ લસણાઈને પેટે
આલનાર કીડો છે, તેને બદલે પાંખો મેળવવા સારું ને આકાશમાં ઉડવા સારું તેણે પોતાને હાથે
પોતાની આસપાસ બંધન બનાવેલું છે, અને એ જીતાર રાખ ! આ વાત પણ સમજી લેજે કે,
એ બંધનો તે એકલા બંધનો નથી, પણ એ બંધનોમાં પણ હીર છે. એ બંધનો પણ રેશમનાં છે,
અને એ બંધનોમાંથી જ રેશમ બને છે, તેમ જ એ સાધક દશામાં એ કીડાને ખોરાકની કે હવે
અજન્નાની જરૂર પડતી નથી, અને જેનાં માગપ પોતાનાં કાળજી કરીકારીને તેમાંથી હીર કાઢી
આપે તેનાં છેકરાંઓ કહી પણ રખડે ખરાં ? એનાં બુઆએને તો ખાસ ચાહીને બહુ જ
સંભાળ રાખીને ઉછેરવામાં આવે છે.

આટલી વાત ક્યાં મળી શૈબનકે સીકંદરને રેશમનો કીડો બતાવ્યો, તેમાંથી બનેલું પર્તગીઈ
બતાવ્યું, કીડાઓનાં ઉંઘાએને ઉછેરવાની રીત બતાવી, અને કોશ્ટીમાંથી બનતું રેશમ બતાવ્યું.
એ બહુ જોઈને સીકંદર બહુ અનન્ય થયો, ને ખુશી થયો.

એ પછી કીડીકે કહ્યું કે, હે બ્રાહ્મણપણું મેળવવાની ઈચ્છા રાખનારા રાખ ! આ કોશ્ટીના
દાખલા ઉપરથી તું અમારી સ્થિતિ સમજી લે. અમારા વિધિવિધનાં બંધનો કાઈ અમારા દાખલ
માંથી રાખવા માટે, અમેને દુનીઆથી અલગ રાખવા માટે, અને અમેને નિરપેક્ષી બનાવવા

માટે નથી, પણ અમારી ઉત્પત્તિને માટે છે. અમાને પાંચા આપવા માટે છે. પતંગીયું બન્યા પછી કીડા જેમ કાશીરાને કાપી નાંખે છે, તેમ અમારા આઠાણુ બન્યા પછી અમે અમારી બનાવેલી વિધિનિષેધની જાળને કાપી નાખીએ છીએ. જે કીડાને રેશમ બનાવતા આવડે છે તેના હાંઓને સોઠા ચાલીને પાળે છે, ત્યારે જે માણસોને જગતમાં આઠણુપણુ ફેલાવતા આવડે છે, તેના છોકરાઓ તે કેમ બૂખ્યાં મરશે ? (સીકંદરની સાથે આવેલા ધેનળના રાજા સામે બેઠાને કહ્યું.) આવા રાજાઓ અને વિદ્વાની કિંમત સમજનારા શ્રીમંતો અમારા દેશમાં છે, ત્યાંસુધી અમને અમારાં છોકરાઓના બિવિધની શીકર નથી તેમ જ ત્યાં સુધી અમે સાધકદશામાં છીએ, ત્યાં સુધી કાશીરાના કીડાની જાદુ બધનમાં રહેવાનું અમે પસંદ કરીએ છીએ, એટલે થોડા વખત દેશના જેવી સ્થિતિમાં રહેવું પડે, તેથી અમને દીલગીરી લાગતી નથી. કારણ કે વશપરપરાથી અમારામાં એવા સસ્કારો પડી ગયેલા છે કે, અમારા બંધનો પણ અમને આનંદરૂપ લાગે છે, એટલું જ નહિ પણ એ વિધિનિષેધનાં બધનો, અરેખરા આનંદરૂપ છે જ, કારણ કે, એ બંધનોને લીધે જ અમે ધણી જાતનાં પાપથી બચી શકીએ છીએ, એ બંધનોને લીધે જ અમે તદ્દરસ્તી મોખવી શકીએ છીએ. એ બંધનોને લીધે જ અમે અમારી અસહની કાંતિ જાળવી શકીએ છીએ. એ બંધનોને લીધે જ અમે સારી સંતતિ ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ, અને એ બંધનોને લીધે જ અમે આગળ જતાં સત્ય આઠણું બની શકીએ છીએ, માટે એ અમારા બંધનો અમને કંઠાળામરેલાં લાગતાં નથી. પણ શ્રેષ્ઠ રૂપે લાગે છે, ને તેના અભ્યાસ થઈ ગયા પછી તે આનંદરૂપ લાગે છે.

સીકંદર.—આ બધી વાતો બહુ પ્રુબીદાર છે અને તમારાં એ સિદ્ધાંતોને હું વખાણુ છું. છતાં પણ મને એમ લાગે છે કે, બંધન એ બંધન જ. બેઠી બેઠી સેનાની હોય, તો પણ બેઠી તે પણ બેઠી જ. બીજા માણસોનાં સ્વભાવ એવા છે કે, શાસ્ત્રમાં રજા હોય અને પોતે બંધનમાંથી છૂટી શકે તેવી સ્થિતિના હોય છતાં પણ ધણા માણસો એવા હોય છે કે, તેઓ ચાલતા આવેલા દિવાળે પ્રમાણે જ ચાલ્યાં કરે છે, પણ તેમાંથી છૂટતા નથી. મહારાજ ! તમારા જ કાબલો જુઓ તો તમારી સ્થિતિ શું એવી છે કે તમે અમારું જમવાથી અસહ્ય જાઓ ? હું તેમ માનતો નથી. તમે હવે સાધક દશામાં નથી, તમે સિદ્ધદશામાં છો, છતાં પણ જુના સસ્કારોને લીધે મારી સાથે જમવું તમને અમતું નથી, અગર તો તમે હજી સુધી તમારી સમાજથી ડાંકેલા છો. જમવા તો વિધિનિષેધથી છૂટી જવાનો સિદ્ધાંત તમને સ્પષ્ટ થયેલો નથી, આમાંનું કાંઈ પણ હેતુ બેઠાં, એ વિના તમે મારે ત્યાં જમવા આવવાની ના પ્રાડો નહિ.

શોનક.—હે દેવપ્રિય રાજા ! બહુ ટુક વખતમાં તમે ધણુ સમજી શક્યા છો માટે તમને ધન્યવાદ આપુ છું. બેઠાં, તમારી રાંકાઓ ખાત આવવા થોડાં છે, માટે મારે જણાવવું બેઠાં,

મૂળદારનાં પત્રા ૦-૮-૦ એન એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, બાઈ.

કે, હું તમારે ત્યાં જન્મવા આવવાની ના પાડું છું, એવું એક કારણ એ છે કે, તમે તો કાલ સવારે અહીંથી ચાલ્યા જશો. પણ મારા દાખલો એમને 'બીમા' સિદ્ધિદાને નહિ પહોંચેલા જીવાનીઆઓ પણ એ રસ્તો પકડશે, એમ મને લગ છે, કારણ કે છૂટના માર્ગમાં તો મોજશોખ ભોગવવા હોય છે, એટલે તે સૌને મમે છે, અને બીજી કારણ એ કે, હું તમારે ત્યાં જન્મવા આવું તો એ બાબતની અમારા મેડળમાં બહુ ચર્ચા ચાલશે, અને તેમાંથી જુદા જુદા પક્ષ બધાશે, તથા અને મોટા કલેશ થશે, એમ મને લાગે છે, અને એક ટક ખાવા પીવા જેવી તાની વાત સાફ કરીને આવો એખમ ખેડવો એ કંઈ ઠીક કહેવાય નહિ, તે સારું જ જન્મવાની ના પાડું છું; કારણ કે હે રાજા ! આલ્પલુપ્તોના સ્વભાવ એવો છે કે, પોતાના મત વિરુદ્ધની ન્હાનામાં ન્હાની બાબતને પણ તેઓ પોતાનામાં દાખલ થવા દેતા નથી, કે ચલાવી લેતા નથી, અને આલ્પલુપ્તો એવા સ્વભાવને લીધે જ બહુ લાંબા કાળથી આલ્પલુપ્ત એવા ને એવા રૂપમાં ચાલ્યા આવે છે.

સીકર — તમારે જરા પણ છૂટછાટ ન મૂકી શકાય તમારે તો તમારા આલ્પલુપ્ત મને બહુ બપનવાળો જણાય છે અને એટલા બધા બપનવાળો ધર્મ અમારા લોકોને અનુકૂળ થઈ શકે નહિ

સૌનાક — આલ્પલુપ્ત તમારા લોકોને અનુકૂળ થઈ શકે કે નહિ, એ જુદી વાત છે એ સખી હું કંઈક મહત્ત્વ કહેવા ઇચ્છતો નથી, કારણ કે એ માટે હમણાં તમને વખત નથી. તેમ મને પણ સંધ્યાને વખત થવા આવ્યો છે પણ આલ્પલુપ્તને ઉદાર નથી એમ જે તમે કહો છો તે સામે હું વાંધો લઉં છું, અને હે રાજા ! હું તારી એમ ખાતરી કરવા ઇચ્છું છું કે, આલ્પલુપ્ત એવા ઉદાર વિચારનો છે તેવા ઉદાર વિચારનો બીજો કોઈ પણ ધર્મ હજી સુધી કુનીઆમાં થયો નથી, અને હાલમાં 'યાય' તેમ પણ નથી. હે છતાં રાજા ! આલ્પલુપ્ત જરાબર સમજવા માટે કંઈ આટલી જ બસ નથી, જો માટે તો ધર્મની બીજી બધી દલીલો જણવી એમ છે. પણ મને ખેડ થાય છે કે, આપણી મુલાકાત બહુ મોટી થઈ, અને હવે તમને વખત નથી તો પણ જે દુઃખ વખત છે, તેમાં એટલી વાત જણવી દેવા કે અમારા મુખ્ય ધર્મની અંદર બીજા બધા પેદા ધર્મ હોય છે. જેમ કે, ધર્મની અંદર એક સામાન્ય ધર્મ, બીજો વિશેષ ધર્મ અને ત્રીજો ખાસ જરૂરનો ધર્મ, પ્રસંગોપાત આવે એવો ધર્મ પતિ આત્મકાળનો ધર્મ, એમ ત્રણ ધર્મ હોય છે. એટલે તમે ધારો છો એટલા બધા બધેનો નેડતા નથી. આ સિવાય અમારા ધર્મમાં ત્યાર બાક્યમ છે, તેમાં એક ગૃહસ્થાશ્રમ સિવાય બીજા બ્રહ્મચર્ય, વનપ્રસ્થ અને સન્યાસ એ ત્રણે બાક્યમમાં ખાવાપીવા વિગેરે બાબતમાં બધું જ છૂટાપણ ભોગવી શકાય છે એ સિવાય અમારામાં પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ છે. તેથી બંજાણે જે જુલો થઈ ગઈ હોય તેની મારી મેજવી શકાય છે. આ બધી બાબતો જો તમે સમજો તો તમને એમ ખાતરી થઈ જાય કે, આલ્પલુપ્ત એવા જ ઉદાર વિચારનો ધર્મ છે.

(અપૂર્ણ)

વિદ્યાર્થીઓ અને સમાજસેવા.

લેખક—શ. શંભુલાલ બેચરલાલ દવે.

વિદ્યાર્થી નાની ઉંમરના હોય છે તેવે વખતે જ તેમને સારી અથવા નાસરી રેવા પડે છે. કાંઈ પણ કાર્ય કરવાનું હોય તો વૃદ્ધ માણસોથી એકદમ યાદ ચકતું નથી. તેઓ માત્ર લાગણીથી ધીમે ધીમે જ કાર્ય પાર પાડે છે. યુવાન માણસો કાંઈ પણ કામ તરત સર કરી શકે છે. પ્રાગ્ધીય કાર્ય હોય અથવા સમાજની સેવા કરવાનું હોય તો પણ તેમાં જાણે લક્ષ્યના મેદાનમાં જવા નેહલા જ ઉત્સાહથી યુવાનો, વાગ શરૂ થઈ છે. ઉત્સાહ સાથે કાર્ય કરવાની શક્તિ યુવાવસ્થામાં જ હોય છે. એ ઉત્સાહને યોગ્ય રસ્તે દોરવવા માટે બનુભવી વૃદ્ધ માણસોની જરૂર જેમ યુદ્ધમાં રહે છે તે જ પ્રમાણે સમાજસેવાના કાર્યમાં પણ વૃદ્ધ બનુભવી નેતાઓની જરૂર રહે છે. તેમના વગર જોવા, કામમાં ચાલી શકતું નથી. બેઠેલે એક ખીજાને મદદ કરવાની, વૃદ્ધોએ માર્ગ દર્શાવવાનો છે, યુવાનોએ જોમની સલાહને માન આપીને વર્તવાનું છે. પણ તેમાં યુવાનોએ ઉત્સાહ રાખવો જોઈએ. તે વગર સમાજસેવાનું કામ ખરોખર ચર્ચ શકે નહીં. સમાજસેવાના કાર્યમાં સામાન્ય રીતે સર્વત્ર અને ખાસ કરીને આપણા દેશમાં કુટુંબિક એવા, બપર્યાન છે કે જેમાં ગણદી પડુ, ખડુ જ સંકેતું અને સ્વાભાવિક જલ્દા. જોવા એક બે બપર્યાન અને નાદ આવે છે તેથી તે વિષે અને કુ ઉત્સેખ કરીશ.

પ્રથમ બપર્યાન એ છે કે સેવા કરનારના મનમાં એમ યાદ કે “કુ ખીજા ઉપર ઉપકાર કરે છું; મારે તેમણે આભાર માનવો જોઈએ” આવો કાંઈ પણ વિચાર ઉદ્ભવે તો તે સમાજસેવાના કાર્યમાં વિઘ્નકર્તા થઈ પડે. સમાજસેવાના કાર્યમાં જે વિદ્યાર્થી વાગ લે તેમાં ધણી લાગણી, જથ્થાતા, વજોઈમાંથી હોય એ સંભવિત છે. ગરીબ વર્ગના સુખદુખને તેમને જાતિ બનુભવ હોતો નથી. તેથી એ, ગરીબ લોકોની કુટુંબો જોતા જ તેમને, માટે દયાને બદલે તિરસ્કારની લાગણી ઉદ્ભવવાનો સંભવ રહે છે. એ લાગણી તેઓ ક્રમ રાખે છે પણ મનમાંથી દૂર કરી શકતા નથી. જ્યારે તેઓ ગરીબ વર્ગમાં જાય છે સારે તેમના પોતાના મનમાં જે વિચારો સામાન્ય લાગે તે આ ગરીબ વર્ગને તદ્દન જ અપરિચિત હોય એવું નિદાનવાનો પ્રસંગ આવે છે. આવી સ્થિતિ સહી જવાની શક્તિ યુવાનોમાં જોઈ હોય છે અને સદ્ગુણીયતા, પ્રીતિભાવ, વગેરે જે ઉચ્ચ સદ્ગુણો સર્વત્ર ખરા સુખના આધારરૂપ હોય છે તેવા સદ્ગુણો યુવાન વર્ગમાં જોઈ હોય છે. પણ તેમણે સદ્ગુણો ખીલવવા જોઈએ. એ ગરીબવર્ગમાં જઈ તેમની દ્વારા

Marriage Forms under Ancient Hindu Law Rs. 0-12-0 એન. એમ.

ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુબાઈ.

સમાજની સેવા કરવી હોય તો તેમનામાં રહેલા આવા અતિશય અજ્ઞાનથી આપણે નિરત્સાહી થવું ન જોઈએ કારણ કે તેમનામાં અજ્ઞાન છે તેથી જ આપણને આવી સેવા કરવાનો પ્રસંગ મળે છે. જો સર્વ લોકો સુશિક્ષિત હોય તો આ સેવા કરવાની જરૂર રહે જ નહીં એ જ તેમની ગરીબાઈ જોઈને કંટાળવું પણ પ્રમાણે ન જોઈએ. જો તેઓ ગરીબ ન હોય તો તેમની સેવા કરવાના જે પ્રસંગ મળે છે તે મળત જ નહીં. પણ તેઓ અજ્ઞાન છે, ગરીબ છે, કુટુંબી ધેરાયલા છે માટે જ તેમની સેવા કરવાના ધર્મ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. સેવા કરનારે તે ગરીબ, અજ્ઞાન અને કુટુંબી ધેરાયલા લોકોનામાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવાનો છે. તેઓ પોતે જ પોતાની સર્વ મુશ્કેલીઓને છૂટી રાખે એમ છે, એવું સ્વાભિમાન તેમનામાં જન્મ્યાનું છે. જો એ મુશ્કેલીઓ જોતાં જ આપણા મનમાં તિરસ્કારની લાગણી ઉદ્ભવે ને આપણે એ લાગણીથી દોરાઈએ તો એનો અર્થ એટલો જ થાય કે એણે ગરીબ, પધારે વિદ્યા તથા સારી ટેવોના સારા સરકારવાળા હોવા છતાં આપણે એ લોકોની ઉત્થાપિત કરવાના કાર્યમાં નડતી મુશ્કેલીઓથી અપમારથી જ હારી જઈએ છીએ અને તે છૂટવાના કાર્યમાં અત્યારથી જ નાદિમત બની જઈએ છીએ. જો આપણને એવું થાય તો પછી એ લોકો નાદિમત બને તેમાં તેમનો દોષ કેમ કહાય અને આપણે તેમને દિમતવાન કેમ બનાવી શકીએ ? માટે આપણે નિરત્સાહી ન થવું જોઈએ અને તેમનાં અજ્ઞાન, ગરીબાઈ અથવા દુર્ગુણો માટે તિરસ્કારની લાગણી આપણા મનમાં પણ પેદા થતી અટકાવવી જોઈએ ખરી વાત એ છે કે તેઓ એવા તિરસ્કારને લાયક હોતા નથી. તેઓ અતિશય મુશ્કેલીઓ છતાં તે સામે ટકી રહેવા માટે જે ઉત્સાહથી અને ખર્ચથી પ્રયત્ન કરે છે તે જોતાં કામ્ય તેઓ પોતાના એ ક્ષેત્રમાં આપણા કરતાં પણ વધારે મેદ હોય અને આપણને એમની પાસેથી શીખવાનું મળે એ સંભવિત છે. પોતાના વૃદ્ધવડીસાને વધારે સુખી કરવા માટે એ લોકો પોતે કેટલા સ્વાર્થભ્રમ આપે છે તે જોતા આપણે તેમને માટે માનની લાગણી ધરાવતા ઘટ્ટએ એ સંભવિત છે. એટલા માટે આપણે જ્યારે એ લોકોમાં જઈએ ત્યારે તેમને શીખવવા માટે જઈએ છીએ, એવો ભાવ ન રાખતાં મનમાં એમ જ જાણવું કે આપણે એમની પાસેથી કઈક શીખવા માટે જ જઈએ છીએ.

વળી વિચાર કરો કે એમની એવી નબળી દક્ષતા છે તેવું કારણ આપણી સમાજ અને તેવું બધારણ છે. આપણે એમના કરતાં વધારે સુખી છીએ તે કેટલેક અંગે એમની દુ.ખી અવસ્થાને શીધે જ છે. પછાત પડેલા વર્ગોની સ્થિતિ સુધારવી, એ શું જાણણોનો ધર્મ નથી ? શું તેમની સ્થિતિમાટે બ્રહ્મણે આડકતરી રીતે બંધાવ્યાર નથી ? જાણણોએ જે કાર્ય અત્યાર સુધી કર્યું છે તેમાં તેઓના કાર્ય સ્વાર્થ હતો કે એવી જ કાર્ય લોભી ધારણા હતી એવો અથવા એવા જ

પ્રકારનો ખીજે કોઈ આલેખ આલેખો ઉપર કરવાને કેટલાક જાણુ બહાર પડે છે પણ હું તેઓમાંનો એક નથી પણ મારાથી એટલું કહી વચર રહેવાનું નથી કે આપણુ તેમ જ આ ગરીબ લોકોની સ્વર્ગની સ્થિતિ કાલ છે તેવી યથાના કાલે એક જ માત્ર તેને પરિણામે લાભ આપણને મળ્યો ને હાની એમને થઈ. પણ એ સ્થિતિ જાણે સુધારી શકાય જ નહિ એવી હોય એમ આનીને સંવેષપૂર્વક રહે નહીં એ મનુષ્ય તરીકે આપણી ફરજ છે. એ જનવવામાં ફતેહ મળીની તેમનીનું પ્રથમ પગલું એ છે કે વસ્તુસ્થિતિ વિષે ખરી વિગત મેળવવી. હાલના જમાનામાં યુવાનોમાં કેટલાક પોતાની છાંદોગીને મોટા લાભ સહેલામાં જ પસાર કરતા હોવાથી, ગામડાંઓના લોકો અને ગરીબ વર્ગોની સ્થિતિ વિષે તેમની માહિતી ઓછી રહે છે. પ્રખ્યાત દરેક વર્ગે પોતાની સ્થિતિમાં જ સતોષ માની પોતાના વર્ગની બહાર જીવી સ્થિતિ છે. તે જાણવાને માટે બેઠકર રહે છે અને “સાહજદા અને બીખારી”ની વાતમાં બન્યું તેમ બને છે. એમાં એક ઠોણે એમ આવે છે કે ગરીબ લોકો દુકાળથી પીડાવા સાચા ત્યારે સાહજદાએ તેમને શીખામણ આપી કે રોટલી ન મળતી હોય તો મિથાન ખાઓ, ગરીબ અને ગામડાના લોકોને સહેલા સુખી વર્ગના લોકો કોઈ કોઈવાર આવી જ શીખામણ આપે છે પણ તેનું કારણ માત્ર તેમનું પોતાનું અજ્ઞાન જ હોય છે. સમાજસેવાનું કાર્ય કરવાથી જનસમાજની ખરી સ્થિતિ જાણવામાં આવ્યા વચર રહેલી નથી. આપણે આ વાત તો જાણવી ના જોઈએ કે એ લોકો દુખી હોવા માટે કેટલેક વચે આપણે પણ જવાબદાર છીએ.

“સમાજસેવાના કાર્યમાં પગનારને ફતેહ મેળવવા માટે એક વસ્તુની ખરી જરૂર પડશે અને તે એ જ કે અન્ય જનની સ્થિતિમાં પોતાને કદી તેમનાં સુખદુઃખનાં સાધનો, શુદ્ધેલીઓ, સાલચો વગેરે બરાબર સમજ જવાની શક્તિ એક કવિ કહે છે કે કુદરતની આ કાર્યમાં એક જરા પણ અંશમાં પોતાનું કાર્ય નિર્વિધિ કરવા દેવામાં આવે તો આખું જગત એક કુટુંબ જેવું બનતાં પાર ન લાગે. પણ આપણે આપણા સંસારવ્યવહાર ને ધર્મના દૃષ્ટિ બંધનો એવાં જાહોમાં છે કે તે કુદરતને પોતાનું કાર્ય કરતાં અટકાવે છે. એક દૃષ્ટાંત તરીકે જુઓ કે કિત્ત વણી વચ્ચે લગનવ્યવહારના સંપર્કમાં એક દલીલ એવી રજૂ કરવામાં આવે છે કે “કિત્ત વણી વચ્ચેનાં લગનથી પ્રભુ બગડે છે. પશુમાં પણ પોતપોતાની જાતિમાં જ વ્યવહાર હોય છે. કિત્ત જાતિનાં પણ કે પછી વચ્ચે જેવો વ્યવહાર હોયો નથી.” હવે વિચાર કરો કે જનવરોમાં જુદી જુદી જાતિ વચ્ચે જે તકાવત છે તેવો તકાવત એક સાલણ અને એક રૂદ વચ્ચે છે કે ? જો નથી તો પછી આ દલીલનો અર્થ શો રહ્યો? આવી દલીલોથી અને તેના ઉપર આધાર રાખતાં દૃષ્ટિ બંધનોથી દૂર રહી સમાજસેવકે કુદરતને પોતાનું કાર્ય કરવા દેવામાં વેધારે લિપ્ત રહેવું જોઈએ. એવાં બંધનોથી દૂર રહી કાર્ય કરનારો સમાજસેવકે જો ખીજાની સ્થિતિ પારખી શકે

તો પોતાના કામમાં આજરે એ વધારે ફોટો પામે એવી આપણે ખાતરી રાખી શકીએ. સમાજસેવકે એક વાત તો યાદ રાખવી જ જોઈએ કે જે જે અનિષ્ટ સમાજમાં છે તે બધાનો ધ્યાન માન ધનથી જ થઈ શકવાનો નથી. કેઈ મનુષ્યને ગરીબાઈથી ઘેરાયેલા એતાં તમને તરત ધમ્મકા થશે કે આ માણસને હું નાણાંથી મદદ કરું, પણ એ ધમ્મકા અમલમાં લાવતા પહેલાં એ વિષે બારીક વિચાર કરવાની જરૂર છે, કેઈ કેઈ વાર તો એવીરીતે મદદ કરવાને પરિણામે તે મદદ મેળવનાર વર્ગની સ્થિતિ સુધરવાને બદલે બગડે છે. સમાજસેવા કરનારે નાણાંની મદદ કરવા કરતાં પણ વધારે જરૂરનું તો જાતમહેનતરૂપે મદદ કરવી એ છે. જુખ્ખાને બોજન આપવા માટેનાં અમલદાર અને સદાક્રતોથી બિખારીઓની સખ્યામાં વધારો થતો એવો. એ સ્થાપનાની ધમ્મકા ધણી સ્તુત્ય હતી પણ તેમણે એ જૂલ કરી કે દુખની મદદથી દુખ દૂર થશે ધારીને તે પ્રમાણે ઉપાય લેવામાં. દુઃખીમાંની દાંતથી જે કાંઈ થાય તે દુખથી થયું નહીં. એ દાંત કેવું કાર્ય કરી ખાખવે છે તે એવું હોય તો “શુક્રિફોજ” “સેલ્ફેસન આર્મી” નાં કાર્ય તરફ તમે નજર ફેરવો. એના કાર્યમાં ધણી ઝાડ છતાં સાંસારિક ઉત્તતિના વિષયમાં એ કેવું સ્તુત્ય પરિણામ લાવી શકે છે તે જુઓ. છતાં જો એ મંડળનું બધારથી બહુ જડ થઈ જશે અથવા પોતાની શક્તિ ઉપરાંતનું કાર્ય જો એ માથે લેશે તો એની શરૂઆત થઈ તે વેળા હુંકસલી નામના વિદ્વાને એની હુદયાનુ જે કવિષ્ય જાખ્યુ હતું તે ખઈ પડવાનો પ્રસંગ આવશે. આપણે આપણું કાર્ય પોતાની શક્તિ અનુસાર અને સંભોગના ફેરફારને અનુસરી બદલી શકાય એવી રીતે કરવું જોઈએ.

ઉવટે હું એટલું કહેવા માતું છું કે સુવાન સમાજસેવકે રાજકીય જાનનોથી દૂર રહેવું જોઈએ. આપણે યાદ રાખવાની જરૂર છે કે આપણે જે સ્થિતિમાં મૂકાયલા છીએ તેને લીધે આપણામાંથી જેઓ આવા કાર્ય લાયક થશે તેમને કેટલીક મુશ્કેલમાંથી પસાર થવું પડે છે. પરંતુ એના સંકેતની આપણા ઉપર રાજકીય સત્તા છે તે વિષે તથા તેને લીધે આપણે કેટલા દુખી થઈએ છીએ તે વિષે છટાદાર લાપણું કરવાનું કામ એટલું સહેલું છે કે જુવાનીના ઉત્સાહવાળા સમાજસેવકો તેમાં સપડાઈ જાય. એ બાબતો એવી છે કે તેને એકરીતે અથવા તેથી વિરુદ્ધરીતે પુરવાર કરી શકાય એમ નથી, છતાં અભણવર્ગ એથી દોરવામાં જાય એ ધણું જ સ્વાભાવિક છે. પણ એવી બાજોના સુચવાકીઓથી દુર રહીને સમાજસેવા ચારીરીતે બળવો શકાય એવા ધણા રસ્તા છે. આપણી આજ્ઞાસ જે જે પ્રકારનાં દુખ ફેલાયલાં નજરે પડે છે તે સર્વ રાજકીય કારણોને લીધે જ ઉદ્ભવેલાં હોય એમ નથી, તેથી ઉલટી રીતે ઉલટું આપણી રાજકીય સ્થિતિ આપણી હુદયા અને સાંસારિક અસમાનતામાંથી કેટલેક અંશે ઉદ્ભવી છે. આટલું તો કાંઈ પણ અતિશયોક્તિ વગર કહી શકાય કે જો દુનીયાના બીજા સર્વ દેશોમાં આપણો દેશ માનનીય પદવી પ્રાપ્ત કરવાનો સમય છે એવું આપણે મહત્તા એમણે તો હાથને રાજ્યકારીનાર આપણી ઉત્તતિના માર્ગમાં વિદ્યારૂપ

સાધારણમાં સાધારણ જ નહિ પરંતુ ગરીબમાં ગરીબ માળાપને પણ તે પેપાર્થ સૌ તેમ છે. શાળાઓમાં ન્દાનાં બાળકોને ઇનામ આપવામાં આ પુસ્તક બહુ ઉપયોગી છે. રા. અંબારિયાના આ પ્રયાસને અમે જાત-કરણ્યપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ.

ત્રિ.

૫. યેદાન્તસમુચયઃ—(શ્રીમંત્કરાર્યાવેના વેદાન્તના સ્તોત્રોર્ધવાદિના સચવ-સમૂત્તમ.)

કર્તા-રા. ભલારિ હરેરામ ઘર્મા-અમદાવાદ. મુદ્રા અટી રૂપીઆ.

આ પુસ્તકમાં વેદાન્તિઓને ઉપયોગી પછી વસ્તુઓનો સમગ્ર છે. પ્રથમ તે શ્રીમંત્કરાર્યાવે-જેમના ગ્રંથો સર્વત્ર લોકપ્રિય છે અને ઉત્સાહથી અને માન સંદિત જેમનાં અભ્યાસ પાત્ર છે-તેમનાં સ્તોત્રો આ પુસ્તકમાં આપ્યાં છે. શ્રી વાણી વિલાસ પ્રેસ તરફથી છપાવેલી શ્રી નંકરાર્યાવેની સમગ્ર ગ્રંથાવલીમાં બાર બારમાંથી આશરે ત્રણમા તેમના સ્તોત્રોનો સમાવેશ થાય છે. એ પુસ્તકમાંની પછી તે લુહા લુહા દેવ દેવીઓનાં સ્તોત્રો છે. પરંતુ આ પુસ્તકમાં તે આસ વેદાન્ત વિષયનાં જ-અને તેમાં વળી વિજ્ઞાનનીકા, ચર્ચકપરિશદ, મોહનમુદ્રર ઇત્યાદિ જે મુખ્ય ગણાય છે, અને સર્વત્ર લોકપ્રિય છે તે જ સ્તોત્રો આપવામાં આપ્યાં છે.

સ્તોત્રો પછી શ્રી સંકરાર્યાવેના ન્દાના પણ ગાંધપૂર્વે ગ્રંથો-અપરેક્ષાનુભૂતિ, વિવેક ચૂકામણિ, ઉપદેશ સાહ્યો ઇત્યાદિ, આપવામાં આપ્યાં છે. ત્યારપછી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સપૂર્ણ આપી છે. તેની ઉપયોગિતા સ્હેજમાં જ જાંચડો સમજી શકો.

છેતરે બ્રહ્મસૂત્રો (મુલમાત્ર) આપવામાં આપ્યાં છે. તે પુસ્તકનું ગૌરવ વધારે છે. પણ વાંચકોને તેના બાળ્ય વિના આ બહુ ઉપયોગી નીવડશે નહિ એવું અમને લાગે છે જો કે જેઓ સમગ્ર બાળ્ય એક વખત ક્ષિપી ગયા હોય તેમને પુનરાવર્તિત કે નિત્ય પઢનને સાર ઉપયોગી થાય.

આમ આ પુસ્તકમાંથી આત્મોદ્ધારનાં ઉત્તમ સાધનો વાંચકોને મળે એમ છે. પુસ્તક નિર્ણય સાગર પ્રેસમાં છપાવણ હોવાથી છપાઈ સુંદર અને શુદ્ધ છે.

ત્રિ.

૬. રંગની.—મૂળ અંગ્રાજી લેખક બોલુ બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય, ગુજરાતીમાં આપના તરફ કર્તા—રા. મોહનલાલ મહેતાસ મહેતા તથા રા. ભગવાનલાલ ગિરિજા શંકર બટ, પ્રકાશક રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાવ કોહર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ લેડેજી કમિટી તરફથી, પૃષ્ઠ ૧૬૨, મુદ્રા ર. ૧-૧૨-૦૦.

આ બંકિમચંદ્રે મૂળ અંગ્રાજી ભાષામાં લખેલી “રંગની” નામની નવલકથાના ગુજરાતી ભાષા-૧૨ને આપણુ સાહિત્યકોષમાં સત્કાર આપતાં અમને આનન્દ થાય છે. ગુજરાતમાં પુસ્તકપ્રકાશક સરમાઓ ઓછા છે. શુ. વ. સોંસાઈટી, ફાન્સ સલા, ગુજરાતી મુદ્રાલય, વડોદરા.

સંસ્થાનતુ યોગ્યતાથી આતું અને સસ્તું સાહિત્ય પ્રસારક મંડળ. આ પુસ્તકપ્રકાશક સંસ્થાઓની સખ્યામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ હાંડોળ કમિટીની સ્થાપનાથી એકની તદ્દિ પછી છે, જે કે કાર્યપદ્ધતિની બાબતમાં તેથી કંઈ ખાસ નવીનતા આપી નથી. આ કથન માત્ર દક્ષિણતના નિવે-દનના આશયથી કરવામાં આવ્યું છે, દેવસૂચનના હેતુમાં હેતુ નથી. આ નવી સંસ્થાના મુખ્ય પ્રેરક પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય કાકોર છે. ગુજરાતના મન્દેહસાદ પ્રાન્તમાં સાહિત્ય પરિષદને વહીવટી ધારણ ઉપર જોટલી મુશી શકાય તેટલી મુશ્કેલીમાં અને હાંડોળ કમિટી સ્થાપવામાં તેમનો ખાસ હિસ્સો છે હાંડોળ કમિટીને વધારે સ્થાયી અને મગીન થાવા ઉપર મુશ્કેલી પ્રયાસ તેઓ દુશ્વળ પણું કરી રહ્યા છે. હેમના તે સ્તુત્ય પ્રયાસની સફલતા ઇચ્છવાની અમદે આ તક લઈએ છીએ

અંકિમબાણુ નામ સમસ્ત લોકસતવર્ષમાં મચ્છર છે “જન્મે માતરમ્” નું રાષ્ટ્રગીત એ તે ધન્યભક્ષ્યની કૃતિ છે અંકિમ બાણુની અનેક રસભરી નવલકથાઓમાંની “રમની” એ એક છે. એ નવલકથાનું ગુજરાતીમાં રચ. નારાયણ હેમચન્દ્રે “માણેક” એ નામથી રૂપાન્તર કરેલું છે, પરન્તુ જેમને બગાળીને અને ગુજરાતીના સારો પરિચય હોય તેના યોગ્ય પુરવાને દરને સારો બગાળી પુસ્તકોના ગુજરાતી ભાષાન્તરો માય એ અતિશય જરૂરનું છે “રમની”નું ભાષાન્તર એ દિશામાં એક પ્રયાસ છે એ પ્રયાસની સફલતાનું મૂલ્ય તો બગાળી ભાષાના સાતાઓ જ આપી શકે, અમદે તો માત્ર એટલું જ કહી શકીએ એમ છે કે કેટલેક સ્થાને વિલક્ષણ વાક્ય-રચનાઓ અને કેટલેક સ્થાને માનિ-ત અને ગ્રામ્ય ભાવતા પ્રયોગો એ બેની ન્હાની સખ્યા બાતલ કરીએ તો ભાષાન્તર સારૂ અને સરસરી લાગે છે. રા. મોહનલાલે તથા રા. ભગવાનલાલે કામગીરી ભાષાન્તર કરવામાં અને રા. બળવંતરાયે તે ખાનથી જોઈ જવામાં જે ગ્રમ લીધા છે તે સર્વરીતે અભિનન્દનને પાત્ર છે. રા. બળવંતરાયે પ્રારંભમાં લખેલો “પ્રવેશક” વિવેકપુત્ર અને રસિક છે, એ કે હેમના અભિપ્રાયો અમને સર્વાંશે સમજ નથી.

મૂલ કથાના સખન્ધમાં બે બાબત કરતાં વિશેષ અમદે અત્ર કહી શકીએ તેમ નથી તે બે બાબતમાં એક એ છે કે આત્મકથનોથી કથા કહેવાની પદ્ધતિ કથનપદ્ધતિઓમાં એક સુન્દર અને મનોરંજક વિવિધતા ઉમેરે છે, અને બીજી એ છે કે વસ્તુની પસંદગીમાં તથા હેની ગુણધર્મોમાં અંકિમ બાણુ ઉમી કલા દર્શાવે છે એટલું જ નહિ, પરન્તુ હેમની યેવી પણ અદ્-શુત મનોહરતાથી યુક્ત છે.

ચ. ન. પ.

૭. ત્રિયદર્શના નાટિકા—[ચક્રવર્તીકવિ હર્ષદેવની સસ્કૃત નાટિકા ઉપરથી ગુજરાતીમાં રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર, શ્રી. કેશવલાલ હર્ષદરાય મુખ, શ્રી. એ. અમદાવાદ આશ્રિત ૧ લી પ્રૃષ્ઠ કુલ ૨૦૦. મુદ્રા ૩ ૦-૮-૦]

સુપ્રસિદ્ધ સદ્ગુરુ શ્રીયુત કેશવલાલ હર્ષદરાવ કુવે સાહિત્ય-સિક્ક, ચક્રવર્તી રાજા શ્રી હર્ષદેવની પહેલી સરકૃત, સુપ્રસિદ્ધ નાટિકા ત્રિવદર્શિની પ્રસ્તુત ગુજરાતી મંથિકા, ત્રિવદર્શિના પ્રકટ કરેલી છે. ૨૧૦ કેશવલાલભાઈના, સંસ્કૃત કાવ્ય અને નાટકોનાં સુંદર, રસભર અને ભાવવાદી ભાષાત્મક ભાષાંતરોથી રસિક ગુજર સમાજ સારી રીતે પરિચિત છે, એટલે તેને પ્રસ્તુત મંથિકામાં, સુગમતા, રસિકતા અને કુશલતા અર્થે અનેક ગુણો સદગજ જથ્થાવા વિના રહે તેમ નથી. ત્રિવદર્શિનાનું વસ્તુ જ રસિક છે, તેમ તેનું પ્રસ્તુત ભાષાંતર પણ એવું જ સંસ્કારી, શુદ્ધ અને સરળ થયું છે કે જેણે સામાન્ય વાચક વર્ગને તો જાણે તે એક સ્વતંત્ર કૃતિ જ હોય એવો ભાસ થાય એમ છે તે વાચનનો આનંદ પણ અત્યંત પર્વત સતત આપે છે. વળી કુશલ સંશોધન, સૂક્ષ્મ છુદ્ધિથી યોગ્યપદો પાઠનિર્ણય અને યોગ્ય અર્થાંતરો સારી ભાવવાદી પદચોજના આદિ તેનાં તત્ત્વો કેશવલાલભાઈની વિદ્વતા, સૂક્ષ્મપરીક્ષક શુદ્ધિ અને ગ્રીષ્મી રચિત્વેક કક્ષિતનો ઉત્તમ ખ્યાલ સ્પષ્ટરીતે, આપે છે, તેઓ ગુજરાતી ભાષાના અને ગુજરાતી પ્રજાના હૃદયના નિપુણ જ્ઞાતા હોવાથી તેમણે મૂળ નાટિકાનાં ભાવ અને ખૂબી અરી કુશલતાથી જાળવ્યાં છે તેમ યત્નિચિત્ત બદલાવ્યાં પણ છે, જોથી આ નવીન સરકરણને લોકભોજ કરવાને તેઓ વિશેષ અગ્રી સરળ થયા છે સરકૃત ભાષાની ખૂબી ખાસ તેના કલિત સખ્દો અને સમાસપદોમાં રહેલી છે, એટલે ગુજરાતી ભાષામાં સુંદર અને સુસ્થિત વર્ણનોના અને ભાવવાળા મહાન શ્લોકોનું સમશ્લોકી સરસ અને સરસ સંસ્કરણ કરવું એ દુર્લભ થઈ પડે છે, અને ધણી વેળાયે તો દુર્બોધ પણ થાય છે. પરંતુ સા. શ્રી કેશવલાલભાઈએ તેમના હૃદયેસ ભાષાજ્ઞાનથી અને ઉડી જન્મવિવેકશક્તિથી આવા શ્લોકોનું સમશ્લોકી સરકરણ જાણે રમતમાં કર્યું હોય, એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી, એટલું જ નહીં પણ જાણે તે સ્વતંત્ર કાવ્ય હોય એવો સોદ પણ એ ધણી વાચકના મન ઉપર છાઈ શકે છે. એવા અનેકમથી માંખ એ જ રસિક અને સ્વાર્થ ભાવવાદક દર્શાત અત્રે દાક્યાં છે —

(ભાંતર) નાટકમિથે આરવસ (ત્રિવદર્શિના) અને રાજા પ્રેમપાસમાં બંધાયારું જાણી રાણી વાસવદત્તા રાયે જરાય છે, છતાં તે રાય છૂપાવવા પ્રત્યન કરે છે, ત્યારે રાજા કહે છે કે,

(શાદ્દસ)

ભાણો છે મધુક, તથાપિ તમ આ રાતાં જન્મા નેન છે.

બોલો ગોડ, પરંતુ મદનદ નરાં દીસે વળી વેણ છે.

સો જાં આસ ભલી વિધિ, તદપિ આ છાતી કમમે લિજો ?

યત્નો સ્પષ્ટ છતાં જતો ચર્ચ જતો આ કોય કો ના કજો ?

(અંક ૩ શ્લોક ૨૩. પાનું ૧૦ મુ.)

વળી ખીલુ, રાણીએ કેદ કરાવેલી આરણ્યકા (અવદર્શના) કેટાળી, વિષ ખાઈ મરવા પડી હતી, તે રાજાએ વિષ હિતારતાં અર્ધ જાગૃત થાય છે, તે વેળા રાજા પોતાની અને આરણ્યકાની સ્થિતિ સરખાવતાં કહે છે કે,

એની આંખ મીચાય, દષ્ટિ પણ દા મારી દીધી આપણી !

એનો કંઠ ફાંચ, કિંતુ મમ દા બોલી બને ગળગળી !

એના પ્રાણ પળે, પરંતુ જડ દા છે માદરી દેહડી

એ દાએ વિષવેગ, દૂ તાપિ દા વેડૂ છુ પીડા પડી !

(અંક ૪ સ્લોક ૯ પાતું ૯૫ મું.)

આ સ્તોત્ર વાંચતાં, મૂળના સ્તોત્રને નહીં જાણનારા વાચકો પણ સંપૂર્ણ સમજના અને સ્પષ્ટતાથી તેનો મહત્ત્વ સ્વકાર્યકર સુંદર ભાવ મહત્ત્વ કરી શકે છે.

અત્યંત રા. કેશવલાલ ભાઈએ અસ્તુત ભાષાતરને ધણેક સ્થળે, મૂળમાં નહીં પણ મૂળ ભાવને વિશેષ સ્પષ્ટ અને સુરસ કરવા આવશ્યક જણાતાં વચનો ઉમેરી, વિશેષ ભાવાનુકૂલ અને રસિક કર્યું છે, તેમ કેટલોક સ્થળે તેમને ભાવાનુકૂલ નહીં જાણેલાં અથવા તો સમજતામાં ખામી જણાયેલાં મૂળનાં પદો પડતાં મૂક્યા છે, તો કેટલોક સ્થળે મૂળ પાઠને જડથી અચોક્કસ કવિત પાઠની યોજના કરી છે, છતાં એકદરે, તેમનું પ્રિયદર્શનાનું, આ ગ્રંથરાત્રી નરકરણ ક્ષત્રી જ ખુશીથી મૂળના ભાવ અને તાત્પર્યનો સમજ પરિચય કરાવે છે.

પ્રત્યેક ભાષાતર સાથે તેના કતાંગ અને તેના કાલનો પરિચય વાચકને નિપુણતાથી ધાર્મિક સંશોધનપુર સર કરાવવાનો સમ્મિદાય સા. કેશવલાલભાઈએ ધ્યાન રીતે સ્વીકાર્યો છે તેમનું સંસ્કૃત સાહિત્ય અને પુરાતત્ત્વનું જ્ઞાન સર્વગ્રાહી અને મર્મસ્પર્શી હોવાથી પ્રકૃત વિષયને તેઓ પૂરે પૂરે ન્યાય આપે છે. અસ્તુત પ્રિયદર્શનાના ઉપાદ્રવાતમાં રા. કેશવલાલભાઈએ તેના કનો હૃદયવર્ધન ચરિત ધનિદાસનું તેમ જ તેના રાજ્યપ્રદેશની સ્થિતિ તેના દિગ્વિજયની સફળ પ્રવૃત્તિઓ, તેના સમયના ભરતખડની અને તેની સરહદની રાજ્યધારી પરિસ્થિતિ આદિનો અરખણિત સમલાવદ. વૃત્તાત ધણી જ રસિક રીતે, ઐતિહાસિક, સાહિત્યવિષયક તેમ જ દાનવનાદિક છંદા છવાયાં પણ પ્રમાણભૂત સાધનોને એકત્રિત કરી પૂરી ઝીણવટથી આપેલો છે, અને જ્યાં જ્યાં સ્વીકૃત પૂર્વ મતથી છંદ પડી પોતાની ચામત્તા સિદ્ધ થાય એમ છે ત્યાં ત્યાં પોતાનો મત સ્પષ્ટ કરાવે છે. આ ઉપોદ્રવાતમાં શ્રી હૃદયના ગમયનો અરખણિત ધનિદાસ રમતર આસિખવા સાથે તેની રાજ્યનીતિ, ધર્મેનીતિ આદરજન આદિ સમગ્રી પણ વિશેષ પ્રકાશક અને

અનેક અમૂલ્ય સૂચનાત્મક વર્તણૂક નિરૂપણ સા ક્રેડિટલાભલાઈએ કરેલું કુશલતાથી છે વળી પ્રસ્તુત નાટિકા શ્રી હુર્પે રચેલી નથી, એવા મતને જાણ તેમ જ આંતર પ્રમાણેથી તેમણે તોડી હુર્પેની જ રચાયેલી હોવાનું અને તે તેની પ્રથમ કૃતિ હોવાનું સિદ્ધ કર્યું છે. આ ઉપોદ્ધાત શ્રી ક્રેડિટલાભલાઈનો મદન અભ્યાસ, સૂક્ષ્મ અવલોકન અને સંપન્ન વિચારવિવેકશક્તિનો તેમ જ પુરાતત્ત્વના હિત્ય પ્રતિના જ્ઞાનનો અખળ પરિચય કરાવે છે. તેમાં સમાવેલી અનેક સૂક્ષ્મ વિમતો તેમના સંપન્ન વિદ્યાભ્યાસ અને અવિરત સ્વચ્છેદન પરિશ્રમનો ઉચ્ચ જ્ઞાણ વાયકને આપ્યા વિના રહે તેમ નથી. આ સર્વનો ખરો જ્ઞાણ પ્રસ્તુત ઉપોદ્ધાત વાંચ્યાથી સદૃશ રીતે આવે એમ છે.

વાચકોએ તેઓશ્રીનાં અન્ય ભાષાંતરોનો જેમ માનનીય સત્કાર કર્યો છે તેમ પ્રસ્તુત નાટિકાનો પણ સત્કાર કરશે, એ વિશે કશો સંક રહેતો નથી, કારણ આ બહુશુભવાળું શિષ્ટ અને સંસ્કારી ભાષાંતર જ તેના સર્વતર સુદૃઢ તરવોથી લોકોને આકર્ષવા સમર્થ છે.

જા.

૮. 'વસંધનો ઘેરો અથવા પેશવાઈના મહારાણું' એક કિસ્સું. ('પ્રજાબંધુ'ની સને ૧૯૧૬ ની બેટ) કર્તા-શુનીલાલ વર્ધમાન સાહ. મુદ્ર. ૩. ૧૧.

ઇતિહાસનું લક્ષ્યબિંદુ આખા આમળ રાખી, જાન રસ ઝમાવવાની આંતર તેમાં કાલ્પનિક સંમિશ્રેણી સમાવેશ કરી, વાર્તારૂપે જનસમાજના વાંચવામાં ઐતિહાસિક પ્રસંગો વિશેષ આવે, સાધારણ જનસમાજને તે વિશેષ પ્રિય થઈ પડે એ હેતુથી નવા વર્ષની બેટ તરીકે એક 'ઐતિહાસિક નવલકથા' આપવાનું માન 'શુનીલાલ' ના તેમની સદૃઢ સાક્ષર શ્રી હિંમતરામને થતે છે. 'પ્રજાબંધુ'એ પણ આજ ૭ સાત મર્થ થયાં એ રીત ચાલુ કરી છે અને ચાલુ વર્ષની બેટ તરીકે 'વસંધનો ઘેરો અથવા પેશવાઈના મહારાણું' એક કિસ્સું એ નામની ઐતિહાસિક વાર્તા બેટ તરીકે આપી છે. આપણને, શીખવવામાં આવતા ઇતિહાસમાં આપણી પડતીના જ કારણો બધે ખતાવવામાં આવે છે, અને પડતીના જ પડખા જ્યાં ત્યાં સાંભળવામાં આવ્યા છે એટલે આપણા પ્રકાશનાં કિસ્સો જાણવાની ખરેખરી આવશ્યકતા છે અને તે આ વાર્તાના કિંબંધ રા. શુનીલાલ વર્ધમાન સાહે પૂરી પાડી છે તેને માટે તેમને ખરેખર ધન્યવાદ થતે છે.

વિશ્વાસરાવ અને જ્યૌતિર્મયીના પ્રેમ પ્રસંગ સિવાય અન્ય વસ્તુ મ્હોટે લાગે ઇતિહાસ ઉપરથી જ લીધી છે અને તેમ કરવામાં તેમણે જે પરિશ્રમ લીધો છે તે સહજ યથો છે. પશ્ચિમનું એટલું બધું જ સાદું અને પૂર્વનું તે સમજી નહીં એવું માનનારાઓને આ વાર્તા વાંચવાની ખાસ જરૂર છે. સુધરેલા મુશ્કેલી વેપાર કરવાને મસે પ્રથમ પગ પેસારો કરનારા પોટુગીઝોએ ધર્મને પહોંત કરવા ગંડિયો અત્યાચાર, જન જનિથીએ ચઢેલા અણઉઠીન અને ઔરમજેખની રીતિ-

નીનિયા ડાઈપજી રીતે ઉતરતો નથી એ આપણે જાણવા જેવું છે. ઇનિહાસમાં એવા પ્રમંથો નમરે પડતા નથી અને તેથી ઘટોટો થાએ આપણે સત્ય કથનોથી અજાણ રહી કુરોપનું સંપન્ન ઉત્તરું એટલું કુધ દેખાએ છીએ.

બાહ્યરાવ, ચીમણાજી, વિશ્વાસરાવ અને જ્યોતિર્મયીનાં મિત્રો સારાં આમીખાયાં છે. દેશ સેવાની ખાતર મૃત્યુપર્વત દરિદ્રાવસ્થામાં રહેવાનો વીર વિશ્વાસરાવનો વિચાર, વસંઈની પ્રભને મોહુંગીઝાના અત્યાચારમાંથી મુક્ત કરવાનો અને ગમે તેમ કરી પણ વસંઈને સર કરવાનો બાહ્યરાવ અને ચીમણાજીનો દહનિયથ આપણા દેશજનુઓને વિચારવા જેવાં છે વિશ્વાસરાવની દેશસેવા અને સ્વામીમેવા પ્રસંજાપાત્ર છે.

રા. શાહની શેઠી સાદી અને સરળ છે. વાર્તાનો રસ એકસરખો ગ્રામ્યો જાય છે.

‘સો વર્ષ જીવતો રહે જે’ (પા. ૧૦૨) અને બીજા ‘સો વર્ષનો ડાસો થતો’ એ વાક્ય અમને વધારે પરિચિત લાગે છે ‘તે તો જિયારો વસંઈના મુદમાં એકઠાં સદિનાં પ્લેલાં કામ આવી ગયો છે’ (પા. ૧૨૧) એ કંઈક અગ્રેજી શૈલીનું વચર કારણનું અનુકરણ લાગે છે

રા. શાહ તરફથી આવાં અનેક પ્રકારનાં ફિરજો તીકળી ઇતિહાસશ્રી અધિકારમાં દુષ્કી આ આર્થ જૂમિને સતેજ કરે એવી અગ્રહારી અભિલાષા છે.

રા. શા. ૬.

પહેાંચ:—રા. વૈષ્ણ હરગોવિન્દ હરિદાસ ડાકર, મુબાર્ક, તમરૂથી તેમનું બનાવેનું સિંહનાદિ ચૂર્ણ પૂર્ણ પેટના અનેક પ્રકારના કુખ દુર કરે છે કમજબાત અને ખાસાં એકાકાર આવરા, ઉલટી થતી હોય અને જીખ ના લાગવી હોય તો તે ઉપર જીખ જ અસર કરે છે. દરરોજ ખાવા પછી આ ચૂર્ણ થોડું થીકું હોય તો સરીર ઉપર સારી અસર કરે છે.

એકવાર જરૂર યાદ કરો, આવો અને જીવો.

ધણી ન
જાંચી બાતના વખાણવા
સાયકના

અંગ્રેજ અને અમેરીકન બનાવટના
ખુદસ અને શુઝના વપારીઓ.

તાજમાહ એન્ડ કંપની

રહેઠાણ,
ખાલુઓ અને
છાશરંગી માટે
આ

ફક્તની સુસાહિત
આસ લેવી.

ટેકાણું—ખારીયા મે-થન્સ, હાફે આરકીટની સામે,
માલેક—મી. ગનીજ કરીમજી.

લૉર્ડ હાર્ડિંગ અને લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ.

લેખક — શ. રમણીયરામ મોતલનરામ ત્રિપાઠી.

"If the Viceroy designate us, however "anxious to win the hearts of Indians, he will have to do much more than develop municipal government and education Indian aspirations for concessions in the matter of self-government-much larger than those given by Lord Morley-have never been so high as they are to-day. All responsible Indians have refrained from carrying on any agitation that might embarrass us during this crisis but the recent sessions of the Indian National Congress and the Moslem League have shown how Indians are building on obtaining another instalment of political concessions."—Review of Reviews. March 1916.

હિન્દુસ્તાનની રાજનિષ પ્રગતિ હવે નવા વોઈસરાય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને ઉપલા સંખ્યામાં થોડાંરીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે. "હિન્દુસ્તાનની પ્રજાનાં હૃદયને વશ કરી સેવાની પ્રવૃત્તિ અધિકારે આગળ વૉઈસરાય રાખતા હોય તો તેમણે સ્થાનિક સ્વરાજના વિશેષ સ્વાતંત્ર્ય જ આપવાના કે મેળવણીના વધારે વિસ્તાર કરવાનાં કરતાં ઘણું વધારે કરવું પડશે. સ્થાનિક સ્વરાજ સમયમાં લૉર્ડ મોર્લીએ જે સ્વાતંત્ર્ય આપ્યું છે તે કરતાં વધારે વિશાળ છુટ મેળવવા માટે જેવા અભિલાષ હિન્દુવાનો આજે રાખે છે તેવા પૂર્વે કેઈ વખત તેમણે રાખ્યા ન હતા. જવાબદારી સહનશતા સર્વ હિન્દુવાસીઓએ આ બારીક પ્રસંગે આપણને ગુચમાં નાખે એવી દરેક હકીકત જણી કરી છે, પરંતુ વધારે રાજકીય હકોનો બીજો હરતો સેવાની એ જેવી તૈયારી કરે છે એ વાત ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસની અને મુસ્લીમ લીગની ઉછાં બેઠો. ઉપરથી જણાઈ આવે છે."—રીવ્યુ ઓફ ડીવેલપ્મેન્ટ. માર્ચ ૧૯૧૬.

રહાડા પાંચ વર્ષ પૂર્વે જાણીત અધિકારપદ ભોગવ્યા પછી, રાજ્યના અનેક કટોકટીને પ્રસંગે પુરેપુરી રાજસૂના અને શુદ્ધિચાતુર્ય અને નાતસક્તિથી હિન્દુવાસીઓનાં હૃદયને પ્રેમથી અને સન્માનથી વશ કરી સેનાર વૉઈસરાય લૉર્ડ હાર્ડિંગ, ચાલુ માસની રજાઆતમાં આ દેશને છેલ્લી સલામ કરી મયા છે. એ છેલ્લી સલામમાં પછું તેમના અમીરી હૃદયમાં પ્રેમના સાર્વિક અંશો હતા. "હિન્દ માટે પ્રેમ હતો, એ અને રહેશે" એ તેમના છેલા સંખ્યા કયા હિન્દવાસીને લૉર્ડ હાર્ડિંગ માટે પ્રેમ

અને માન ઉત્પન્ન નહિ કરે? આ હુશી નોંધમાં લોર્ડ હાઉઝની કારકિર્દીના અનેક ઉચ્ચ પ્રસંગોનાં દર્શન કરાવવાનું જાની શકે તેમ નથી પરંતુ વિદાય થયેલા એ લોકપ્રિય નામધારે પોતાના જે સદ્ગુણથી, પોતાના જે વાતસલ્યભાવથી અને પોતાની દીર્ઘદષ્ટિથી જે ઉદાર રીતિએ આ દેશની પ્રજાનું હૃદય જે પ્રમાણમાં ભરી લીધું છે એ પ્રમાણ પરેખર જાણુ વધી જાય છે ૧૯૧૦ ના નવેમ્બર માસમાં આ દેશનો કિનારા ઉપર ૧૫ મુકમા પછી એક અખીર રાજદ્વારી પુરવતે જાણે તેવી રીતે રહેમણે પોતાની કારકિર્દી સર કરી. ૧૯૧૧ ના વર્ષમાં હિન્દુસ્થાનની રાજ્યધાની કલકત્તેથી કેટલાક વિશ્વસતોષીઓના અનેક મહેસૂલાણાં અને ભયંકર ગર્જનાઓ વચ્ચે રહી દિલ્હી ખાતે ફરવી નાંખી હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસના એ મહાન્ પ્રસંગે જાણે દેશને તેમણે જે ભાલ કરી આપ્યો છે તે ખરેખર મહત્વનો છે. ૧૯૧૨ માં દિલ્હીપ્રવેશના સમયે કેટલાક બીરબળો તોરફથી તેમના ઉપર જે નીચ ખુની દુમયો કરવામાં આપ્યો હતો તેના ન્યાય, કાનપુરના તોફાન વખતે રહેમણે જે કાર્યક્ષતા દર્શાવી હતી તે તથા સર્વ કરતાં વધારે મહત્વની જાગૃત તે આફ્રિકાનાં આપણા દેશજન્યુઓની ત્રાસજનક દુખી સ્ત્રીઓનીઓ દુર કરવામાં રહેમણે જે સહાય આપી છે તે તથા હિન્દીય વિદાય યતાં યતાં પણ 'ઇન્ડિઅન ઇન્ડિપેન્ડન્ટ' મેગેઝીન સીસ્ટમ'ના સંતોષકારક નિર્ણય એવા અનેક પ્રસંગોના પરિણામે હિન્દે રહેમણાઉપર ન્યાયસર વિન્યાસ મુકયો હતો. હિન્દવાસીઓનાં હૃદયના અનેક ઉન્નત અભિસાધિને અને રાજકીય સ્વાર્તંત્ર્યના મહત્વના અધિકારોને આ અખીરી રાજદ્વારી પુરવે અન્ય કોઈપણ પોઈસિરાય કરતાં વધારે સાદાશ્ચ અને વેગ આપ્યા છે. હિન્દને એવા ભલા અને ઉદારચરિત્ર જે પોઈસિરાયની જરૂર છે. એમની પદવી પારણુ કરતા અધિકારીના શિર ઉપર જે અમદારી વધી છે લોર્ડ હાઉઝને જે સહાયો કરી આ દેશની અને દેશજનોની પ્રીતિ મેળવી છે તે કરતાં અધિક પ્રીતિ અને સન્માન મેળવવાને લોર્ડ એમ્સફર્ડે લામસાળી નીવડે એ અમારા હૃદયની પ્રથમ ઇચ્છા છે.

લોર્ડ હાઉઝના રહાણ પાંચ વર્ષની કારકિર્દી તરફ કેવળ નજર નાંખી જતાં પણ રહેમણે સફલ રાજનીતિના સત્ય અથવા રહેમણમાં દષ્ટિ સમક્ષ તરી આવે તેમ છે. હિન્દુસ્થાનની પ્રજાને જેમ અને તેમ વધારે જ્ઞાનિ મળે, એ પ્રજામાં એકમનાં સાત્વિક સહયોગ વધારે દૃઢભૂત થાય, શુદ્ધિશાળી હિન્દવાસીઓ સાથે માત્ર પરિચય અને રહેમણા હૃદયની સહાનુભૂતિથી કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ, આ દેશમાં કેળવણીના જનવેા વિસ્તાર કરવો અને સામાજિકમાં હિન્દની પ્રતિષ્ઠા વધારી સામાજિક ગૌરવ વધારવું એ રહેમણી રાજનીતિ હતી. પોતાના આ વિચારો પચાશકિત થોડાપણુ પ્રમાણમાં તે આચારમાં મુકી સકયા છે અને તેથી—તેના પરિણામે આ દેશની પ્રજાનાં હૃદયમાં તે બીજા કોઈ પણ પોઈસિરાય કરતાં વધારે સ્થાન મેળવી ગયા છે. લોર્ડ રીપન અને લોર્ડ હાઉઝ જેવા અખીર પુરોષોની કાર્યક્ષતા હિન્દુસ્થાનના નવા આવતા સર્વ

વૉઇસરાયમાં હોવી જોઈએ હિન્દુસ્થાનને એવા વૉઇસરાયની જરૂર છે. આ દેશનું ઉદય સમજનાર, આ દેશના ઇતિહાસ જાણનાર, આ દેશની અનેકવિધ પ્રજા હાજરો અને આ દેશની કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ વધારવાની હૃદયથી ઇચ્છા, હિન્દને અને હિન્દવાસીઓને પોતાનાં જ મણી તેમના તરફ પ્રેમ અને સન્માનથી જોનાર વૉઇસરાય હિન્દને જોઈએ છીએ.

નવા વૉઇસરાય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ આ દેશનું રાજસુક્તન ચાલુ માસની શરૂઆતથી હાથમાં લીધું છે. અને અમને સંપૂર્ણ આશા છે કે “હિન્દ અને હિન્દવાસીઓ”ને પોતાના મણી હિન્દની કલ્યાણ-કારક અનેક સત્પ્રવૃત્તિઓમાં સાચા અમીરી હૃદયથી પ્રત્યક્ષતા બેળવશે. હિન્દનું સાચું હૃદય રહમજ-વાને મોટું વૉઇસરાય લૉર્ડ હાર્ડિંગે જ પ્રચરત અને ઉદાર રાજનીતિ પ્રદર્શ કરી હતી તે કરતાં પણ સર્વોચ્ચ ઉદારચરિત રહી, હિન્દના અનેક શુદ્ધિવાદી આત્માઓ સાથે હૃદયથી એક થઈ, રહેમતા વિચાર બાંધી, રહેમતી પ્રાર્થના દેશની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓથી સહૃદય માહિતગાર બની, રહેમતી જ પ્રાર્થના આ દેશનું હૃદય સમગ્ર નામદાર લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ હિન્દનું રાજ્યતંત્ર પ્રેમથી ચલાવશે એવી આશા દૃઢ આશા રાખીએ છીએ. હિન્દને સ્વરાજ્ય જોઈએ છીએ, દેશના રાજકારોગાર અને રાજ-વહિવટમાં બાદશાહી સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ છીએ, આ દેશના ઉત્પત્તિનાથ, અનેક કાયદાઓ દુર કરવા હિન્દ માગે છે, મિત્રમિત્ર અતિઓના સમુદાય બેમા થઈ વેચનારમાં દરિદ્રતા ઓછી થઈ એવા માર્ગ ચોજવા પ્રત્યેક હિન્દવાસી અભિલાષ રાખે છે, હિન્દને પોતાની પાસામેન્ટ જોઈએ છીએ, હિન્દને પોતાનું શક્તર, પોતાની નોકા, અને સર્વ પોતાનું જ જોઈએ છીએ જ હિન્દનો ગૌરવયુક્ત અભિલાષ છે, હિન્દનું પ્રધાન લક્ષ્યનિર્ણય છે. નામદાર વૉઇસરાય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ અમારા એ અભિલાષ સિદ્ધ કરવાના મહત્કાર્યમાં હૃદયથી ઉત્તેજન અને સહાનુભૂતિ અને વેગ આપે એ અમારી પ્રજા ઇચ્છા છે હિન્દ રાજ્યનિર્ણય છે, બ્રિટન સાથે માત્ર મિત્રતા ધરાવે છે એ વાત આજ સિદ્ધ થઈ ચુકી છે હિન્દને બ્રિટનમાં વિશ્વાસ રાખ્યો છે, બ્રિટન એ વિશ્વાસ હિન્દમાં રાખે એ જ હવે જરૂર છે.

હુંકમાં નામદાર લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ આ દેશનું અનેક રીતે કલ્યાણ કરવા સમર્થ નીવડે. પ્રજા રહેમને સહિત અને શ્રુતિ આપે. આમીન !

આન્તર જ્યોતિ.

લેખક:—૨૧. કલ્યાણ અથવા કલ્યાણ દસાઈ, એલ. એમ. એસ. નેશનલ.

આન્તર જ્યોતિ જગાવો... બહાલિઓ.....

આન્તર જ્યોતિ જગાવો.

અન્ધારે અન્તર કાંઈ છાંયું

હિન્દુસ જ્યોતિ જગાવો—બહાલિઓ—આન્તર.

જ્યોતિયા જ્યોતિ પ્રગટાવી

મુદિ સર્વ છુટાવો—બહાલિઓ—આન્તર.

આન્તરની જ્યોતિ યુધિને

મણીલાને પ્રગટાવો—બહાલિઓ—આન્તર.

આન્તર જગાવો અમિ શીંચી

રસના પાન કરાવો—બહાલિઓ—આન્તર.

આન્તરમાં સર્વ પેલતી

તમ-રજ-દિવ જગાવો—બહાલિઓ—આન્તર.

આન્તરની રસ જ્યોતિને

મારે આન્તર સ્પૃશવો—બહાલિઓ—આન્તર.

પ્રાણ વિનિમય પ્રણ અંશોમાં

સાધન સિદ્ધ કરાવો—બહાલિઓ—આન્તર.

દિવ જ્યોતિ જગાવો કરીને

વેળા અગેડ કરાવો—બહાલિઓ—આન્તર.

નામરનામી }
નડાઆદ, }

પુસ્તક રૂ. મું.]

મે, ઇ. મ. ૧૯૧૬.

[અંક ૫.

ગ્રામીન વૈદક પરિષદો.

મેખક.—રા. દુર્ગાચંકર કેવલરામ શાસ્ત્રી.

હાલમાં ગંગીય સાહિત્યસંમેલન, મદરાસ સાહિત્યસંમેલન, મૂળગતી સાહિત્યપરિષદ, નિખિલ ભારતવર્ષીય આધુનિક સંમેલન વગેરે સંમેલનો એ ભતતની પાયાસ સરચાઓને અનુસરીને મળે છે પણ આ દેશમાં ગ્રામીન કાળમાં જુદી જુદી ભતતની પરિષદો મળેલી હોવાના દાખલાઓ છે. ગ્રીક ધર્મના સિદ્ધાંતોનો નિર્ણય કરવા માટે સમવાન પુરુષના બૌદ્ધચરિત્ર સાધુઓની અનેક પરિષદો જુદા જુદા કાળમાં મળી હતી. એ વાન નિમિદ્ધ છે.

ઉપનિષદોમાં પરિષદ શબ્દનું પ્રથમ દર્શન થાય છે

યેતદેવદર્શનમણેય પાવાળના પરિષદમાગધામ.

હાલમાં તથા જુદાંદારપ્પક

આ ઉપનિષદો પેલાનાં સંસ્કૃત-વૈદિક સાહિત્યમાં પરિષદ શબ્દો વપરાયો હોય, એવું દેખાનું નથી.

જનક વેદેહના નયમાં કુર પાંચાલના પ્રજાઓની એક મોટી પરિષદ ભરાયેલી તેનું મુદ્દર વર્ણન જુદાંદારપ્પક ઉપનિષદમાં આપેલું છે. મદાભારત અને રામાયણમાં એ શબ્દના ઉપયોગનો એક જ દાખલો આપીશ. રામના યોવનરાજ્યાભિષેક માટે જમી લેવારીઓ ધર્ન ગયા પછી, એ શુભ સમાચાર શ્રાવને આપના માટે રામ દશરથે મોડલેમો દૂત ન્ધારે રામ પામે આવે છે, લારે રામ સ્તીતાને કહે છે કે—

સરસ્વતીચંદ્ર લાલ ૧ લો રૂ. ૧-૮-૦ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુબાઈ.

ચાલ્યાં પરિપત્ સીતે દુતશાય તથાવિધઃ ।

મુનમયૈવ રાજા મા ચૌવત્તયેઽભિવેકયતિ.

મ. ૨. ૧૩. ૧૬.

ધર્મનો નિર્ણય કરવા માટે પરિપત્ મિળવવાનું ધર્મશાસ્ત્રોએ વિધાન કર્યું છે.

તદમાયે દશાવત્ર ચૌવત ધર્મશાસ્ત્ર પરિપત્

एकमिजति सत्यासैर्मीमांसान्यायपारणे

वेदांगकुशलेभ्यः परित्यक्त्य प्रकल्पयेत्

પ્રાયશ્ચિત્તમિવેક.

આ રીતે બૌદ્ધ, સાદ્વિત્, સરકૃત ધર્મશાસ્ત્રો, શમાચલુ મહાભારત અને ઉપનિષદો કે સર્વ જોતાં જાણીએ છે કે એ પ્રાચીન કાળથી-ઈ. પૂ. ૬૦૦ થી આ દેશમાં પરિપત્ કારાત આવી છે. વેદક વિષયોની ચર્ચા માટે પણ આ જ જાતની પરિપત્ જૂના કાળમાં ભરાતી એમ વેદક સાદ્વિત્ જોતાં જાણીએ છે. પાછળના વેદક સાદ્વિત્માં વેદક પરિપત્ વિશે કંઈ જ હોય એ નથી. પણ એ આ સદ્વિત્માં જૂના જૂના મન્યમાં-ચરકસંહિતામાં પરિપત્ શબ્દ છે; પરિપત્ના પ્રકારોનું વર્ણન છે; અને આવી જામયમાં વેદક વિષયોની ચર્ચા માટે કારણેથી પણ ચાર પરિપત્નો દેવાલ આપેલા છે.

ચરક સંહિતાના અમય માટે સદ્વિત્ દિગ્વિદ્યેશ ક્ષો પછી એ મન્યમાંથી ગણતી આ વિષયની હકીકત પ્રગટ કરીએ. ચરક સંહિતા ઉપર ઈ. સ. ૧૦૪૦ માં લખાયેલી રીક્ષ મળે છે. એ ઉપરથી એ મન્ય જોવા મળે છે તેવા જ અદરશ આજેથી લગભગ ૬૦૦ વર્ષ પહેલાં હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે. નિઃસંદિગ્ધ રીતે આદ્યમાં કતક પહેલાંના યાગ્યરે પાતાના મન્યમાં ચરકનું નામ લખ્યું છે; અને ચરકમાંથી ધણે લાગુ લેતાયે છે. અને ઈ. સ. ચોથા સતકમાં લખાયેલા નાવનીતક (જાગર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ)માં પણ અનેક પાઠો ચરકમાંથી લેવાયા છે. ચરક અને પ્રખ્યાત મહાશાળ્યકાર પૂતંજલી તે એક જ એમ આ દેશમાં આજેથી ૬૦૦ વર્ષની વચનથી એટલી ૬૦૦ વર્ષથી મનાય છે. આ માન્યતા ગ્રાંટી દેવાનું ખાસ કાણુ કંઈ નથી. વળી ઈ. સ. ના ચોથા સતક પહેલાં ચરક દેવાનું તો ઉપર કહેલાં ખીજ પ્રમાણેથી પણ સિદ્ધ થાય છે; કારણકે પૂતંજલી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ માં વિદ્યમાન હતો. પણ ચરક (અર્થાત્ પૂતંજલી) કંઈ ચરકસંહિતાના કતાં નથી એ તો અતિસંસ્કૃતો છે. અતલજ ૩ મૂળ મય આ પ્રાયેષ પુનર્વસુતા સિંધ

સારસ્વતીનાં શા. ૨ ને ૨. ૧-૪-૦ એન. એમ. ત્રિપારી એન્ડ કંપની, મુબાઈ.

અગ્નિવેશે લખેલો અને તેનો ચરકે પ્રતિસ્સ્કાર કર્યો. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં એક આગ્રેય નામના વૈદ્યનો તથા જીવક કૌમારભાસ્ક્ર નામના વૈદ્યનો ભગવાન જીવના સમકાલીન પુરવો તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. જીવકે તો રાજા શ્રિનિસારના વૈદ્ય હતા અને એમણે અવતીના રાજા પ્રયોતને સાથે કરેલો. ભગવાન જીવના સમકાલીન આ જીવક તથા આગ્રેયનું નામ હવે જે રૈદક પરિપદ્યનો હવાલો કરેવાનો છે તેમાં આવે છે વળી બૃહદ્દાર્ણવક ઉપનિષદમાં જેમ જનક રૈદક આવે છે તેમ આ વૈદક પરિપદ્યમાં પણ જનક વૈદક આવે છે વળી, ઈ સ. પૂર્વે ચોથા ત્રીજા શતકમાં આ દેશમાં વૈદ્ય યજ્ઞ સાર ચાલતો તથા બહોળું વૈદક સાહિત્ય હતું, એમ ગ્રીક સાહિત્ય ઉપરથી, કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર ઉપરથી તથા અરોક્ષના ભેષ્મ ઉપરથી જણાય છે. માટે ચરકે ઈ સ. પૂર્વે ૧૫૦ માં જેનો પ્રતિસ્સ્કાર કર્યો છે તે મૂળ અગ્નિવેશજનક ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકથી અગ્નિચીન ન હોતું ભઈએ, અને એમાં લખેલી પરિપદો જેવી એ વખતના વિદ્વાન વૈદ્યોની પરિપદો ઈ સ. પૂર્વે પાંચમા હજાર શતકમાં નિર્સદેશ મળતી હશે, એમ માફે અનુમાન છે એટલે આ વૈદક પરિપદોના હવાલો ઉપરથી ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા હજાર શતકમાં એટલે આજથી ૨૪૦૦ વર્ષ પહેલાં જેવી પરિપદો ભરાતી એનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે. પરિપદો તો જે હવાલો કરે કર્યા પહેલાં એ વખતમાં પરિપદ્ય કેટલા પ્રકારની થતી, એ બાબતમાં ચરકેના અભિપ્રાય બતાવીશ.

પરિપદ્ય લઘુ દ્વિવિધા જ્ઞાનવતી મૂલપરિપદ્ય સૈવદ્વિવિધા સત્તી ત્રિવિધા પુનરત્નેનકારણવિમાર્ગેન
 મુલપરિપદ્ય ઉદાસીનપરિપદ્ય પ્રતિનિવિષ્ટપરિપદ્યેતિ ચ. વિ. અ. ૮.

પરિપદ્ય બે જાતની થાય છે — ૧ જ્ઞાનવાળી વિદ્વાન (સમાસદોની બનેલી) ૨ મૂલ પરિપદ્ય (મૂળે સમાસદોની બનેલી) વળી બીજી રીતે જોતાં પરિપદ્યની ઉપયુક્ત બે વજાતના ત્રણ ત્રણ ભેદ દેખાય છે — ૧ અનુકૂળ પરિપદ્ય, ૨ અપ્રસન્ન પરિપદ્ય, ૩ અનેક પ્રતિકૂળ નિશ્ચયવાળી પરિપદ્ય, આ રીતે પરિપદ્ય કુલ ૭ જાતની થાય છે. ચરકના આ અધ્યાયમાં, આમાથી કોઈ પણ જાતની પરિપદ્યમાં વાદ કરવા ઇચ્છનારે જેવી રીતે વર્તવું, તેની સૂચનાઓ આપેલી છે. પણ આ આજો અધ્યાય કઈક પાછલા સમયનો છે, એ અધ્યાયમાં ન્યાય સાત્તમાથી લારોભાર ઉતારો કરેલો છે, એ જોતાં એ અધ્યાય ચરકના સમય (ઈ સ. પૂર્વે ૧૫૦) થી પ્રાચીન નથી લાગતો પણ એથી અગ્નિચીન હોય એમ ગમવિત છે. માટે એ અધ્યાયમાંથી વધારે ઉતારો કરવાની જરૂર નથી પરિપદ્ય શબ્દના ઉત્પત્તિ અર્થ ઉપયુક્ત વચન ઉતાર્યું છે એ શબ્દ આ અધ્યાયમાં વારંવાર વપરાયેલો છે, એ સિવાય ચરકમાં કોઈ રમણે પરિપદ્ય શબ્દ દેખાતો નથી, તેમ વૈદ્યાના પીળા મન્થોમાં પણ મારા જોવામાં નથી આવ્યો, ચરકના સુવચનના પહેલા અધ્યાયમાં, રોગોને દૂર

કરવાનો ઉપાય શોધવા માટે જૂના કાળમાં પરિવહના રૂપમાં એકઠા થયેલા ઋષિઓની એક કથા છે.—

વિમ્બોમૂલા યદા ગેગ પ્રાદુર્ભૂત શરીરિણા

તદા મૃતેષ્વનુકોર્ષો ગુપ્તસ્ય મહર્ષય

સમેતા ગુપ્તકર્માણ પાર્શ્વેહિમવત્ શુભે.

ભાવાર્થ—આરે વિન રૂપ શેરો! મનુષ્યોમાં બહુ વધી ગયા ત્યારે પ્રાણી માત્ર ઉપર દયાથી પ્રેરણને પુરૂષ કર્મવાળા મહર્ષિઓ દ્વિઆસપના મઠર તટમાં એકઠા થયા. આ પહેલી સભામાં હાથે હાથે ઋષિઓ હાજર હતા એની નામાવલિ પણ ચરકમાં આપેલી છે. અંશિરા, જમદગ્નિ, વસિષ્ઠ, કસ્યપ, બૃહુ, આત્રેય, ગૌતમ, સાંખ્ય, પુલસ્ત્ય, અશ્વિન, પરીક્ષિ, વિશ્વમિત્ર, આત્રેય, ભરદ્વાજ, કપિલ, વિશ્વામિત્ર આસ્તમરદ્ય, ભાગ્યંદ, ચંદ્રવન, ભાર્ગ, શાપિલ્ય, કૌપિલ્ય, વાલ્મીકિ, દેવલ, ગાલવ, સાંકૃત્ય, વૈશ્વવર્ષિ, કૃષ્ણક, આદરાય, અગ્નિ, શરદામા, કાંવ્ય, કાત્યાયન, કાંકાશન, દેવશોક, ધૌમ્ય, આરિષિ, કાસ્ય, તર્કશક્, હિરણ્યક, લૌગાક્ષિ, પૈમિલૌનક, રાકૃતેય, મૈત્રેય, મૈમતાયનિ, તથા

વૈશ્વાનસા વાલમિત્યાસ્તથા ચાન્યેમહર્ષય

મમ્માનત્યાનિધયો દમસ્ય નિચમસ્ય ચ

તપસસ્તેજસા રીતા દ્યુમાના દવામય

અર્થ—વૈશ્વાનરો, વાલમિત્યો, તથા અગ્નિમાનના દમતા તથા નિચમતા નિધિરૂપ, અને હોમાતા અગ્નિ જેવા તપતા તેજસ્વી દેહીધમાન એવા બીજા ઋષિઓ પણ હતા. ઉપરુક્ત ઋષિઓએ આ એકઠા થકને શુ. કથું ?

સુહોપવિચક્તે તપ્ત ગુપ્ત્યા ચકુરિમા કથામ્

ધર્મર્ષિકામમૌહાણામારોગ્ય મૂલમુતમમ્

રોગાસ્તત્યાપહર્તાં શ્રેયસો જીવિતસ્ય ચ

પ્રાદુર્ભૂતો મનુષ્યાણામન્તરાયો મહાનયમ્

કઃ સ્યાતેષા ધર્મોપાય દ્યુનન્ત્યા ધ્યાનમાદિષતા

અર્થ—હાં સુખથી બેઠેલા એ ઋષિઓ એ નીચેની પુરૂષ વાંતો કરી કે “ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોહનુ મુગ ઉત્તમ આરોગ્ય છે, પણ શેરો! જે આરોગ્યનો ભાવિ કલ્યાણનો અને ઇવિત-

નો નાશ કરે છે. મનુષ્યો માટે આ મોટું વિધ ઉત્પન્ન થયું છે, એ વિધને શાન્ત કરવાનો ઉપાય શો ?” આ રીતે કહીને એઓ ધ્યાનમાં બેસી ગયા. ધ્યાનમાં આ ઋષિઓને એવું સ્પુરણ થયું કે આ ખાખતમાં ઈન્દ્રને સરણે જવાની જરૂર છે. એ શોભને દૂર કરવાનો ખરેખરે ઉપાય કહેરો. આ સમાધાન સૂઝતા ઈન્દ્ર પાસે કાણુ જાય એ પ્રશ્ન નિકળ્યો.

ब्रह्मर्षेनियुज्येयमनेति प्रथमं वच

नद्राजोऽप्रवीक्षमाद्यपि स नियोजित

‘આ કામમાં મને યોગ્ય’ એમ પહેલું જ સ્મરદાજે કહ્યું, માટે ઋષિઓએ એની યોજના કરી, સ્મરદાજ ઈન્દ્ર પાસે ગયા અને સ્વસ્થાતુરપરાયણ મિત્રન આયુર્વેદ શીખી આગ્યા, અને આવી ઋષિઓ પાસે ન્યૂનાધિક કર્યા વિના બધું કહી દીધું અને એ જ્ઞાનથી ઋષિઓએ નિરાગ જીવિત અને પરમ સુખ પ્રાપ્ત કર્યું.

હેમિરે પરમ સર્મ જીવિત ઋષિનિર્ગમ્

વેદકવિચાર માટે મળેલી ઋષિઓની પહેલી સલાનો આ અહેવાલ છે. આમાં વેદકાળના, આદ્યકાળના અને સુવ્રકાળના ઋષિઓને એકઠા કરી દીધા છે. એ ઉપરથી, આ સમાનું વર્ણન પૈરાણિક કથા (*Mythological*) જેવું લાગે છે એમાં કંટક તથ્ય હશે એ કહી શકાતું નથી. પુરાણોમાં આવી જ રીતે લિંગ લિંગ કાળના ઋષિઓને વણી વાર એકઠા કરેલા છે. પુરાણોની એ ઋષિસભાઓ માટે જેવો સંઘર્ષ વિદ્વાનેશને રહે છે, તેવો જ ન્યાય ઉપરની કથા માટે રહે, એ સ્વાભાવિક છે. આ કથાના અનર ભાગમાં કંઈક ઐતિહાસિક તત્ત્વ ગૂઢ રહ્યું હશે. વેદિક સમયના ઋષિઓમાં માત્ર સ્મરદાજ ઋષિ આયુર્વેદશાસ્ત્ર દતા. એટલે આ દેશની આયુર્વેદની પરંપરામાં જૂનામાં જૂનું નામ સ્મરદાજનું સ્મરકના વખતના વૈદોને મળ્યું હવું, એટલી દઢીકત આ કથાના મૂર્તમાં હોય તો હોય.

આ સ્મરદાજ પછી ઐતિહાસિક કાળમાં સમર્થ વેદ પુનર્વસુ આજ્ઞેય થયા.

अथ मैत्रीपर पुण्यमायुर्वेद पुनर्वसु शिष्येभ्यो दत्तवाग्यद्भ्यो

આ આયુર્વેદના જનક સમર્થ મહર્ષી ભગવાન પુનર્વસુ આજ્ઞેયના પ્રમુખત્વ નીચે વૈદોની ખાળીની પરિપટા મળેલી છે. જેમાં ઉપરના કરતાં ઐતિહાસિક તત્ત્વાંશ વધારે હોવાનો સંભવ છે.

સરકના સૂત્રચાનના ૧૨ મા અધ્યાયમાં આયુર્વેદનો પાયાત્મક ત્રિદાય ભતના વિચાર માટે મળેલી એક પરિપદનું વર્ણન કરેલું છે.

वातकलाकलीय ज्ञानमधिष्ठृत्य परम्परामेताभि

जिज्ञासमाना समुपविश्यमहर्षय पप्रच्छदुर्ग्योन्य

किं शुणो वायु किमस्य प्रकोपनमुपशमनानિકानि

અર્થ-વાતકલાકલીય જાનનો વિષય સમને, નીચેની જાગતોને પરસ્પરા જાણવાની ઇચ્છા-
વાળા મહર્ષિએ 'વાયુમાં કયા કયા ગુણો છે ? વાયુનો પ્રકાપ કાથી થાય છે ? કઈ પરિણામો
વાયુને ઉપસમન કરે છે ? વગેરે પ્રશ્નોની પૂછપરછ કરવા લાગ્યા. આ સમાર્પા નીચેના
શ્રુતિએ દાખર દતા — કૃષ્ણ માર્ગસ્થાન, કુમારશિરા, હારદાજ, બ્રહ્મહીકના વૈષ્ણ કાંકાપન, બ્રહ્મ
ધામાર્ગ, વાયોવિંદ રાજર્ષિ, મારીચિ, કારશ્વ, અને પુનર્વા આવેલ આ પરિણામ આ વૈજ્ઞો
રેવી રીતે બાપજી કરતા એનું દ્રશ્યોન વ્યર્થ નહિ મળાય એવી આશા છે.

શરઆતમાં સંક્રિયાન કૃષ્ણ વાયુના છ ગુણો મળ્યા છે 'અગ્નિય જ્ઞા' સાદૃશ્યાન
इत्यदि. તેનું વાક્ય અંબળીને કુમારશિરા હારદાજ બોલ્યા 'કે "અગવાન જેમ કહે છે તેમ જ
છે, એ ગુણોવાળા દ્રવ્યો પ્રભાવે અને કર્મોના અભ્યાસથી વાયુનો પ્રકાપ થાય છે કારણ કે
સમાન ગુણોના અભ્યાસ થાતુઓની શ્રદ્ધિનું કારણ થાય છે" તજ્જુલા વાક્યે યુગાપસિર મરદાવ
લવાચ પયમેત્સવયા મયવાનાહ एण एव वातगुणा भवन्ति इत्यदि. તે વાક્ય અંબળીને બ્રહ્મહીકના
વૈષ્ણ કાંકાપન બોલ્યા — "જેમ અગવાન કહે છે તેમ જ છે, એ જ (તમે કહ્યાં તે જ) વાનનાં
પ્રકાપન છે, પણ એથી વિપરીત દ્રવ્ય, પ્રભાવ અને કર્મો વાતનું પ્રસમન કરે છે. પ્રકાપનથી
વિરૂદ્ધ તત્વો થાતુઓની પ્રશાન્તિનું કારણ થાય છે"

આ રીતે પેઢવાના શ્રુતિએ જે કશું હોય તે 'અગવાન જેમ કહે છે તેમ જ છે" એ
બ્રહ્મહીકની સ્વીકારી હર્ષ ને ખીજા શ્રુતિ એ જ વિષયમાં કઈક નવું કહે છે ઉપર જે કાંકાપને
વાન વિષે વિવેચન કર્યું તે અંબળીને બ્રહ્મહીકના વૈષ્ણ કાંકાપને એ જ બાળનામાં વધારે બ્રહ્મ્યાન કરે
છે, પછી વાયોવિંદ રાજર્ષિ વાયુનાં કર્મો ઉપર એક લાંબુ બાપજી કરે છે. આ રાજર્ષિનાં બા-
પજીની શરઆત નીચે પ્રમાણે છે. તજ્જુલા શ્રુતિસવચનમવિતથશ્રુતિશૃંગૈરુમતતુવાચ વાયોવિંદો
રાજર્ષિ एवमेतत्सर्वगणमपाद यथा मयवानाह यानि तु उच्यते वायो कर्माणि तेषामवयवान्प्रत्यक्षातुमा-
नोपदेशैः साधयिरस नमगृह्य वाक्ये यथासावित वक्ष्याम

અર્થ — બ્રહ્મહીકનું શ્રુતિઓને અનુમત તથા સત્યવચન અંબળીને વાયોવિંદ રાજર્ષિએ
કહ્યું, "અગવાન જેમ કહે છે તેમ જ અપવાદ સિવાય ખરું બરાબર છે. પણ વાયુના જે
કર્મો છે તેના વિશાળોને, પ્રત્યક્ષ અનુમાન અને ઉપદેશથી ચચાસકિત સિદ્ધ કરીને, વાયુને
નમસ્કાર કરીને હું કહું છું" આ રીતે શરઆત કરીને વાયુ ઉપર એક લાંબું બ્રહ્મ્યાન
કરેલું છે. વાયુવૈદના ત્રિદોષના સિદ્ધાંત ઉપર વાયોવિંદ રાજર્ષિનું આ બાપજી થયું અશ્વવાણ
નામે છે. ખીજા કરતાં આ બાપજી લાંબું તથા વધારે અગત્યનું છે એ ઉપરથી આ સમાર્પા
સુખ્ય વકતા વાયોવિંદ હોય એમ થાય છે.

વાયોર્વિદ રાજર્ષિના આ જાપણ ઉપર મારીયિ એક રાક્ષા કરે છે અને કાસ્મા બીજી રાક્ષા કરે છે. વાયોર્વિદ પ્હેલાના સર્વ ઋષિઓએ વાયુનો જ વિચાર કર્યો હતો એનો વાયોર્વિદ ઉપસકાર કર્યો અને મારીયિ તથા કાસ્મા વાયુ ઉપર આશ્રય કરીને આગિન (પિત્ત) અને સોમ (કર્મ) ને આગળ કર્યા.

વાયોર્વિદે 'વાયુના જ્ઞાનથી વેદને શી જરૂર છે' એ જ્ઞાનના મારીયિના આશ્રયનો ઉત્તર આપ્યો અને વાત, પિત્ત અને કર્મની સમાન ઉપરોક્તિના ગતારીને પ્રમુખ તરીકે પુનર્નિર્ણય આપ્યો છે એ ઉપસકાર કર્યો. જગવાન્ પુનર્નિર્ણયના ઉપસકારને અન્તે અન્યકાર કરે છે કે દરવેલરવય સર્વ પુત્રાનુમેનિરે વચનમાત્રેયત્વ મગવસામિનનન્દુષ

આ વાંતને સર્વ ઋષિઓએ સ્વીકારી અને જગવાન્ આત્રેયના વચનને વધારી લીધું

આ રીતે પ્રાચીન વેદોની એક સભાના અહેવાલ પૂરા થયે, આ સભામાં જે ઋષિઓનાં નામ છે, તેમાંના પચાસ અથવા વેધો હતા એમ જીવન પ્રમાણેથી જણાયું છે આ બધા સમકાલીન હતા કે કેમ, એ કાંઈ ચોક્કસ કહેવાય નહીં પણ બધા સ્વકાળના હાથે છે. સમકાલીન ન હોય એમ માનવાનું કાંઈ કાણુ નથી

આ સભામાં માનાર્થ જગવાન્ શબ્દ બહુ વપરાયો છે. ગીતામાં, ઉપનિષદોમાં, અને પ્રાચીન બૌદ્ધ સાહિત્યમાં, પણ એ શબ્દ એવી જ રીતે વપરાયો છે એ ઉપરથી પણ સભાનો સમય પ્રાચીન દેખાય છે.

આ સભામાં વિવક્ષણતા એટલી છે કે શરૂઆત પ્રમુખના શબ્દોથી થતી નથી, પ્રમુખની શુંટણીના વિધિ સમજાવેલી નથી, અને વક્તા સભાને સંબોધીને જાણણી શરૂઆત કરતો નથી બાકી સભામાં જે અન્યેન્ય સદ્વાન અને મીઠાઈ દેખાય છે, તે અતિ આકર્ષક લાગે છે.

બીજી એક સભાનું વર્ણન યરકમ્બન રચાનના ૨૫ મા અધ્યાયમાં છે. આ સભાનો કાર્યક્રમ ઉપરથી સભાથી જરા જુદો જાતનો છે. આ સભામાં કાથીપતિ વામક, પારિક્ષી મૌદ્ગલ્ય, શરભામા, વાયોર્વિદ, હિરણ્યકાશ, શૌનક, વાસ્કાન્, વારદાજ, કોકામન, વિષ્ણુ આત્રેય એટલા ઋષિઓ એકઠા થયેલા હતા. આ સભાના કાર્યક્રમની શરૂઆત કાથીપતિ વામકના પ્રશ્નથી થાય છે. પ્રશ્નો ઉત્તર આપતા પુનર્નિર્ણય આત્રેય પ્રમુખ તરીકે, ઋષિઓને વિનંતિ કરે છે. પછી પ્રત્યેક ઋષિ જુદા જુદા દર્શનનિદુષ્ટી ઉત્તર આપે છે. છેવટ પ્રમુખ તરીકે પુનર્નિર્ણય આત્રેય આ વિરાટના તોષ કરે છે. એ છેવટનો વાક્ય જરા નાજુવા જેવો છે તેથી અદિ ઉતારો છે

ત્વચર્ગીર્ણા વિવક્ષણામુવાચેદ પુનર્નિર્ણય

મૈવં વોચન તત્ત્વં હિ દુષ્ટ્યાર્પ પદાસક્ત્યાર્ય

વાદામ્સ પ્રતિવાદાન્દિ વદન્તો નિધિતાનિ ચ
 પક્ષાન્ત ચૈવ ચચ્છન્નિતિલચીલકપદ્મતી
 મુવર્ત્યન વાદસપદ્મપ્યારમગુચિન્ત્યતામ્
 ગાવિધૂતે તમ રક્ષમે શેષજ્ઞાનં પ્રવર્તતે.

અર્થ—એ રીતે પ્રતિજ્ઞાને વિવાદ કરતા બેઈને પુનર્વસુએ કહ્યું કે “એમ જ બોલો
 કારણ કે પણ પક્ષવાદી તત્ત્વ હાથ આવતું નથી. પ્રતિવાદવાળા વાદો અને તે પણ નિર્ણય-
 નાપે કહેનારા કોઈ દિવસ પક્ષનો છેડો બેતા નથી, જેમ પાણીની ગતિનો છેડો નથી તેમ. માટે
 આ વાદસપદ્મને છોડી દઈને અધ્યાત્મનુ અનુચિન્તન કરો. કારણકે તમરક્ષક અજ્ઞાન અને
 શોક અન્ધકાર દૂર થયા વિના હોય પદાર્થમાં જ્ઞાન પ્રવર્તતું નથી—એટલે કોઈ ભણવા યોગ્ય
 પદાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી. આટલી સમાન્ય શિક્ષા આપ્યા પછી પ્રસ્તુત પ્રશ્નનું સિદ્ધાંત રૂપ
 સમાધાન પોતે કહે છે.

ઉપરનો નિર્ણય આપવાનો પ્રયુખનો અધિકાર આ સમાધાં સ્વીકારાયો છે. બીજી વાત
 એ છે કે પ્રત્યેક વક્તા જુદી જુદી વાત કરે છે, છતાં અન્ય ઉપર આપુપનો એક પણ સબ્દ ઉચ્ચાર
 રતા નથી. પક્ષનો આભાસ અને ચિત્તનો તમરક્ષક દૂર કર્યા વિના પદાર્થ જ્ઞાન થતું નથી, એ ભગવાન
 પુનર્વસુના ઉપદેશ આપણે સ્મરણમાં રાખવા જેવો છે.

ત્રીજી સભાતુ વર્ણુન ચરક સુવરચાનના ૨૬ મા અધ્યાયમાં મળે છે.

એ સભામાં કાણુ કાણુ હાજર હતા, એ ચરકના શબ્દોમાં જ કહીશ.—

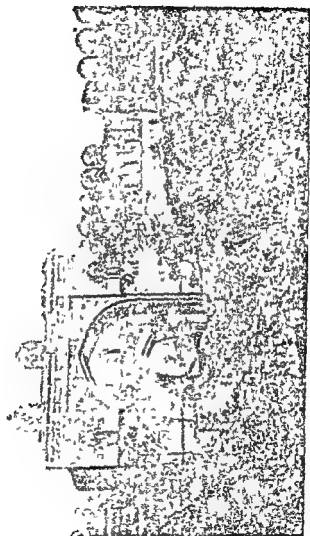
જાત્રેયો મત્રકાપ્યવશા કુન્તયત્તર્થય ચ
 પૂર્ણાચ્યયૈવમૌદ્વલ્યો હિરણ્યાશ્વકૌશિક
 ય. કુમારકેશ ગામ મરહાત્ત સચ્ચાત્ત
 શીમાગ્વાયોર્વિદ્યૈય રાજા મતિમતાંવર
 નિમિષ રાજા વૈદેહો જિદિશ્ચ મહામતિ.
 કાકચચન્નય ચાલ્હીકો ચાલ્હીકમિપજાવર
 પ્તે ધુત્તરયોવૃક્ષા જિતારમાનો મહર્ષય
 મને ચૈત્રરમે રમ્યે સમીપિર્વિનિદીર્ષય

આત્રેય, ભદ્રકાળ, શાકુન્તલ, મૌદ્રલ્ય, પૂર્ણ, કૌશિક, હિરણ્યવશા, કુમારકેશ મરહાત્ત,
 શુદ્ધિમાત્રામા ઉત્તમ રાજા વાયોર્વિદ, વિદેહના રાજા નિમિ, મોટી શુદ્ધિવાળો અગ્નિશ, આલ્હીકના

શીલાગતી છપનકલા ૩. ૦-૧૨-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી બેન્ક કંપની, મુંબઈ.

श्रीनगरो राजवाडो अने जेलम नदी

दिल्लीनो हुनो किन्नो.

પૈવોમાં ઉત્તમ વ્યાપ્તીક કર્તાવન, વગેરે વૃદ્ધ બહુજન, તથા જીવતામાં મર્યાદા વિહારની પ્રત્યક્ષી મુદર અવસ્થા વનમાં એકલા થયા હતા.

ત્યાં રસ અને વ્યાપ્તીના નિયમ માટે ચર્ચા થઈ. આ ચર્ચામાં કાંઈ ખાસ નવું તત્ત્વ નથી. પ્રત્યેક વક્તાએ પોતાપોતાનો મત કહ્યો પછી છેવટ પુનર્વસુ આત્રેય પોતાનો નિયમ પ્રકટ કરે છે. તેના રસવાદમાં પુનર્વસુએ કહેલું વચન સિદ્ધાંત રૂપ ગણાય છે.

પૈક સાક્ષિઓમાં પ્રાચીન પતિપદો વિષય અને વ્યાપ્તી દર્શીકતા મળી રહી છે.

વંશ અને જાતિ.

વિવાહ, વંશવૃદ્ધિ અને વંશોન્નતિ.

સેમક-૨૧ હરખજી મૂળજી વ્યાસ.

વિવાહ અને વંશવૃદ્ધિ એ મનુષ્યોનું મુખ્ય સ્વાભાવિક કાર્ય છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ માનવ જાતિએ પોતાના ધાર્મિક સાધનમાં એ કાર્યને અતિ ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું છે. માર્ક-૧૧, કહે છે “*Live and multiply.*” હિન્દુઓ સમજે છે “પુત્રોર્ધ્વ કિયતે માર્યા” આમ પૃથ્વીની લોકરક્ષાની દૃષ્ટિ માટે સર્વેન એકસરખા સિદ્ધાંત દેખાય છે.

પરંતુ વંશવૃદ્ધિ અને વંશોન્નતિ એ અલગ અલગ વસ્તુ છે. માત્ર વંશવૃદ્ધિથી વંશોન્નતિ થાય એમ કહી શકાય નહિ. ઉલટું કમણે અનેક સ્થળે એમ મનાય છે, કે વંશની ઉન્નતિ અર્થે વંશવૃદ્ધિ ઉપર અકુશ રાખવો જોઈએ.

વળી માત્ર વંશવૃદ્ધિના જ મનુષ્યો નિચાર કરે છે, એમ નથી. વંશોન્નતિની ચિંતા કરવી, એ પણ મનુષ્યોની સ્વાભાવિક રીત છે. પ્રાચીન કાળના કે મધ્યયુગના, યુરોપના કે ભારત-વર્ણના સર્વ મનુષ્યો સદનરીત, તદુરસ્ત અને શુદ્ધિમાન સર્વાતિની આકાંક્ષા કરતા અને કમણે પણ કરે છે. આથી પ્રત્યેક યુગની સમાજવ્યવસ્થામાં વંશોન્નતિ તરફ ઘણું અપાયક્ષ જણાય છે. યુગે યુગે અને દેશે દેશે જે જે સમાજસુધારક, રાષ્ટ્રપ્રેતા, અદ્યક્ષવનપ્રચારક અને શિક્ષાપ્રચારક ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ પણ વંશોન્નતિની આધ્યાત્મિક કરવાનું ચૂક્યા નથી તેઓ જાન, અને જાન સમીપે થોડા વિષયોની એવી જોડવણી કરવાનો પ્રયત્ન કરી ગયા છે, કે જેથી સમાજના કાલિ ઉત્તરધિકારી શારીરિક અને માનસિક ઉત્થાપ પ્રકારની ઉન્નતિ કરવાને અધિકારી થઈ જાવે. ટુકામાં મળતિ ઉત્તર યિત અને સુરમ શરીરના અકુશ ગર્ભમાંથી જ ધારણ કરીને અવતરે, એવી વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રયાસ કરી ગયા છે.

હુવર્ડ રુનિરસિટિના " કોર્ટર્સ જરનલ ઓફ ઈકોનોમીક્સ " નામે પત્રમાં ચિત્રાવે વિશ્વવિદ્યાલયનો 'શીં ક્રિસ' નામે મનવિજ્ઞાન અવિદ્યાર્મનો અધ્યાપક લખે છે કે—

" *Twenty-three hundred years ago the political dialogues of Plato outlined a policy of controlling marriage selection and percentage for the general good of society and declared that the statesman who would advance the welfare of his citizens should, like the fancier of birds, or dogs or horses, take care to breed from the best only.* "

પાશ્ચાત્યો પ્રસંગોપાત્ત એટોસહિતા તરફ નજર કરે છે. આપણે તેને જાહેર મનુસહિતા તપાસીશું. કહેવાની બહુ જરૂર નથી, કે મનુના નામથી જેટલું જેટલું લખાયા છે, તે સર્વમાં વિવાહ બંધની ખરીકાથી અને વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરવામાં આપ્યું છે. હિન્દુ વિવાહ તત્વની આલોચના માત્ર મનુના પ્રેરણાથી જ પુરી થતી નથી. સ્મૃતિશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર પુરાણ આદિ ગ્રંથોમાં હિન્દુ ગ્રંથ એવા નથી કે જેમાં આ વિષયની આમોચના કરવામાં ન આવી હોય.

આપણી આધુનિક પ્રગતિદિ શારી હો વા માગી હો પરંતુ સદા આપણા સમાજવ્યવસ્થાપકો, ધર્મપ્રચારકો, શિક્ષાસાધારકો, આદિ સર્વે લોકો પ્રજાની ઉન્નતિ અર્થે ધણું સાહિત્ય તૈયાર કરી ગયા છે. ભારતીય સાહિત્યને પૂઠે પૂઠે *Eugenics* અર્થાત્ સુપ્રજનન વિદ્યાનો પ્રકાશ જણાઈ આવે છે. આટલા વિસ્તારથી અને આવી ગંભીર રીતે અન્ય કોઈ દેશમાં આ વિષયની સમામોચના થઈ હોય, એ સંદેહ પડતું છે. સ્વાસ્થ્યવર્ધનને વર્ણુબોધ અમલ જાતિ-ભેદ કહેવામાં આવે છે. તેનો સુવપાત વેશભાતિ અને સુપ્રજનન અર્થે વિવાહ ધણેભો કમારે કરવો, કાની સાથે વિવાહ કરવો, કેટલી વયે વિવાહ કરવો, કઈ અવસ્થા સત્તાનોત્પત્તિને માટે યોગ્ય છે, સંતાન પ્રસંગ પૂર્વ કેરી વ્યવસ્થા કરવી જરૂરની છે, ઇલાદિ વિષયોની આમોચના એ 'વર્ણુમધ્યમે' પડ્યો છે.

" પુત્રાર્થે કિયતે માર્યા " || " પ્રજાચે વૃદ્ધિમેષિનામ્ " કિંવા *Live and multiply* ઇલાદિ સૂત્રો અતિ સરલ અને સારાં છે. એ સારાં સૂત્રોથી જ સમાજશાસ્ત્ર અને સમાજવ્યવસ્થા આલી રાકે નહિ. માટે જ આપણે ભારતવાસીઓનો વર્ણુમધ્ય આક્રમો જાકિલ છે. "વર્ણુ-અમી સમાજ" બાલતા જ બે પ્રકારના નિયમના પાલનનું લાન લાય છે. (૧) વર્ણુમેદના નિયમ. આ નિયમ વડે પેઢી દર પેઢી વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં સકળ પ્રકારની ઉન્નતિ સહજ મેળવી શકાય છે. આ નિયમો ખાસ, કરીને વિવાહ અને પરકન્યાની યોગ્યતાને લગના છે.

૨ આશ્રમભેદના નિયમ. આ નિયમોવડે વ્યક્તિમાત્રને પોતાના જીવનની ઉન્નતિનો રસ્તો સદાજ સાધ્ય થાય છે. મનુષ્ય માત્રનું જીવન અનેક સ્તરોમા વહેંચાયું હોય છે. વિવાહ તેમાં જ એક સ્તર છે. આથી આશ્રમભેદના નિયમોનું પાલન કરનાં વૈરાગિક નિયમો પણ અતર્ગત પળાયાં જાય છે. પરંતુ આશ્રમભેદના સ્તરો નિયમ કંઈ વિવાહ અગતી નથી. આ પ્રકારના નિયમોને વ્યક્તિવિકાસ, અથવા શિક્ષાશાસ્ત્રના નિયમ કહી શકાય એનો આદર્શ નીચે પ્રમાણે છે:—

‘શૌચવેદ્યસ્તરિયાના યૌવને વિપવૈવિધામ્ ।

વાર્ત્તવ્યે સુનિવૃત્તિના યોગેનાન્તે તતુલ્યજામ્ ॥

એ ગ્રંથમાં આશ્રમભેદના નિયમો મળ્યાવેલા છે, વળીને લગતા નહિ. એકદરે જોતાં તે વિવાહતર અને આશ્રમભેદ ઉભાયની નીતિનું મૂળ છે. આથી વર્ણાશ્રમી સમાજના પ્રવર્તકો વિવાહવિજ્ઞાન અને કન્યાનિર્વાચનમાં કેવળ અજ્ઞાન ન હતા, એમ કહી શકાય. જો કે વર્ણાશ્રમી સમાજે યુગે યુગે કેવી તરેહનું વળણ પકડ્યું તે વાત અલગ છે, તેમ જ વર્તમાન સમયે વર્ણાશ્રમી સમાજે શાં શાં કારણોથી આધુનિક રૂપ ધારણ કર્યું તેની આશોચના આશયે કહી નથી. આટલું જ્ઞાનમા ખપતું આવશ્યક છે, કે *Eugenics* નામક નવીન પારિભાષિક શબ્દ, ગત ૫૦ વર્ષમાં પશ્ચિમના પડિગોના મગજમા દેખાવ, દીધો છે, તે ભારતવર્ષના પ્રચીન સમાજશાસ્ત્રને અભિપ્રાય ન હોય. ભારતવર્ષના સમાજશાસ્ત્રી એ વિદ્યામાં પૂર્વથી જ સિદ્ધહસ્ત હતા.

વર્ણાશ્રમપ્રથાના એ પ્રકારના નિયમો જોયા, આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પરિભાષામાં કહીએ, તે પ્રથમ પ્રકારના નિયમોનો સમાવેશ *Eugenics* અથવા સુપ્રજનનવિદ્યામાં થાય છે, અને બીજા પ્રકારના નિયમોનો સમાવેશ શિક્ષણશાસ્ત્ર (*Education Pedagogy*)માં થાય છે. અધ્યાપક યાર્કેસ (*Yerkes*) *Introduction to Psychology* નામક ગ્રંથમાં ઉદના અધ્યાયમાં સુપ્રજનનવિદ્યા, શિક્ષણવિજ્ઞાન અને શિક્ષણશાસ્ત્રના પ્રભેદ દર્શાવેલા છે. એ ભેદ આપણા વર્ણતત્વ અને આશ્રમતત્વના ભેદ જેવાજ માલમ પડશે.

આશ્રમતત્વનો સમાવેશ શિક્ષણવિજ્ઞાનમાં થાય છે. અને તે વ્યક્તિગત છે. તેના સમર્પમાં *Yerkes* કહે છે કે —

“Education deals directly with the mind of the individual. It directs its development, modifies its activities, leads it to efficiency.”

અર્થાત્ અમુક વસ્તુ અમુક વ્યક્તિને માટે શુ શ્રેયસ્કર અને શુ અભિષ્ટ તેનો વિચાર.

કરવો, અને વ્યક્તિમાત્રના સમગ્ર જીવનનો સોપાન તૈયાર કરી આપવો, એ શિક્ષાવિજ્ઞાનનું કાર્ય છે. “આત્મચંદ”ના નિયમે એ સોપાન તૈયાર કરવાની પ્રણાલિ છે. વર્ણતત્ત્વનો સમાવેશ, વર્ણાવરણવિજ્ઞાન અર્થાત્ સુપ્રજનનવિદ્યામાં થાય છે, અને તે વજ્રમત છે. ચાર્લિસ કહે છે:—
“Eugenics deals with mind in the Race. It directs the course of phylogenesis by controlling inheritance and it thus makes for increased efficiency in the individual”

સુપ્રજનનવિદ્યાના પ્રતિષ્ઠાતા વૈજ્ઞાનિક મેટનના શબ્દોમાં “*Eugenics is the study of agencies under social control that may improve or impair the racial qualities of future generations either physically or mentally*” અર્થાત્ અમક વ્યક્તિનાં જન્મ અમક ક્ષણે થાય એ વાંચનીય કે નહિ, સંતોષોદ્ધારિત પૂર્વે માતાપિતાનાં જીવન કેવી રીતે ગળાવાં જોઈએ, વગેરે તત્ત્વોની આલોચના કરવી, એ *Eugenics* અથવા સુપ્રજનનવિદ્યાનું કાર્ય છે. શું ભારતીય સમાજ વિજ્ઞાનવિષયક ગ્રંથોમાં વર્ણવાયેલી બાબતો ઘણે અંશે દર્શાવે અને જ મળતી આવતી નથી ?

આજકાલ ભારતવર્ષમાં ‘આત્મચંદ’ જાણીતાં નથી. શિક્ષણનું કાર્ય મુવર્મેન્ટના આદર્શ પ્રમાણે ચાલે છે. ભારતીય યુગ્યુદવાસ-યુગ્યુદવાસ નામતેજ થયે છે. હમણાં તેનો જીવનપ્રવાહ ગતિમાન નથી, એટલું જ નહિ પણ ‘આત્મચંદ’ નામે કાંઈ પ્રણાલિ ભારતીય સમાજમાં આજળાં હતી તેનું ચિહ્ન સરખું એ નથી. આત્મચંદપ્રણાલિ આપણે વીસરી જ ગયા છીએ.

હમણાં માંવ વર્ણચંદ છે. તે પણ નિર્જીવ, રૂઢિપી કાલવર્મા ગળી ગયેલો, ગતિહીન આથી સજીવ સમાજમાં વિવાદનાં બરન લગન કરતાં પાત્રોની યોગ્યતા, રક્તચંદ્રિત્રણ ક્ષતિ થયાર્થે સ્વરૂપમાં નથી. માત્ર વર્ણચંદની આવશ્યકતા અને અનાવશ્યકતા માટે મહાન પક્ષપક્ષી અને વાદવિવાદ ચાલે છે, તેમાં સુખ્ય બે પક્ષ છે. પ્રથમ પક્ષ કહે છે કે, “માનવ સમાજમાં ઉચ્ચનીચ, નાતું મોટું, કુલીન અકુલીન વગેરે હોવાનું જોઈએ, અર્થાત્ વર્ણચંદ કારી નાંખવો જોઈએ.” તેઓ ક્રાન્સના પક્ષે રહેલા ‘*Equality of Man*’ અર્થાત્ ‘માનવ માત્ર સમાન’ એ વાદને અનુસરે છે. બીજો પક્ષ કહે છે કે—“ચંદ અવશ્યભારી” સમાજમાં ઉચ્ચનીચ, નાતું મોટું રહેવાનું જ-ચવાનું જ પાશ્વર્ય સમાજમાં ધનના પ્રમાણમાં જાતિચંદ (કાનિય) ગણાય છે. આપણમાં અણુ પ્રમાણે જાતિચંદ માનવાની બ્યવસ્થા કરેલી છે. ગુણ પ્રાપ્ત: વંશગત, માટે અમે જાતિચંદની સહાયથી વંશપરંપરાનાં ગુણોનું રક્ષણ કરવાની મુશ્કેલી રાખીએ છીએ. કરીએ છીએ” અને પછી એકે દાર્શનિક મતબલુ અવલમન કર્યું છે. આ

વિવાદે કલ્પે અને ડિમેટ્રીય સોસાઈટીએની સીમાતુ ઉલ્લંઘન કર્યું ન હતું, તે અને પક્ષો એ વાદવિવાદ ધ્વજા મુજબ ચલાવી શકત, પરંતુ ઉભય પક્ષ પૌત્રપૌતાના મતબંધનું અવલંબન કરી વર્તમાન સમાજને તોડવા-ઘડવાને મથે છે. ઉભય પક્ષ મતાધિ યદ્ય પૌત્રપૌતાના પક્ષનું અનુસરણ કરે છે. જેઓ આ સ્થિતિના કમ્પ્રોમિસમાં ઉતરેલા છે, તેઓ વૈજ્ઞાનિકોની પેઠે રાગદેવ રહિત હોય એ અસંભવિત છે માટે તેઓ 'વર્ગબેદ' 'આશ્રમબેદ' કે વર્ણાશ્રમી સમાજ ઉપર તટસ્થ દૃષ્ટિએ સમાધાનના કરી શકે નહિ આકાંક્ષના મહાનશયની અંતિ વગેરેનું અવલોકન કરતા કે ફળપ્રાપ્તિની વર્ગથી કરતી વેળા આપણે જેવી તટસ્થ દૃષ્ટિ રાખીએ, એવી તટસ્થ દૃષ્ટિ વર્તમાન સમાજસુધારણાના ક્ષેત્રમાં આપણે રાખી શકીએ નહિ કેવળ આપણે માટે જ આમ છે, એમ નહિ પરંતુ પાશ્ચાત્ય પ્રિસ્ટીઓ પણ તેમના ધર્મ, સમાજની આસિયના કરતી વખતે પુરેપુરી તટસ્થ શુદ્ધિ રાખી શકતા નથી, અર્થાત્ આ એક માનવ સ્વભાવ જ છે

અમે તેમ હો, પક્ષાપક્ષી બહુ કાળ ચાલી દેવે અને પક્ષમાં અનેક વિદ્વાનો થયા છે. મતબેદ અને કાર્યબેદ દોઢા છતાં પણ આજકાલ અને પક્ષના પુરધરા અનેક પ્રકારના કાર્ય-ક્ષેત્રમાં સાથે મળી શુભનિયાત્રા કરે છે, આમ પરસ્પરની સહાનુયુતિ, ભાવવિનિમય, અને પ્રાતિક આપનાં સાહિત્યોમાં તેનાં ભક્ષણ પણ મળી આવે છે.

વિશેષતઃ મત ૮-૧૦ વર્ષમાં *Eugenics* અથવા સુપ્રજનન વિદ્યા અને *Anthropology* વા નૃતરવિદ્યાએ પાશ્ચાત્ય પડિતવર્ગમાં માયુ લેચકપું છે. વ્યક્તિ, વંશ, અને જાતિની ઉત્પત્તિ અર્થે તેમ જ પીનાનક (પીળી આમરીવાળી પ્રજા તરફનો ભય), કૃષ્ણીતક (કાળી આમરીવાળી પ્રજા તરફનો ભય), વર્ણમંડલ અને જાતીય પ્રશ્ન (*Race question*) ક્રિયાદિ વિષયોની આસિયના કરવાને રાષ્ટ્રવીર, દાર્શનિક, ઇતિહાસવેત્તા, વૈજ્ઞાનિક આદિ સર્વ ઉત્કર્ષિન થયા છે. ભારતવર્ષમાં પણ તેના પ્રભાવ પડવા લાગ્યો છે પરંતુ ખ્યાનમાં રાખવાનું છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પોતાનાં રહસ્યોની મિર્માતા અર્થે નવા નવા સિદ્ધાંતો રચાપે છે અને તોડે છે. મતબંધન અને મતબંધન હમેશાં ચાલ્યાં કરે છે અર્થાત્ તે સિદ્ધાંત રચાથી નથી. ભારતવર્ષીઓ પોતાના દેશને લગતા એવા મહાપ્રશ્નોની આસિયના સ્વર્નન ભાવે નહિ કરતાં ઉક્ત ચલિત સિદ્ધાંતોને આધારે કરે છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર તેનું પયાર્ય મુખ્ય સમજવાને પણ અસમર્થ જણાય છે. કાબલા તરીકે એક અમેરિકન વિદ્વાન આજ એમ જણાવે કે "નિગ્રોસ્વેતાન લગ્ન લાભદાયી છે." એ ઉપરથી ભારતીય સામાજિક આધાપ એરે આભાપ મેળવી હોતો કે "ભારતવર્ષમાં પણ એવાં સકર લગ્નો કરવા ધ્વજવા

ભગ છે." એકાદ ઈંગ્લેન્ડ વિદ્વાન જણાવે કે "વિદ્વાનનાં સતાનો જ વિદ્વાન થઈ શકે, અને બદમાસનાં સતાનો બદમાસ જ થાય માટે વજાનુક્રમ પ્રમાણે ઉચ્ચનીચનો એક વાજબી છે" એ ઉપરથી એક પક્ષના ભારતીય ધૂરધરો કહેવા લાગ્યો કે "માટે જ ભારતવર્ષના ઋષિમુનિઓ પાઠ્યાણુનાં સતાનોને આઠાણુ તરીકે સ્વીકારી ગયા છે માટે જ અમારા પૂરે, પુરેનો *Herodotus* નું માહત્તય પ્રચારી ગયા છે." એ એક જર્મન વિદ્વાન કહેશે કે "મોનવ ચારિત્ર આણુબાણુની પરિસ્થિતિ, જન્મસ્થાન અને શિક્ષણ દ્વારા થાય છે. માત્ર માતાપિતાનાં ચારિત્ર ઉપર જ આધાર રહેતો નથી." એ ઉપરથી ભારતીય સમાજસુધારક વર્ગ કહેવા લાગ્યો કે "વર્ણભેદના નિયમવાળું વિવાહબંધન તોડી નાખવું ઉચિત છે. જાતિભેદનો નિયમ રાખ્યા વિના અનુકૂળતા પ્રમાણે લગ્ન થવા દેવા એ હચ્છવાબોજ છે"

પરાધીન જાતિનો આ એક ખાસ દોષ છે, કે કાઈ પણ વિષય ઉપર સ્વતંત્ર વિચાર કરવા જોડમુ ધેર્ય તેનામાં રહેતું નથી તું એટલા માટે જ ગ્રીક પદ્ધતિ એરિસ્ટોટલ કહી મળે છે કે "*Slave is a living tool*" અર્થાત્ શુભામજાતિ માત્ર સજીવન યંત્ર છે. આજકાલ તુલનાત્મક માનસશાસ્ત્રની સમાધોષ્યના થાય છે. ગાંધ, ધીમાન્, મૂર્ખ, બાળક ઇલાદિ બિન બિન બાકિતના મૌનેસિક બાપારોની આલોચના કરે છે. પરંતુ તેઓ શુભામ અને માસિક, ચાંદર અને શૈક, સ્વાધીન અને પરાધીન બાકિતના માનસિક બાપારોની સમાલોચના કરતા નથી. પરંતુ *Comparative Psychology* ના *Normal* અને *Abnormal* વિભાગની એક શાખા તરીકે એ અને તરેહના બાપારોની સમાલોચના થવી ઉચિત છે. અને તેનું નામ *The Psychology of the slave and the psychology of the master* રાખી શકાય... ..વર્તમાન ભારતવાસી વિદ્વાન વર્ગની સામાજિક સત્રાસોચનામાં *Slave Psychology* નાં ચર્ચક પ્રમાણે મળી આવશે. પરંતુ આજા રહે છે, કે ભારતવર્ષના સમાજશૈલકો હજુ વધારે સમય એ રીતે *Slave Psychology* ના દૃષ્ટાંત સ્થળ તરીકે રહેશે નહિ. સ્વતંત્ર ભાવે સ્વતંત્ર દૃષ્ટિથી પોતાના ભાવિ સ્વાર્થને અનુસરીને સ્વદેશને લગતું તથ્ય સ્વદેશમાં ચર્ચરો. કમળે અને ખતમે - પરાધીન (પારકા) સિદ્ધાંતો (ફેરબુધ્ધા) ભારત સમાજને ઉપર્યુક્ત થશે નહિ.

૧. કેટલોક સામસિક કારણોને લઈને પશ્ચિમમાં *Eugenics* અથવા પંશોનાતિવિજ્ઞાન કે સુપ્રજનનવિદ્યા પ્રચાર થાઈ છે. જોગણીસણી સતાન્દિના છેલા વર્ષમાં અધ્યાપક કાર્પે ખીબ્ચર્ચને એક બાપણુ કથું, તારે ઈંગ્લાંડ એક મહાન ભાષમાં આત્રી પડ્યુ હતુ. ધોઝર વિચકમાં ઈંગ્લેન્ડ જાતિની સહનશીલતાની પરીણા થતી હતી વિચકણુ પુરુષોએ જાણ્યુ કે ઈંગ્લેન્ડ ઓપુરુષો. સર્વ રીતે કુર્ણથ થઈ ગયાં છે. અને તેથી કારીરિક કક્ષિત, સ્વાસ્થ્ય, પંશોનાતિ

બુધુ.

(નિપાતી રહસ્ય-ચિત્ર)

લેખક-શ્રી. હસમનરાય હરિલાલ મુવ.

પાત્રો { જમીનદાર
તારો } નોકરો.
છોરા

દસ્ય ધરનો એક ખંડ.

જમીનદાર- હું અહિંનો જમીનદાર ! ફરવા જઈ છું -ચાકર વિગેરેને બાંધારીને એક વાર કામકાજ બધું બતાવી દઉં તારો ! ક્યાં ગયો ?

તારો- આ રો, મહારાજ !

જમીનદાર- આવ્યો ?

તારો- હા છ, આજા કરો.

જમીનદાર- વાહરે ! આજ તો કંઈ વહેલો વહેલો ઉડ્યો છે ! જા, છોરાને બાંધારી લાવ.

તારો- જેવી આજા, મહારાજ ! અરે છોરા ! જલદી આવ, મહારાજ બાંધાવે છે !

છોરા- થી આજા છે, મહારાજ ?

જમીનદાર- હું અત્યારે ફરવા જઈ છું. તમે જાને મળીને ઘર સાચવજો. હું ન દોઢ એટલામાં કંઈ ઉધું છું ન થજો એ સભાળજો. જોએ સાવચેત રહેજો.

તારો- અને છોરા. (જાને સાથે) જેવી આજા. એવું તે કદી બરે ?

(જમીનદાર બહાર જાય છે.)

તારો- આ તો બહુ નવાઈ જેવું આજણ તો મહારાજ કહીએ આવી રીતે બહાર જતી વેળાએ આપણને બાંધારીને યેનવણી આપતા નહોતા જતા ! અને આજે, જોનો અર્થ શો ?

છોરા- બરાબર છે, આજણ તો મહારાજ આપણામાંથી એક જાણને સાથે પણ લઈ જતા અને બીજાની ઉપર ધરનો બાર રાખતા જતા. અરેબર, આ તો અજબજા જેવી જ વાત છે !

તારો- કેમ, કેમ, શું થયું ?

છોરા- અરે આપણે બરાબર એ વિષયની સામે જ ઊભા છીએ. પવનમાં તેની વાસ આવે છે. ઉઠ ! ખમાતી પણ નથી ! ચાલ, ચાલ, પજો જઈને વાત કરીએ !

તારો- "બુધુ" નો કબજો લાવ એક વાર ઉધારીને બેઠાએ.

છરા. ખજારદાર ! એ છવતો રહેવા માગતો હોય તો, એવું તેવું કશું કરતો નહિ. રહે, બાઈ રહે—એર ભર એ રહેવા કે જેમ હોય તેમને તેમ.

તારા અને એમાં શા બે છે ? ડબ્બાની પેલી બાલુએ બર્ષને ઉમેરા રહું છું. વાસ તો ખરેખર ધણી સખન છે, એમાં તો શક નહિ, પણ પવનની તરફ પીક કરીને, હું ઉમેરા રહું છું, એટલે પછી શો નથી. હું ડબ્બા જેવો ખોલું કે તરત જ તું પવન નાંખવા મડી જાણે, સમજ્યો કે ?

છરા. કીક. ઉધાડ.

તારા. કેમ, પવન કેમ નાંખતો નથી ? પવન નાંખ, પવન નાંખ !

છરા. રહે, બાઈ ! રહે. પણ આ કાંઈ સાફ કરતો નથી.

તારા. સારાનરસાતું હવે ક્યાં રહું ? રહે, શું રહે છે ? સીલ તો મ્હે ઉધાડી નાંખ્યું; હવે તો ઢાંકણ ઉધાડીએ એટલે પાણી પવન નાંખ રહું છું, પવન નાંખ ?

છરા. યે લે. આ પવન નાંખ્યો.

તારા. ત્યા...સ ! લે ઢાંકણ એ ઉધાડી નાંખ્યું ! હવે એમણે કે, વિષ કેવું દેખાય છે !

છરા. ભે, ભે બરોખર કરીને ભે.

તારા. વાહ ! આ દેખાય !

છરા. કેવું દેખાય છે, બાઈ ?

તારા. એ તે કેવી રીતે કહું ? આવી વસ્તુ કઈ કાંઈ દહારો એઈ છે ? કાળી કાળી મેશ જેવી, ડાણ બણે કેવીયે દેખાય છે. પણ વાસ તો કીક જણાય છે, લાવ તો, જરા ચાખી જોશ !

છરા. ચાખે છે ? શું વિષ ચાખે છે ? તું તે કંઈ ગરિબડિ બચો છે કે શું ? ચાલ, લે હવે, ચાલ્યો આવ, કંઈ જરૂર નથી હવે.

તારા ના, જેમ નહિ બને, મહારાથી એવી રીતે નહિ આવ્યા, કાંઈ પણ રીતે નહિ. "લુલુ" એ મ્હેને ગરિબ બનાવ્યો છે. એનો હાથ મહારાથી પાછો ફેલી શકારો નહિ, વાસ મુખ્યા પછી એને ચાખવાનું મન મહારાથી વારી શકતું નથી આવ, બાઈ ! આવ, જરા ખાવા દે.

છરા. નહિ. કાંઈ પણ રીતે નહિ. હું છું ત્યાં સુધી તો જરાએ નહિ. ખાવા દઉં. મડીક નહિ કહું છું. ખાધું ? ખાધું કે ? મયો ! મયો હવે બચવાનો નથી. આ હમણાં મયો !

તારા. જા જા, હું તો કંઈએ મરતો નથી આ તો ખાંડ છે, ખાંડ !

છરો ખાંડ ! શું કહે છે ? ખરૂં બોલે છે ?

તારો ખરૂં નહિ ત્યારે શું જોડુ છે કે ? એ તો ખાંડ છે, ખાંડ !

છરો. એમ છે કે ? આ ખાંડને માટે આટલું બધું ?

તારો વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો જરા ખાઈ એ ને !

છરો. ખરેખર, ખાંડ જ છે આ તો ! જરાએ રાક નહિ જરૂર, ખાંડ જ છે,

તારો : મહારાજ કહેતા મળ્ય કે આ વિષ છે, જ્યાં ત્યાં એકાદુ ખોદું નામ એકવળ ગયા કે "બુધ્ધ", મને લાગે છે કે, જેથી આપણે બંધીને એ ન ખાઈએ એટલા જ માટે-કેમ શું કહે છે ?

છરો. શું કહે બીજું ! આ હું જોઈ છું તો ખરો કે, ભેતભેતામાં તો તું લમલમ બધુરે ચડ કરી ગયો ! મને પણ જરા ખાવા દે.

તારો ખા ને ! કોણ રોકે છે ?

છરો, પણ એટલું બધું ખાઈશ નહિ, તું તો છુકો છુકા મારે છે. ધીમે ધીમે ખા

તારો શું કરે કહે ! વધારે ખાઈ છું તો ત્હારાથી ખમાડું નથી, પણ આવો લાભ કઈ રહેજે આવે છે ? છ'ંછીમાં એકાદ વાર આવે તોયે લાભ ! છરો ! રહેવા દે શું કહું છું ! કરે છે શું ? મહારાજ પાછા આવતાં જણી જશે. આવીને જ્યારે જશે કે "બુધ્ધ"ના કબજા ખાતી ખમ છે ત્યારે ! જ્યારે કડુ કહે છે ત્યારે ! મારે શું ? હું તો હસી દઈશ કે, કોઈ પણ રીતે હું તને આટલાવી શક્યો નહિ ત્હં જ બધું ખાઈને ખલાસ કરી નાંખ્યું !

છરો. જો વળી ઝાડી વાત બોલીશ નહિ મને તો ત્હને વાયોં હતો. મને જરાએ ન મજાકારતાં હું ત્હારે સ્થોયપ કપાટતો જ ગયો ! મને તો ત્હને ઠાંકણું સુદાએ ઉપાડવાની ના કહી હતી. અને ઉદ્યો વળી મ્હારે માથે દોષ ચડાવા આવે છે ! આવવા દે, એમને. તું બધી વાત એમની પાસે ફોડી દઈશ !

તારો અરે ના, ના. મજૂરી સમજતો નહિ હતો, જવા દે પણ, હવે ઉપાસ રો યાવ ? કહે નેકએ ! કીક છે. આ હીરાલ ઉપર લટકે છે એ છબી ફાડી નાંખો. જરાખર મજા આવશે !

છરો કીક, ફાડું છું.

તારો અરે રહે, રહે કરે છે શું ? તું બધું છે કે એ છબીની શી કીમત છે ? કેવા મહોટા દુષ્ક્રિઆર મારીમરે એ ચિત્રી છે ! મહારાજ આવતો તો ત્હાં માયુરે લાગી નાંખતો !

છરો પણ ત્હં તો મને કહ્યું અને હવે વળી પાછો બીજું બીજું બોલે છે !

તારો કીક, કીક, મજા ત્યારે તો.

છરો હા. હવે જ મજા જરાખર આવશે. મહારાજ પાછા આવે એટલે જુઓ મજા પછી !

તારો : આ જો નવાઈ જેવો મ્હાનો પ્યાનો, એને પણ લાગીએ, આવ.

છોરા: ના, ભાઈ! દહાણે મઝા કરવી હોય તો, ભાગવામાં જડયો ભાગ તારેયે લેવો પડે. ખાવાને એક બાલુથી તુ પકડ અને બીજી બાલુથી હું પકડું ત્યાર પછી, વચ્ચેથી મૂકી દઉં છું, એટલે થયું. ખસ એ પડ્યો.....

(જમીનદાર પ્રવેશ કરે છે.)

જમીનદાર: કેમ રે, આ શું માર્કિયુ છે? અને હુમ્મ્યાઓ પૂરેપૂરા મસ્તીમાં આવ્યા છે? બાલો, શું થયું છે? જલદી બાલો!

તારો: બાલુને અલ્યા છોરા, બાલુને!

છોરા: તુ બાલુને.

તારો: આઠા, ત્યારે બાલુ છુ. આ છુઓ, અમે રહેજ કુસ્તી કરતા હતા. આપ તો મહારાજ જલો જ છે કે, છોરા મ્હેરો પહેલવાન છે અને પકડવેકને, માથે ફેરવીને, એકદમ ભોંપ ઉપર ઝીક્યો. શું કહું? છપ જગાવવા માટે હું જમીને બાઝી પડ્યો. અને તેની જ ફસ્ત કરતીકને તે ફાટીને બીરાઈ બઈ!

છોરા: હા, મહારાજ! બધી સાચી વાત છે. ત્યાર પછી જ્યારે તારોએ મ્હેને જેવો છોડીને મૂકી દીધો, તેવા જ, હુ પડ્યો, તે પડ્યો એકદમ બ્દાના ખાલા ઉપર, તેવા જ છુટ્ટા!

જમીનદાર: જમજમ! તોફાન! જલમારો! હું તમને જન્મેને સખત સિક્કા કરીશ!

તારો: જલુયે છીએ મહારાજ! અમે જલુયે જ છીએ કે, જે દાવ જમ કયો છે તેની સળ મૂલ્ય જ હોતી બોઈએ. મરવાનુ જ જ્યારે છે ત્યારે, પછી વિલગ શા સાફ? તેથી આજળથી જ અમે, આપનું "લુલુ" ખાઈ ને, મરણની રાહ જોતા બેઠા છીએ.

જમીનદાર "લુલુ" ખાધું? હૈંબ! બાલો છો શું? "લુલુ" ખાધું છે? ત્યારે તો હવે વાર નથી. આ તમારાં શરીર સુકકાં લાકડા જેવાં થવા લાગ્યાં!

તારો: (રોતે અવાજે) આઠા, હા મહારાજ! "લુલુ" જ ખાધું છે. અમે ધાર્યું હતું કે, એ ધણુ સખત વિષ છે તેથી મ્હેલા તો અમે થોડું ખાધું હતું પણ, અમે જોઈ કે કંઈ ફળ થયું નહિ તેથી જ અમાણુ રહેજ વધારીને ફરી ખાધું પણ કંઈ પણ અસર જણાઈ નહિ. ઉતાવળે એકદમ મરી જવા સાફ, ઉપરા ઉપરી અમાણુ અમે વધારતા જ ગયા! પણ, શું કરીએ મહારાજ! એ એટલા પ્રયત્ન કરવા છતાંયે, આ પાપી પ્રાણ ન મવા તે ન જ ગયા! રહેજ એક રજ જેટલુંયે વિષ અમે રાખ્યું નથી. જમું લ્હાઈલ્હાઈને અમે સાફ કહ્યું છે!

જમીનદાર હરામખોર હુમ્મ્યા, પાછાઓ! ઈલા રહો, હું તમને મઝા દેખાડું છું!

"માફ કરો, મહારાજ!" કહેતાં કહેતાં તારો અને છોરા જન્મે છપ લઈ ને નાહા. જમીનદાર સાહેબ તેમની પાછળ પાછળ દોડવા.

મનુષ્યજીવનમાં રસબિન્દુઓ છે ખરાં

લેખક—રા. સા. ગણપતરામ અનુપરાય ત્રવાડી.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૫૦ થી.)

ઉપરના સવાલથી એટલું તો નક્કી સમજાય છે કે દાખ ચાલતી સ્થિતિથી આપણા મનમાં કયવાટ આવ્યા કરે છે, અને અસતોષ ચાલુ છે, કેમકે એવી રીતે મનને વાળીને ટાટા પથરા થઈને પડી રહેવું તેના કરતાં એક તત્વશોધકની જે સત્યશોધવાને સૌંદર્યીકરણી જે તરફીઆં મારવાં તે વધારે પસંદ કરવા જેવું છે, કેમકે આપણામાં જે જિજ્ઞાસા જાણવાની પ્રવૃત્તિઓની હોય, તે આ જીવન એક ખામોશીમાં જાડાઈ રહેલા ગુલામ પાણી જેવું મુક-દાલ થઈ ગયેલું સમજવું, અને તેવી દાવતમાં પ્રગતિના નામ ઉપર મીઠું વળી મધુ છે, એમ જાણવું, આપણું આંતરરમ નીતિ-મજા સડી સડીને મનવત્ થશે અને તેથી હેવટે એવી તો ભવ-ભરેલી, આત્મધાતક સ્વમવત્ ઉંઘમાં પડીતું કે તેમાંથી ફરી જાગવાને નામે મીઠું વધુ જશે.

પ્રખરારે એટલું તો કબૂલ કર્યા વિના તેના છુટકો નથી કે મારી દૃષ્ટિએ જે દર્શન થયું છે, તે સર્વમાફી નથી, દર્શન વક્ર કે ઝાડું નથી, પણ એકપક્ષી છે. જે કાચમાંથી જે જેવામાં આવ્યું છે, તે વડે બંધી બાલુનું ચિત્ર દેખાતું નથી પણ એક બાલુનું જેવાયું છે, જેમાં સાખી બાલુના બળાબળથી ટુલના કરવાતું રહી જાય છે. (આ સંબંધમાં એમસૈનનો 'સમદર્શન' અથવા અદ્વૈતજ્ઞાનનો નિબંધ વાંચવાથી લાજ થશે) ડૉ. જે. નિન્ડનાથ દાત્રેર એ સવાલનો ખુ-લાસો 'સાધના' નામના તેના લેખમાં નીચે પ્રમાણે આપે છે—'જીવન-કથક બની રહ્યો છે, તેને પ્રકાશિત કરવા માટે વિજ્ઞાનાશયી મુદ્દાની બામતોનો સમ્રદ કરે છે, ત્યારે સમગ્ર સૃષ્ટિ જાણે પગથી ચાથા સુધી ધોડીની તળીમાં તત્ત્વૂક થઈ ગઈ હોય, એવી દેખાય છે, આપણાં માનસ ચિત્રોમાં રમ તથા રપને જે સાકારપણે દેખાડવામાં આવે છે, તે વાસ્તવિક રીતે ખોળે ખોળે કાણે કાણે બદલાતાં જતાં હોવાથી તે જ હોતાં નથી આપણા શરીરના પ્રત્યેક ચોરસ ઈંચ ઉપર દવાતું ફેટલું વજન હોય તેની તથાતરી કરીને આપણે તેની તળે છુદાઈ જઈએ એમ સામીત કરી જતાવવામાં આવે છે. પણ જેમ સામસામાં તાજવામાં તોળવાની વસ્તુ અને તોલનાં કાટલાં હોય છે, તેમ આપણાં શરીર ઉપર પડતાં દવાના બંધા ભારની સામા અદરથી સહન કરીને તેને ઉઠાવવાવાળું સાચું વજન હોય છે, અને તેથી મજિતના દિસાથી વાતાવરણનો ઈંચવાર જે રક્ષાતી જોળે આપણને દગારી દે એવો હોય છે,

તે સર્વને અંરના પ્રતિભાર-અળથી આપણે એવી રીતે ઉપરીએ છીએ કે આપણને તે સામે
ભાર હલકો થઈ જવો નહિવત્ જણાય છે.

આખા જન્મતને-નાનાં મોટાં સર્વે અણીએને મૃત્યુરૂપી દારમા યજ્ઞને પસાર થવું પડે
છે. તે અનિવાર્ય દાર ઉપર આપણા અવલોકનનું અજવાળું સચોટ રાખીને જોઈશું તો આ
બધું વિશ્વ એક માત્ર કલ્પનાનું છે, એમ જણાશે. એમ છે છતાં જો જીવનવ્યાપારની ધમાલ
ચાલી રહી છે, તેમાં મૃત્યુનો વિચાર કોઈ પણ કસતું હોય એમ જણાતું નથી. આપણું મન
યમ-દાર બધી ક્ષણ વાર પણ ચોક્કસ નથી, એમ આપણે જાણીએ છીએ. કુદરતમાં જેમ
જીવનકલહ ચાલી રહ્યો છે, તેમ સામાં તાજવામાં ઊઠરાંઊઠ્યાં ઉપર પ્રીતિ અને મિત્રા તથા
ભાઈમિત્રા ઉપર ભાવ પણ ચાલી રહ્યો છે-વળી એ બાળજન્યાં વગેરેને માટે મામાપા તરફથી
પોતાની જાતનો કોમ પણ એ પ્રેમને લીધે અપાય છે, અને એ પ્રેમ જ આપણી છાંદગીમાં
એક કિંવાસિદ્ધ-ખરેખર તત્વ છે. આ દુનિયામાં એક જ બળથી પરિણામ પામે એવી વસ્તુઓ
બધી થોડી છે. આપણે જેને પરિણામ કહીએ છીએ તે સામસામાં બળોનું પરિણામ છે, તે પછી
રચૂનસૂટિમાં કામ કરી રહ્યાં હોય, કે સૂઝ વા માનસ સંપ્રિમા કામ કરી રહ્યાં હોય, અને તેમ હોય
પણ એ સામસામાં બળ સા સાથે જ પોતાની ક્રિયા કે કામ કરે છે, જ્યાં જુઓ ત્યાં સમતોલ-
પણું જોવામાં આવશે. બાવી રીતે વિચલ મથાવી રહેતાં તત્વોની સામાં આપણે ઘૂલ કરી કરી
ને આપણાથી બની શકે તેટલો લાભ મેળવી લેવાનો છે અને એ કામ તે ખરેખર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું
છે. કારણકે અત્યાર સુધીમાં ઉપયોગિતાનાં સિન્ન સિન્ન જૂનો, જેવાં કે છાંદગીનાં સુખનાં
જરૂરી સાધનો, રાગ અને અકરમાતથી ચર્તા તીવ્ર કુખ દરદ મટાડવાના ઉપાયો અને ખીજી
અનેક રીતો અહીં જણાવવા જતાં પાર આવે એમ નથી અને વિષયાન્તર થઈ જતાં હાલ
ચાલતા પ્રકરણને બાજુ ઉપર મૂકવું પડે-એવાં અનેક ક્ષત્રીમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ડગલે ડગલે કામમાં
આવે છે. છાંદગીની આવી નવી નવી કૃત્રિમ સ્થિતિઓ જનમડગમાં ઉપજી રહી છે, તેથી
સામા ધુધ મચાવવા સુધરેલા અને જાનના પ્રકાશમાં આવેલા માણસોએ અત્યંત બાદોશીથી
મંડી પડવાનું છે, અને માણસ જાતના કુખ દૂર કરવાને આવા પ્રગતિના, બળના અસ્તિત્વ અને
તેના દ્વિતકારક ફળની કોષ્ટથી ના કહેવાય એમ નથી. આવી વિષમતા અને આવા અન્યાય મુડી
અને મજુરી-પૈસાદાર વર્ગ અને કામદાર વર્ગની વચ્ચે જે આલે છે તેથી સામા 'સોશિયલિસ્ટ'-
(જનમેડજના દિનપત્રિકા)નું સવળું બળ વપરાઈ રહ્યું છે.

પણ જીવનમાં જે મનુષ્ય કવિતાનો આનન્દ-કાન્વરસ અનુભવના ઇચ્છતા હોય, તેને તો
જવાબમાં ખરેખર એટલું કહેવાનું છે, કે અર તમરાર અપમાય ઉઠા ઉતરીને જુઓ.

એ વસ્તુની પ્રાપ્તિ તમને બહારથી મળવાની નથી, પણ અંદરથી જોણી કાઢવાની છે એટલા ઉપરથી માત્ર કલ્પનાચક્રિતને રચાડ્યાં કરવાની છે, એમ સમજવાનું નથી. તેમ જ દૃશ્ય પદાર્થો આપણી આસપાસ છે, તેમાં કવિતાનાં રસબિન્દુઓ નિહાળવાં એ તો કેવળ શુદ્ધિને ઠંગવાનું છે, એમ પણ કહી શકાય એમ નથી, અને જે બનાવો આપણી આસપાસ બનતા રહે છે, જે નહિ તો આપણી નજર બહાર રહ્યાં જાય છે, તે પદાર્થો અને તે બનાવો સૂર્યચંદ્રના પ્રકારમાં ચળક ચળક થઈ રહેલાં જળપ્રવાહનાં ઉમટા રમથેરંગી પુમોના સ્પર્શસૌન્દર્યનાં અને જે કાંતિ આપણા ધ્યાનને મુગ્ધ બનાવીને, આપણા આત્માને ઉત્તત કરે છે, તેનાં મિત્રો આપણી હૃદય-ભૂમિ ઉપર ચિતરવા આપણે વારવાર યત્ન કરવો જોઈએ, વળી જે જીવન-કલ્પના અચળ અને અક્રમ કાલદાના દેખીતા સામસામા વિશેષી બળથી આમથી તેમ અને તેમથી આમ કાંઈપણ પ્રયોજન વિના અજાણા કુટાવાને જ આપણે સરળતા છીએ એવું આપણને લાગે ત્યારે, પણ આ નિષ્પ્રયોજન, હેતુ વિનાના જગતમાં એક બીજાની સાથે મારામારી અને અપાકાપી કરી રહેલા આ બધા જીવો અમરો કરી રહેલાં છે, જ્યાં અનેક પ્રજાઓમાં પ્રારબ્ધ અને જે વસ્તુઓ આપણા જોવામાં આવે છે તેના, અને જોવામાં નથી આવતી તેનાં પ્રારબ્ધ કાંઈ સામણીવાળા પ્રેમથી ભરેલા, સમજ શક્તિવાળા વ્યતિકરથી દોરવાતાં દેખાતાં નથી. આપણે માત્ર પ્રજ્ઞપ્રાર્થના કરનારા-માત્ર એક ચંત્રરૂપ-જાણે આપણે આપણો જ સિદ્ધ કરનાર ચંત્રરૂપ છીએ અને વિશેષ કર્ષણ નથી-જાણે કુદરતમાં-મૃતિમાં અને તેની કૃતિઓમાં કાંઈ નિયમ જ નથી કે નથી કાંઈ પરસ્પર એકતા કે પરસ્પરનો સહાયકભાવ કે એક બીજા સાથેનું શાન્ત્ય. પ્રત્યેક સુંદર પુષ્પ આપણી દૃષ્ટિએ પડે તે બીજાઓના નાશ કરી કરીને જીવવા પામ્યું છે, એમ આપણે માનવું એવી રીતે આપણને કહેવામાં આવે તો તે બધી વાતોને પડતી નાંખવાને ચાહીશું અને વસ્તુમાત્ર ઉચ્ચતર પ્રારબ્ધને પ્રાપ્ત થતી જાય છે, અને તેની પાછળ કાંઈકે હેતુ સમાજીયો છે, એમ માનવાને તથા મનુષ્યના દિવ્યતર ગુણોની ઉત્કાન્તિ થતી જાય છે, એવા શ્રેયશ્ચકર વિચારો ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને આ દેહ ઊઠાવાને અમને તો ગમશે

એ તરંગોને માત્ર 'ભ્રમણાઓ' કહેવામાં આવે, તેમાં શું ? એ વિચારો ઉચ્ચતર ભૂમિ કામાં આપણને રચાપે અને ક્રિયાઓમાં જોડે એ જ પુરતું છે, તેથી જીવનની દેખીતી વિરુદ્ધ વાતોને ખુલાસો થાય છે અને આપણી યુરુલીઓ અને શોકસંતાપના વખતમાં જો કલ્પના આપણને આશ્વાસન આપે છે, વળી આપણા આ જીવનકલ્પ અને આપણાઓમાં આપણા તદ્દયના સૂક્ષ્મતર અને અધિક કામળ ઉદ્દેશોની, દરખાનાં અને પ્રેમનાં આસિદ્ધાંતી, ઉચ્ચતર જીવનના અનરુપ નાદના મુગા-અતિથોડની ઉપેક્ષા કરવાની નથી; કારણ કે રામ્સે કહેશે-

નહીના સંખ્યામાં બોલીએ તો 'આત્મા જે હીસે છે, તેના કરતા તે મોટો છે.' આપણને ખરેખરે દોરવવાને જે સલ વસ્તુ છે, તેને પહેચવાને જે અવસ્તમ, નિરતરામ' સંખ્યાથી સ્વૈચ્છિક તૃપ્તિ બની રહે છે, તેની જાવના અનુસાર આગળ વધવાને આપણે ઉપેક્ષા કરવાની કે અમારા કરવાના નથી. એ કાર્ષ પશુ વ્યક્તિ આ અને યેવી બીજી લાગણીઓ પ્રતિ જાગતી હોય અને મમે ત્યાંથી સ્વયંનો પ્રવાહ આવતા હોય ત્યાંથી તે ગ્રીષવાને હમણાં તૈયાર હોય તો જીવનનું સાચુ કાબામૃત તેનાથી ધણે આધે છે, એમ ધારણા નહિ.

શ્વેતકાશ ઉપર નજર કરતાં જગતના ઉત્તિહાસમાં માણસોને સમજી રીતિ (Stages) માં આ આત્મિક ઝગડો કેવી રીતે જણાયો છે, તે ચોક્કસ રીતે દેખાઈ આવે છે. રહોપોઈ એક કદીના અમેરિક સાદિલના ઉત્તિહાસની તપાસ ચલાવી છે. તેમાં 'સાહિત્યમાં ધર્મ અને જીવનમાં ધર્મ' નામનું એ. ડ્યુકે એક વખાણુસ લાવક નાનું પુસ્તક લખ્યું છે, તે આ સવાલ ઉપર પુષ્કળ અજવાળું નાંખે છે. હજારો માણસોના મુખરૂપ ચર્ચને અમર પડતે પામેલા કવિઓએ કેવા કેવા આદર્શોનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે એ ઉપરથી સમજાય છે. બર્નસ કવિએ માણસ જાતમાં મનુષ્યત્વનું ચૈતન્ય રહેલું છે, તેનું સ્થાપન કર્યું છે. હલકામાં હલકા જનુથી માંડીને એક પછે વિરાજતા માણસ સુધીના અખિલ વિશ્વને ઉદ્ધાણા પ્રેમમાં બાંધે રક્ષણ કરી દીધું છે. વૃહસ્પતિ એ ચૈતન્યને વિસ્તારીને ગાજડામાં વસનાર એક મરીજ અભ્યુદય આમણિયાના જીવન ઉપર સ્વર્ગનું આજ્ઞાણ અને હાલનાનો પ્રકાશ રેડ્યાં છે; અને કાવ્યના સંગીતમાં રહેલાં સૌંદર્ય તથા કામજતા વડે માનવ હૃદયના સમજા સ્વાભાવિક અને સાદા જીવનને મુખમાં તેમ જ દુઃખમાં સંગીતમય કરી મુક્યું છે. અને તેમ કરીને તેણે કુદરતને માનવ હૃદય અર્પીને તેને સજીવ કર્યું, તે કુદરત ઉપર પ્રીતિ કરવા લાગ્યો, અને કહેવા લાગ્યો કે તે કુદરત આપણા ઉપર પશુ પ્રીતિ રાખે છે. હીદસ કવિ સૌંદર્યનો ધર્મ પ્રમાણિતો ન્યારે ઉપદેશ વર્ણના ધનવાન લોકો માત્ર સ્થૂળ મુખથી સાકવા લાગ્યા અને કેવળ કાચનને માટે જીવવા માટે કટાલ્યા, અને ન્યારે જે વસ્તુ જ પૈસાથી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, તેવી વસ્તુઓ અને તેવી વસ્તુઓના આદર્શ માટે ઝંખવા લાગ્યા, ભારે તે આદર્શમાં દેનિસન અને ક્રાઉનિંગ જેવા કવિઓએ અદ્યમાને હલમલાની નાંખે એવા જીવનના આદર્શો ઉપદેશવા લાગ્યા તેની કુચી હાથ લાગે છે. 'વર્તમાનમાં જ જીવો અને વર્તમાન માટે જ જીવો. પશુ તેલવાથી જ સનેય જાગીને બાટકરો નહિ. પાછળ ને પાછળ હલતા જતા ચળ-કાટને છોડીશો નહિ, તેની પાછળ લાગ્યું જ રહેજો, અને જે આદર્શોના સ્વદાસકાર અવિનાશી જીવનમાં ફળીભૂત થાય એમ છે તેને જીતકવા દેશો નહિ. આપણે કાર્ષ આજના-એક

દિવસની છંદમીના જીવનથી, આપણે યુદ્ધ માટે નિર્માણ થયેલા જીવો નથી, પણ અનંત પ્રતિભા માટે નિર્માણ થયેલાં પ્રાણી છીએ ' આર્નેસ્ટ, કલ્પ અને કાર્પાઈલ 'કર્તવ્યશુદ્ધિ'નાં મુખ્ય લક્ષ્ય તેના ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. વિજ્ઞાનસાસ્ત્રની અભ્યયન લાગેલી શોધો જોઈને માણસો પહેલપહેલાં કેવાં ઝખવાઈ જતાં અને પછી વિજ્ઞાનવાદીઓએ જે માત્ર વિજ્ઞાનીય વિચારોનું સર્વોપરિપક્વ વીજળીનાં ઝળકારાની પેઠે તેની સાથાં જનમરણ આગળ ધરી ધરીને માણસોને ધક્કી નાંખ્યા, તે આપણા જીવનમાં આવે છે, કાલેજ કે વિજ્ઞાનસાગરનો પહેલો તરંગ આવવાની સાથે જન એવું બની ગયું કે જે પદાર્થો પ્રયોગગર કે કોઈ રીતે સાક્ષાત્ જતાવી શકાય નહિ, તેની કેવળ ઉપેક્ષા થવા લાગી, સૌંદર્યને માટે દરકાર નહીં, મનોવિકાર જાણે છે જ નહિ એવી તત્ત્વજ્ઞ થવા લાગી આદર્શની સાથાં દૃષ્ટિ કરવાની વાત જ કોરે મૂકાઈ, અને કળા કે કુદરતમાં આનંદનું નામનિશાન ન રહ્યું, માત્ર એક ચમત્કાર તરીકે તેને શોધનાં પ્રયોજનને અધીન કરવા સિવાય બીજું કંઈ જ આકર્ષણ રહ્યું નહિ.

વિચારો, વિકારો, કલ્પનાઓ, પૂજન અર્ચન, એ બધું માત્ર મનુષ્યમાં જડ વસ્તુમાંથી થતા ફેરફાર સિવાય બીજું કંઈ જ નથી, એવા ખ્યાલ પણ ચાલી રહ્યા હતા, એવે અણીને સમયે આઈનિંગ અને ટેનીસન કવિઓએ બધા પાત યત્નાં રક્ષણ કર્યું, અને શોક જેને માટે પૈકાર કરી રહ્યા હતા, તે તેમને આપ્યું વિજ્ઞાન-સાગરના પહેલાં ખજાનામાંથી શું આપણે બચ્યા છીએ ? વિજ્ઞાન કહો કે વિદ્યા કહો, તેની અને ધર્મની વચ્ચે અથવા વિદ્યા અને ધર્મશૂન્યતા વચ્ચે જે વિશેષી જાણ ચાલી રહ્યો છે, તેમાંથી આપણે ટકી રહ્યા છીએ ? ત્યારે હવે જીવનના સાચા રસભાગ વિશે આપણે શો નિષ્કર્ષ કાઢવો ? કવિતાનો આપણે શો અર્થ કરવો ? એમર્સન અથવા વર્ડઝવર્થે પ્રકૃતિ સાથે મુક વાત-વ્યવહાર ચલાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે, તેની સાથે ભગતાં યવુ કે પંડિત રીન્દનાથ ટાગોર કહે છે કે આપણે જ્યારે સામંદાયધર્મમાં સ્તબ્ધ અથવા મુગા બની જઈએ છીએ, તે સમયે આપણી નસોમાંથી જે વદન કંઈ છે તેને કવિતા કહેવી ? અને તાજાંમદાલ કળા અને સૌંદર્યના સિખર કેપે છે તે, અને તેને દરેકો આસપાસનો દેખાવ યુનમની ગંદનીની રાતે નીચે ચળક ચળક મઈ રહેલાં જમનાજીનાં નાનાં નાનાં મોળાં અને ઉપર જાંત ગળીર આકાશ જોતાં જે જાળતાનું અને સુંદરતાનું ઉંચું જાળ થાય છે, તેમાં કવિતા રહેલી છે ? સમગ્ર વિશ્વજીવનનો જે વિવૃત્તમય પ્રવાહ વહી રહ્યો છે, તેના વાદકના એક અંશરૂપે આપણે પલ્લુ છીએ, એવી સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં આપણે ઉતરી પડીએ વાદળોમાં, દેવામાં, જરાક અને ચીરાગ્ર(નદીઓ)માં ઝાડ પત્તર અને માણસમાં જીવી જીવની આરપાર ચાલી રહી છે, કેમકે એ પ્રવાહ કલામાં ઘળતે ન જાય એમ નથી, તેને કશું જ

અળેલ નથી, તેને કાન-સરિતા સમજવી ? કે પછી આનંદક અને દાહાઈલની સાથે આપણે
કહેવા લાગીશું કે બાળકોનાં નિર્દોષ મુખમાં જે દેખાય છે તે કવિતા ? અથવા એક માયાકુલ
કૃત્ય કરવામાં કે ગોઈ જદાદુરીનું કામ કરવામાં જે બાન રહે છે તે કવિતા કે ગોઈ દુષતા
છોકરાની છિંદગી કેઈ સદૃશ્યવાસીએ બચાવવામાં અને તેના બદલામાં જે બારે ઈનામ
આપવા ગાંધિયુ તેની ના પાડવામાં તે કવિતારસ રહેલો ? અથવા વળી દાહમાં જે યુગોપી
વિમલ સાક્ષી રતો છે, તેમાં લગતાં લગતાં બધે વિશ્વાસના સમયમાં ધિરિય સિપાઈએ કૃદ-
બોલની રમત રમવામાં પસાર કરતા, તેમાં કાવ્યચમત્ક્રાંત પ્રતીત યાય છે ? અથવા ધરડાં
માનાપની અથવા આપણા જાતિભાઈઓની સેવા કરવામાં કાવ્ય-જીવન જીવાય છે ? અથવા
રૂઝુઆમમાં તેના ઉધમાં આવી ગયલા છોકરાના દાયમથી ગળેને તે જમી જમ માટે ધૂલસ
ધીરે રહીને નરમાસથી સાન્નીને બસેડે છે, તે બખતના તેના લાગણીભરો સ્વર અને નભા-
ળમાં આપણે જે એકબે છીએ તે તે કવિતા નહિ હોય ? અથવા વળી શાહલાઈ જેવા
માનવ-સીદી પીનારના પગમાંથી પોતાના ધણીને કાપડની અદાલતમાં પોતાની ચતુરાઈથી ઊઠ-
વાને પોતાના મકાનના દીવાના દર સુધી પહોંચી વળતાં અજવાળાનાં ફિરજોની પોસ્થાએ જે
કંદર કરી તેમાં કાબરસ ટપકતો દરો ? કે એક માતા પોતાના પુત્રને લાંબા વિયોગ પછી
પાછા મળતાં અથવા પોતાના પુત્રના બદાર જતા વિયોગ પામતી માતાના આસુમાં તે કવિતા
યમ છે ? અથવા આપણે મનવિહારી થઈને દણ રણ ઉંચે ચઢી, અને એકતી વસ્તુ વાંદળોની
પખા પાછળ જે ઝગકારા યાય છે, તેમાંથી મળે ? કે કવિઓ અને તત્ત્વના પુરોષો પ્રદ-ઉપગ્રહોના
નિમ્ન પ્રમણુમાં જે સગીન-સૂર ચાલી રતો કે તેના નાદમાં એ સ્વર સમળાશે ? અથવા તે
વળી જે હસેકટ્ટોનાં પરમાણુ જડચેતનની આપણી આજ સુધીની સમજી કદવનાએને
કરીથી તપાસવાને અને તપાસીને મત ઉચ્ચારવાને સૂચવે છે, તે હસેકટ્ટોનાં એ અચૂતબિંદુઓ
તકાઈ રતા છે ? અથવા તે જે સત્ય પર ધીમહી આપણી અવિતબ્યતાને માર્ગ બતાવે છે તે સત્યનું
ગોઈ ગોઈ વિશ્લેષણોમાં આપણને સ્ફુરજીવતાનું બાન કરાવે છે તે દિવ્ય ક્ષણોમાં જે સત્ય આપ-
ણને અતદિત 'વનિ દ્વારા ખરે રસ્તે સજાગથી સાચવે છે અને દોરે છે, અથવા તે જે સત્ય
સજીવ અથવા નિર્જીવ કહેવાતા અને જીજ્ઞાતા ભૂમણમાં પ્રત્યેક પરમાણુ આપણી નાડીની પેઠે
ધબધબ ચર્ચ રજી છે, તે પરમાણુ આ અખિલ વિશ્વમાં કોઈ એક લઘ્ય ગતવ્યસ્થાન પ્રતિ કોઈ હેતુ
વિના નથી, એમ આપણી ખાતરી કરી આપે છે તે સત્યમાં તે કાવ્ય એતરંગિત વણાઈ ગયું છે.

હવે અમે રસિકચ્છ દત્તના ગળદોષ આ વિષયને પૂરાં કરીશું. 'જમાન-સાદિય'ના
તેના નિબંધોમાં તે લખે છે કે આપણી રસિકતર લાગણીઓ, તથા આપણા સુમતર હૃદય

જાણે કેવા છે, તે ચોક્કસ રીતે જતાવી શકાય એમ તો નથી, તો પણ તે કેવા કેવા હોય છે, તે તો આપણે સઘળા જાણીએ છીએ. જળવાન અથવા સક્રિયમત્તને માટે તથા બળવત્તને માટે પૂજ્યભાવ, નીચેનાને માટે તથા કુખી માટે સદ્ભાવ અને શોક, નિર્દોષ અને મુદ્દર વસ્તુને માટે પ્રેમ, એ અને એવાં જ બીજા લક્ષણોથી આપણા હૃદયની સુદરતર વૃત્તિ વિશેષ જણાય છે અને જે આવી વૃત્તિઓને સ્ફુરારે છે કે જન્મારે છે, તે જ ખરૂં કાવ્ય-તે જ શુદ્ધ કવિતાની સરિતા... વસ્તુ-વૈચિત્ર્ય પણ એ જ અસર કરે છે હૃદય-સાદૃશ્ય, વર્ણની જાનકુળો, દિવસના ક્ષણો, આપણી રોજની જીવંતીના આકરમક જનારો, વઢાલા સગતો સંપોગ તેમ જ વિદેશ એ સર્વ આપણામાં એવો જ અસર પેદા કરે છે, અને તેથી સરોવરના તીરે શાંત શાંત-કાળની શાંતિમાં કવિતા વસે છે, એમ આપણે ભાલીએ છીએ. એમ કરતાં જિ હયા પરંતોમાં અને બરફથી ઢાકેઈ ગથેલાં શિખરોમાં વિશેષતઃ ઉન્નત જાણની કવિતા મરાઈ રહે છે. કેમકે કેઈ પણ કાવ્ય-રચનાથી પ્રેમની અથવા સાદૃશ્યની અથવા બળવતાની જે સામયુગો પ્રકટી નીકળે છે, તેથી જ પ્રેમની, સાદૃશ્યની તથા બળવતાની સાવનાઓ આથી પણ આંસી જ પ્રાપ્તી નીકળે છે.

બ્રાહ્મણપણું એટલે શું ?

સેખ-૨૧. અમૃતલાલ સુદરજી પઠીઆર.

(અવસમાન પૃષ્ઠ ૧૧૮ થી)

સીકર.—એ બધી વાતો ઉપરથી મારી ખાતરી થાય છે કે, બ્રાહ્મણપદ્ધતિ અતિ વિચારને છે. પણ મને માત્ર દરજે હો, તેના વર્તનમાં અને બહુ સાંકડાપણું જણાય છે.

એ સાંકડાને મૌનિક વિચારમાં પડી ગયા, અને જરા વાર પછી કહ્યું કે, રામજી તમારી એ વાત દરનેક દરજે ખરી છે.

સીકર —તમે બ્રાહ્મણ મર્દને બ્રાહ્મણોની બૃથ આવી રીતે ખુલા દોરે કબુલ કરી હો, એ જોઈને મને બહુ આનંદ થાય છે, અને તમારે માટે મને ખાસ માન ઉત્પન્ન થાય છે.

જો મહી જરા વાર રહીને સીકરે સંબંધને કહ્યું કે, હું તાર મદારાજી મને બ્રાહ્મણ પદ્ધતિ ખબરના માટે, અને બ્રાહ્મણ જનારના માટે તમે મારી ગથે-મારા મુલકમાં નદિ આવી

શકે ? એ બાવી શકે તો તમારે માટે તમે કહો તે પ્રમાણે દરેક અકારની સમગ્ર ધર્મ જરી અને તમારી સોજતથી મને બહુ આનંદ થશે.

રોનક :—એ માટે હું વિચાર કરીને જવાગ રહ્યો.

સીકર :—આજે રાતે મારે ત્યાં જમવા માટે આપને ફરીથી વિનંતિ કરું છું. (પંજાબના રાજા સામે જોઈને કહું કે) આ રાજાશ્રેષ્ઠ તમારી રીત પ્રમાણે બધી તૈયારી કરાવશે.

સીકરનો બહુ આગ્રહ જોઈને રોનકે એ નોતડે કણુલ રાખ્યું. એ પછી માનપૂર્વક રીતે નમન કરીને સીકર ત્યાંથી રવાના થયો.

સીકરના મવા પછી રોનકના એક શિષ્ય શિવશર્માએ પૂછ્યું કે, હું મહારાજા / શું તમે એ મવન બાદશાહને ત્યાં જમવા જશો ?

રોનક :—હા.

શિવશર્મા :—એ મવનને ત્યાં જમવાથી પાપ નહિ લાગે ? અને ખીજ બાહણો આપણી ઉપર ગુસ્સે નહિ આવે ?

રોનક :—બિટા ! એ તો બહુ નાની વાત છે, એવી નાની વાત સાર કરીને કંઈ અર્થ મોટો લાભ ઊડી દેવાય નહિ.

શિવશર્મા :—એ મોટો લાભ કીયો !

રોનક :—સીકર જેવા દુનીઆને અત્યાર બાદશાહ આપણા સનાતન આર્ય ધર્મની પ્રુબી સમજે અને બાહણ બનવાની મહેનત કરે, એ કરતાં વધારે મોટો લાભ ખીજે કીયો ? એ એક રાજામાં થોડું બાહણપણું આવવાથી પણ જગતનું કેટલું બધું અર્થ થઈ જાય ? એ તું સમજી શકે છે ? એ પુણ્યની આમળ ખાવાપીરાનું પાપ શું દિશામમાં છે ? અને ખીજ બાહણો તો ખટખટ કર્યો જ કરે એમાં નવાઈ શી ? કોઈ અદેખાઈથી સામા યામ, કોઈ રિવાજને ખાતર સામા યામ, કોઈ કંઈ પણ જાતની ખામ સમજણ વિના સામા યામ, અને કોઈ મૂખાંતથી સામા યામ, એ સાર કરીને કંઈ એક પરદેશી રાજાને બાહણપણું આપવાની તક ઊડી દેવાય ? સિદ્ધાંત સમજીને બધી ઇચ્છાથી જે સામા થતા હોય તેને જવાબ દેવાની જરૂર છે. બાકી એવા અલેક્ષટ્રુઓને મણે છે કાણ ? એવાં તુંમણો તો સાચે મણે ત્યારે ખટખટા જ કરે.

શિવશર્મા :—મારા દાદા તો એમ કહેતા હતા કે, મવનોનું ખાવાથી બાહણપણું જનું રહે છે.

રોનક :—એ વાત તું માની શકે છે ?

શિવશર્મા :—નહિ.

શૈનિક :—આ માટે નહિ ?

શિવરામ —એકલા ખાવાપીવામાં જ કંઈ આહલુપણું આવી જતું નથી. અનેક સંદુષણો મળીને આહલુપણું થાય છે, તેમાં એ એક અથવા કદી બોહુ થાય તો તેથી કંઈ આહલુપણું જતું રહેતું નથી. જેમ કોઈ આહલુમાં કોઈ વધારે હોય છે, કોઈ આહલુમાં દૂધ વધારે હોય છે, કોઈ આહલુમાં કામ વધારે હોય છે, કોઈ આહલુમાં અભિમાન વધારે હોય છે. અને કોઈ આહલુમાં મોજશોખની વૃત્તિ વધારે હોય છે, છતાં પણ તેનું આહલુપણું જતું નથી, તેમ જ કોઈ આહલુ કદી ખાવાપીવાની જાગતમાં ઉતરતો હોય અથવા વચનેનું ખાતો હોય તો તેથી કંઈ તેનું આહલુપણું જતું રહેતું નથી. અન્યત્ર એટલું ખરું કે કોઈ આહલુ કોઈ હોય, કોઈ દૂધી હોય કે કોઈ અભિમાની હોય તો તે આહલુના અહલુપણામાં એટલી ખામી છે. તેમ જ ખાવાપીવાની જાગતમાં પણ જે આહલુ એટલી વધારે પડતી છૂટ લેમ તેટલું તેનામાં આહલુપણું બોહુ છે, બાકી એથી કંઈ આહલુપણું જતું રહેતું નથી, એમ હું માનું છું.

શૈનિક :—આ પ્રશ્નનો તું ભણે છે ત્યારે મને કેમ પૂછ્યું ?

શિવરામ :—આ એ સમગ્રી આપના વિચારો જણવા સાર.

શૈનિક :—બેટા! એ સમગ્રી મારા વિચારો જલ્દી ઉઠાર છે. હું તો એમ માનું છું કે, સીકરની સાથે જન્મવાથી મને થાય નહિ લાગે પણ ઉલટું થયું જ-થયું જ પુણ્ય થશે. એટલું જ પુણ્ય થશે કે, હમણાં જેનો આપણને ખરા ખ્યાલ પણ આવી શકે નહિ, એટલું જ નહિ પણ આવી તક મહાભાગ્યશાળીઓને જ મળે છે એટલે એવી તકનો લાભ લેવાથી દેવતાઓ પણ રાજ થાય છે. માટે બેટા! મેં તો નિશ્ચય કર્યો છે કે, હું સીકરની સાથે યવનના દેશમાં જઈશ, અને ત્યાંના લોકોને આહલુ બનાવવાની મહેનત કરીશ.

એ સમગ્રને શિવરામમાં અજળ થયો અને પોતાના મુરની સાથે બેઠો રહ્યો, ત્યારે શૈનિક કંટુ કે,

બેટા! એમા અજળ થવા જેવું નથી, એમાં તો ખાસ ખુશી થવા જેવું છે, કારણ કે ઘેર બેઠે “દાસણી કળક કોળવા આવે ત્યારે મોઢું ફરતી જાય” એવી ગૂર્ખાઈ તે કોણ કરે ? સીકર મારા આશ્રમમાં આવીને કહે કે, ચાલે મારી સાથે તારે મારા દેશમાં એવી તક કંઈ મળવાની છે? બેટા! શાદ રાખજે કે સીકરની મોહાશયી અંતર્ગત જઈને હું કંઈ મારા અગત સ્વાર્થને ખાતર ધરનાના મુલકમાં જતો નથી. પણ સીકર જેવો મહારાજધિરાજ આહલુ બનવાની કોશીશ કરે તો એથી કરોડો લોકોને જીતવો બધા હાથેલા થાય ? તેનો જ હું ખ્યાલ

ઠરે છુ. અને મારા ધર્મ ઉપર મને પ્રેમ છે તથા મારા બ્રાહ્મણપણું મહત્વ હું સમજી છું. માટે હું મારા બાઈડીઓકરને તજીને, મારા વિવાર્થોએને તજીને, મારા જુના સ્નેહીઓને તજીને અને મારા પવિત્ર દેશને તજીને મારી જહાવસ્થામાં હું યવન દેશમાં જવા તૈયાર થયો છું. તે શુ બ્રાહ્મણપણું છોડવા માટે કે બ્રાહ્મણપણું વધાવવા માટે? હું બાપી રીતે મારા સ્વાર્થોના ભોગ આપુ છું એથી મને પાપ વધારે થતે કે પુણ્ય વધારે થતે?

શિવરામ — મહારાજ! પરદેશગમનનું ને જાવાપીવામાં થતા સ્પર્શરપર્શનું નિવાર જરાક જેટલું પાપ કર્યા? અને આ સ્વાર્થોલાભ તથા આ બ્રાહ્મણપણું વધારવાનું પુણ્ય કર્યા? એની સરખામણી કેમ થઈ શકે? અચિત્ત જેને કાંઈ કરવું ન હોય કે સમજવું ન હોય એવા મૂર્ખ લોકો જ આવા જાવાપીવાના પાપના કષ્ટકામાં રહી જાય છે.

શૌનક મહારાજના આગમમાં જ્યારે આ વાત થતી હતી ત્યારે ત્યાં ધનપાળ નામે એક વાણીએ પોતાની બાઈની બીમાર હતી તે માર મહારાજ પાસે ફરિયાદ લેવા આવ્યો હતો. તેણે આમાંની થોડી વાતો સાંભળી હતી, તેથી તેણે શૌનકને પૂછ્યું કે,

હું મહારાજ! શુ યવનને બ્રાહ્મણ બનાવી શકાય? એ કેમ બને? એ એમ કાંઈ તો તે પૃથ્વી રસાતળ જાય. કર્યા બ્રાહ્મણ અને કર્યા યવન? અમે વાણીઆ પશુ બ્રાહ્મણ થઈ શકતા નથી, ત્યારે યવન બ્રાહ્મણ કેમ થાય? શુ એ પરદેશી અને પરધર્મી બનાવે રાજાને તમારાથી બ્રાહ્મણ બનાવી શકાય?

શૌનક — એક અમે બ્રાહ્મણ છીએ માટે એને બ્રાહ્મણપણું બાપી શકીએ, એમાં નવાઈ શેની? અખાના કાકામાંથી અમો થાય, એમાં કાંઈ નવાઈ છે? અને અમિમાંથી અમિ પ્રકટાવાય, એ શું ન બને એવું? તેમ જ બ્રાહ્મણોથી બ્રાહ્મણપણું કાં ન અપાય?

ધનપાળ — ત્યારે મને બ્રાહ્મણ બનાવતો?

શૌનક — હા, તારી ઇચ્છા હોય તો તું પશુ બ્રાહ્મણપણું મેળવી શકે, પણ એ સમયને હજી બહુ વાર છે.

ધનપાળ — અને પેલા યવન રાજાને?

શૌનક — બ્રાહ્મણપણું મેળવવા માટે એનામાં બહુ તૈયારી છે, એ દિન થઈ ચૂકેલો છે; એટલે તે હવે જલદીથી બ્રાહ્મણ થઈ શકે તેમ છે.

ધનપાળ શ્રદ્ધાળુ હતો, અને મહારાજ ઉપર તેને પ્રેમ હતો, પણ આજે મહારાજની આ વાતો કાંઈ તેને ગળે જતી નહિ, કારણ કે, તેને એમ લાગતું કે, હું વાણીઆ છું, ને પેલા રાજા તો યવન છે, છતાં પણ મારા કરતાં જલદીથી તે બ્રાહ્મણપણું મેળવી શકે, એમ મહારાજ

કા બોલે ? યવનની સામતથી મહારાજની બુદ્ધિ ખમડી દશે, નહિ તો તે એમ ન બોલે એમ ધારીને જડબુદ્ધિના તે તદ્દન સ્વર્થચિંતાના તે વાણીયાએ મહારાજને કહ્યું કે,

અરસર ! હાથ હાથ હાથ ! હવે ખરેખરો કનિયુષ આપ્યો, હું મહારાજ ! શું તમે યવનને આહાલુ બનાવશો ?

શૌનક :—કેમ ધનપાળ ! તને આ વાત ગમતી નથી ?

ધનપાળ :—નહિ મહારાજ ! એ ને કેમ ગમે ? જ્યારે યવનોમાં આહાલુપણું આવશે ત્યારે પછી આહાલુ ક્યા જશે ? યવનોને તે કાંઈ આહાલુ બનાવાય ! એ એમ થાય તો તો કુતીમાં કૈવી રાણી જાય

શૌનક :—ત્યારે તું કહે તેમ કરીએ, બોલ, તારો વિચાર શો છે ? હમણા તે યવન રાંગ લડાઈઓ ને માથુસોની કાપાકાળી તો કરે જ દે, હવે તું કહે તો તેને હાત્રી મનાવી ને “ મહંત અને મહીરા પાઉ ” તું કહે તો તેને તાત જોવા યોગીદાસ વાણીઓ બનાવુ એટલે કરોડો માથુસોને લૂટી લેય તું કહે તો તેને રાજમાથી મજુર બનાવુ, ને તેને સાં પચ નીચે કચરે તથા તેના છોકરાઓ અન્ન વિના દળવળે, એમ કરીએ અને તું કહે તો તેને અધોઃ પાપ કરે એવો આગળ બનાવુ બોલ તને શું ગમે છે ? આ કુતીઓમાં આહાલુ ક્ષત્રિ, વશ, શૂદ્ર અને ચડાળ એ પાંચ પ્રકારના લોકો છે, એમાંથી જે તને ગમે તે બનતો હોય એને બનાવી શકે તેમ છુ જે બેનામાં આહાલુપણું આવશે તો તે સુકર્મથી કરશે, એથી એના આત્માની ઉન્નતિ થશે, તેના સુકર્મથી લાગે માથુસોને ફાંસે થશે અને તેના સુકર્મથી પ્રભુ પશુ રાશ્ત્ર થશે, પશુ તેને આનુ બનુ આહાલુપણું આપવું એ તો તને ગમતું નથી, ત્યારે એ મુરખદાસ ? હવે તું મને કહે કે હું તેને કવો બનાવુ આહાલુ સિવાય ગીંછ કાઢ બનતો તેને બનાવવાથી તું રાશ્ત્ર ચર્ષક એ જરા કહે તો ખરો, બોલતો કેમ નથી ?

એ સમાવજોથી બીચારા ધનપાળ શાકનું તો કોકડું ચુચવાઈ મથુ શો જવાન દેવો એ તેને સમજાયુ નહિ, અને તેમ છતાં યવનને આહાલુ બનાવવાની વાત પશુ દશ સુધી ગળે ઉતરી નહિ, તેથી તે હાથ બેડીને ઉભો રહ્યો ત્યારે મહાત્મા શૌનકે કહ્યું કે,

બેટા ! યાદ રાખજે કે, આહાલુપણામાં જ સૌનું કલ્યાણ છે આહાલુપણામાં જ જગતનું શ્રેય છે, મારે જગતમાં આહાલુપણું વધે એમ કરો, જગતમાં આહાલુપણું વધે એમ કરો.

એ પછી રાને શૌનક સૌકંદર સાથે જમવા મયા દત્તા, અને ખીજે દિવસે સવાગમા સૌમંદ્ર સાથે તેઓ યુનાન તરફ રવાના થયા હતા.

“અમે સંતાન ભારતનાં.”

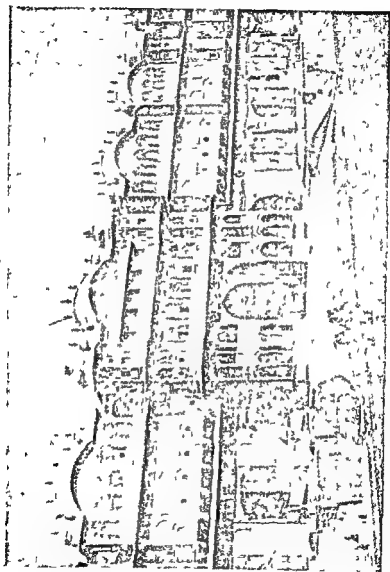
લેખક — ૨૧, ૨૧, કેશવ હ. ચૌહા.

ચલક

જાતી જમિ અમારી ને અમે સ્થાન ભારતનાં,
મળી મેળા બધા ભાદ અર્થ જાન ભારતનાં,
નયોમા રક્ત ભારતનું છવન પશુ ભક્ષ ભારતનું,
બધુ એ સકમ ભારતનું બધા અવધાન ભારતમા.
નદી દુનિયા તથા પરવા, 'ઉડવણ ઉત્સવો ગરવા,
વિજય-વરમાળને વરવા, અટવ નિશાન ભારતમા
અબળા ઉર ચેતના જાગી, સમતી અમ દેશની લાગી,
દુષ્ટે રાગી જતા લાગી, બધુ કુરજાન ભારતમા.
બટવાની નદિ દગ્ધાર, 'રહુ' તેને કરી સદ્ગાર,
જુસી મો મોહાર વિકાર સ્ત્રીકાર્યા જાન ભારતના
ચકાવી દેવનો દગ્ધાર, ઉતારીશુ જમિનો બાર,
સજી જખતર ઉઘા તેશર ચરી સન્માન ભારતનાં,
જગારી ધર્મનો ગઢો 'અનૂની ગ્રીષ્મ રંગો,
જખમ રાખવા ઉઘો છવન કુરજાન ભારતમા

૧ પ્રતાપ શિવાજી પટેલ

૨ વીરસાત્તમક સંગીત

संस्कृत कॉलेज, अजमेर

વિદ્યમાને યુનિવર્સિટી કરતાં આ યુનિવર્સિટીમાં પાંચ વિદ્યેષ તેરવે દિવસે પડે છે અને તે વિચારવા જેવા છે. અથવા તો આ યુનિવર્સિટી પ્રાન્તિક નથી પણ સમસ્ત દિન્દની છે. બીજું આ યુનિવર્સિટીમાં માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણી માતૃભાષાદ્વારા આપવામાં આવશે. ત્રીજું અંગ્રેજ ભાષા અને સાહિત્યનું શિક્ષણ બીજી ભાષા તરીકે આપવામાં આવશે અર્થાત્ ગૌણ સ્થાન લેશે. ચોથું ઓઝોએ સસારમાં શાં શાં મર્મો અનુભવવાના છે તથા કુદરતી રીતે ક્યાં ક્યાં કાર્યો કરવાનાં છે તે ખાસ લક્ષમાં રાખી તેના અભ્યાસક્રમ નિર્ધારિત કરવામાં આવશે. પાંચમું પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે ખાસ શ્રીદક્ષિણે તેવન કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. આ દરેક બાબત ઉપર આપણે થોડા વિચાર કરી જઇએ.

આ સરથાને યુનિવર્સિટીનું નામ આપવામાં આવ્યું છે તથા તેને સમસ્ત દિન્દની બનાવવામાં આવી છે તે સામે કેટલેક સ્થળેથી વિરુદ્ધ દીકાઓ કરવામાં આવી છે. એક રીતે અમુક સરથાના નામ કરતાં તે કાર્ય શુ કરે તે જ ખરી ઉપયોગની વસ્તુ છે અને તેથી આ સરથાને યુનિવર્સિટીનું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેને હમે મોટું સ્વરૂપ આપવા માંગતા નથી, પરંતુ એટલું તો જણાવીશું કે યુનિવર્સિટિ શબ્દની સાથે જે સરકારી, ભાવનાઓ અને જ્ઞાનના વિશાળ પ્રદેશોને આપણે જોડતા શિખ્યા છીએ તેવા પ્રકારની આ યુનિવર્સિટિ ઘેરો કે નહિ તે માટે હમે તો અસારે ચકાવીશ છીએ. બીજું અત્યારે કેળવણીનો એક નવો સિદ્ધાંત દેશમાં પ્રસરવા માંડ્યો છે અને સ્વીકારાવા લાગ્યો છે અને તે એ છે કે માન પ્રાપ્તને માટે નહિ પણ તેના મ્હોટા મ્હોટા વિભાગોને માટે પણ સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટીની જરૂર છે. તેવ વખતે આને સમસ્ત દિન્દની યુનિવર્સિટિ સામ્રાટ કહેવામાં આવે છે તે હમે સમજી શકતા નથી. હા, હમે એક વાત સ્વીકારીશું કે એને સમસ્ત દિન્દની યુનિવર્સિટિ કહેવાથી બીજા પ્રાન્તમાં આવેલી જલંદર કન્યાશાળા જેવી સરથાને એરીલીયેટ થવાનો ભાવ મળશે પશુ આપણે ભૂલી જઇ જઈતું નથી કે દિન્દના જૂદા જૂદા પ્રાન્તોના રીત રીવાજો, તેઓની શિક્ષણની ભૂમિકાઓ, તેઓની માતૃભાષાઓના સાહિત્ય તથા તેના વિકાસ, તથા તેની જરૂરી માતો—આ સર્વના ઉપર પૂનામાં રચાયેલી યુનિવર્સિટિ સરખી અને સમર્પ રીતે કદી પણ લક્ષ આપી શકશે નહિ.

બીજા અને ત્રીજા મુદ્દાઓ એ છે કે માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણી આ યુનિવર્સિટીમાં માતૃભાષાદ્વારા આપવામાં આવશે તથા અંગ્રેજ ભાષા બીજી ભાષા તરીકે મિલવાશે. આ બે બાબતો એક બીજા સાથે એવી તો થઈ રીતે સંકળાયેલી છે કે તે બન્નેના સાથે સામે જ વિચાર કરવાની જરૂર છે. એ તો બહુતી વાત છે કે અત્યંત સર્વ મોટા દેશોમાં શિક્ષણ માતૃભાષાદ્વારા

આપવામાં આવે છે; દિન્દી જ માત્ર અપવાદરૂપ છે. મનુષ્યોને શિક્ષણ માનુષ્યાધારા મળતું જોઈએ એ સુત્ર સ્પષ્ટ સિદ્ધ છે. તથાપિ તેને છવનમાં ઉતારતી વખતે માનુષ્યાધારી વિવિધ સ્થિતિ, તેની પ્રગતિ, તેના સાહિત્યનો વિશાસ તથા આપણી વિશિષ્ટ રાજકીય પરિસ્થિતિ-ધ્યાનમાં રાખવા અતિ જરૂરના છે. પરબાણામાં શિક્ષણ આપવાથી વિદ્યાર્થીઓને માનસિક શાન્તિ વધે છે તથા ઘણી વખતે જૂદા જૂદા વિષયો તેઓ જાણી શકે તેમજ સમજી શકે તેથી 'એ' દ્વારામાં સમજના ઘણા અર્થો સમાવેલા છે અને તેથી માધ્યમિક કેળવણી માનુષ્યાધારા આપવાનું જે નવું અને દિગ્મતમનું પગલું છે તે કહેવાય છે તે માટે હવે તેમને અંત કારણપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ. પરંતુ ઉચી કેળવણી પણ માનુષ્યાધારા જ આપવી જોઈએ એ સિદ્ધાન્તને માટે મતભેદના અવકાશ રહે છે. આપણા સાહિત્યની દ્રષ્ટિના આપણા દેશની અનેક ભાષાઓ અને તેને લીધે પ્રગતિ પામીતવવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ, અંગ્રેજી સાહિત્યની ઉચી સપાતિઓ, તથા આ દેશમાં રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવના પોષવામાં તથા વિદ્યાર્થીઓમાં તેણે ભજવેલો અમત્યનો ભાગ, તથા આપણી વિશિષ્ટ રાજકીય સ્થિતિ-આ સર્વ બાબતોપર ખૂબીર વિચાર કરતાં તરત જણાય છે કે ઉચી કેળવણી અર્થાત્ કોલેજની કેળવણી પણ માનુષ્યાધારા જ આપવી જોઈએ એવો આમલ દુરઅર્થો ભરેલો નથી-કાનિકતા છે. માત્ર આર્થિક કારણોને જ લીધે અંગ્રેજી સાહિત્યના ઉચા જ્ઞાનની જરૂર નથી. પરંતુ આત્મ વળ અર્પવાની ચારિત્ર્યને દૃઢ બનાવનારી તથા છવનને વિશાળ દૃષ્ટિથી અવગણતા શિખવવાની જે અનેરી કક્ષિત છે તે માટે તેના સંગીન અભ્યાસની આવશ્યકતા છે-અને તે પુરૂષ તેમજ સ્ત્રી ઉભયને માટે આર્થિક અને રાજકીય કારણો ઉપરાંત મનુષ્યત્વ પામવાના કારણો પણ સક્ષમા લેવાના છે, અને હવે છવનને કે ઉચી કેળવણી પણ માનુષ્યાધારા જ આપવી જોઈએ એવો આમલ કરવામાં આવશે નહિ. આ કારણોને લીધે અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્યના સંગીન અભ્યાસની પુરૂષ તેમજ સ્ત્રી ઉભયને છે. પણ અંગ્રેજી ભાષા બીજી ભાષા તરીકે શિખવવામાં આવશે એટલે જેમ કેમ, પરસીએન કે સરફત ભાષાના અભ્યાસપર પરીક્ષા પૂરી થતાં ઘણા અપાતું નથી તેમ અંગ્રેજી ભાષા વિષે પણ થશે-તેટલે અંશે નહિ કારણ કે એ બાલાતી ભાષા છે. ઉપરાંત પ્રો. કર્વ કહે છે કે પુરૂષ અને સ્ત્રીની કેળવણીની ભૂમિકામાં ઘણો ફેર છે અને તે સમાન થવી જોઈએ હમને ભય છે કે અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્યને જોણુ સ્થાન આપવાથી આ ભૂમિકાઓ સમાન થવાને બદલે વધારે વિષમ બનેશે અને અંગ્રેજી સાહિત્યની વિશાળ સમૃદ્ધિઓના લાભથી પુરૂષની જેવી છવનદૃષ્ટિ પીલશે તેવી ઓળખ પીલશે નહિ. હમારા મત પ્રમાણે-જૂરી જૂરી મત-

ભાષાઓ સિંધવેવાંની વ્યવસ્થા કેમ કરવામાં આવશે તે પ્રશ્ન જાણીએ રાખતાં નથી. આ અને સાક્ષિને આપણા શિક્ષણક્રમમાં ગોણું સ્થાન આપનાર પૂર્વજો બહુ જોડાયા છે. આ દૂર અંદેશી રહિત છે.

એણે મુદ્દો ધણો અમલનો છે અને તે પર મંજીર વિચાર કરવાની જરૂર છે. અનુનિવરસિદ્ધિના અભ્યાસક્રમ સીઓએ સંસારમાં શા શા ધર્મો જાળવવાના છે તેમાં કુદરી રીતે શા શા કાંઈ કરવાના છે તે આસ લક્ષમાં રાખીને નિર્ણય કરવામાં આવશે એ પ્રા. હવે એ પોતાના બાલકમાં કહ્યું હતું. કેળવણીના મુખ્ય ઉદ્દેશ જાનમાં શુદ્ધિ કરવો ઉપરાંત ચારિત્ર્ય દૃઢ કરવાનો, જીવનધર્મો શુદ્ધિપૂર્વક જાળવવાની શક્તિ અર્પવાનો તેમ જ જાગરૂને વિજ્ઞાન અને હિદાય દષ્ટિએ અવદેહતા સિખવવાનો છે. જેટલું આ પુરૂષને મળે જરૂર છે તેટલું જ સીને માટે આવશ્યક છે. જે વિષયોના જ્ઞાનથી + મુદ્દપત્તન મનુષ્યને પાલકથી તે જ વિષયોના જ્ઞાનથી સીઓનું મનુષ્યત્વ પણ વિકસશે. જ્ઞાનનો અમુક વિષય સીઓને માટે હોઈ શકે અને અમુક વિષય નહિ હોઈ શકે એવું કહેવાની દૃષ્ટતા આ મુજબ કાંઈ કરશે નહિ. ગૃહ એ સીઓનો મુખ્ય કાર્ય પ્રદેશ છે એ હમારે કહેવું છે. એક માતા તરીકે તેને છોકરાં ઉછેરવા પડશે એ સૂચ હમારે માન્ય છે પણ તે ઉપરથી એમ કહેવું કે ગૃહ કાર્ય કરી શકે અને માતા તરીકેના ધર્મો જાળવી શકે એવી ને એટલી જ કેળવણી તેને આપવાં તે વાત અમારે ગળે ઉતરશે નહિ. સેનીટરિયન અને હાઈજિનના જ્ઞાનથી મનુષ્યને જાળવવાને જેટલી સીઓને જરૂર છે તેટલી જ પિતાધર્મ જાળવવાને સું પુરૂષોને નથી? આજ સેક્સ નો જેલ ઉપરથી જ અભ્યાસક્રમમાં ભેદ રાખવો એ સિદ્ધાન્ત સીઓ મનુષ્યવને અપમાન કરનારો છે. પણ હવે આ વિષયમાં હિતાવજની અભિગ્રામ જાણવા માગતા નથી. કુનીવરસિદ્ધિએ પસંદ કરેલી સેનેટરિયન અભ્યાસક્રમ પરી કઢાડે છે તે એટલી સુધી હમારો અભિગ્રામ જાણ્યું નહિ. પણ એક જાનત ઉપર હમે હમારો વાંચોલ લક્ષ એમણું. વિષમન અનિવરસિદ્ધિએ હાલનો સંયોગ અભ્યાસક્રમ કાંઈ રીતે સંતોષકારક નથી. તે એટલા જગત છે કે તેમાં વિદ્યાર્થીઓની પસંદગીને લેઈ પણ અવગણ્ય નથી. હાલના અભ્યાસક્રમના વિષયોમાં એવિજ વિષયોના તરતને વિશેષ દાખલ કરવામાં આવશે તો હવે પારીએ છીએ કે હાલનો અસતોષ ધણે અશે દૂર થઈ શકશે.

પાંચમો મુદ્દો પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓને માટે સી ઓએ તૈયાર કરવાનો છે. સી ઓએ આપણને ધણી જ જરૂર છે. તેના અગાવે સી ઓએ વિચાર નોંધે તેટલી પધેતા નથી. આખા મુખ્ય ઇલાકાને માટે સરકાર તરફથી સી ઓએ તૈયાર કરવાની

માને એક જ કોર્સ છે. આ રીતે પાનમાં લેતાં સીસિફોસ તૈયાર કરવાની વ્યવસ્થા કરવાને માટે હમે યુનિવર્સિટીના આલાકોને અભિનંદન આપીએ છીએ.

આ પ્રેરણા આ યુનિવર્સિટીના યુગ્મ ઉદ્દેશો આપણે ટુંકમાં જોઈ ગયા માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કોલેજીના વિસ્તાર વધારવાનો તથા આપણી સીઓના મોટા ભાગને તે સુવલ શાવ જેવી વ્યવસ્થા કરવાનો આ યુનિવર્સિટીનો ઉદ્દેશ છે. પરંતુ પૂણામાં યુનિવર્સિટી આપણે અને હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં એક કોર્સ કદાચી એટલે આ બધું આપણામાં થઈ જશે એવું કહેવાની કોઈ પણ મૂર્ખતા કરશે નહિ. અત્યારે આપણી માળકાઓને માટે સરકાર તરફથી આપણા મુનાઈ-ફાસકોને માટે એક જ હાઈ સ્કુલ ચલાવવામાં આવે છે જ્યારે આપણા પોતા તરફથી માત્ર સાત જ શાળાઓ નીકળી છે. જ્યાં મૂધી આ શાળાઓની સખ્યામાં કોંગ્રેસ વધારો કરીશું નહિ ત્યાં મૂધી સીઓનિયન પ્રદેશની સીમાઓ કદી પણ વધશે નહિ. એક બીજું બાબત, જે સીઓને પુરો સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરવું હોય તથા યુનિવર્સિટી પદવીઓ મેળવવી હોય તેઓ બધે વિદ્યમાન શાળાઓ અને કોલેજોને લાભ સે એમ પ્રો. કવે કહે છે પણ હમને સમજ રહે છે કે આ યુનિવર્સિટીની આંધી ડીમીઓ પ્રતિ લોકો વધારે આકર્ષણ તથાપિ આપણી સીઓના અધિક વર્ગની જરૂરિયાતો આ યુનિવર્સિટી પુરી પાડશે એમ હમે કબુલ કરવા તૈયાર છીએ, અને જ્યાંસુધી સેનેટ પોતાનો અજ્ઞાનકમ તથા પોતાની વિગતવાર યોજના બહાર પાડે નહિ ત્યાંસુધી આ બાબત પર હમારો અભિપ્રાય દર્શાવવાનું હાલમાં સુવતરી-પુરુષાણ, અત્યારે તો હમે આ યુનિવર્સિટીને સી સિસલ્સના એક નવા પ્રોગ્રામ તરીકે આવકાર આપીએ છીએ અને સીઓની ઉત્પત્તિનું એક નવું સાધન દેશમાં ઉત્પન્ન થયું છે તેથી સંતોષ થઈએ છીએ.

નિરાશ થવાની જરૂર નથી.

પરંતુ જો અન્ય વીરીઓમાં, ભોજન
ગૃહોમાં કે અપકાદાર લોજોમાં, અને ખુદ
પોતાને ઘેર પણ, અહીંના જેવી સ્વાદિષ્ટ
થાન ટેસ્ટકુલ રસોઈ જમવાની આશા
રાખશો તો જરૂર નિરાશ થવું પડશે.

જોકે વખત પધારે અને ખાત્રી કરે.

ધી સાબરકાંઠા

બોર્ડિંગ હાઉસ

ડૉ. સુભાદેવી પોસ્ટની પાછળ,

મુંબઈ નં. ૨.

એકવાર જરૂર યાદ કરો, આવો અને જુઓ.

ઘણી જ
હિંચો ભલના વખાણવા
લાયકતા

અંગ્રેજ અને અમેરીકન બનાવટના
બુટ્સ અને શૂઝના વપારીઓ.

તાજમાઇ એન્ડ કંપની

ચુરશી,
બાલુઓ અને
છાશંઓ માટે
આ

દુકાનની સુધાકાલ
ખાસ છેવી.

રેસાલું—ચારીખા મે.ગ્રાન્સ, મદ્રાસ મારફતની સામે
ખાલેક—મી. ગનીશ દરીમલ.

ગુજરાત કેલવણી પરિષદ.

લેખક — રા. સન્નુખલાલ ઝવેરીલાલ પંડ્યા.

ગુજરાતે હજી પોતાના આદર્શો ઘડ્યા નથી તે માટે ગુજરાતમાં સત્થા નથી. સાદિર પરિષદ એ સમસ્ત ગુજરાતનાં વ્યવસ્થિત પ્રવાસનું પ્રથમ અને માત્ર એકજ પારણામ છે. પરંતુ તેણે કરેલું કાર્ય અને તેણે સ્વીકારેલી કાર્યપદ્ધતિ ઉપરથી હવે તો સ્પષ્ટ થયું છે. ગુજરાતને જે જાતની સત્થા જોઈ એ છીએ તે જાતની એ થાય એવો સમય નથી.

પોતાની બાવનાઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાને, રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ માટે યોગ્યતા અને દૈનિક છૂટકાઈ સત્થાઓને શ્રવણશક્તિ દેવાને, તે સત્થાઓને કર્તવ્યમાર્ગનું સૂચન કરવાને અને ગુજરાત યું કરે છે અને ગુજરાતે યું કરવું જોઈ એ એ ઉપયોગી પ્રત્યે વિચારવાને અને તેમને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ દેવાને, કુદમા ગુજરાતમાં બેઠેલા નવજીવનનાં શિલ્પ શિલ્પ પ્રવાહોને સમીક્ષા કરી વ્યવસ્થિત કરવા માટે સમસ્ત ગુજરાતની પોતાની એક પાસું સંસ્થા નથી.

ગુજરાત કેલવણી પરિષદનાં વ્યવસ્થાપકોને ઉદ્દેશ સમસ્ત ગુજરાતને એક એવી સત્થા દેવાનો છે તેમજ આપણા સર્વ પ્રત્યેનાં સારશૂત કેલવણીનાં પ્રયત્ને હેતુરૂપે સ્વીકારી કેલવણી પરિષદથી જે આરબ કરવા ધાર્યો છે તે સર્વ રીતે સ્તુત્ય અને આદરપાત્ર છે.

ગુજરાતને વિચારવા માટે બહાર પાડેલી કાચી યોજનામાં નીચેનાં બે ઉદ્દેશો સ્પષ્ટ છે.

૧. સમસ્ત ગુજરાતમાં જાગૃતિ ફેલાવી તેની પ્રતિક એકતા સાધવી અને તેને હીંદુ રાષ્ટ્રીય ભાવી ધડવામાં અશૂભ કરવી, અને

૨. કેલવણીનાં મદાન અને જમીર અશને તેના સર્વ અજોસદિત વિચારો.

આમ ઉદ્દેશો સ્પષ્ટ કર્યા પછી તેમની સિદ્ધિ માટે સત્થાને કેવું સ્વરૂપ આપવું, કઈ કાર્ય પદ્ધતિ સ્વીકારવી અને કેવા સાધનો યોજનાં એ ધણાજ મદદસ્વના અને વિવાદાત્મક પ્રત્યે ખડા યાપ છે. જો આ પરિષદ વસ્તુતઃ ગુજરાતી પ્રજાની જ પરિષદ જનવાની હશે તો એ પરિષદનું સ્વરૂપ કેવું થશે, વિચારક અને બાવનાઓ પ્રચારક *Propagandist* કે સક્રિય અને વ્યાવહારિક પાસું બનશે એ સર્વનો નિર્ણય ગુજરાતે કરવો પડશે. અને વ્યવસ્થાપકો એ આશયથી પ્રેરિત હોવાથી સમસ્ત ગુજરાતને આ પ્રત્યે સર્વથા આમનસુ કરે છે. આ પ્રત્યેની સર્થાની વિચિત્રતા હિતમાં ખેલાઈ કર્યા કર્યા દષ્ટિ-સ્થાનેથી યવ જોઈ એ અને કોઈ પણ મંત્રીના વ્યાવહારિક અને પ્રતિષ્ઠાપક યોજનાઓને પરિસ્થિતિનાં યાં યાં બંધનો છે તે સર્વનું માત્ર સૂચન જ કરીશું.

ગુજરાત એક નૈર્ણયિક પ્રાંત છે અને ગુજરાતી ભાષા બોલનારી પ્રજા ગુજરાત પ્રાંત-માર્ગ વસે છે. આમ આદિ પ્રજા પેઠે તે શિલ્પ શિલ્પ પ્રતિષ્ઠા બંધાયેલી નથી તેથી તેની

પ્રતિક એકતા ખીલવવામાં વધારે સરલતા પડશે વળી એક જ ટેકાણેથી એમ સૂચવાયું છે કે નવી પરિષદને મુંબઈ ઇલાકાની ફેલવશ્પી પરિષદમાં ફેરવી નાખવી અને તેના કાર્યક્રમે મુખ્યત્વે અગ્રેજીમાં ચલાવવો અને ઇલાકાઓમાં આવી પરિષદો છે અને મુંબઈમાં પણ આવશ્યક છે પરંતુ તેથી ગુજરાત ફેલવશ્પી પરિષદ ન રચવાય એ મત સાથે અમે મળતા નથી—એનાં જ કારણો છે ૧ ગુજરાત પરિષદથી ગુજરાતમાં જાગૃતિ ફેલાવવાનો જે હેતુ છે તે એથી નષ્ટ થશે અને એના કાર્યમાં સમસ્ત ગુજરાતને રસ રહેશે નહિ. અને (૨) ઇલાકાની રાજ્યપાની દક્ષિણમાં—મુંબઈ, પૂના અને મહાજનેશ્વરમાં—હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે ગુજરાતી કરતાં દક્ષિણી બંધુઓને ફેલવશ્પીના વિષયમાં પણ પ્રમાણમાં વિશેષ લાગુ થશે છે તેથી એ અતીવ આવશ્યક છે કે નવી પરિષદ ગુજરાતની જ રહે અને તેનું કાર્ય ગુજરાતીમાં જ થાય સમસ્ત ઇલાકા માટે જો ફેલવશ્પી પરિષદની યોજના થાય તો તે ઈષ્ટ છે પરંતુ તે વિચાર સમસ્ત ઇલાકાએ કરવાનો છે. એવી યોજના અસ્તિત્વમાં આવે તો પણ હવે ગુજરાત પોતાની સરથા રિના ચલાવી શકે એમ નથી.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે આ પરિષદને કયું સ્વરૂપ આપવું. તે દ્વારા ભાવનાઓ ધરી, ઠરાવો સ્વીકારી લેવાનો, પત્રો અને સમ્બેલનો દ્વારા પ્રચાર કરવો કે તે ઉપરાંત એ ભાવનાઓને પ્રતિનિધિત કરતી ફેલવશ્પીની સરથાઓ પણ ગુજરાતમાં રચાવવી. અરબમાં તો પશ્ચિમ વિચારક અને ભાવનાઓની પ્રચારક જ બનશે. પરંતુ જો તે બાવદારિક યોજનાઓ પણ પ્રથમથીજ ચર્ચાશે તો તેના કાર્યક્રમ વધારે જીવંત અને ઉત્સાહપ્રેરક બનશે. દક્ષિણમાં આજ ઉદ્દેશોથી આદિ પરિષદ કાર્ય કરે છે અને તેનાં ત્રણ સમ્બેલનો પછી પણ તેણે કોઈ બાવદારિક યોજના સ્વીકારી નથી—અથવા તો તેનાં જ ઉદ્દેશ હોય એમ જણાતું નથી ગુજરાત પરિષદ આગમમાં બાવદારિક કાર્યને મદદરવા ઉદ્દેશ તરીકે પણ સ્વીકારે એ ઈષ્ટ છે, 'નવજીવન'ના એમિલિના અકમાં ૨૧ રજીસ્ટરમાં ગુજરાતની આ નવીન પ્રવૃત્તિને માર્ગ દર્શક થઈ પડે એ હેતુથી ત્રીજી આન્ન પરિષદની જે સમાવેશવા કરી છે તે વિચારણીય છે. વળી સયુક્તપ્રાતેમાં આવી ફેલવશ્પી પરિષદ મળે છે તે કોઈ તરથા ચલાવતી નથી, પરંતુ તેનાં સમ્બેલનો ઉપરાંત તેની એક કાર્યવાહી કમીટી ફેલવશ્પીના વિષયમાં સતત ઉદ્દાપીત કરે છે. અને સરકારની અને યુનિવર્સિટીની કાર્યપદ્ધતિનું નિરીક્ષણ કરી તે જાગૃતમાં વિજ્ઞાપના પત્રો *memorials*—આદિ મોકલી પોતાનું અસ્તિત્વ વિશેષ ઉપયોગી બનાવે છે. ગુજરાત પરિષદ આદર્ભમાં તો કોઈ બાવદારિક યોજના નહિ ઉપાડી શકે તેથી તેનાં સમ્બેલનો ઉપરાંત આ જાતનું સતત કાર્ય પણ તે કરે એ ઈષ્ટ છે.

ભાવનાઓ ધરી લેવાનો પ્રચાર કરવો એ એક કાર્ય ઈષ્ટ છે—ગુજરાતને એવું પ્રેરકબલ અને પ્રતિ કરનાં વિશેષ જોઈએ છીએ એ પણ સત્ય છે. પરંતુ તે ઉપરાંત ડેક્કન એન્યુ-

કેશનલ સોસાયટી, કવેન્સ સહિલાગ્રમ કે જલંધર કન્વા મહાવિદ્યાલય જેવી એકે પણ સંસ્થા ગુજરાતમાં સ્થાપવા, આવતી પરિપદ્ કેઈ યોજના વિચારશે તો તે વધારે ફલમદ અને કાર્ય-સાધક બનશે. આ સરચાએની કાંઈમાં મૂકવા જેવી એક પણ સંસ્થા ગુજરાત નથી સ્થાપી શક્ય તે સૂચવે છે કે હજી સુધી અન્ય પ્રતિ કરતાં ગુજરાત કેલવણીના વિષયમાં તો પ્રમાણમાં ઘણું જોણું સ્વાગતી રહ્યું છે. હિંદના વાણિજ્યમાં અગ્રસ્થાન હેતુ ગુજરાત હવે તો કેલવણીના વિષયમાં પણ તેવું સ્થાન લે એ આશા વધારે પડતી નથી.

ગુજરાત પરિપદ્ વિચારક અને પ્રચારક બને કે સક્રિય અને વ્યાવહારિક બને પરંતુ તેની કાર્યપદ્ધતિ, આરભમાં તો ખાસ કરીને, બની શકે એટલી વિવાદમત્ત વિષયોથી રહિત અને દોષદૃષ્ટિથી સ્થાય એ ઘણું જ આવશ્યક છે. કારણ કે ગુજરાતમાં પ્રમાણમાં સ્વતંત્ર કાર્ય-કર્તાઓ ઘણા થોડા છે અને કાર્ય ઘણું છે, વળી ગુજરાતમાં કાંઈ એવા પ્રતિભાશાલી નેતાઓ નથી કે જેમના નેતૃત્વથી જ પરિપદ્ નાંવ બચરહિત પ્રગતિ કરે.

સરકાર કેલવણીના વિષયમાં શું કરે છે અને કેમ કરે છે એ પ્રશ્નોને બે ગીણું સ્થાન આપી ગુજરાતને શું બોધે છે, ગુજરાત શું કરી શકે એમ છે અને ક્યારે કરશે એ પ્રશ્નો બે પરિપદ્ વિચારશે તો એના અસ્તિત્વમાં ગુજરાતને વિશેષ શ્રદ્ધા અને રસ પડશે, આમ બે સરકારની કાર્યપદ્ધતિને અચ્ચા વિના-અથવા તો ઘણું સફલત્વ આપ્યા વિના-પરિપદ્ બે કાંઈ સ્થનાત્મક (*constructive*) અને સક્રિય કાર્યક્રમ વિચારશે અને તેને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવાને બને ભારે આરંભ કરશે તો તેમાં કદાચ સરકારી અધિકારીઓ પણ જાગ લેતા બેઠકશે નહિ. સરકારી અધિકારીઓ વિના કેલવણીના પ્રશ્નોનું વ્યાવહારિક રાન ધરાવનારા અને તેમાં રસ લેનારા ગુજરાતમાં ઘણા થોડા છે અને પરિસ્થિતિ સ્વીકારનારા કાર્યકર્તાઓને અનુભવ છે કે બેઠકે હાથે તેઓ શું કરી શકે એમ છે ? પરિપદ્ને સરકારનું બીજું સત્તા વિનાનું કેલવણી ખાતું બનાવવું એવું સ્હેજ પણ આવી સૂચિત થતું નથી. પરિપદ્ના સ્વતંત્રતા ઝારવ અને પ્રતિષ્ઠા બળવવા એ ગુજરાતનું પ્રથમ કર્તવ્ય બનશે-બનવું બોધે-પરંતુ ભાર પછી તે પોતાના સાખો સાધી શકે, પોતાની ભાવનાઓને વ્યવહારમાં મુદી શકે અને પોતાનું અસ્તિત્વ જીવંત અને હેતુમય બનાવે એ ઘણું મ્હત્ત છે તાત્પર્ય એ જ છે કે પરિપદ્ હાલની પરિસ્થિતિમાં બે માત્ર *Academy* ચર્ચા કરી, સરકારની કાર્યપદ્ધતિને ગૌણ સ્થાન આપી તે તરફ *Constructive attitude* લઈ પોતાનું કર્તવ્ય વિચારશે અને સરખ હોય તો વ્યાવહારિક યોજના સ્વીકારશે તો સર્વ કામના અનુભવને લાભ મેળવી શકે એવો સમય છે.

બે પરિપદ્ સતત કાર્ય કરવાના નિશ્ચ ઉપર આવે તો તેને કાર્યકર્તાઓ પછી ફંડની મ્હેતી જરૂર પડશે કારણ કે કર્મવાહી કમીટી બે *Paid Staff* ની મદદથી કાર્ય નહિ કરે તો તે મંદ ચાલશે. એટલે મ્હત્ત શકે એ ફંડ ઉપરાંત આ માટે જુદા જુદા વર્ગના વાર્ષિક સહાયકોની યોજના ઉપયોગી થાય એવો સમય છે.

અને પુનઃ મુદિત્તે છીએ કે કેલવણી પરિપદ્ પોતાના ઉચ્ચ ઉદ્દેશો સાધવા સમર્થ બને.

પુરતક ૨૧ મું.]

જુન, ઈ. સ. ૧૯૧૬.

[અંક ૬.]

નિવેદન.

અમારા અમે જણાવ્યા પ્રમાણે, યુરપના મહાત્મ્યામના પરિણામે દેશમાં જ્યારે સર્વ વસ્તુઓ મોઢી થતી જાય છે, સારે કારણ વિગેરે જાણવાની સામગ્રીઓનો દુબાસ દિનપ્રતિદિન વધારે જાય છે એ જાણ છે. આજથી બહુ વર્ષ પહેલાં 'સમાલોચક' ને જ્યારે શુભરાતના માસિક પત્રોની કક્ષામાં અમે સહેલુંક મુક્યું તે વખતે 'સમાલોચક' ના શુભ પ્રાદેશને જે સામગ્રી અપેવા અમે સહજ ક્યો હતો તે કરતાં વધારે રસિક સામગ્રી પ્રાપ્ય સાધનોથી મળી શકતા પ્રમાણમાં અમે આજ પૂર્વેત વધારાકિત આપવા પ્રયાસ ક્યો છે. જે કે આદર્શભૂત કે કક્ષાની અસાધારણ અમૂલ્ય સામગ્રી અમે આપી નથી શુભરાતનું રસિક વાચકદંડ શુભરાતના માસિકોને જે રકમ જારમાસમાં આપે છે તેના પ્રમાણમાં એવી સામગ્રી કાઢી રીતે આપી શકાય તેમ નથી. જે પ્રાન્તમાં જેવલ વ્યાપારની જ દૃષ્ટિથી જોનાર વ્યાપારીઓ જ વસે છે અને જે પ્રાન્તમાં કેળવણીનો સારકાર જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં થયો નથી, તથા જે પ્રાન્તમાં આપણા ક્રિશ્ચિન વર્ગ તરફથી તે વર્ગના પ્રમાણમાં શક્તિ તરફ કેમકે અભિચ્છિ દર્શાવવામાં આવે છે તે પ્રાન્તમાં માસિકોના તરોઓનાં કાર્ય દુબર નીવડે છે. આવા કેવળ શેઠા જ રહવાનું કાર્ય કરી શુભરાતની કિમત અમે કાઢી રીતે જોઈ કરવા માગતા નથી પરન્તુ "શુભરાતસંદેશ" તરફ વધારે પ્રેમથી, વિશેષ સન્માનથી અને માતૃપ્રેમથી ગૌરવપૂર્ણ દૃષ્ટિથી આપણો જનસમાજ જોતાં રાખે એ જ પ્રેરણા છે.

'સમાલોચક' આજ બહુ વર્ષમાં શું કર્યું છે એ વાત લેતા માસિક ધરાતા કાળથી આજસુધીના ઇતિહાસ જોનાર કહી શકશે. અમણ મુખે એ વાતનો ઉચ્ચાર સરખો પચુ કરવો યોગ્ય નથી એટલે ફક્ત એટલું જ કહીશું કે અમારી વધારાકિત અમે 'શુભરાત'ની

કેશનલ સોસાયટી, કવેના મહિલાશ્રમ કે જલીધર ઠંભા મહાવિદ્યાલય જેવી એકે પણ સંસ્થા ગુજરાતમાં સ્થાપવા, આવતી પરિપદ કેઈ યોજના વિચારશે તો તે વધારે ફલપ્રદ અને કાર્ય-સાધક બનશે. આ સંસ્થાઓની કાંટિમાં મૂકવા જેવી એક પણ સંસ્થા ગુજરાત નથી સ્થાપી ચકયુ તે સૂચવે છે કે હજી સુધી અન્ય પ્રતિ કરતાં, ગુજરાત કેલવણીના વિષયમાં તો પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું સ્વાશ્રયી રહ્યું છે. હિંદના વાણિજ્યમાં અમર્યાદન સેતુ ગુજરાત હવે તો કેલવણીના વિષયમાં પણ તેવું સ્થાન લે એ આશા વધારે પડતી નથી.

ગુજરાત પરિપદ વિચારક અને પ્રચારક બને કે સક્રિય અને વ્યાવહારિક બને પરંતુ તેની કાર્યપદ્ધતિ, આરંભમાં તો ખાસ કરીને, બની શકે એટલી વિવાદમય વિષયોથી રહિત અને દોષરહિતી રેખા એ ધણું જ આવશ્યક છે. કારણ કે ગુજરાતમાં પ્રમાણમાં સ્વતંત્ર કાર્ય-કર્તાઓ ઘણા થોડા છે અને કાર્ય ઘણું છે. વળી ગુજરાતમાં 'કેઈ' એવા પ્રતિકાશાલી નેતાઓ નથી કે જેમના નેતૃત્વથી જ પરિપદનું નાંવ ભરદિત પ્રગતિ કરે.

સરકાર કેલવણીના વિષયમાં શું કરે છે અને કેમ કરે છે એ પ્રશ્નોને જો જોઈ સ્થાન આપી ગુજરાતને શું જોઈએ છે, ગુજરાત શું કરી શકે એમ છે અને ક્યારે કરશે એ પ્રશ્નોને પરિપદ વિચારશે તો એના અસ્તિત્વમાં ગુજરાતને વિશેષ શ્રદ્ધા અને રસ પડશે. આમ જો સરકારની કાર્યપદ્ધતિને અર્થાં વિના-અથવા તો ઘણું મદત્વ આપ્યા વિના-પરિપદ જો કેઈ રચનાત્મક (*constructive*) અને સક્રિય કાર્યક્રમ વિચારશે અને તેને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવાનો બને હારે આરંભ કરશે તો તેમાં કદાચ સરકારી અધિકારીઓ પણ ભાગ લેતા અટકશે નહિ. સરકારી અધિકારીઓ વિના કેલવણીના પ્રશ્નોનું વ્યાવહારિક ચાલ ધરાવનારા અને તેમાં રસ લેનારા ગુજરાતમાં ઘણા થોડા છે અને પરિસ્થિતિ સ્વીકારનારા કાર્યકર્તાઓને અનુભવે છે કે એટલે હાથે તેઓ શું કરી શકે એમ છે ? પરિપદને સરકારનું ખીણ સત્તા વિનાનું કેલવણી ખાતું બનાવવું એવું સ્પષ્ટ પણ ખાથી સૂચિત થતું નથી પરિપદની સ્વતંત્રતા જોરવ અને પ્રતિષ્ઠા જળવવા એ ગુજરાતનું પ્રથમ કર્તવ્ય બનશે-બનવું, જોઈ એ-પરંતુ હાર પછી તે પોતાના સાંખે સાંધી શકે, પોતાની કાવનાઓને વ્યવહારમાં મૂકી શકે અને પોતાનું અસ્તિત્વ કાવંત અને હેતુમય બનાવે એ ઘણું ઇચ્છ છે. તાત્પર્ય એ જ છે કે પરિપદ હાલની પરિસ્થિતિમાં જો માત્ર *Academio* ચર્ચા કરી, સરકારની કાર્યપદ્ધતિને જોઈ સ્થાન આપી તે તરફ *Constructive attitude* હાર પોતાનું કર્તવ્ય વિચારશે અને શ્રદ્ધા હોય તો વ્યાવહારિક યોજના સ્વીકારશે તો સર્વ કાંટા બનુભવના લાભ મેળવી શકે એવો સમય છે.

જો પરિપદ સતત કાર્ય કરવાના નિશ્ચય ઉપર આવે તો તેને કાર્યકર્તાઓ પછી, કદાચ સ્પેલી જરૂર પડશે કારણ કે કર્મવાહી કમીટી જો *Paid Staff* ની મદદથી કાર્ય નહિ કરે તો તે નંદ ચાલશે. એવું થઈ શકે એ ફક્ત ઉપરાંત આ માટે જૂદા જૂદા વર્ગના વાર્ષિક સભાસદોની યોજના ઉપયોગી થાય એવો સમય છે.

અમે પુનઃ ઇચ્છીએ છીએ કે કેલવણી પરિપદ પોતાના ઉચ્ચ ઉદ્દેશો સાધવા સમર્થ બને

પુસ્તક રૂ. ૨૧ મું.]

જુન, ઈ. સ. ૧૯૧૬.

[અંક ૬.

નિવેદન.

મયા અઠર્માં અમે જણાવ્યા પ્રમાણે, યુરપના મહાસમામના પરિણામે દેશમાં જ્યારે સર્વ વસ્તુઓ મોંઘી થતી જાય છે, સારે કામળ વિગેરે હાવવાની સામગ્રીઓના કુબાસ દિનપ્રતિદિન વધારે ભયંકર થતો જાય છે. આજથી બીજી વર્ષ પહેલાં 'સમાલોચક' ને જ્યારે ગુજરાતના માસિક પત્રોની કક્ષામાં અમે સહેલુક મુક્યું તે વખતે 'સમાલોચક' ના ગુણ્ય માહકોને જે સામગ્રી અર્પવા અમે સંકલ્પ કર્યો હતો તે કરતાં વધારે રસિક સામગ્રી પ્રાપ્ત સાધનોથી મળી શકતા પ્રમાણમાં અમે આજ પૂર્વેત વ્યાસકિત આપવા પ્રવાસ કર્યો છે : એ કે આદર્ભૂત કે કક્ષાની અસાધારણ અમૂલ્ય સામગ્રી અમે આપી નથી. ગુજરાતનું રસિક વાચકવૃન્દ, ગુજરાતના માસિકોને જે રકમ બારમાસમાં આપે છે તેના પ્રમાણમાં એવી સામગ્રી કોઈ રીતે આપી શકાય નેમ નથી. જે પ્રાન્તમાં કેવલ વ્યાપારની, જ દૃષ્ટિથી જોનાર વ્યાપારીઓ જ વમે છે અને જે પ્રાન્તમાં કેળવણીનો સત્કાર જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં થયો નથી, તથા જે પ્રાન્તમાં આપણા ક્ષિતિ વર્ગ તરફથી તે વર્ગના પ્રમાણમાં સાક્ષિત્ય તરફ કંચાલ અભિરુચિ દર્શવવામાં આવે છે તે પ્રાન્તમાં માસિકોના લેખીઓનાં કાર્ય કુબ્ધર નીવડે છે. આવાં કેવળ રેદિયું જ રદવાનું કાર્ય કરી ગુજરાતની કિમત અમે કોઈ રીતે જોઈી કરવા માગતા નથી પરન્તુ 'ગુર્જરસાહિત્ય' તરફ વધારે પ્રેમથી, વિશેષ સન્માનથી અને માતૃપ્રેમથી ગૌરવયુક્ત દૃષ્ટિથી આપણે જનસમાજ જોતાં દિએ 'એ જ પ્રેરણા છે.

'સમાલોચક' આજ બીજી વર્ષમાં શુ કર્યું છે એ વાત તેના માસિક ધવાના કાળથી આજસુધીના ઇતિહાસ જોનાર કહી શકશે. અમારા મુખે એ વાતનો ઉચ્ચાર સરજો પશ્ય કરવો યોગ્ય નથી એટલે ફક્ત એટલું જ કહીશું કે અમારી વ્યાસકિત અમે 'ગુજરાત' ની

કેશનલ સોસાયટી, કંઈના મહિલાઓ કે જલંધર, ૪૦-માં મહાવિદ્યાલય જેવી એકે પણ સંસ્થા ગુજરાતમાં સ્થાપવા, આવતી પરિપદ કોઈ યોજના વિચારશે તો તે વધારે હલપ્રદ અને કાર્ય-સાધક બનશે. આ સંસ્થાઓની કોટિમાં મૂકવા જેવી એક પણ સંસ્થા ગુજરાત નથી સ્થાપી શક્યું તે સૂચવે છે કે હજી સુધી અન્ય પ્રતિ કરતાં ગુજરાત કેલવણીના વિષયમાં તો પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું સ્વાગ્રથી રહ્યું છે. હિંદના વાણિજ્યમાં અગ્રસ્થાન લેતું ગુજરાત હવે તો કેલવણીના વિષયમાં પણ તેવું સ્થાન લે એ આસા વધારે પડતી નથી.

ગુજરાત પરિપદ વિચારક અને પ્રચારક બને કે સક્રિય અને વ્યાવહારિક અને પરંતુ તેની કાર્યપદ્ધતિ, આરભમાં તો ખાસ કરીને, બની શકે એટલી વિવાદમંત વિષયોથી રહિત અને દૈર્ઘ્યદૃષ્ટિથી રચાય એ ધાર્ણ જ આવશ્યક છે. કારણ કે ગુજરાતમાં પ્રમાણમાં સ્વતંત્ર કાર્ય-કર્તાઓ ઘણા થોડા છે અને કાર્ય ધણું છે વળી ગુજરાતમાં કોઈ એવા પ્રતિભાશાલી નેતાઓ નથી કે જેમના નેતૃત્વથી જ પરિપદનું નાંવ લખરહિત પ્રગતિ કરે.

સરકાર કેલવણીના વિષયમાં શું કરે છે અને કેમ કરે છે એ પ્રશ્નોને જો ગોઠવું સ્થાન આપી ગુજરાતને શું જોઈએ છે, ગુજરાત શું કરી શકે એમ છે અને ક્યારે કરશે એ પ્રશ્નોને પરિપદ વિચારશે તો એના અસ્તિત્વમાં ગુજરાતને વિશેષ શ્રદ્ધા અને રસ પડશે. આમ જ સરકારની કાર્યપદ્ધતિને અચ્છા વિના-અથવા તો ઘણું મદદર આપ્યા વિના-પરિપદ જો કોઈ રચનાત્મક (*constructive*) અને સક્રિય કાર્યક્રમ વિચારશે અને તેને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવાનો બને ત્યારે આરંભ કરશે તો તેમાં કદાચ સરકારી અધિકારીઓ પણ ભાગ લેતાં અટકશે નહિ. સરકારી અધિકારીઓ વિના કેલવણીના પ્રશ્નોનું વ્યાવહારિક યોગ્ય ધરાવનારા અને તેમાં રસ લેનારા ગુજરાતમાં ઘણા થોડા છે અને પરિસ્થિતિ સ્વીકારનારા કાર્યકર્તાઓને અનુભવ છે કે એટલે હાથે તેઓ શું કરી શકે એમ છે ? પરિપદને સરકારનું ખીણું સત્તા વિતાવું કેલવણી ખાતું બનાવવું એવું સ્હેજ પણ બાધી સૂચિત થતું નથી. પરિપદના સ્વતંત્રતા ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા જાળવવા એ ગુજરાતનું પ્રથમ કર્તવ્ય બનશે-બનવું જોઈએ-પરંતુ સાર પછી તે પોતાના સાધો સાધી શકે, પોતાની લાવનાઓને વ્યવહારમાં મૂકી શકે અને પોતાનું અસ્તિત્વ શ્રવ્ય અને હેતુમય બનાવે એ ધાર્ણ ધૃષ્ટ છે. તાત્પર્ય એ જ છે કે પરિપદ દાલની-પરિસ્થિતિમાં જો માત્ર *Academic* થયો કરી, સરકારની કાર્યપદ્ધતિને ગોણું સ્થાન આપી તે તરફ *Constructive attitude* લઈ પોતાનું કર્તવ્ય વિચારશે અને શક્ય હોય તો વ્યાવહારિક યોજના સ્વીકારશે તો સર્વ ઠાપના અનુભવનો લાભ મેળવી શકે એવો સંભવ છે.

જો પરિપદ સતત કાર્ય કરવાના નિયમ ઉપર આધારે તો તેને કાર્યકર્તાઓ પછી ફક્ત પહેલી જરૂર પડશે કારણ કે કાર્યવાહી કમીટી જો *Point Staff* ની મદદથી કાર્ય નહિ કરે તો તે મંદ માંલશે. મેનું ચર્ચ શકે એ ફક્ત ઉપરાંત આ માટે જુદા જુદા વર્ગના વાર્ષિક સભાસદોની યોજના ઉપયોગી થાય એવા સંભવ છે.

અને પુનઃ ધ્યાનમાં લેવા એ કેલવણી પરિપદ પોતાના ઉચ્ચ ઉદ્દેશો સાધવા સમર્થ બને.

પુસ્તક ૨૧ મું.]

જાન, ઈ. સ. ૧૯૧૬.

[અંક ૬.]

નિવેદન.

મયા અંકમાં અમે જણાવ્યા પ્રમાણે, ગુરૂપના મહાસમામના પરિણામિ દેશમાં આપે સર્વ વસ્તુઓ મોઢી થતી જાય છે, તારે કામળ વિગેરે હાવવાની સામગ્રીઓના કુબાસ દિનપ્રતિદિન વધારે બમણર થતો જાય છે આજથી બીડી વર્ષ પહેલાં 'સમાલોચક' ને જ્યારે ગુજરાતના માસિક પત્રોની કક્ષામાં અમે સહેતુક મુક્યું તે વખતે 'સમાલોચક' ના ગુણુત આદરેને જે સામગ્રી અર્પવા અમે સકલ્પ કર્યો હતો તે કરતાં વધારે રસિક સામગ્રી આપ્ય સાધનોથી મળી શકતા પ્રમાણમાં અમે આજ પર્વત વ્યાસકિત આપવા પ્રયાસ કર્યો છે. જે કે આદર્શભૂત કે કલાની અસાધારણ અમૂલ્ય સામગ્રી અમે આપી નથી. ગુજરાતનું રસિક વાચકવૃન્દ ગુજરાતના માસિકોને જે રકમ બારમાસમાં આપે છે તેના પ્રમાણમાં એવી સામગ્રી કોઈ રીતે આપી શકાય તેમ નથી. જે પ્રાન્તમાં કેવલ બાપારની, જ દૃષ્ટિ કોનાર બાપારીઓ જ વસે છે અને જે પ્રાન્તમાં કેળવણીનો સ્તર નોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં થયો નથી, તથા જે પ્રાન્તમાં આપણા ક્ષિત્રિ વર્ગ તરફથી તે વર્ગના પ્રમાણમાં સાહિત્ય તરફ ઠંભાસ અભિરુચિ દર્શાવવામાં આવે છે તે પ્રાન્તમાં માસિકોના લેખીઓનાં કાર્યકુબર નીવડે છે આવાં કેવળ શેઠણાં જ રહેવાનું કાર્ય કરી ગુજરાતની કિમત અમે કોઈ રીતે એટલી કરવા માગતા નથી પરન્તુ 'ગુર્જરસાહિત્ય' તરફ વધારે પ્રેમથી, વિશેષ સન્માનથી અને માતૃપ્રેમથી ગૌરવવુક્ત દૃષ્ટિથી આપણે જનસમાજ એતાં ધિગે એ જ પ્રેરણા છે.

'સમાલોચક' આજ, બીડી વર્ષમાં શું કર્યું છે એ વાત તેના માસિક થવાનો કાળથી આજમુધીનો ઇતિહાસ કોનાર કહી શકશે, અમારા મુખે એ વાતનો ઉચ્ચાર સરખો પછુ કરવો યોગ્ય નથી એટલે ફક્ત એટલું જ કહીશું કે અમારી વ્યાસકિત અમે 'ગુજરાત' ની

કેશનલ સોસાયટી, કવેનો મહિલાશ્રમ કે જલધર, કન્યા મહાવિદ્યાલય જેવી એકે પણ સંસ્થા ગુજરાતમાં સ્થાપવા, આવડી પરિપદ-કોઈ યોજના વિચારશે તો તે વધારે ફલપ્રદ અને કાર્ય-સાધક બનશે. આ સંસ્થાઓની કોટિમાં મુકવા જેવી એક પણ સંસ્થા ગુજરાત નથી સ્થાપી શક્યુ તે સુચવે છે કે હજી સુધી બન્યું પ્રતિ કરતાં ગુજરાત કેલવણીના વિષયમાં તો પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું સ્વાચ્છી રહ્યું છે. હિંદના વાણિજ્યમાં અમર્યાન લેતુ ગુજરાત હવે તો કેલવણીના વિષયમાં પણ તેવું સ્થાન લે એ આશા વધારે પડતી નથી.

ગુજરાત પરિપદ વિચારક અને પ્રચારક બને કે સક્રિય અને વ્યાવહારિક બને પરંતુ તેની કાર્યપદ્ધતિ, આરંભમાં તો ખાસ કરીને, બની શકે એટલી નિવાદમંસ્ત વિષયોથી રહિત અને દોષરહિતી રચાય એ ઘણું જ આવશ્યક છે. કારણ કે ગુજરાતમાં પ્રમાણમાં સ્વતંત્ર કાર્ય-કર્તાઓ ઘણા થોડા છે અને કાર્ય ઘણું છે. વળી ગુજરાતમાં 'કોઈ' એવા પ્રતિભાશાલી નેતાઓ નથી કે જેમના નેતૃત્વથી જ પરિપદનું નાંવ ભરપૂરિત પ્રગતિ કરે.

સરકાર કેલવણીના વિષયમાં શું કરે છે અને કેમ કરે છે એ પ્રશ્નોને જો ગૌરુ સ્થાન આપી ગુજરાતને શું ભોંઈએ છે, ગુજરાત શું કરી શકે એમ છે અને ક્યારે કરશે એ પ્રશ્નોને પરિપદ વિચારશે તો એના અસ્તિત્વમાં ગુજરાતને વિશેષ શ્રદ્ધા અને રસ પડશે. આમ જ સરકારની કાર્યપદ્ધતિને અર્થાં વિના-અથવા તો ઘણું મદદર આપ્યા વિના-પરિપદ જો કોઈ રચનાત્મક (constructive) અને સક્રિય કાર્યક્રમ વિચારશે, અને તેને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવાનો અને સારે આરંભ કરશે તો તેમાં કદાચ સરકારી અધિકારીઓ પણ ભાગ લેતા અટકશે નહિ. સરકારી અધિકારીઓ વિના કેલવણીના પ્રશ્નોનું વ્યાવહારિક, શાન ધરાવનારાં અને તેમાં રસ લેનારા ગુજરાતમાં ઘણા થોડા છે અને પરિસ્થિતિ સ્વીકારનારા કાર્યકર્તાઓને અનુભવ છે કે એટલે હાથે તેઓ શું કરી શકે એમ છે ? પરિપદને, સરકારનું બીજું સત્તા વિનાનું કેલવણી ખાતું બનાવવું એવું રહેજે પણ બાંધી સૂચિત થતું નથી. પરિપદના સ્વતંત્રતા ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા જળવવા એ ગુજરાતનું પ્રથમ કર્તવ્ય બનશે-બનવું, બોઈ એ-પરંતુ સાર પછી તે પોતાના સાધ્યો સાધી શકે, પોતાની ભાવનાઓને વ્યવહારમાં મૂકી શકે અને પોતાનું અસ્તિત્વ જીવંત અને હેતુમય બનાવે એ ઘણું ઘટ છે. તાત્પર્ય એ જ છે કે પરિપદ હાલની પરિસ્થિતિમાં જો માત્ર *Academy* ચર્ચા કરી, સરકારની કાર્યપદ્ધતિને ગૌરુ સ્થાન આપી તે તરફ *Constructive attitude* કઈ સીધાનું કરતેજ, વિચારશે અને સ્પષ્ટ જોખ ને વ્યાવહારિક યોજના સ્વીકારશે તો સર્વ કોઈના અનુભવને લાભ મેળવી શકે એવો સંભવ છે.

જે પરિપદ સતત કાર્ય કરવાના નિશ્ચય ઉપર આવે તો તેને કાર્યકર્તાઓ પછી ફરની પહેલી જરૂર પડશે કારણ કે કાર્યવાહી કમીટી જો *Paid Staff* ની મદદથી કાર્ય નહિ કરે તો તે મંદ ચાલશે. એટલે ચર્ચા શકે એ ફક્ત ઉપરાત આ માટે જુદા જુદા વર્ગના વાર્ષિક સભાસદોની યોજના ઉપયોગી થાય એવો સંભવ છે.

અને પુનઃ પ્રવિષ્ટો છીએ કે કેલવણી પરિપદ પોતાના ઉચ્ચ ઉદ્દેશો સાધવા સમર્થ બને.

પુરતક ૨૧ મું.]

જુન, ઈ, સ, ૧૯૧૬.

[અંક ૬.]

નિવેદન.

મયા અકર્મા અને જાણના પ્રમાણે, પુરપના મહાસમામના પરિણામે દેશમાં જ્યારે સર્વે પરતુઓ મોંઘી થતી જાય છે, ત્યારે ઠાગળ વિગેરે છાપવાની સામગ્રીઓના દુષ્કાત દિનપ્રતિદિન વધારે ભયંકર થતો જાય છે. આજથી અડી વર્ષ પહેલાં 'સમાલોચક' ને જ્યારે શુજરાતના માસિક પત્રોની રૂઢીમાં અને સહેલુક મુક્યું તે વખતે 'સમાલોચક' ના શુણ્ણ માહકોને જે સામગ્રીઓપેવા અને સહાય કર્યો હતો તે કરતાં વધારે રસિક સામગ્રી પ્રાપ્ત સાધનોથી મળી શકતા પ્રમાણમાં અને આજ પર્વત વધાસકિત આપવા પ્રયાસ કર્યો છે. જે કે આદર્શભૂત કે કલાની અભાધારણુ અમૂલ્ય સામગ્રી અને આપી નથી. શુજરાતનું રસિક વાચકદુન્દ શુજરાતના માસિકોને જે રકમ બારમાસમાં આપે છે તેના પ્રમાણમાં એવી સામગ્રી ડોઈ રીતે આપી શકાય નેમ નથી જે પ્રાન્તમાં કેવલ વ્યાપારની જ દ્રષ્ટિથી જોનાર વ્યાપારીઓ જ વસે છે અને જે પ્રાન્તમાં કેળવણીનો સત્કાર ભેઈએ તેટલા પ્રમાણમાં થયો નથી, તથા જે પ્રાન્તમાં આપણા શિક્ષિત વર્ગ તરફથી તે વર્ગના પ્રમાણમાં સાહિત્ય તરફ કમાલ અભિરુચિ દર્શાવવામાં આવે છે તે પ્રાન્તમાં મહાસેના તત્ત્વોનાં કાર્ય દુષ્કર નીવડે છે. આવાં કેવળ શૈલજી જ રહવાનું કાર્ય કરી શુજરાતની કિમત અને ડોઈ રીતે ઝોછી કરવા મામતા નથી પરંતુ 'શુજરાતસાહિત્ય' તરફ વધારે પ્રેમથી, વિશેષ સન્માનથી અને માતૃપ્રેમથી ગૌરવયુક્ત દ્રષ્ટિથી આપણે જનસમાજ જોતાં સિંજે એ જ પ્રેરણા છે.

'સમાલોચક' આજ અડી વર્ષમાં મું કર્યું છે એ વાત તેના માસિક થવાના ઠાળથી આજમુધીના ઈતિહાસ જોનાર કહી શકશે. અમારા મુજે એ વાતનો ઉચ્ચાર સરજો પશુ કરવો યોગ્ય નથી એટલે ફક્ત એટલું જ કહીશું કે અમારી વધાસકિત અને 'શુજરાત'ની

અહા ! શો લીલો, ફૂળો ઉભસ !

સંખ્યા:—૨૦. ચન્દ્રશંકર તર્જણશંકર પંડ્યા, બી. એ., એલએન બી.

(આશાવરી)

અહા ! શો લીલો, ફૂળો ઉભસ !

જન્મપાળે આકાશ,

અહા ! શો.

હજી દમણી તો છાઈ રળો'તો સુદિમદી અન્ધાર,

જગાવતો હા ! કે જે ઉરમાં જીતિભાષા જ વિચાર.

અહા ! શો.

પળ પૂર્વે તો વર્ષો રક્ષિતું નશ આ મૂલગધાર,

અવધ પ્રવાહો જલમય કરશે જાણે આ સહાર !

અહા ! શો.

પલટી મધુ એ દસ્ય ધરીમાં-પલટી મધુ આકાશ,

અભાનિત સૂર્યાધિ પ્રેરે આજો આજો ઉભસ.

અહા ! શો.

“ અહા ! શુભન્દર દસ્ય જ આ છે ! ” ધર્મભયે ઉદ્ગાર

“ મંથલ લાજુ શુ સુન્દરતાની સ્થાપી ન કે કરનાર ? ”

અહા ! શો.

શદિ સદુએ ધારણ કીધો અદ્ભુત કે અવતાર !

જોઈ કું હું—મેલો કર હું—ગની જઈ તદાકાર !

અહા ! શો.

સિડની હોલ, પચમની,
તા.-૨૫-૫-૧૯૧૬.
ગુરુસખ્યા સમય

ભાવિ વિગ્રહ.

(પ્રાપ્ત)

રૂઝા જાપાનીસ વિગ્રહથી જાપાનની પ્રજાના સામર્થ્યનું પ્રમળ પ્રમાણ દુનીયાની અન્ય પ્રજાઓને મેળું છે તારથી સુધરેલી અને જાતિઓ જાપાનીસીને પોતાના સમકક્ષ ગણીને વર્તે છે, એટલુંજ નહિ પણ તારથી જાપાન એક મહાન સામ્રાજ્યનું અભિલાષી બન્યું છે. તેને હવે પોતાના નાના દાણાઓના સમૂહમાં બધાઈ રહેવું ગમતું નથી. યુરોપની શક્તિસંપત્તિ જાતિઓ જે જે કારણોથી રાજ્યવિસ્તાર કરવાને તથા પરદેશોમાં સરખાને સ્થાપવાને હિતશુક છે તે તે કારણો જાપાનને પણ તેમ કરવાને લલચાવે છે. આ કારણોમાંનાં બે પ્રધાન છે.

જાપાનની ઇદિ પામતી લોકસંખ્યાને વસવાટ અને આજીવિકાના સાધનો પૂરાં પાડવાને જાપાનના દાણાઓ પુરતા છે ? નથી, તે અન્ય દેશો તરફ જવાની જરૂરીઆત ઉભી થાય છે. અમેરિકામાં વસવાટ માટે વિજ્ઞાન શુભ છે ખરું, અને અમેરિકાના રાજ્યો યુરોપવાસી સમાજ બહિષ્કૃત લોકોને પોતાના દેશમાં વસવા દેવાને ખુશી છે. પણ એકિઆવાસીને વસવાટનો લાભ આપવા ઇચ્છતા નથી. આથી જે જે દેશો કોઈ શક્તિસંપત્તિ જાતિને અધીન નથી, તેઓ ઉપર જાપાનની લાલસા દૃષ્ટિ ■ એમ કોરીઆના ઉદ્ભવરણ ઉપરથી સદૃશ સમજાય તેમ છે. શીલીપાઈન દ્વીપસમૂહ ઉપર તેની સોલુપતાનો બધ અમેરિકનો, સમજે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી અમેરિકાના રાજ્ય તળે તે દેશ છે ત્યાં સુધી જાપાનની આકાંક્ષા પાર મટે તે સમ્ભવિત નથી. કદાચ પોતે આપેલા વચન અનુસાર શીલીપાઈનવાસીઓને સ્વતંત્ર બનાવી અને રિકા પોતાનો અધિકાર ઉઠાવી લે તો સમજ છે કે જાપાન શીલીપાઈન ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપવા પ્રયત્ન કરે. વળી હમણાં જ બીનને જાપાને એવી સરતો વડે બાંધ્યું છે કે જેથી કોઈ પણ પાંચાલ રાષ્ટ્ર બીનમાં પોતાનો પગપેસારો કરી શકે નહિ એથી ઉઘટું તે જ સરતો વડે જાપાન તે દેશમાં યથેચ્છ પ્રભુત્વ સ્થાપી શકે આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જાપાનની આંતરક્રિયા બીનને પોતાના સામ્રાજ્યમાં એકલથાં જોવાની છે.

જે સર્વ જાતિઓ યુગ્મ અને કારખાનાઓ દ્વારા વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવવામાં સારી રીતે સુનિયુક્ત છે તેઓ જે વસ્તુઓ બનાવે છે તેના ઉદ્યાર પોતાના જ દેશમાં ધરો અસંમરિત છે. વળી માત્ર સ્વદેશના વેપારથી જ અતુલ જાતિની અર્થચિપાસા મટે નહિ. આથી વિદેશમાં તેને માટે બેગર જોઈએ-આહક રજા જોઈએ, પરંતુ પરરાજ્યમાં ઈતર પ્રજાને સંપૂર્ણ વ્યાપારી સંગવડ-જેવી વિજ્ઞાતિય અગ્રિત સંબંધમાં મળે છે તેવી-મળતી નથી. આ વસ્તુસ્થિતિ નીચેના કાલ્પનિક દર્શાત વડે ચચાર્ય સમજાયે.

જર્મની ચીનમાં વેપાર કરે છે ત્યાં અન્ય વિદેશી વેપારીઓ તેના પ્રતિસ્પર્ધી છે. ચીન-
માં પોતે પણ પોતાને ભેદતી વસ્તુઓ તૈયાર કરે છે. વળી તેમાં સુધારો વધારો કરી વિદેશી
માલની આગાત અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે હવે જ જર્મની ચીનમાં પોતાનું પ્રભુત્વ
સ્થાપી શકે, તો કાંઈ પણ પ્રકારે ચીનાઈ શીશ્ય અને વાલિજિન્યનો નાશ કરી પોતાની નીકાસ
દમણાં હોય તેથી પણ વિશેષ વધારી શકે અને લાલિજિન્યમાં ચીનાઈ શીશ્ય અને વાલિજિન્ય
હરી માથુ ન ઉઘડી શકે તે માટે સીધો કે આડકતરો પ્રયત્ન તે કરી શકે. જેમકે જર્મન જ્વાન-
વટના માલનું રેતભાડુ ઓછું અને ચીનાઈ માલનું વધારે જેસે એવો ધારો કરી શકે, એવી જ
રીતે યુક્તિપૂર્વક અન્ય વિદેશી વેપારીઓને પોતાને યુક્તિમયે ઝાંછી સમવડ આપી, પોતાના
વેપારને એ નિષ્ફટક કરી શકે.

જાપાનનો માલ અન્ય દેશોને યુક્તિમયે ભારતવર્ષમાં ધણો નીકાસ થાય છે. આકુ યૂરોપીય
યુદ્ધને લીધે જર્મની, ઝાંઝીઆ, બેલજીયમ આદિ દેશોથી આવતો સરતો માલ બધ થયો છે.
તેની પૂરતી અર્થે જાપાનના માલની આગાતમાં અસાધારણ વૃદ્ધિ થઈ છે. પણ શું આ વૃદ્ધિથી
જાપાનને સંતોષ થયો છે? નહિ યત્ન કરણ આપણે ઉપરોક્ત દર્શાવેલી સમજ સમીપે
છીએ. જાપાનને પોતાનું વાલિજિન્ય સ્પર્ધારહિત બનાવવાની લાલસા જન્મ પામી છે, અને તે માટે
સાંપ્રાન્ય સ્થાપનનું ખાતરુદ્ધત પણ તેણે કર્યું છે યૂરોપના રાષ્ટ્રો જાપાને પોતાના અસ્તિત્વને માટે
ચિંતાતુર છે, તે તકનો લાભ લઈને ચીનને, પોતાને અનુકૂળ સરતો વડે આમલ કરી જાપાને
તે સુદૃઢ કર્યું છે. વર્તમાન મહાયુદ્ધને અંગે, કેટલાંક વર્ષો સુધી યૂરોપીઅન રાષ્ટ્રો ખીળ
યુદ્ધને માટે તૈયાર હશે નહિ ત્યારે જાપાન માન તેના પ્રસન્ન માટે સક્તિમાન રહેશે. આ
સમય સાધીને જાપાન એશિઆમાં પોતાનો પત્તેસારો કરવાનો પ્રયત્ન કરે એમ માનવાને
કારણ છે. કેટલાંક જાપાનીઝ અને અમેરિકન વર્તમાનપત્રો ઉપરથી આ વાતને ટેકો મળે
છે. જાપાનનું એક પત્ર "સાન્તિ અને યુદ્ધ" શીર્ષક નિબંધમાં કહે છે કે—

"One of the most important questions arising out of this war is the
attitude that England, France and Russia will assume towards Asia
This was a great question before the war, it will be a much greater one
after the war. Should the belligerents make peace on terms maintaining
the conditions obtaining before the war, the results would be fatal to
Japan's most important interest in East Asia, and she would be forced to
change both her ambitions and her policy"

આધારકર (દાસ્પરચથી કારપુર) ૩. ૭-૮-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ.

આનુ તાત્પર્ય એ છે કે સુદ પછી, ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, અને દક્ષિણ એશિયાને હમણાં જે દષ્ટિએ જુને છે, તે જ રૂપે એરો કે તેઓના મનોભાવ અને નીતિ બદલાશે આ એક મહત્ત્વ છે. તેઓ એ એશિયાની વર્તમાન સ્થિતિ (અર્થાત્ હમણાં એશિયાના અનેક ભાગો ઉપર તેઓનું પ્રભુત્વ છે, અને જાપાના ઉપર ભવિષ્યમાં તેઓનું પ્રભુત્વ સ્થપાય એવી અવસ્થા) થાપુ રાખવા ઇચ્છતા હોય તો પૂર્વ એશિયામાં જાપાનને સ્વાર્થ હાનિ થશે. અર્થાત્ જાપાનને પોતાની આકાંક્ષા, લક્ષ્ય અને નીતિ ફેરવવી પડશે.

જાપાન નરમ ભાષામાં ઉપરોક્ત વિચાર બહુત કરે છે. પરંતુ આંતરિક કહેતું એમ છે કે સમસ્ત એશિયા નહિ તો નિર્ણય પૂર્વ એશિયા જાપાન માટે ઊંડી નદવામાં આવે, તેમજ જાપાનને સ્વેચ્છાનુસાર (તે પ્રદેશમાં) વર્તવા ન દેવામાં આવે તો તેને માટે જાપાન પોતાનાથી બનતું કરે, અર્થાત્ ધીરભેરી કરવાનું સૂચન આમાં છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે વર્તમાન સુદ પછી એશિયામાં કુરુક્ષેત્ર થવું ભોઈએ. આને પ્રુટિ આપનાર બીજા કારણો પણ છે. ઑસ્ટ્રેલિયાની કારણ પ્રમાણે તેના ઉપર જાપાનની નજર છે. તેથી ઑસ્ટ્રેલિયાનો આત્મરક્ષણ, રક્ષણ પૂરતો કારણ રાખવાને અતિ ઉત્સુક છે. એ મહાન દેશમાં પુષ્કળ જમીન વસવાટયોગ્ય પડી છે. પરંતુ ઑસ્ટ્રેલિયાનો ગૌરવ સિવાસનાને વસવાટ કરવા દેતા નથી. આ કારણથી ભવિષ્યમાં જાપાન અને ઑસ્ટ્રેલિયાને અર્થાત્ બિરિશ મહારાજનુ સાથે અધિકામણ થાય. ભવિષ્ય સંભવિત આ તિવાહનાં કારણો ૫૦૦ જી. એચ. લેપર G. H. Leper "યુનાઇટેડ એમ્પાયર" નામના વિશ્વવિદ્યાલય એક માસિકમાં સાધારણ ભાવે નિમ્ન લિખિત રૂપે વર્ણવ્યા છે—

"It is one of the certainties of the future that although the present war may prove to be the final conflict in Europe, the extent to which the earth has been appropriated by European peoples will some day cause an even more terrible struggle between the white race and the peoples of Asia, unless the "dog in the manger" policy is definitely replaced by some more conciliatory attitude on the part of the race which, by virtue of its discoveries in regard to the Control of natural forces and its administrative capacity, has acquired the dominant position on the earth."

તાત્પર્ય—જો યુરોપમાં આ ઉદ્ભવ જ સુદ હોય, તો પણ આટલું નિમિત્ત છે કે પૃથ્વીના આધિપત્યના સંબંધમાં ગૌરવર્થ—અતિ સુધારિત યોજના ન કરે તો ભવિષ્યમાં એશિયાવાસી અને ગૌરવર્થ પ્રાન્ત વચ્ચે આને મુદ્દાએ અતિભયંકર સંભાવ થશે.

આધિકારકર (દારમરકથી કસપુર) ૨ ૦-૮-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ.

પૃથ્વીની સ્થિતિસપન જાતિઓ ન્યાયપરાયણ અને સહૃદય વ્યવહાર કરે તો યુદ્ધ યામ નહિ. તેઓએ એ પ્રમાણે વર્તન કરવું જોઈએ

સેખાના વિચાર પ્રમાણે એવો વખત આવે તો જાપાન એશિયાવાસીઓમાં બેચેનર થાય, અને તેની દાદાલિક બાદર બીજા ઉપર પડે—

"Japan has shown that there is nothing inherent in the Asiatic mind to prevent it from working on similar lines, and the example of Japan cannot fail to exert a powerful influence on the Asiatic peoples"

બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના કલ્યાણની ખાતર ભારતવાસીઓને યુરોપ વિરુદ્ધ એશિયાના એ સંપ્રામાર્ગ વિભક્ત રાખવા જોઈએ અને બ્રિટીશ પક્ષમાં પૂર્ણ સાથી રાખવા જોઈએ તે સંબંધ સેખા કહે છે કે—

"If we fail to deal with the Indian question in good time, it will tend to merge in the still greater issue of European against Asiatic. By the exercise of the necessary foresight and statesmanship, the Indian and the Mongol problems can be kept detached"

અર્થાત્ ભવિષ્યમાં જાપાન સાથે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યને વિરોધ સમાવના અમારી માત્ર એકથી કલ્પના જ નથી. ભારતવર્ષની વર્તમાન વ્યવસ્થા પ્રમાણે જાતિઆમણ થાય તો દેશરક્ષા કરવાને યોગ્ય નેતા, જાતિયતા, જોડકા, સામરિક શિક્ષા તેમ જ જળ, રથજ, અને આશય યુદ્ધ કરવાને માટે અભ્યાસ આપણી પાસે નથી, અને નજીકના સમયમાં તેમ થવાનો સમય પણ દેખાતો નથી. ઈંગ્લાંડની યોગ્ય મહેરબાની અને શિક્ષણદાર ભારત-વાસીઓમાં એ સામર્થ્ય આપી શકે અન્યથા આ પણ સત્તે ઈંગ્લાંડ પણ ભારતવર્ષની સહાય વિના પ્રબળ થઈ શકે નહિ. ઈંગ્લાંડે અઘાપિ ભારતને ઉત્તન કરવાનો વિચાર કર્યો છે કે નહિ તે કોણ જાણે? પરંતુ આ ખુદ્દુ સ્વયં છે કે યુરોપ, એશિયા અને આફ્રિકાના યુદ્ધમાં જે ભારતીય સીપાઈઓ ઈંગ્લાંડની જાનુમાં લડે છે અને લડયા છે તે ઈંગ્લાંડના રાજનીતિનિપુણોનાં સૈન્ય અથવા મહેરબાનીથી નહિ, કિન્તુ સમયને અનુસરીને દિંદો સીપાઈઓને યુદ્ધમાં મોકલવાની જરૂરીયાત ઉત્પન્ન થઈ તેથી તેમ જન્મ્યું છે. ભવિષ્યના એશિયાના પ્રશ્ન માટેના સંબંધિત યુદ્ધ વેળા ભારતવર્ષની અધિક પ્રમાણમાં સહાય લેવાની ઈંગ્લાંડને જરૂર પડશે. ભારતવર્ષ તે ખુશીથી આપશે. ભારતવર્ષ લડવે આ આપે અને ઈંગ્લાંડ તેને લડતું શિશુ આપે તો કોની મજદુર છે કે તે યુગ સામે માથું ઉચકે?

જાપાન પદિ એશિયાને પક્ષે રહીને યુરોપ સામે લેડે તો પણ તે ઠંઠું એશિયાને સ્વતંત્ર બનાવવા માટે નહિ, પણ પોતાને સ્વાધીન કરવા માટે-એશિયાને પોતાના પગતને નમાવા માટે-પોતાના સામ્રાજ્યના વિસ્તાર અર્થે ભારતવર્ષ લેવા માટે. કદી જાપાન ઇન્ડિયા સામે લડતાં ખચીત આપણે ઇન્ડિયાને પક્ષે ઉભા રહી જાપાન સાથે લડીએ. કારણ જાપાન ઠંઠું આપણને સ્વાતંત્ર્ય આપે નહિ. તેઓ આપણને અધીન કરવા ઇચ્છે. વિદેશીઓને આધીન થતી વખતનાં અનેક અત્યાચાર અને દુઃખ સહન કરવાને કહેા મૂર્ખો તૈયાર થાય, વિશેષમાં જાપાનના લોકો અંગ્રેજોને યુકાગલે સમ્મ, અરિતવાન વા ધાર્મિક નથી ઇન્ડિયાની ભાષા, અને ભારતીય ભાષાને ધરસપર સાંદર્ય છે. વિદ્યા અને સભ્યતાના વિનિમયદ્વારા અને એવા જ અન્ય કારણોથી ઇન્ડિયા સાથે આપણે ગાઢ સંબંધ બધાવો છે, જાપાનની ભાષા આપણી સંપૂર્ણ બિન છે. પ્રાચીન કાળમાં આપણે કેટલેક વર્ષે જાપાનને ધર્મ અને સભ્યતાનું દાન કર્યું છે, કિન્તુ તે તે ભારતને પોતાના બાજારી ખુબર કરતાં ઉચ્ચતર સ્થાન અંગ્રહરુમાં આપતું નથી. બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના નાશરિકે તરીકે જેટલા હક આપણને મળ્યા છે, અને ભવિષ્યમાં મળવાનો સમ્ભવ છે, તેટલા અધિકાર અને હક જાપાને ફારીઆને આપ્યાર નથી.

ફારીઆને આશિક પૂરાપીઅન અને આશિક એશિયાટિક કદી સદાય. આમ જોતાં એશિયાટિક એ જાતો પ્રમુખ છે, ફક્ત અને જાપાનીઝ. આથી સંબંધિત છે કે એશિયાના પ્રજાતને માટે ફક્ત-જાપાનને લડવાનો પ્રયત્ન બાકે નહિ. જો આવે તો ફારી સંપૂર્ણ પૂરાપીઅન જાતિ જોડે આવે. વળી ફારીઆનો વિસ્તાર, ભીક જગ, અને ભૌગોલિક સ્થિતિ એવી છે કે તેની સાથે જાપાનને લડવું સહેલું નથી. ઈ. સ. ૧૮૦૫ માં ફારીઆ જાપાનને કેટલેક વખત લડાઈ આપી. ફેબ્રુઆરી જાપાન જીત્યું. પણ સુધિપત્ર જોતાં અનુભવિઓને ફારીઆની જીત સમજાઈ છે વળી વર્તમાન યુદ્ધમાં જાપાન ફારીઆને તોપો સૈનિક સરભમ, ગોલકાએ, અને તેના સિલ્કાં આપી સહાયતા કરે છે. ભવિષ્યના મહાયુદ્ધ વખતે ઉમખતું આ બધુંતર, ઉમખતે સ્વાધીપ્રસક સમજીને ટકાવી રાખે એવો સલાહ છે. સમયત: તેઓ મધ્યે એવો બંદોબસ્ત થાય કે ઉત્તર અને પશ્ચિમ એશિયા ફારીઆના પ્રજાત તળે રહે, અને દક્ષિણ અને પૂર્વે એશિયા જાપાનના પ્રજાત તળે રહે. આમ ફારીઆની સહાય ન મળે તો પણ જાપાનીઓ, જાપાન, ફારીઆ, અને ચીનમાંથી સૈન્ય સંમલ કરી શકે. જાપાનની લોક સંખ્યા ૫ કરોડ, ફારીઆ બોદિ અધીન ફારી દોડ કરોડ, ચીનની ૪૦ કરોડ, એટલે યોગેશ જાવિની લોક સંખ્યા ૪૬૫ કરોડ છે, અને જો તેમાં ફારીઆની લોક સંખ્યા ઉમેરીએ તો કુલ ૪૬૫ કરોડ+૧૬૫ કરોડ એટલે ૬૩ કરોડ થાય. હારે બ્રિટીશ મહારાજની ગૌર વસ્તી ૬ કરોડ છે, અને તે પણ જુદા જુદા દુરના

દેશમાં વિભક્ત ગૌર સિપાઈની વસ્તી ૩૭ કરોડ છે. તેમાં ભારતવાસી ૩૧૫ કરોડ છે એટલે ગૌરો અને અન્ય મળીને ૪૩ કરોડ થાય છે અર્થાત્ મોજાલગતિથી બને મળીને પણ ૩૫ કરોડ ગોઠી રહે છે. આ ઉપરથી વચાઈ સમજાય છે કે આપણે જે ભાષાને કે રીતીઓને પ્રાપ્ત થતા બચવું હોય તે પ્રાચીન વિજ્ઞાન અને યુદ્ધ વિદ્યા શીખવા બેઠીએ, અને તે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના અથ તરીકે રહીને તેની સહાયતાવડે શીખવા બેઠીએ. તેમજ ઉગ્રાંતે ભારત-વર્ષના રક્ષણ ખાતર તેના દરેક પ્રાંતમાંથી સાખ સાખ માણસોનું લશ્કર ઉભું કરી તેને યુદ્ધ કળાનું શિક્ષણ આપવું બેઠીએ અમારા અનુમાન પ્રમાણે ભવિષ્યમાં મહાસત્યામ થાય તે ભારતવાસીઓ તેવે વખતે નિષ્ક્રિય ઇંગ્રેજ પક્ષાવલગી રહેવા કરતાં ઇંગ્રેજ સોલજરોના દાખ સાથે દાય મીસાવી થવું સામે લડવા ઇચ્છશે પચારદાર ભારતવાસી સીપાઈઓ શૌર્યમાં બીજી ઠોઈ પણ પ્રત્યક્ષ ઉતરે તેમ નથી તે ભારતવાસીઓ યદિ રાષ્ટ્રીય અધિકાર મેળવે અને સર્વ રીતે ઇંગ્રેજની સમાન અને સમકક્ષ જણાય તે તેનો આંતરિક ઉત્સાહ એથી પણ વિશેષ વૃદ્ધિ પામે અને યુદ્ધ પરાક્રમમાં ઠોઈ પણ અરી ન્યુન રહે નહિ.

ઠોઈ દેશમાં અમર તેની સીમા ઉપર યુદ્ધ થતું હોય ત્યાંની પ્રજાને તેમાંથી ખાતલ કરી શકાય નહિ. કેમકે તેઓ નિકટવર્તી હોવાથી વિવિધ પ્રકારે સદાયક થઈ પડે છે. તેમજ તેવી સદાયવાની જરૂર પણ પડે છે. અને આવી સદાય દેશવાસીઓ રાષ્ટ્રીય અધિકાર બોગી સંતુષ્ટ અને અનુરક્ત હોય તેજ સહાયતાથી શળી શકે છે.

ભવિષ્ય માટે અનુમાન કરી તૈયાર રહેવું એ આપણી દરજ્જા છે. જે મહાયુદ્ધની આશંકા છે તે કઈ નછૂંતના સમયમાં થશે નહિ, તેને દીર્ઘકાલ પણ લાગે કદાચ તેવો પ્રસંગ ન આવે તે પ્રમ આનંદની વાત છે. અમે શાન્તિથી સમગ્ર જગતની ઉત્થિતિ આદીને છીએ યુદ્ધનાં કારણો દુર કરી ભૂતિ વિશેષની ઈર્ષા કાઢી નાખી સર્વત્ર શાંતિ સ્થાપવી ઉચિત છે. પણ જે ઠોઈ અચાનિ જન્મ પામે તે તેને માટે પણ સારી રીતે સજ્જ રહેવું જ ઉચિત છે.

જોગીડા. +

સંખ્યા :—૨૧, અરેશર ફરામજી ખખરદાર.

(ગરબી) *

જૂના જૂના તે અમે જોગીડા,
ને જૂની જૂની અમારી જાત રે,
જોગીડા જૂના જૂના રે

જન્મ્યા જન્મતને જાનરે,
ને જામિયે અમારી રાત રે,
જોગીડા જૂના જૂના રે. ૧.

જાના સુરજ, જૂના શાદલા,
ને આ જૂના છે ફરતા આકાશ રે,
જોગીડા જૂના જૂના રે

જાર્યા જન્મતને જામિયે
અમ શોખા મળે નહિ વાસ રે.
જોગીડા જૂના જૂના રે. ૨.

* મહાકવિ શેઠજીવણી ત્રિશવકચરિત્રે લિખે.

“આઠાણપો તે અમે જામિયા, કે મહારો વ્હાલો રમણશે રાસરે,
આવેશ આઠાણપો રે,”—એ વાલ

જૂના કુમર, જૂના ધોધવા,
ને જનાં જોતાં નદીનાં નીર રે,
જોગીડા જૂના જૂના રે

દેડે પુરાતન પ્રીતડી,
અમ ભાંધર મેઝખર પીર રે,
જોગીડા જૂના જૂના રે. ૩.

જૂના જના ગાળે સામરા,
ને જૂના ઊંઘા કિનારા કોટ રે;
જોગીડા જના જૂના રે

ઉડી દિશાઓ ઝઈ જોદની,
ચામે અતર ભરતી ને ઝોટ રે,
જોગીડા જૂના જૂના રે. ૪.

જૂના જના તે પેલા તારલા,
ને આ વીટ જૂના અધાર રે,
જોગીડા જૂના જૂના રે

હડા વનેથી તદિ આવતા,
કોઈ પૂછી કેમ ચમકાર રે,
જોગીડા જૂના જૂના રે. ૫.

જનાં આ વન, જૂની ઝાડીઓ,
ને જૂની જટા વડલાની ડાવ રે,
જોગીડા જૂના જૂના રે.

ધાડી આજા દિલ ધેરતી,
તેમાં પથ પાડે અમ પાવ રે;
જોગીડા જૂના જૂના રે. ૬.

જર્મનીના આધુનિક વિદ્યાર્થીઓનું જીવન.

લેખક — ડૉ. હુરગોવિન્ડ કાનજી ભટ્ટ.

યુરોપખંડમાં આજકાલ સર્વથી અધિક વિદ્વાન જર્મન પ્રજા ગણાય છે. ગૂઢ વિચાર, ગંભીરવિષય, દર્શનશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનમાં જર્મની યુરોપના જ્યાં દેશોમાં શ્રેષ્ઠ છે. કદો કે દર્શન શાસ્ત્ર તો જર્મનીનું જ છે. વર્તમાન સમયમાં વધુ મોટા દાર્શનિક પુરુષો પણ જર્મનીમાં જ જન્મેલ છે. ત્યાંના લોકોની વિચારપદ્ધતિ ભારતવર્ષના મહાન પુરુષોના વિચારને અધિારે મળતી છે. અને ખાસ કરીને એના તત્ત્વજ્ઞાનમાં તો આપણા ભારતવર્ષની હાથ રપટ દેખાય છે. જર્મનીના વિદ્વાનોને સંસ્કૃત ભાષા ઉપર અત્યંત પ્રેમ છે. સામાન્ય મનુષ્યો સંસ્કૃત શિખવા માટે પ્રયત્ન કરતા રહે છે એ જાતિએ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ધણી શૈધગોળો કરી છે. મેક્સમૂલર સાહેબ તો પોતાનું સમસ્ત જીવન સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસમાં અને ગ્રંથોના અનુવાદ કરવામાં ગાળેલું છે, અને તેના લીધે જ જન્મજન્મના તેના નામું છે. આ જાતી વિદ્યાનું અને વિદ્યોત્પત્તિનું કારણ તે દેશનું વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને શિક્ષાપદ્ધતિ છે. આ વિષય લખવાનો માત્ર એક જ હેતુ છે કે આરબનો તથા ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવાનો સમય જર્મનીમાં સાધારણ વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં કેવી રીતે વ્યતિત થાય છે. અર્થાત્ ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ કેવી રીતે આવા પુરુષાર્થસાગી, વિદ્વાન અને વિચારશીલ થયા છે તે છે.

જર્મન વિદ્યાર્થીઓનું જીવન બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. સ્કૂલ (School) અને કોલેજ (College); આ બે પ્રકારનું શિક્ષણ છે તે સંખ્યામાં જોવા બેઠે છે તેવા બેઠે બીજા કોઈ દેશમાં નથી, અને એમ થવાના કારણો સોધવા જતાં આપણે કોઈપણ પ્રકારના અનુમાન ઉપર આવી કહીશું નહિ. સ્કૂલના શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શુદ્ધિબળ વધારવાનો અને માનસિક બળ તથા શારિરીક બળના શિક્ષણ પ્રાર્થનો છે. આ અવસ્થામાં વિદ્યાર્થી પોતાની પાઠશાળાને જીવન માને છે, અને મુખ્ય કરીને એના ઉપર જ ખાતર આપે છે. વિદ્યાર્થીઓને સ્વેચ્છા મુજબ સહેરમાં ફરવા ફરવાની છૂટ નથી હોતી તેમ જ મનમાનતાં પુસ્તકો પણ તેમનાથી વાંચી શકાતાં નથી. એમના શારિરીક શારિરીક પ્રવૃત્તિ, શુદ્ધિવિકાસ તથા, અન્ય આવા પ્રકારની જરૂરીયાત જાળવે ઉપર શિક્ષક ખાસ લક્ષ આપે છે. સ્કૂલની છેવટની પરીક્ષા પસાર કરી પછી વિદ્યાર્થી એક નવિન જીવનમાં પ્રવેશ કરે છે જેમને એન્ડ્રસનું સર્ટીફિકેટ મળ્યું એ માણસને યુનીવર્સિટીનું પ્રવેશપત્ર મળી ચૂક્યું આ વિદ્યાર્થી ઉપર માતાપિતાની મોટાપણ પ્રકારની વિદ્યાભ્યાસ મંજૂરી સત્તા રહેતી નથી. એટલે જર્મનીના સંખ્યામાં કોઈપણ

વિશ્વવિદ્યાલયમાં (University) પોતાનું નામ અધ્યાપકના બક્ષામેય પત્ર વિના પોતાની મરજી મારફત દાખલ કરાવી શકે નથી. વિશ્વવિદ્યાલયમાં દાખલ થનાર ઉમેદવારને દરવર્ષે લગભગ ચારસો રૂપિયા બેટ આપવા પડે છે. પુસ્તકખર્ચ ધણીજ ભોળો થાય અને છે. મરજી મારફતેના કોર્સ લઈ શકે છે. નામ દાખલ કરાવ્યા પછી પણ મરજીમાં આવે તો કોલેજમાં જાય અને મરજી ન હોય તો ન જાય. કોર્સપણુ વિદ્યાર્થી એક વર્ષની અંદર એકથી વધુ કોલેજમાં અભ્યાસ માટે ઇચ્છા પુરુષ જઈ શકે છે ત્યાં કંઈ એવો નિયમ નથી કે એક જ કોલેજમાં અભ્યાસ કરવો એમ. વિદ્યાર્થીઓ જિન જિન પ્રોફેસરોના વિચાર, વિદ્વતા અને વિદ્યાભણ્ણારના વિશેષ લાભો મેળવી શકે તેટલા ખાતર આવી રીતની છૂટ તેને આપવામાં આવે છે. અદ્વિના શિક્ષકો કે પ્રોફેસરોની મારફતે લાંબા વિદ્યાશુરઓ ટકટક કરતા નથી. પરંતુ વર્ષમાં કોલેજો બદલાવવાને લીધે દરેક વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજિત કરે છે. ઇંગ્લાંડની જેટલાના વિદ્યાર્થીઓને રહેવા માટે ખાસ કરીને હાઈ મકાન કે બોર્ડિંગહાઉસ (Boarding-House) નથી. પ્રત્યેક વદ્યાર્થી જાડુતી મકાનમાં રહી પોતાની ગ્રાહ્યજી પોતાની મેળે જ કરી લે છે. એવા વિદ્યાર્થીઓને સાધારણ રીતે વાર્ષિક ખર્ચ પોલસો રૂપિયા લગભગ થાય છે. Association ની જેટલા વિદ્યાર્થીઓનાં મકાનો હોય છે. શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થીઓની માંગીઓના મુખ્ય ઉદ્દેશ રાજકીય હોય તેથી દરેક વખતે રાજકીય અને દેશની સ્થિતિના સંપૂર્ણ વચાસ કરતા હવા. પણ દેશના સત્ત્વ વહીવટની હાલની રીતિ જર્મનમંજને સામાન્ય રીતે સતેષકારક હોવાથી હવે એ મંજોમાં અનેરજન વિષયોની ચર્ચા કરી ૧૮૨૫૨ સમાગમ લાગ લે છે. કોલેજમાં ઉચ અને નીચ, ધની કે દરિદ્રી એવા જાણ પણ જાતનો ભેદ નથી પણજવાતા સમાન હક છે.

ઇ. સ. ૧૮૧૧ માં જર્મની વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૫૭૦૦ હતી તેમાં ૨૪૦૦ સ્ત્રીઓ હતી જ્યારે એ જ દેશમાં ૪૦ વર્ષ પહેલાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા માત્ર ૧૩૦૦૦ હતી તેમાં ૨૫,૦૦૦ સ્ત્રીઓ હતી. જ્યારે એ જ દેશમાં ૪૦ વર્ષ પહેલાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા માત્ર ૧૩,૦૦૦ ની હતી. તથા વર્ષનો લગભગ લેવા જર્મનના વિશ્વવિદ્યાલયમાં ૮,૪૨૫ પુરુષ અને ૭૭૭ સ્ત્રીઓ અભ્યાસ કરતી હતી. સ્ત્રીઓમાં ૬૧૩ દર્શનશાસ્ત્રનો, ૧૫૨ ઈકોનમી, ૧૦ કાયદાકાનુનનો અને ૨ અધ્યાત્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરતી હતી. આ નાનકડાં દેશમાં ૨૧ વિશ્વવિદ્યાલયો છે. લાં ઇંગ્લાંડ કે આપણા ઉદારતત્વની જેટલા વિરોધ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાથી Degrees ડીગ્રી મળતી નથી પણ દરેક વિદ્યાર્થીએ વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને શુદ્ધવિકાસનું પ્રમાણુ વિદ્યાશુરને આપી સંતોષ આપવો પડે છે જર્મન શૈક્ષિક કલે જે અમારે એન્ડ્રુસ

તમારા ભારતવર્ષના ધી.એ. બરાબર છે. હેરોલ્ડ વ્યક્તિ ડોઈની મદદ વિના માત્ર પોતાના વિચારોથી જ નવું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરે ત્યારે ત્યાં ડૉક્ટરની ઉપાધિ મળે છે. અને કમસઃ છેવટની ઉપાધિ L. L. D. ની મળે છે.

સ્વતંત્રતા ને ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓમાં રસેરસ ભરી હોય છે. ત્યાંની પ્રભુ-વિદ્યાર્થીઓ—આપણા ભારતવર્ષની પ્રભુ જેવી રાજભક્ત છે એ પ્રભુ પોતાનું શોહી સુધારવાને એક નૂતની પ્રયા પ્રમાણે—Diploma દ્વયુદ્ધ—કસરત કરવાનો દંડ પણ મહાવરો રાખે છે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે આ કસરત કરે છે ત્યારે કેટલાક માત્ર જુએ છે એમ નહિ પણ પોતાની વારીની રાહ જોતા ઉભા રહે છે વિદ્યાર્થીઓની સરવાર કરવા ત્યાં ડૉક્ટરો હાજર હોય છે

સૌ ડૉક્ટર જાણે છે કે મરવેક જર્મન વિદ્યાર્થીને બે વર્ષ સુધી યુદ્ધશિક્ષણ લેવા માટે સેનામાં રહેવું પડે છે. જેથી આ ઠહેવાતી કસરતમાં જર્મન વર્તમાન સમ્રાટની સહાનુભૂતિ હોય તો આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

જર્મન વિદ્યાર્થીઓ આ પ્રમાણે પોતાનું બાલ્યજીવન ગાળે છે જે દેશની પ્રભુ વિદ્વાન હોય છે ત્યાં સુખ મેળી શકે એ સમાવત છે. વર્તમાન જર્મનીને આપણી ભાષામાં ભૂત-કાળના ભારતવર્ષ કહીએ તો યોગ્ય છે. જેનું એક પણ બાબત નિરક્ષર નહિ હોય એવો દેશ તો જર્મની જ છે. સહજાગે આપણી રાજકર્તા માયાણુ બ્રિટિશ સરકારના ઉદાર આશ્રયથી આપણે પણ કેળવણીમાં આગળ વધીએ છીએ આપણે ધ્રુવીયું કે દેશની ઉત્તરિનો કે અવનતિનો ખરો આધાર વિદ્યાર્થીઓ ઉપર અવલગીને રહે છે એ ખરી ફરજ આપણા દેશના દરેક વિદ્યાર્થીઓ સમજતાં થીએ અને એક વખત સમસ્ત પ્રભુ સુશિક્ષિત બને

ભાવણ.

લેખક:—રા. રામલાલ મુનીલાલ મોદી.

(અનુસંધાન તથા વર્તમાન મુદ્દા ૪૭૭ થી)

ભાવણની કવિતાનો વિલાસ પૂરો કરતાં પહેલાં ભાવણે તે કવિતાઓ કેવા રાગ કે ભાવણની કવિતા રામમાં ઇંદમાં વાપરી છે, તે વિષે જરા દષ્ટિપાત કરી જઈએ. ભાવણે છે કે ઇંદમાં? ધનાધી, રામધી, આશાવરી, વેરાડી આદિ રાગોમાં કવિતા કરી છે. તેની કવિતા ઠોઈ ઇંદમાં કરેલી જોવામાં આવી નથી. એ સંબંધમાં મેં જાણનો તોલવા જોવા છે. પ્રેમનંદનાં અભિમન્યુ આખ્યાન આદિ કાવ્યોમાં અભંગની આશનો એક રાગ જોવામાં આવે છે. આવી ધારીના રામનું ભાવણના દક્ષમરકધમાં પણ એક પદ મળી આવે છે, તેમાંથી આરભ અને અન્તની બળને પકિતઓ હું અર્થિ ઉતારી છું.

“જસોલા માત, સંભિજો વાત, કરે ઉપાત, સુન્દર ધર માદારે, કહે કયમ રહીએ
અચલ કામ, કરે ઉપામ, માખણુ આમ, દોષી ફેડી દુધની કહે કયમ રહીએ.”

x x x x

સુન્દર ધામ, ઉત્તમ કામ, કરવા કામ, લઘુચક્રમાંદિ કરી.

અહીં કોશિસાધ, બહુ અપરાધ, કરતો ખાધ, ભાવણ પ્રભુ રધુનાય કહે કિમ કીતેછ.”

(૫૬ ૪૬)

આ રામનું નામ “નટ નારાયણ” લખ્યું છે. દક્ષમરકધમાં એક પદ નરસિંહ મહેતાના પ્રભાતીઆના રામમાં છે, તે આપુ ઉતારવા જોવું છે.

મહી મયન કરે, કન શીસે ધર, નીસરે ફલુસાણ, ધાર ધાર્ધ.

કે કહે આવતો, વેણુ વળાતો, લાડે બોલાવતો, કહીને આર્ધ.

વાંદ જોઈ કદાનની, શામળાવાનની, પ્રેમનિધાનની, મીટ માંડી

પ્રેમ તે પરદરી, રીસ શીસે ધરી, લાલચ અનુસરી, ઓરે જાડી.

રેણુ દીસે ધણી, વાટ મયુશ તણી, તે હણી કસને, કૃષ્ણા આવે.

સાદામાં જઈએ ધરી, વિનમદિ વશી, દસીને વાત મુઠને, કહી બોલાવે

ચક્રન જોઈ વશી, વિપ્ર પુણુ અલી, સંભળી સુખ સરીર વાળે.

પ્રીતુ કાર પાવસ, ઉઠરે વાવસ, આજસ અંજનો, તાપ જાળે

શી કહું વાતડી, આખ અતિ રાતડી, ચે રહે માદારી,

વાત મે રામહે, મુઠને આવી કહે, કેટલા દી રહે, ત્યાં મુરારિ;

આપું વધામણી, આવે જે મુજબણો, મુજ મુણી, આવતા પુત્ર મણી.

અમરનાં કરી કામ, બાલજી પ્રમુ પ્રીરામ, ધામ પધારણે જે પ્રેમ આણી. (પદ ૨૦૭)

આ પદ શ્રીકૃષ્ણની મથુરાથી આવવાની વાટ જોતાં યરોદ્ધના મુખમાં મૂકેલું છે.

૪. બાલજીના સમયની બાધાનું સ્વરૂપ.

૨૧ તા નરસિંહરાવે ઉપસ્થિત કરેલી પ્રેમાનન્દનાં નાટકો સંબંધી ચર્ચાથી, અમુક કવિના સાહિત્યચર્ચામાં સમયની બાધા સંબંધી વિચાર કરવાનું મુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નવીન તત્ત્વ નવું તત્ત્વ દાખલ થયું છે. તે સંબંધી ગયા સતકમાં એટલી ખંધી બેપરવાઈ હતી કે, પ્રાચીનકાળેના પ્રકાશકો, પોતાને મળેલા દસ્તલેખોની ઉતાવળી સાલ સાગ્યેજ જમાવતા તેથી તે વખતે પ્રકટ થયેલાં બધાં કાળો બાધા સંબંધી નિર્ણય માટે નિરપરોગી જેવાં અસારેલાં છે.

બાલજીનો સમય બાધાનિર્ણય માટે ખાસ અગત્યનો છે. વિક્રમના સોલ્લસ સતકમાં બાધાના અવિકૃત સ્વરૂપ લોકપ્રસિદ્ધ સાહિત્યના કવિએ નરસિંહ, બાલજી, લીમુ આદિ સંબંધી અભિપ્રાયો, થયેલા છે. ચાટે તે સતકની બાધાનું સ્વરૂપ જોવાનો ખાસ જરૂર છે. સ્વ. કવિ દસપતરામ અને હુરજોષિન્દ્રાસ કાંટાવાળાનો મુજરાતી બાધાની અવિકૃત સ્થિતિ સંબંધી અભિપ્રાય જાણીતો છે. 'સાક્ષરમાળા'માં ૨૮ જોષીપુરા પશુ વિક્રમના સોળમા સતકની કવિઓની બાધા સંબંધી આ પ્રમાણે ચર્ચા રચી કરે છે —

“નરસિંહ તથા બાલજીની બાધા પદનામની બાધાથી તદન જૂદી તરેહની છે. ત્યારે શું તે કવિદ્વંદ્વની બાધાઓ વિરૂદ્ધ પામી ગઈ? જો તેવું હોય તો બાલજી કે જે લોકપ્રસિદ્ધિ પામ્યો નથી, તેની બાધા આટલે અંશે કેવી રીતે વિરૂદ્ધ થઈ જવા પામી હશે? નરસિંહની બાધા કદાપિ લોકપ્રસિદ્ધિને લીધે વિરૂદ્ધ પામે. ૧૨-મું, બાલજીની બાધા, તેના અનુકૂળ સંયોજને અભાવે, દેખાતિ વિરૂદ્ધિને કેમ પામી હશે?” (૫. ૧૧.)

૨૨. જોષીપુરાના કથનનું મધ્યસ્થરણ કરતાં નીચે પ્રમાણે મુદ્દા ઉઠાવે છે:—

૨૩. જોષીપુરાની દલીલનું (૧) બાલજીનાં કાળો લોકપ્રસિદ્ધિ પામ્યાં હતાં કે કેમ? (૨) મધ્યસ્થરણ તેનાં બધાં જ કાળોની બાધા શું આધુનિક છે? (૩) તેનાં કેટલાંક કાળોની બાધા પ્રાચીન નહિ લાગવાનું શું કારણ? (૪) બાલજીના સમયના કાન્દારે પ્રમુદ સિવાયના કાંઈ પ્રમોદ મળે છે? જો તેમ હોય તો તેમની બાધા કેવી છે? આ મુદ્દાઓ ક્રમવાર તપાસીએ.

પ્રથમ તો એમ કહેવું કે બાલજી લોકપ્રસિદ્ધિ પામ્યો નથી તેજ અપર્યાય છે આધુ-
શું બાલજી લોકપ્રસિદ્ધિ નિક સમયમાં તેના વિષે લોકો જાણુ જાણુ જમાવતા હોય અથવા પાંચ્યા નહોતો? તેનાં કાળો જીર્ણ કવિઓનાં કાળોના પ્રમાણમાં જોઈ પડતાતા

પ્રથમ તો એમ કહેવું કે બાલજી લોકપ્રસિદ્ધિ પામ્યો નથી તેજ અપર્યાય છે આધુ-
શું બાલજી લોકપ્રસિદ્ધિ નિક સમયમાં તેના વિષે લોકો જાણુ જાણુ જમાવતા હોય અથવા પાંચ્યા નહોતો? તેનાં કાળો જીર્ણ કવિઓનાં કાળોના પ્રમાણમાં જોઈ પડતાતા

મણિ અને મોહન ૩. ૨-૦-૦ એન એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુબાઈ

હોય, એથી એમ કહી ન શકાય કે તે સર્વદા અપ્રસિદ્ધિમાં રહ્યા હશે. ન બીજા પશુ અનેક કવિઓ જેના કે નાકર, વિઠ્ઠલદાસ, વિશ્વનાથ, આદિને હાલ સુધી કોઈક જ બાણુ હતું, તેથી શુ એમ કહી શકાય કે પ્રાચીન સમયમાં પણ તેઓ અપ્રસિદ્ધ રહ્યા હશે? લાલચુના કાવ્યોની વૃદ્ધા જુદા સમયમાં ઉતારેલી અનેક પ્રતો મળી આવે છે. તેના દશમસ્કંધની જ અનેક પ્રતો મળી આવી છે. જે આ લેખમાં અહિંના નાગર ગૃહસ્થની સ ૧૮૧૬ માં ઉતારેલી તથા એક મારી પોતાની પ્રતનો ઉપયોગ કર્યો છે. રા. બા. કાંઠાવાળા પાસે સમત ૧૮૭૦માં ઉતારેલી એક પ્રત છે. રા. નનસુખરામ ત્રિપાઠી પાસે પણ એક પ્રત છે, એમ સંભવ્યું છે. તે સિવાય બીજા પશુ અનેક પ્રતો હશે. દશમસ્કંધનાં છૂટક વેરાઓનાં પદો પણ અનેક સ્થળેથી મળી આવે છે. નાગરઓએને મોટે પશુ તેનાં પ્રુષ્ઠળ પદો હોય છે, તે મેં આગળ જણાવ્યું છે જ. પ્રાચીન કાવ્ય 'ત્રિમાસિકમા 'સતસતી' છપાવતાં પશુ ૧૭૭૬, ૧૮૩૦ અને ૧૮૪૭ માં છપાએલી ત્રણ પ્રતોનો ઉપયોગ તેના 'પ્રકાશકાવ્યે' કર્યો હતો. આ બધા પુરાવો તેની પ્રાચીન કાળની પ્રસિદ્ધિની તસ્દીમાં છે. તે ઉપરાંત તેનાં કાવ્યોની છાયા તેના પછીના કવિઓના કાવ્યોમાં જણાય છે. તેને નરસિંહ મહેતા જેટલી પ્રસિદ્ધિ નહિ મળી હોય, તો પણ તે અપ્રસિદ્ધ રહ્યો હતો એમ કહી શકાય નહિ. નરસિંહની ભક્તિની સાક્ષાત્કારતા, તેમ જ તેને શ્રી કૃષ્ણ બતાવેલા પરમાને લીધે, તેની પ્રસિદ્ધિ વિશેષ થઈ હોય, તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. તે ઉપરાંત, વિશ્વનાથ, પ્રેમાનંદ, હવારામપ્રભુતિ, કવિવશિષ્ઠે તેના કૃત્તવ્ય સર્ગથી કાવ્યો રચીને પણ એને વિશેષ પ્રસિદ્ધિ આપાવી છે આલુ ભાલણ સંબંધમાં બન્યું નથી. તેથી તેની પ્રસિદ્ધિ નરસિંહ કરતાં ઓછી થાય, તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ, એથી એમ કહેવું યોગ્ય નથી કે, તેને પ્રાચીન કાળમાં કોઈ બાણુ જ નહિ હોય.

લાલચુના બધા જ કાવ્યોની ભાષા આધુનિક છે, એમ નથી. તેની કાદંબરીની ભાષા શું ભાવજુના બધા જ સ્પષ્ટ રીતે પ્રાચીન જ છે. તે ઉપરાંત તેના પ્રકટ થયેલા નળા-કાવ્યોની ભાષા આધુનિક ખમાન અને અપ્રકટ દશમસ્કંધમાં પણ કોઈ કોઈ સ્થળે પ્રાચીન ભાષાનાં રૂપો જળવાઈ રહ્યા છે.

છે ૧

- પ્રેમાનંદના નામથી પ્રકટ થયેલા માર્કન્ડેય પુરાણના દેવીચરિત્રમા લાલચુના નામનો નિર્દેશ છે.
"લાલચુ, માધવ દેવસૂત્રિ, બધી કમળી તળએ એ—
એમણે દેવીમહાત્મ્ય પ્રાપ્ત કર્યો, મરી અર્ચના ખરો વિવેક"

(પ્રા. અ. મા. માર્કન્ડેય પુરાણ ૫ ૮૩૧)

તે આ કાવ્ય ખરેખર પ્રેમાનંદના હાથેજ રચાયેલું હોય (જે માટે પ્રબલ સંશય છે) તો તેણે લાલચુના નામનો કોયો ઉદ્દેશ્ય મહત્વનો છે, તે ઉપરાંત ભાલણની વિખ્યાતિનો વિસ્તાર જણાય છે.

કાઉન્ટ રોબર્ટોયની વાતો. ૩. ૦-૪-૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુબાઈ.

નળાખ્યાન :—

“મન્દ હાસ્યે હમયતી વહર્થ મુલ્યુર્થ નળશૂરાણ ;

દેવતાને નમર્થ વદુઃ, મુને વરે તદ્દશ્ય.

વિશ્વાસવાળી વાચા બલો, કહો શું કર કામ ?

વિશ્વાસ જેવો મિં ધર્મો, તેવો ધરો તમિં સ્વામ.” (કડવુ ૧૦)

દશમસ્કંધમાંથી પાછળ અનેક ઉતારા આપ્યા છે, તે ઉપરથી તેની ભાષા બહારો જ. તે પશુ અન્ય સ્થળેથી ચાર પંક્તિઓ ફરી ભેષમે

“દૃષ્ટ દીવડી ચાચર મહીલી, હરિ ઉપર ઉતારી ર,

આનન્દે સહુ ગાન કરિ છિ ગોકુળની સર્વે નારી ર,

હુણુ ઉતારિ કુચર ઉપરિ ભામણડાં સિ માટીર,

અંગેશમંગિ કરિતાં રક્ષા ગોનું પુછ ભચારી ર.”

નળાખ્યાન અને દશમસ્કંધમાં પ્રાચીન સમયનાં અનેક રૂપો અનેક સ્થળે જોવામાં આવે છે, પરંતુ અહિં નમૂના દાખલ જ થોડી પંક્તિઓ ઉતારી છે * બાલણની ભાષા સંબંધી પ્રાચીન કા. મા. અંક ૧૧ ના “અન્નવિવેચન”માં પણ તેના લેખકે આ પ્રમાણે લખ્યું છે—

“કવિની ભાષામાં આજના કરતાં કંઈક ફેર દેખાય છે, છે, કરે છે, તે, હવે, અમે, વગેરેને મદસે છે, કરિડે, તિ, હવર્થ, અભિ, વગેરે રૂપો લખ્યાં છે” (૫. ૧૪.)

આ ભેતાં બાલણના સર્વે અન્યોની ભાષા આધુનિક નથી.

પ્રાચીન કવિઓના કાવ્યો તેના મૂળ સ્વરૂપમાં આપણને કવચિત્ જ મળ્યાં છે. પરંતુ, પ્રાચીન અન્યોની ભાષા- તેમાં ઘણી વિકૃતિ ઘર્ષને તે આપણા સુધી આવ્યા છે. આ માં કેવી રીતે વિકૃતિ વિકૃતિ આ પ્રકારે થાય છે—(૧) પ્રથમ, પ્રાચીન કાવ્યોના પ્રકાશ-થાય છે? કાવ્યે કવિતા તેમને તે નખતલી લેખનપદ્ધતિએ લખાએલાં

* બાલણકૃત ‘મૂલશી સપાદ આખ્યાન’માં પણ પ્રાચીન ભાષાના રૂપો પુષ્કળ જમાને જળવાયેલાં છે તેમાંથી એક ઉતારો પણ જોવાની જરૂર છે.

“પુત્રી વેશીનિ લે દ્રામ, બેશિ કાહેનો દાસિ કામ

હંસા કરતાં આસિ પ્રીત્ય, હેતે વાદવદે વિપરીત્ય,

કુડી સાક્ષ પીઠારિ કિઠિ, લોભી લાંબ પીચારી મિઠિ,

છદી વચ ન રાખિ એક, નિશુભકિત ન આસિ વિવેક,

પીતી પાણી વાસિ થાય, બાવ વાછનિ દુષ ન પાય

તે દુષસુ ન કર સંતોષ એ સપથા એ સુમનિ દોષ

(કડવુ ૭)

આ આખ્યાનની પ્રવ ૨૧. ૧૭૭૮ માં ઉતારેલી છે

સમજી, અથવા તો સામાન્ય વર્ગથી તે નહિ, સમજી સકાય એમ ધારી, તેમાં ધણું ફેરફાર કરીને પ્રકટ કરેલાં છે, એમ તેમના અવ્યાસકોને જણાયા સિવાય રહેતું નથી.* (૨) છૂટક પદો મુખપરપરાએ રહેવાથી, દરેક કાળની બાધને અનુરૂપ યર્થ તે હાલ ચાલતી બાધમાં અથવા તો તેની નકલો જે સમયે ઉતારવામાં આવી હોય, તે સમયની બાધમાં વિદ્યુત યથેતાં આપણને મળે છે. આ જે વર્ગનાં કાળો રાખના સમયનિર્ણય માટે અનુપયોગી હોય છે.

(૩) ત્રીજા વર્ગમાં હસ્તલિખિત ગ્રન્થો આવે છે. આ વર્ગના જે ઉપવિભાગ છે. (અ) જે સમયે કાળો રચના હોય તે સમયના આસપાસની ઉતારેલી તેની નકલો, (આ) રચનાશળ પછી ધણા સમયે ઉતારેલી નકલો. આમાં (અ) વિભાગના ગ્રન્થોનાં તે નિર્વિવાદ રીતે પ્રત્યક્ષ પુરાવા (Direct evidence) તરીકે ઉપયોગ યર્થ સહે. પરન્તુ આમાં એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે, તે એ કે ધણી વખત પ્રતોના છેડે તે ઉતારાની એક સાલ આપેલી હોય છે, પરન્તુ ખરી રીતે જોતાં તે વખતે નકલ કરેલી હોતી નથી, 'કારણ કે ધણા નકલ કરનારા પાછળના વખતમાં નકલ કરે છે, તથાપિ મૂળ નકલની જ ઉતારાસાદ પોતાની નકલમાં કાપમ રાખમ રાખે છે અને પોતે જે સાલમાં ઉતારે છે તે સાલ જણાવતા નથી. આવા ગ્રન્થો બૂલ ખવરાવનારા હોય છે. માટે તેવા ગ્રન્થોના કામગ, લિપિ, લખાણની ધાટી વગેરે ઉપરથી તેના સમયની અટકળ યર્થ હોય છે. જેના નીચે ઉતારાં સ્વલ ન હોય તેનો સમય ખૂણ આ રીતે અટકળી સકાય છે. (આ) ધણાખરા ગ્રામીણ ગુજરાતી કાળો આખ્યાન અથવા ક્ષામિક કથાના રૂપે હોય છે, અને તેમનો ઉદ્દેશ સોદિયાં તે આપને કથા કરવાનો હોવાથી, સોદોને સારી રીતે સમજાવવા માટે નકલ કરનાર તે કાળોને પોતાના સમયની બાધમાં ઢાળીને ઉતારે છે. આથી ધણાખરા હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની પ્રતોમાં, તે જે સમયે રચના હોય છે તે સમયની બાધા હોતી નથી, પણ તેની નકલ જે સમયમાં

* નરહરજી સમવર્તીવાની પ્રસ્તાવનામાં તેના પ્રમુખકો આઠઠી વાત કમ્બ કરે છે.—

“જોઈ જગતે શુદ્ધ સરજીત સખ્દો જેવા અપ્રકરણ રૂપમાં વળી આવે છે કે, હાલના જમાનામાં જોઈ લખનારો જેવા અપ્રકરણ ભાષ્યજી કામે કલાય આવે સખ્દોના જગરો, તેમણે ના પછુ કર્યો હોય, પરન્તુ પાછળથી અન્ય લખનારાઓએ રચણાનુસાર તેજો ફેરફાર કર્યો હોય તો કોણ જાણે કે વળી આ ગ્રન્થની સાપાદોથી વિલક્ષણ લાગવાનું બીજું કારણ એવું પણ હશે કે, તે વખતે જે ગ્રન્થો લખાતા તેની એકલી ત્રીજી ગુજરાતીને અનુસરી કરવામાં આવતી હતી. અને પાચગ્રામી સુમમતા સાથે તે તે જગતે સખ્દના ચાલુ કચ્છારને અનુસરી એકલીમાં કંઈક ફેરફાર કર્યો. સ્વલ્પિ તેજો ફેરફાર કરવામાં અમે સખ્દના રૂપ વાલી નાખ્યા નથી કે પ્રકૃતિપ્રચલની કદવાલ કરી નથી, તથાપિ જલુધા રૂ કરના બંદે તો દુકાર કર્યો છે. અથવા તો સામાન્યપણે લેખનદોષને કીધે સખ્દ અશુદ્ધ યર્થ ગણા હોય તેને શુદ્ધ કરીને લખ્યો છે જેમ ‘તેલિ’ના તેણે ‘તેલુ’ના તેણે ‘અલિ’ના અલિયો, ‘નયી’ના નય, ‘ગોપા’ના ગોવિંદ, ‘કીપા’ના કીપ, ‘ચેલિ’ના ચેલે, અને જેવા બીજા લેખનદોષોના ફેરફારથી સામ્રાજ કાળમાં વિલક્ષણ લાગે તેવા સખ્દો માત્ર સુધારીને લખ્યા છે” (પ્રા. કા. આ. અ.ક ૭૨)

ધર્ષ હોય છે, તેનું પ્રતિજિમ્મ તેમા પડેલું જોવામાં આવે છે. તો પણ એટલું ખરૂં કે આનો સર્વસાધારણ નિયમ ધર્ષ થઈ શકે નહિ ઉપરના કથનને કેટલાક અપવાદો પણ છે.

(૧) પ્રાચીન વિષય ધાર્મિક આખ્યાન અથવા કથન ન હોય, પણ એવો ઠાઈ હોય કે જે લોકચોખ્ખ હોય નહિ, વેા તેમાં તે ગમે ત્યારે ઉતારેનો હોય તો પણ ધણું કરીને મૂળ ભાષામાં કાયમ રહે છે

(૨) ધધાદારી લઘીઆઓએ (Professional scribes) જે નકલ ઉતારેલી હોય તો ધણી વખત ભાષામાં વિકૃતિ થયેલી માલુમ પડતી નથી.

(૩) પ્રતીક ઉતારનાર વિદ્વાન જૈન સાધુ હોય તો પણ મૂળ ભાષા અવિકૃત સ્વરૂપે કાયમ રહેલી જોવામાં આવે છે જૈન લેખકોનું અભ્યસન કામ પણ જેમને જોવાનો પ્રસંગ મળે છે, તેમને એ જાણવા સિવાય રહેતું નથી કે તેઓ કળગથી યથાસ્થિત નકલ કરનારા હોય છે. મારી પાસે ૧૪૯૯ માં રચાયેલ 'વિક્રમ ચરિત્ર કુમરરાસ'ની ત્યાર પછી બસે વર્ષે લખાયેલી એક જૈન પદ્ધતિના દ્વાબની નકલ છે તેમાં મૂળ ભાષા અવિકલિત રીતે કાયમ રહેલી જણાય છે.

આ ત્રણ અપવાદોના પણ એક અપવાદ છે કે જે છેલ્લા નકલ કરનારે અસલ નકલ ઉપરથી પોતાની નકલ ઉતારી હોય તો જ તેમાં મૂળ ભાષાનું દર્શન ધર્ષ થઈ શકે; પરંતુ તેને જ એવિકૃત ધણેલી ભાષાવાળી પ્રત નકલ કરવાને મળી હોય તો તેની ભાષા અસલ ન હોય એ ઉધાતું છે.

ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન દસ્તાવેજોના અવલોકન ઉપરથી આપણી બાબતો જણાય છે, અને અધિક પ્રાચીના સમયની ભાષાનો નિર્ણય કરતી વખતે, તેને આ બધી કમાલી એ કસવાની જરૂર છે *

ભાલણુ તેમ જ નરસિંહ, મીરા, આદિ કવિઓનાં કેટલાંક કાવ્યોની ભાષા વિકૃત ભાલણુ અને તેના સમકક્ષ યવાનાં કારણે ઉપર પ્રમાણે છે. તેમના સમયમા લખાયેલા હીન કવિઓની મૂળ ભાષા પણ મૂળ ભાષા અવિકૃત સ્વરૂપે કાયમ રહી હોય તેવા પ્રશ્નો તે કવિઓના જે મળી આવે, તો તેમની ભાષા પણ પ્રાચીન જણાવા વિના રહે નહિ +

* આ ખંડ ઉપર જ તાનસુખરામચાૃદમે તોષ કરેલી જ કે તે સારી રીતે લખાયો છે

x જેમ નરસિંહના પદોમા અને કાન્હડદે પ્રબંધમા પછીનો ચો પ્રત્યય જોવામા આવે છે, તેમ ભાલણુના કાવ્યોમાં પણ કેટલીક સ્થળે તે પ્રત્યય વપરાયેલો જ તેના નવાખ્યાનની અનંત,

“નળની કપા ગાઠ મનોહર, બમે હુખીઆયા હુખ”

દશમસ્કંધમા પણ એક જ સ્થળે,

“ભાલણુ પ્રજુઓ રવામી”

એમ નિર્દેશ છે

મરાઠી ભાષામાં ‘દમણું’ ને બદલે ‘અતા’ શબ્દ (વ. જત) વપરાય છે ભાલણુના દશમ-તેવા અર્થમાં ‘આતા’ શબ્દ ધણી જગ્યાએ વપરાયેલો છે

“આતા એમ વ કીચમેર”

(૫૬ ૧૮૦)

બાલણીની કાદંબરીની જે નકલ મળી છે, તે તેના સમય પછી બહુ લાગે કાળે લખાએલી કાદંબરીની ભાષા; નથી. તેથી તેમાં બાલણીના સમયની ભાષા ધણુ ખરૂં કામ્ય રહેલી જણાય છે. તેમાંથી ઉતારા પાછળ જે આપ્યા છે. તે ઉપરથી તેની ભાષાનું સ્વરૂપ જોવામાં આવ્યું જ દુરો. તે પછી તાર્કાલિંગ ઉપયોગને માટે એક વિશેષ ઉતારો રજુ કર્યું છે.

“હું પડતું દીકું જેટલી, શિખ્ર પ્રતિ બિલ્લુ તે તેટલી.—

બાળુ દક્ષ થકુ શુકબાલ ગાલુ છિ શિયાળી કાલિ.

હુકે છિ ચચામાંથી આજ, એ જીવતું રાખું મહારાજિ.

પૂરી આવિ છિ નહિ પાંખ, કરિ ઉડવાની અતિ ધાંખ;”

કાદંબરીની પ્રત વિ. સં. ૧૬૭૨ માં ઉતારેલી છે, તેથી તેમાં અસલ ભાષા ધણીખરી કામ્ય રહેલી જણાય છે. એ તે ત્યાર પછી ધણી માંડી ઉતારેલી હોત તે, તેમાં વિકૃત ધમા વિના કદાચ રહેત નહિ. આમાં ‘ધણુખરી’ મૂળ ભાષા કામ્ય રહી છે, એમ કહેવાનું કારણ એ કે તેમાં મારા અભિગ્રામ મુજબ સત્તરમાં શતકની અસર થયેલી જણાય છે. રા. નરસિંહરાવે લખ્યું કે કાદંબરીને “ભાષાના ફેરફારનો આધાર લાગ્યો નથી.” પરંતુ તેની જે તથા, તેમાં થયેલી નકલ આપણને મળી છે, તેની ભાષા સોળમાં શતકની ભાષા સત્તરમાં શતકની સહેજ જેમાં કામ્ય રહી છે, તેવા. ગ્રંથોની ભાષા સાથે મેળવતાં અસર. તેમાં સત્તરમાં શતકની ભાષાની સહેજ અસર થઈ જણાય છે. તેની પુષ્ટિમાં એટલું જણાવીશ કે સોળમાં શતકની ભાષામાં એ કે છિ, કરિ, દિસિ, એમ ઇર્ષ, કર્ષ, દીસર્ષ, એ રૂપોની એવી વિકૃતિની સરખાત વર્ષદતી ખરી, પરંતુ, છિ, કરિ, દિસિ, એ રૂપો બહોળા પ્રમાણમાં વપરાતાં નહોતાં. કાદંબરીમાં ઇર્ષ, કર્ષ, દિસર્ષ, આદિ રૂપો જોવામાં નથી. પરંતુ, તેમાં સત્તરમાં શતકમાં વિકૃત થયેલાં રૂપો છિ, કરિ, દીસિ, એ જે જોવામાં આવે છે, તેથી હું એમ માનું છું કે તેની ભાષામાં સત્તરમાં શતકની સહેજ અસર થયેલી છે.

(અપૂર્ણ.)

काशीनु सुवर्णमन्दिर

श्री ऑनरेबल
मि. दिनशाह एदलजी वाच्छा.

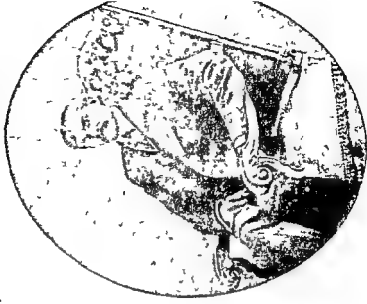

इम्पेरीयल लेजीस्लेटीव काउन्सीलमा मुंबई ईलाकानी प्रजा तरफथी
निमायला प्रतिनिधि, जुन १९१६

पी ऑनरेबल
सर इब्राहीम राहिमतुल्ला.

पी ऑनरेबल
मि. महमदअल्ली जिन्हा.

इम्पीरियल लेजीस्लेटीव काउन्सीलमा मुंबई ईलाकानी तरफची नीमायला प्रतिनिधित्वो.

“બહેન, ડાક્ટરે શું કહ્યું તે તો તું સાંભળ્યું ને?”

“હા, પણ, માથી, એ તો કહે છે કે દમણી કાંઈ ખાસ ગંભીર.....”

“એ તો તમે તે કહે. ત્હને તો એની સ્થિતિ દેખાય છે ને?” માથી જરાક ચીઠાયા.

“પણ, માથી, તણુ ભાઈ પછી મ્હારે આ પ્લેઝી જ બહેન આવી છે, અને બધાની બહુ જ લાગી છે। બહુ ધામધુમ પણ થવાની છે, અને હું ન ભૂલું તો બાને.....”

“હીક, ત્હારી બાને હો લાગે. પણ ભણિ, એ તું બપોલિનને આવી સ્થિતિમાં એકસા મુશીને જઈય તો ત્હારા પિતાજી ત્હારા ઉપર ચીઠારો એ કાંઈ ખજર છે?”

“હા, પણ ત્હમે એમના ઉપર એક કારણ લખજો ને કે દમણી કાંઈ ખાસ ચિન્તા કરવા જેવું નથી. અને હું ભૂલું તો પણ કાંઈ દરકત... ..”

“હા, ભણિ, તું જઈય તો કાંઈ બહિ ત્હારી બાટ નહિ પડે। પણ એટલું બાદ રાખજો કે એ હું ત્હાં પિતાજીને લખીય તો બહુ મ્હારા મનમાં છે તે હું કહી રહ્યા.”

“ના, ના, ત્યારે તો ન લખજો. હું એમને કહીશ, અને એ તો જરૂર...”

“ભણિ, એ સાંભળ; એ ત્હારા તરફથી બહુ ખમ્તું છે; પણ એ આવું કાંઈ પત્ર તું લઈય તો મ્હારાથી વધારે નહિ ખમાય, હો।... ત્હારા પિતાજી તો ત્હને જરાખર જાણજ છે, એટલે એમને તો તું કેતરી ચકવાની તથી.”

માથી થયાં એટલે ભણિ ફરજાટમાં પધારીમાં પડી, એટલામાં એની પડોશણુ—સખી—બંદર આવી.

“બહેન, આ જુલમ તો ને! મ્હારી એકની એક બહેનનું “અનમાલન” આવે છે, અને માથીજ મ્હને જવા દેતાં નથી.”

“શું? ભણિ, ત્હારા પતિ બાટલા બધા માંદા છે, અને તું જવાની વાન કહે છે? વાહ, બહેન!”

“પણ એમને માટે હું કશું કરતી તો છું નહિ, અને પત્ન કહું તો પણ મ્હારાથી નથી થતું. બહેન, આ ધર એવું તો સમજાવુંની આરક ખાવા લાય છે। મ્હારાથી તો આ સ્વેવાનું નથી.” ભણિની આંખોમાં આંસુ બાબ્યા.

“ભણિ, તું તો કાંઈ અદ્દલત તરી લાગે છે હો! પતિ કરતાં કાંઈ બહેન વધારે છે?”

“પણ, હું ત્હમारी માંદક ટોચ કરીને સાંત રહી ચકતી નથી; પત્ની સોઝા મ્હારે માટે મમે તે ધારે।”

“હીક, હવે ત્હારે શું કરવું છે એ તો કહે?”

“હું તો જવાની જ—મ્હને કાંઈ ખાણી ચકવાનું નથી—હા.” ભણિ નિશ્વસપૂર્વક બોલી.

“વાહ! તું પણ બહી જળરી લાગે છે ખાઈ!”

એના પિતાએ ત્યાં જવાની વાત જરાક છેડી એટલામાં તો મણિ રડી પડી એ સાંભળી જ્યોતિર્ને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું. એ પયારીમાં બેઠો થયો; એક તરીએ ખેંચી એના ઉપર અંદેલીને બેઠો.

“માશી, આ દીવો લઈ લ્યો, અને પેલી બ્હારી જરાક ઉઘાડો.”

અનત કાલની એક પ્રવાસિની, ગાઢ રાત્રિ સર્વત્ર વ્યાપી રહી હતી; અનેક યુગોમાં અસખ્ય મરણ પયારીઓના સાક્ષી તોરાઓ આશ્ચર્યમાં પ્રમથી રવા હતા!

ગાઢ અંધારી રાત્રિની ડાઘામાં દૂર, પોતાની મણિનું રમણીય મુખ જલે આલેખાયલું હોય એમ જ્યોતિર્ને લાગ્યું. મણિની વિચારણ નીલ આંખો આંધુથી છલકાવણી હતી.

એને રાત્રિ ભેંઈ જાણીને કાંઈક નિશ્ચિત વળો. એ સુઈ ગયો હશે એમ એમને લાગ્યું.

અચિત્તે એ અમડાને બેઠો થયો. “માશી, આ આપણા જરીજા ધરમાં મણિ-ઉછાછળી-મણિ-સુખી નહિ થાય એમ ત્હમને જાણને લાગતું હતું ખરું? પણ ત્હમે જોયું તે...!”

“હા, ભાઈ. મહેં જોયું! બ્હારી જૂલ લઈ હતી, પણ વિષતિ મનુષ્યને કસે છે.”

“માશી!”

“ભાઈ, બેઠા, હવે જરા સુઈ જા જોઈ!”

“ના, ના, મહેંને જરા વાતો કરવા દો, માશી, ત્હમે ચીઢાણો નહિ, હો!”

“હીક, ભાઈ”

“માશી, એક વખત, મહેંને જ્યારે એમ લાગ્યું કે મણિના હૃદયમાં મહેંને સ્થાન નહિ મળે ત્યારે મહેં શાંતિથી સદન કર્યું. પણ ત્હમે...”

“ના, ભાઈ, એમ મારાં બાલ. હું પણ ત્હારા કુખમાં સહેલાણી હતી હો!”

“માશી, મનુષ્ય-હલ્યો કાંઈ માણીના ઢેઠાં જેવાં નથી હોં, કે આપણે રૂઝ ઉપાડી લઈએ એટલે આપણાં યાય! મહેંને લાગ્યું કે મણિને પોતાનાં હૃદયનું પોતાને જ જાન નહોતું. એક દિવસ, કોણ જાણે કેમ, પણ અચિત્તે જ એને મ્હારા તરફ...”

“હા, જ્યોતિર્નું તું કહે છે એમ જ થયું!”

“અને તેથી એના ઉછાછળાંપણની મહેં બહુ દરકાર કરી નહિ” જ્યોતિર્ન આંખો મીચી કાંઈક ધ્યાનમાં પડ્યો.

એક નિશ્વાસ ડાળી, માશી શાંત રવા, તોફાની વરસાદમાં, દહાતી દાહતમાં, બ્હાર અમાશીમાં અનેક રાત્રિઓ જ્યોતિર્ને પસાર કરી હતી, અને પોતાના સ્વપ્ન ગૃહમાં પણ

જવાની ફરકાર કરી નહોતી. અનેકવાર, જ્યોતિન્ન ધમધમતા શાષા સાથે બીજાના ઉપર પડી રહેતો અને ધમ્મતો કે મહિ આવી એનું માથુ ધમ્મ-એનું દુઃખ કાંઈક ઓછુ કરે; જ્યારે મહિ તો કોઈ સખી સાથે નાટકમાં જવાની તૈયારી કરતી હોય અને જો માથી એનું માથું ઢાંચવા ભય તો એ એમને હઠ કરી શાળા ચોક્કસી દેતા આ શાયમાં અત્યંત દુઃખ સમાવણું હતું. ઘણીવાર એમને એમ કહેવાતું મન થતું કે “જ્યોતિન્ન, એની તુ બહુ ફરકાર ન કરીશ; જાઈ, એને જરૂર પડશે-જરૂર પડશે-ત્યારે એ સમજશે.” પણ આવી વસ્તુઓ કહેવામાં ગેરસમજૂતીનો ભાવ રહે છે.

જ્યોતિન્નના હૃદયમાં “શીત્વ” ને માટે એક પવિત્ર મંદિર હતું, અને તેના સિંહાસન ઉપર મહિને સ્થાન મળ્યું હતું. “આ દિવ્યચાંચના તરફથી પ્રેમ-મંદિરનો મહારો ભાગ્યદાને નહિ મળે, એમ બિધિએ નિર્ણય છે”-આ કથના જ જ્યોતિન્નને લાંબકર ઘર્ષ પડતી. પરિણામે એ દિવ્યમંદિરની દિવ્યાંચનાની પૂજા ચાલુ જ રહી; ભોગ ઉપર ભોગ અપાયા જતા હતા, અને વરદાનની આસાનો અંત ન જ આવ્યો. અમર આસાની પણ બતિહારી છે!!

જ્યોતિન્ન નિરાધીન થયો હતો એમ માણીને લાગ્યું; પણ એ તો પાછો બેઠો થયો.

“માથી, તરો ધારું કે મહિથી હું સુખી નથી, અને તેથી તરોને એના ઉપર શય મહાયો હતો ખરું! પણ, માથી, સુખ તો પેલા તારાઓ જેવું છે, હો! તારાઓ બધા અંધકારનો નાશ નથી કરતા, વચ્ચે વચ્ચે છિદ્રો પણ હોય છે. જીવનમાં આપણે ભૂલો અને ગેરસમજૂતીઓ કરીએ છિયે પરંતુ આ છિદ્રોની, વચ્ચેથી સ્વપ્ન પ્રકારો છે.. માથી, હું નથી સ્વપ્ન સૂતો-મહારું હવે કાંઈક અપૂર્વ આનંદથી ઉભારાઈ ભય છે-એમ કેમ કરો, હું?”

કાંઈ પણ ઉત્તર દીધા વિના માથીએ પેલાનાં કેમગ હાથથી એનું માથુ ઢાંચવા માંડ્યું. ગાઢ અંધકારમાં એમનાં આંસુઓ જણાયાં નહિ.

“માથી, હજી તો એ ન્હાની છે; મને એમ થાય છે કે મહારા વિના એના દિવસો કેમ જશે?”

“ન્હાની! જાઈ, એ એવું સહજબી યર્ષ છે...જ્યોતિન્ન, મહારા જીવનની શ્રુતિ મ્હે બોધ ત્યારે હું પણ ન્હાની હતી, હો! પછી જ મહારા હૃદયમાં સદાને માટે એમની સ્થાપના થઈ” માથીના આંસુઓ ગાવિચ્છિન વહેતાં હતાં

“પણ, માથી, મને એમ લાગે છે કે મહારી મહિનું હવે અગતિનાં ચિન્હો દેખાંડે છે એટલામાં જ મહારે આ જગતનો.....”

“જાઈ, જ્યોતિન્ન, એવું મારે બોલ; એનું હવે એ જગે તો જ બહુ છે ને!”

કેટલાંક વર્ષો ઉપર સર્વજને એક ગામડીઆતુ રમ્ય ગીત જ્યોતિનને સર્વમું એની આખા પગ આસુભીની થઈ.

“માશી, કેટલા વાગ્યા હશે?”

“ભાઈ, નવેક થયા હશે.”

“હજી તપ જ થયા છે? મ્હં તો ધાર્યું કે પ્રમાનના થ કે તથા રાગ્યા હશે! પણ, માશી તંમે જલો છો ને, મ્હારી મધ્યગામિ તો સુર્વાગત સાથે જ સર થાય છે!”

“ભાઈ હવે જરા જપીને સુર્જા, કાસે રાત્રે પણ તું બહુ ધોડા મુનોતો.”

“માશી! મણી સુર્જા ગઈ?”

“ના, ના, એ તો ત્હારે માટે કાંઈ જનાવે છે” જ્યોતિન ચમક્યો.

“ખરેખર, માશી, સાચુ કહો છો?”

“હા, ભાઈ, ખરે! ત્હારું બધું ખાવાતુ એ જ કરે છે.”

“મ્હને તો લાગ્યું કે એને નહિ આવડતું હોય—”

“પણ આવુ શીખતાં બીજાને વાર ન લાગે તો! જરૂર પડે એવી ધોળે આવડે.”

“આજે રહવારે મ્હં કાંઈ પીધી તે એવી તો સરસ હતી! માશી, મ્હને તો લાગ્યું કે ત્હમે જ કરી હશે”

“ના, ભાઈ, મણિ મ્હને એતું કરવા પણ કે કે? ત્હારાં કપડાં પણ એ છુએ છે! એ જલો છે કે ત્હને કાંઈ પણ અસ્વચ્છ ગમતુ નથી, અને એને ચીવટ પણ બહુ છે, ત્હારી મોરડી પણ એજે એવી સાથે અને સુધક રાખી છે! એ એને હું અહિં આવવા દઉં તો તો એ સારે ચાકીને લોથ થઈ જાય.. પણ એ બધું ખરા મનથી કરે છે, હો!”

“હારે, એતું સરીર સાર છે?”

“કાકડા કહે છે કે માંદા માણસ પાસે એને બહુ ન રાખવી, એતું હૃદય બહુ કોમળ છે”

“પણ, માશી, એ આંહિ આવવાની હઠ નથી કરતી?”

“ભાઈ, એ તો બહુએ હઠ કરે છે. પણ હું જરાક કહું એટલે મ્હાર કહ્યું માને છે. ત્હારી ખબર હું એને બહુ વાર આપુ છું.”

અશુભિદુઓની ધેડે તારાઓ વિશાળ આકાશમાં ચળકતા હતા. જ્યોતિને ઉંચું એતું અને ઉપકારમાં પેતાનું માર્યું રહેજ નમાગ્યું એની જીવન-જ્યોતિ હવે ધોડા જ સમય પ્રકાશવાની હતી. ગાઠ અધિકારમાં જ્યારે કાળે પેતાનો દાય એના તરફ લંબાવ્યો, ત્યારે જ્યોતિને અમાધ શ્રદ્ધાથી એ લીધા.

એણે એક નિશાસ નાખ્યો, અને કંઈક અતુરતાથી-ચિતાથી-એ બોલ્યો.

“માશી, એ અણિ જનતી હોય તો એને જતા બોલાવશો?”

“હા, બાઈ, બોલાવું છો!”

“બહુ વાર નહિ, માશી, ફક્ત એક થોડીક દણુ-મટારે એને કંઈક કહેવું છે.”

એક નિશાસ નાખી માશી ગયાં જ્યોતિનની નાડી એટલી ચાલવા માંડી. એનાં આખાં
જીવનમાં એક વખત પણ અણિ સ્થાયે જસી નિકટ રીતે વાત કરવાનો પ્રસંગ એને મળ્યો
નહોતો. આં બે વાદિત્રો પ્રભુએ કંઈક છુટી જ રીતે ધક્કા હલા અને એમને એકસપથી
harmoniously—વચાસવાં એ અશક્ય હતું.

એના સખીઓ સાથે અણિ જ્યારે હસીને આનંદથી વાતો કરતી-ચલેલ કરતી-સારે
જ્યોતિનને બંદેખાઈ આવતી. પોતે એમના જેવી નકામી અને તુચ્છ વાતો કરી શકતો
નહિ એટલે એને પોતાનો જ વાંક વસતો, એ એના મિત્રો સાથે તુચ્છ અને સાધારણ
વાતો કરી શકતો, પણ કેટલીક વાતોમાં પુરષોને જ આનંદ પડે છે—જીઆને નથી પડતો
એક મનુષ્ય પોતે એકલો મદાન શીસ્તુશીભર્યા સંવાદો પોતાની જ સાથે કરી શકે, પણ
તુચ્છ વિષયો ઉપર વાતો કરવાને બે જણુ તો જોઈએ જ એક સરજાઈ એકલી વગાડી
શકાય પણ કરતાલની તો જોડી જ જોઈએ. અનેકવાર સંખ્યા સંગમે, અગાશીમાં પોતે
અણિ સાથે એકલો જોડા હોય ત્યારે વિવિધ વિષયો ઉપર વાતો કરવાના એ પ્રયત્ન કરતો,
પણ દોરી અધવચમાં જ છુટતો, અને સંખ્યા સમયની શાંતિને પણ જાણે સરમ આવતી ન
હોય એમ થતું એને સ્પષ્ટ લાગતું કે અણિ સટકી જવા ઈચ્છે. એ એમ ઈચ્છતો પણ
ખરી કે ટોઈ ત્રીજું મનુષ્ય આવે, કારણ કે કેટલીક વખત જ્યાં બે જણુ વાત નથી કરી
શકતાં ત્યાં ત્રણ હોય તો વાત કરવી રહેલી પડે છે.

અણિ આવે ત્યારે શું બોલવું એનો એ વિચાર કરવા લાગ્યો. પણ એવી બંનાવટી-
કૃત્રિમ વાતોથી કંઈ સરોય મથે? આ થોડીક ક્ષણો નકામી જશે એમ એને લાગે હતો—પણ
અણિ સાથે નિકટ રીતે વાતો કરવાનો બહુ જ થોડો સમય હવે રહ્યો હતો.

૩.

“જ્ઞેન, અણિ, આ શું? તું કંઈ જાણ છે કે શું?”

“હારતો! હું તો સીતારામપુર જાઉં છું.”

અટલ !..... હ, કાના સાથ ?

“કેમ, અનાથ છે ને ?”

“બહેન, મ્હાર માન, આજે નહિ, કાલે જાજો” મારીએ કાર્ધક વિનતિના રૂપમાં કહ્યું.

“પણ, મારી, બધી તૈયારીઓ થઈ ગઈ છે કેટલા નીકળીએ અટલી જ વાર છે.”

“એમાં શું ? જો તો પાછું છોડી નખાવો. બહેન, મ્હાર માન, કાલે સ્વવારમાં બેઠી જાજો” મારી ફરીથી કરગર્યો.

“મારી આ ત્હમારા બહેનમાં હું માનતી નથી, હું આજે જઈશ તો મ્હને શું થઈ જવાનું છે ?”

“બહેન, જ્યોતિન્ ત્હને જરા બાંધાવે છે-મારીને જા”

“ડીક, હજી થોડોક વખત છે, એમને જરા મળી આવું”

“પણ, મણિ, તું આજે જવાની છે તે એને કહીશ નહિ હો”

“વાઈ, નહિ કહું. પણ હું તો જવાની જ, મ્હારાથી નહિ રહેવાય.” મણિએ સ્પષ્ટ કહ્યું.

“બહેન હું તારે પગે પડું છું, મ્હાઈ માન, મન પુરું થાત રાખીને એની પાસે જરા બેસજો.

એને ખબર ન પડે કે તું જવાની ઉતાવળમાં છે.”

“પણ હું શું કહું ? ગાડી કાર્ધ મ્હારે માટે ખોલી થશે અનાથ પાછો આવે એટલે વખત એમની પાસે બેસું છું” જાણે મારી ઉપર ઉપકાર કરતી હોય ને !

“ના, મણિ, એમ નહિ. આવી સ્થિતિમાં તું ત્હને ત્યાં નહિ જવા હઉં. આ અસામયી, તું શા માટે એને કુખ દે છે ? જો હવે થોડા દીવસનો મહેમાન છે ! મણિ, યાદ રાખજો હો ! ત્હારે આ દિવસ ત્હારા આખા જન્મારા સુધી સજારવો પડશે ! હજી મ્હાર માન; ધધિર ઉપર બેઠો બેઠો ખધું જુએ છે, માણ કાર્ધક દીવસ તું સ્વમગ્ન-સારે જ ત્હને ખબર પડશે” અત્યંત રોષમાં-કુખમાં મારીએ કહ્યું

“મારી ત્હમે મ્હને એમ શાપ ન દેરો હા”

“અરે રે ! બાર્ધ જ્યોતિન્, બેટા, તું પણ આ કુખમાંથી છુટે તો સારું હું, પણ શું કહું ? આ ભુકાણનો અને પાપનો તે ક્યારે અત આવશે ?” નિરાધાર, કુખી પણ ત્રેમાન મારી, સહન ન થઈ શકવાથી ચોધાર આંસુએ રડી રૂપમાં દૂર મણિ ગઈ

થોડીકવાર રહી, કદાચિત્ જ્યોતિન્ સુધી ગયો હતો એમ ધારી, મારી એની પાસે મળ્યા પણ એ તો બેઠો ગયો.

“બાર્ધ, આ તો જો બીચારી ! મણિ... ..”

“કેમ શું થયું ? મારી, જો આવી નહિ ? ત્હમને વાર કેમ લાગી હું ?”

“ભાઈ, હું ગઈ ત્યારે એ સોધાર આસુએ રહી હતી. મહે પુછ્યુ તો એ કહે કે એમની કાંઈનું કુધ ઉભરાઈ ગયુ.” મહે કહ્યું ‘ગાંડી એમાં રહે છે શું કરતા? ખીન્નુ કુધ છે પરમા’ પણ એની બેરકરારીથી તારી કાંઈનું કુધ ઉભરાઈ ગયુ, અને પછી વાર યશે એ કુખથી તો બાપડી રડવા બેઠી. પછી મહે જમ તેમ રદમજીવીને સુવાડી દીધી. દરો, હવે કાલે વાત, એ ખીચારી જે મદી સુએ-આખા દિવસના કામથી થાકીને હોય મઈ ગઈ છે.”

મહિના ન આવવાથી જ્યોતિનને રહેજ કુખ તો મયું, પણ કાંઈક યાંતિએ વળી, મહિની શારીરિક હાજરીથી, પોતાના હૃદયમાં એની જે મૂર્તિ હતી તેને કાંઈક થાય એમ એને લાગે હતો. પણ “તારી કાંઈનું કુધ ઉભરાઈ ગયુ તેથી એ આટલી બધી કુખી થઈ”- આ વિચારે એનું હૃદય આનેથી ઊઠકાયું

“માથી!”

“કેમ, ભાઈ?”

“માથી! મહેને ખાતી છે કે આ જગતમાં મારે હવે શોખ જ દિવસ રહ્યા છે, પણ કાંઈ દોષગીરી નથી થતી. માથી, તમને કુખી ન થશે હો!”

“વાર, ભાઈ, હું કુખી નહિ થાઉં હો. કાંઈ જરૂર જ સાઈ ■ અને મરણ ખરાબ છે એમ નથી.”

“માથી હું ખરું કહું છું હો. મહેને મરણ એવું રમણીય લાગે છે!”

“જ્યોતિને વિશાળ આકાશ તરફ જોયું અને મહિ પોતે જ જાણે મરણના વેશમાં આવતી હોય એમ એને લાગ્યું. એવું મૌન જામર હતું; અને અસંખ્ય તારાઓ, જાણે એના વિશાળ, કાળા કેસ ઉપર આસિર્વાદના મુખે ન ખરતા હોય! એવા જ્યોતિનને લાગ્યા, અંધકારના આવરણ નીચે, પોતાની વધતુ પ્રથમ જ દર્શન પુન થતું હોય એમ એને લાગે થયો.* ગાઢ રાત્રિ મહિની એમમય દૃષ્ટિઓથી જાણે સરખાઈ ગઈ. મહિ જ્યોતિનની ખાલક ગૃહિણી એક લાગ્ય પ્રતિભામાં ફેરવાઈ ગઈ; જન્મ અને મરણના સંગમ આગળ, તારાઓની એક વેદી ઉપર એનું સિંહાસન હતું, અજસિ રચી જ્યોતિન સહ્યો; “હા-અને આવરણ હંમકાયુ આ અતિ માઠ અંધકારના પડમાં ગીરો પડ્યો! મુદરે! તે મારા હૃદયને અનેક વાર ટટળાવ્યું છે-રીળાવ્યું છે, પણ હવે તું મહેને તજી સકશે નહિ!”

* જગતમાં, લગ્ન સમયે વરકન્યાના માથા ઉપર એક આવરણ નાખવામાં આવે છે, તેની નીચે જ વરકન્યા એક ખીન્નું કુખ મેલી વાર જુએ છે

મુજરાતી લેઝ રેવન્યુ કોડ રૂ. ૩-૦-૦૦ એન એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુબાઈ.

“માણી, મહેને રહેજ કુખ તો યાવ છે પણ તલમે ધારો છો એટલું બધું નહિ, હોં. જાણે મહારું કુખ અને જીવન—જે થી ધીમે ધીમે પૂર્યું ન પડતું હોય. માણી, મહારું જીવન, માલથી ભરેલી એક હોડીની માફક કિનારા તરફ ખેંચાતું હતું, પણ અચિત્તે દોરતું પટ્ટી ગયું અને હવે મહારા જ્યાં કુખો સાથે એ હોડી સમુદ્ર તરફ ધસી જાય છે એ હોડી મહેને હજી દેખાય છે, પણ હવે તો એ પ્રશ્નને જાંવીન છે—પણ, માણી, મહેં મણિને થી એક દિવસથી ભેળ નથી એ કેમ જણાતી નથી, હે ?”

“ભાઈ, સે આ બીજી જોણીકું, જરા માયા તમે મૂક—તહેને હવે જંપ વળશે.”

“માણી, પેલી કુખથી ભરેલી હોડી ધસી જાય છે, તહેની પેટે મણિ પણ મહેને છોડી ગઈ હોય ને. એમ માને છે એમ કેમ હશે, હે ?”

“ભાઈ, સે આ જરા હું પાણી પી તહાર મળુ સુઝાઈ ગયું છે—કપાનું.”

“માણી, મહેં મહારું ‘વીસ’ ગઈ કાલે કર્યું છે. મહેં તલમે દેખાડ્યું કે નહિ ?”

“ભાઈ, મહારું ભેળને શું કર્યું છે ? છો રહ્યું.”

“માણી, જ્યારે આ શુજરી ગયાં ને, ત્યારે મહારી પાસે કર્યું નહોતું તલમે જ મહેને

“ઉછેરીને મહોટો કર્યો, પછી તો—”

“ભાઈ, એવું આ બિાન, મહારી પાસે પણ શું હતું ! આ ગરીબકુ ધર અને થી પેસા, બાકીનું બધું તો તું જાતે જ કમાયોને !”

“પણ, માણી, આ ધર—”

“આ ધર ! એમાં છે શું ? અને તહેં એમાં એટલો બધો સમસામન બચ્યો કે ધર તો બાપકું માંસ-દકાઈ ગયું !”

“માણી, મણિને તલમારા તરફ પ્રેમ અને માન છે, ખરૂંને ?”

“હા, ભાઈ, હું જાણુ છું—પણ હવે તું સુઈ જા”

“માણી, ‘વીસ’ માં મહેં બધું મણિને નામે ચલાવ્યું છે, પણ ખરે ભેતા તો એ બધું તલમાર જ છે, હોં. એ કાઈ દિવસ તલમાર વચન નહિ ઘિયાપે.”

“હશે, ભાઈ, એની અભારથી આટલી બધી ચિંતા થી !...પણ હવે તું જરા સુઈ જા, ભેળ !”

“માણી, આ બધું તલમાર જ છે ને ! પણ મહારું ‘વીસ’ જુઓ ત્યારે જરાકે પણ એમ ન ધારો કે ..”

“હારથી ધકકો મારતી હતી પણ એ તો ઉપડે, જ નહિ!.... પણ, માસી, હવે તો ત્હમે
કરો છે, હો આ મ્હારી મરણપયારી છે તે એ છે! જુએ, નહિ તો મ્હારા મરણના
સમાચારથી એને ગભીર ખાચકો લાગશે હો!”

“ભાઈ, હે આ સાલ જરા ત્હારા પગ ઉપર નાંખુ—એ કેવા દંડા પડી ગયા છે!”

“ના, ના, માસી, મ્હારાથી એવું કશું નથી ખમાતું—સાલ ન નાંખસો, હો!”

“ભાઈ, ત્હને ખબર છે? આ સાલ તો ત્હારે માટે જ મણિએ ખાસ બનાવી છે,
રોજ મોડી રાત્રિ સુધી જાગીને મઈ કામે જ એણે એ પૂરી કરી!”

જ્યોતિને સાલ લીધી અને ચૂડાથી એને સ્પર્શ કર્યો. જાણે સાલના ઉનની કોમળતા
મણિની પોતાની ન હોય. મણિના સ્નેહભર્યાં વિચારો એમાં દોરાઓની સાથે દર રાત્રિએ
વણવા હતા. એ સાલ ફક્ત ઉનની નહોતી, મણિનો ચૂડું સ્પર્શ પણ એમાં લાગતો હતો.
માસીએ જ્યારે એ સાલ એના પગ ઉપર નાંખી ત્યારે જાણે મણિ દરરોજ રાત્રિએ પોતાના
શાન્ત પગો ધીમેથી-કોમળતાથી-કાગતી હોયને એવો રમણીય અનુભવ જ્યોતિનને થયો.

“પણ માસી, એને ભરતોયુષતાં તો ન્હોતું આવડતું. એવું કાંઈ એને મમતુ તો
નહોતું જ!”

“ભાઈ, શીખતાં તે કાંઈ વાર લાગે છે? મ્હં એને જરાક દેખાડ્યું, એટલે પછી
માફકું—પણ મોડી બૂલો રહી મઈ છે માલ.”

“માસી, બૂલો છોને રહી...આપણે ક્યાં એને કાંઈ મોટા પ્રદર્શનમાં મોકલતી છે?
બૂલો હશે તોયે મ્હારા પગ એનાથી મરમ રહે છે, હો!”

જ્યોતિનું હસ્યો; એના મુખ ઉપર આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો દર રાત્રિએ મણિ સાલ ગુપતી,
બૂલો કરતી પણ આનંદ અને ઉત્સાહથી મંદી રહેતી, જ્યોતિનને એની કલ્પનામાં દેખાઈ.
તેવું રમણીય પણ કશ્વરસથી ભરેલું હતું—જ્યોતિને ફરીથી, સ્નેહ અને ચૂડાથી સાલ ઉપર
હાથ ફેરવા માંડ્યો.

“માસી, રાત્રિ નીચે આવ્યા છે?”

“હા, ભાઈ, આજે એ અદિ જ રહેશે.”

“પણ માસી, એમને કહેજો કે દવાની હવે કાંઈ જરૂર નથી. દવાથી મ્હને
બીલકુલ આરામ થતો નથી—હું તો હવે જાગતો જ રહીશ...હા માસી, ત્હમને માફ છે?
અમ્હાર લગન વેચાળ શુદ્ધ પુર્ણિમાની રાત્રિએ થયું હતું! આવતી કાલે જ પાછો એ

“તારા બાઈને—મણિને”

“હાઈ, એ તો દુઝ પાછા નથી આવ્યા”

“પાછા નથી આવ્યા? એટલે? કેમ કઈ ગયા છે?”

“હા, સીતારામપુર ગયા છે ને!”

“ક્યારે? શંભુ, કેટલા દિવસ થયા?”

“હાઈ, ત્રણેક દિવસ થયા.”

જાણે વજ્રપાત થયો હોય એમ જ્યોતિન્ અમકચો એનું માથું ડરવા લાગ્યું. વિજળી પડવાથી એકે-દોનકડું વૃક્ષ નીચે પછાઈ પડે એમ એ પધારીમાં પડ્યો. પમ ઉપાડી શાનને હાત મારી એણે દૂર દેખી લીધી.

માથી પાછા આવ્યા ત્યારે જ્યોતિને મણિનું નામ પણ લીધું નહિ. એમણે ધાર્યું કે એ બધું જૂની ગયો હતો. એમને કાર્મિક નિવૃત્તિ વગી-પણ એ અલ્પાયુષી જ નીવડી. અચિત્તે જ્યોતિન્ બોલો થયો:

“માથી, પેલા સ્વપ્નની વાત મેં ત્હમને કહી કે નહિ?”

“હુ સ્વપ્ન, હાઈ!”

“જાણે, મણિ બહારથી મહારા દારને ધક્કો મારતી હતી પણ એ તો ઉધડે જ નહિ. એ અહીં બારી લટકી નહિ માથી, હવે તો અત સુધી એને મહારા દારની બહાર જ ઉભું રહેતું પડશે!” એના સ્વપ્નમાં કાર્મિક કટૂતા હતી.

માથી નિશ્વર રહ્યાં. અનેક અસહ્યોથી માથી જ્યોતિન્ને માટે જે સ્વર્ગ ધામે ધામે રચના હતાં—ઉર્ણ કરનાં હતાં—તે અતે તો એક લાજમાં ચૂરચૂસ થઈ ગયું હતું. આ જાન થતાં માથી કમ્પાઈ જ્યારે કુ.ખ આવે સારે સહન કર્યા વિના છુટકો નથી, ઈશ્વરના ધરતો રહેશે આવે સારે છટકવાનો મપદન કરવો જ્યા છે!

“માથી, ત્હમારો રનેહ હું કહી નહિ જુલું, હો, જન્માતરમાં પણ મ્હને એનું સ્મરણ રહેશે મહાં જીવન ત્હમારા રનેહવડે જ સુધી હવું ...માથી, આવતા જન્મમાં ત્હમે જરૂર મહારાં પુત્રી તરીકે અવતરશો, હો! પછીને તે મહારા જધો રનેહ હું ત્હમારા ઉપર જ વર્ષાવીશ, હો! માથી,” જ્યોતિન્ની કટૂતા હવે જતી રહી હતી—એનું સ્થાન મુઠ્ઠાએ લીધું હતું.

“ના, ના, હાઈ, હવે તો મ્હારે ઝીનો જન્મ જ ન જોઈએ.... હું તારા પુત્ર તરીકે અવતરીશ”

“ના પુત્ર નહિ! માથી, ત્હમે ન્હાનાં દત્તાં તે સમયે ત્હમારું જે અદ્વિત સૌંદર્ય હતું, ને-જે જ સૌંદર્ય સાથે મ્હારે લાંબાં આવળે; પછી હું ત્હમને સારાં સારાં વલ્લો પ્હેરાવીશ અને.....”

“ભાઈ, જ્યોતિન્, હવે તું ચાકી જઈશ, સુઈ જાશે. હવે આપણે કાંઈ વાતો કરીશું.”

“.....અને ત્હમારું નામ હું ‘લક્ષ્મી’ પાડીશ હો, માથી!”

“પણ, જ્યોતિન્ એ તો પુરાણ સમયનું નામ!” માથી પણ હાથગર દુઃખ ભૂલી મળ્યાં.

“ને ત્હમે પણ મ્હારાં પુરાણાં માથી જાને! પછી આપણે . .”

“ના, ભાઈ, છાકરીનો જન્મ મ્હારે ન જોઈએ. ત્હારાં અનેક દુઃખોમાં એ ભાગી રહ્યું હશે! હું તો પુત્ર રૂપે જ ત્હારે લાંબાં આવીશ.”

“માથી, ત્હમે ભૂતો છો. એથી મ્હારું દુઃખ તે કાંઈ જોણુ થવાનું છે!”

“ભાઈ, આખરે પણ હું કી જ છું, એટલે સીસડજ નિર્ભયતા મ્હારામાં હોય જ ને! જ્યોતિન્, ત્હારાં આખાં જીવનમાં અનેક ઉપાધિઓથી ત્હને મુક્ત રાખવા મ્હે બહુ કશું--પણ અતે તો બધું નિષ્ફળ જ મળ્યું.” માથીનું મુખ દવાઈ ચર્ષ મળ્યું.

“માથી, આ જીવનમાં જે પાઠો હું શીખ્યો ત્હેમને અનુભવમાં મૂકવાનો સમય મ્હને ન જ મળ્યો. હશે, આવતા જન્મમાં વાત. . માથી, સ્વાર્થી ચર્ષ, ફક્ત પોતાનું જ સમાજીને બેસી રહેવું કેટલું મિઠા છે એ હવે હું સ્મરજો. હો!”

“ભાઈ, મ્હે ત્હને કોઈ દિવસ સ્વાર્થી થવા નથી જોશો. જ્યોતિન્, મેરા કરતાં આપવામાં ત્હને દંમેશ આનંદ પડેના!”

“માથી, એક વાત તો હું નિઃશ્વરૂંક કહી શકું મ્હારા પોતાનાં મુખને નાઠે હું કોઈ દિવસ પણ નિઃશુર નથી મળ્યો-અથવા મ્હારો અધિકાર મ્હે કદાપિ પણ જમાતારે સિદ્ધ નથી થયો. જુઝાણાથી મ્હને સંતોષ ન મળ્યો, એટલે મ્હારે થોડો સમય વધારે ચોળવું પાશે. પણ માથી, અતે તો સસ જ પ્રકાશરો, હો! પ્રજા, મ્હારા તરફ ઉઠાર દૃષ્ટિથી જોશે જ.” ન્હાનપણથી જ જ્યોતિન્ને ઈશ્વરમાં-ઈશ્વરનાં હરેક કાર્યમાં-અમાલ મદા હતી, આ મદા સમય જતાં વધુ ને વધુ દૃઢ ચર્ષ હતી.

“પણ માથી, પેલું કાણુ છે?”

“કર્તા, ભાઈ, લાંબો તો કોઈ નથી.”

“માથી, જરા જુઓને હમણાં જ કોઈ મળુ.”

“ના બાઈ, એના ત્હને એમ લાગ્યું હતું.”

“પણ માણી, ત્હને સ્પષ્ટ દેખાયું...”

“ના ના, જ્યોતિન કોઈ નથી. હવે જરા શાંત થઈ સુઈ જા, ભેડે !...લે, આ ડાક્ટર આવ્યા.”

“જુઓ, ખેન, ત્હમારે દરદી પાસે જઈ ન બેસવું; એને ઉશ્કેરવો નહિ, સ્થમજ્યાં. હવે ત્હમે જરા જમી આવો. હું કોઈની પાસે બેસુ છું.” ડાક્ટર ચીડાયા. જ્યોતિનના મુખ ઉપરના ચિન્હ એમને જઈ સારા ન લાગ્યા

“ના, ના, માણી, હું ત્હમને નહિ જવા દઉં”

“ડીક બાઈ, હું પેલા ખુલામાં બેસુ છું, હો !”

“ના, ના, માણી, મ્હારી પાસે જ બેસો, ત્હમારો હાથ હું નહિ છોડું—અંન સુધી નહિ જ છોડું.”

માણી, ત્હમારે હાથે હું ઉઠ્યો છું અને ત્હમારા જ હાથમાંથી ઈશ્વર ત્હને લઈ લેશે.”

“ડીક, ખેન, ત્હમે બહિં પાસે બેસો; પણ, જ્યોતિન બાણ, ત્હમારે એક શબ્દ પણ કોલવો નહિ હો !...સો, દવાનો વખત થયો.”

“દવાનો વખતો છડ; એ સરથ તો હવે ગયો. હવે દવા પીરી એ પ્રભુને હેતરવા જેવું છે. અને મરણથી હું કોઈ બંધીતો નથી.....માણી પ્રભુના દ્વેષ ત્હને મિલેને આવ્યા છે... હવે ડાક્ટરની જરૂર નથી, એમને જવા દો માણી, મ્હારે હવે ત્હમારી જ જરૂર છે; ખીજા કોઈની નહિ—ખીજું કોઈજ નહિ! હવે વધારે જુઝાણું મ્હારે ન બેઈએ.”

“બાઈ, આમ ઉશ્કેરાવો નહિ. એથી....”

“ડીક, ડાક્ટર, હવે ત્હમે જાઓ; ત્હને વધારે ઉશ્કેરશે નહિ.”

બધા ડાક્ટર ખીચારા રૂઝડમાં ચાલી ગયા.

“... માણી, એ ગયા? ડીક.. માણી, હવે મ્હારી પાસે બેસો. મ્હાર માથું જરા ત્હમારા બેળામાં લેશો ?”

“લે, બાઈ, આ લીધું હવે જરા સ્વસ્થ થઈ સુઈ જા” અનના ચિન્હો સ્પષ્ટ હતાં. પ્રેમાળ દુઃખી માણી ચોધાર આંધુ સારતાં હતાં.”

“ના, માણી, સુવાને હજી થોડીક વાર છે. સુતા પછી હું પાછો નહિ ઉઠું હોં, માણી! હજી થોડીક વાર સુધી જાગવાની જરૂર છે.....હં માણી, કોઈ આવ્યું ?”.....

નિરાશ થવાની જરૂર નથી.

પરંતુ જો અન્ય વીશીઓમાં, લોજન
ગૃહોમાં કે ભપકાદાર લોજોમાં, અને ખુદ
પોતાને ઘેર પણ, અહીંના જેવી સ્વાદિષ્ટ
યાને ટેસ્ટકુલ રસોઈ જમવાની આશા
રાખશો તો જરૂર નિરાશ થવું પડશે.

એક વખત પધારો અને ખાત્રી કરો.

ધી સાબરકાંઠા

પ્લોડીંગ હાઉસ

કે. મુન્નાદેવી પોસ્ટની પાછળ,

મુંબઈ નં. ૨.

જોડવાર જરૂર યાદ કરો, આવો અને જુઓ.

ઘણી જ
લેખી ભતના વખાણવા
લાયકતા

અંગ્રેજ અને અમેરીકન બનાવટના
ખુદસ અને શુઝના વેપારીઓ.

તાજમાહ એન્ડ કંપની

જરૂરથી
આવડે અને
છાકરાંઓ માટે
આ
ફાંતની સલાહ
ખાસ લેવી.

ક્રમશઃ—આરીયા મેન્સ, ક્રમશઃ—મારેફીની સામે.
માલેફ—મી. ગનીલ કરીમલ.

શુરક્રિયા.

સેષક —રા, પ્રણયી,

(નમક)

છવન વિષ્ણુ જામ સુગ્રી, તો

હવી બલ્લભ તદો બરપૂર

છવનેનીર તો સોંચી તેમાં

બરી સુખત શી અલ્પપૂત્ર !

છવનનાં કાંઈવા પાણી—

છવન હું માનતો તેમાં

મુઆમલુ તે દિશા ના તે

છવન—સગિર તુ—અનરૂપા

બવન બદકાં જુદાં જુદાં

ચિરે હું માનતો છવન

તદોથી આત્મ દોષાં તે

ઉડી છવનનાં ચાન્તિશુ

જમન જે દાખતું માર્ગાં

છવનનાં તે શકી જુદાં

ખખા તારા અનેરા રાહ

સિયોડ્રમ્ વડે વિશરખા

અદા ! કેવું અગે દાવાં

છવનસંદર્ભ મારે સૌ

પરમ તુજ લાલુ પાખીને

વહે આનમ્નુ કેવું ?

દીધું નીર તો, દીધી જ્યોતિ,

દીધા રસ તે બરીપૂરી

દીધું આક્ર, દીધું સપ્તેયુ,

છવન—શું શું વંખાણું હું ?

--	--	--	--

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ - ૯

૧૪૮૮૮

સમાલોચક, પુ. ૨૨

અંક ૧-૬ જાન્યુ-જુન ૧૯૧૬

૧૪૮૮૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યાય

અમદાવાદ - ૬